

8/2135

N. 2.

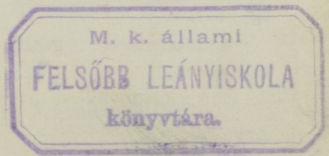
BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
 M. KIR. ÁLLAMI TERLIZA LEÁNYISKOLA
 SZERKESZTI
 TANÁRI KÖNYVTÁRA
 GYULAI PÁL

KILENCZVENHATODIK KÖTET.

(262. 263. 264. SZÁM)

BUDA-PEST.
 FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1898.

P 11901/959

BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS SZABOLCAE
DUPLEX-EXEMPLUM

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895h 6i 2. sz.

CCLXII. SZÁM.

	Lap
A HÁROM GÖRÖG TRAGIKUS. (I.) — Péterfy Jenőtől..	1
COMTE ÁGOSTON ÉLETE ÉS PHILOSOPHIÁJA. — Rúcz Lajostól	22
ITÁLIA. (V.) — Berzeviczy Alberttől	55
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (IX.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból. — B. P.-től	88
KÖLTEMÉNYEK: <i>A hőforrásoknál</i> . I—VI. — Lévay Józseftől	129
ISTVÁN NÁDOR LEVELEI. — Gyalui Farkastól	134
ÉRTESETŐ: Keller Konrád: <i>A tenger élete</i> . — p. gy.-től — Szilassy Zoltán: <i>Amerikai mezőgazdaság</i> — a.-tól. — Gauthier: <i>Les grands poëtes hongrois: Arany, Petöfi</i> . — Szigetvári Ivántól. — Aug. Becker: <i>Der südfrenzösische Sagenkreis und seine Probleme</i> . — t.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	141

CCLXIII. SZÁM.

RENAN ÉS BERTHELOT LEVELEZÉSE. — Goldziher Ignácztól	161
A HÁROM GÖRÖG TRAGIKUS. (II.) — Péterfy Jenőtől	191
AZ EMBER HANGJA ÉS A BESZÉD. — Klug Nándortól	215
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (X.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból B. P.	232
KÖLTEMÉNYEK: <i>Rossz termés</i> , — Gyulai Páltól. — <i>Verlaine Pál költe- ményeiből</i> . — Francziából, Kozma Andortól	278
A VILÁGTÖRTÉNELEMRŐL. — Marczali Henriktől	281
ROTHSCHILD ÉS WATERLOO. — Kubinyi Viktortól	288

ÉRTESITŐ: <i>Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák.</i> — d.-tól. — Otto Harnack: <i>Schiller.</i> — Wollanka Józseftől. — Körös Endre: <i>Ekke- hard</i> — h. g.-tól. — <i>The Ruba'iyat of Omar Khayyám.</i> — Kropf Lajostól. — Hans Trog: <i>Jakob Burckhardt.</i> — rf.-tól. — Emil Reich: <i>Hungarian literature,</i> — L. k.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> 299

CCLXIV. SZÁM.

A HÁROM GÖRÖG TRAGIKUS. (III.) — Péterfy Jenőtől 322
ARCH JÓZSEF ÉS AZ ANGOL FÖLDMŰVES MOZGALOM. — Farkas Jenőtől 348
ITÁLIA. (VI.) — Berzeviczy Alberttől 366
A JUTALOM. Beszély. — Jacinto Octavio Picón után, spanyolból, Huszár Vilmostól... .. 396
KÖLTEMÉNYEK: <i>Pusztai hang.</i> — Bócsai A.-tól. — <i>Szenkovits Iván és a ribniki aga.</i> — Szerb eredetiből, Dömötör Páltól... .. 415
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR. — Duka Tivadartól... .. 427
ÉRTESITŐ: Schächter Miksa: <i>Egyetemeink és az autonomia.</i> — t.-tól. — Ottokar Lorenz: <i>Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genea- logie.</i> — d.-tól. — Jakob Burckhardt: <i>Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien.</i> — L. S.-tól. — <i>Jókai a magyar nyelv eredetéről.</i> — X.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> 464

A HÁROM GÖRÖG TRAGIKUS.

Első közlemény.

I.

AESCHYLUS.

Aeschylus drámáit az egyik forrás kerek számmal kilenczvenre teszi; fönmaradt belőlök hét. S szerencsére ebből a hétből megismerhetjük nem csak Aeschylus költészete szellemét, hanem azt a föltünő technikai haladást is, melyet a görög tragédia rövid húsz év alatt megtett. Időrendben elől áll e sorban a *Segélykérő nők* és a *Perzsák* (472); az utolsó pedig a trilogiás *Orestia* (458), nemcsak Aeschylus legtökéletesebb alkotása, hanem talán az egész görög tragédiáé. A modern irodalomtörténeti módszer kedvelt eljárását, mely előszeretettel keresi a kapcsolatot az irodalmi mű s szerzője élete közt: a görög írónál nem alkalmazhatjuk. Aeschylusnál is édes kevés az, mit életéről tudunk s épen oly kevésé határozhatjuk meg azt a befolyást, melyet egyéni fejlődése s sorsa az egyes művekre gyakorolt. Bármennyire érdekes volna e tekintetben a pszichologiai bepillantás: két okból megvigasztalódhatunk hiányán.

A görög irodalom az individualismust jobbára nem ismeri s jellemző, hogy legnagyobb költője, Homer, egy gyűjtőnév. A mai író ellenben mindenekelőtt azon van, hogy a maga egyéni fölfogásában láttassa a világot, egyoldalúságokat túloz, ellenkezésbe lép a közhittel s nem ő olvad bele az életbe, hanem ő nyomja rá műveiben az életre érzésének, gondolkodásának, szenvedélyeinek bélyegét. Itt a pszichologiai elemzés

természetes joga lesz az élvezőnek. A görög irodalom virágzó korában ennek nyoma sincs. A költők különböznek képzel-mők sajátosságára, érzések mélységére nézve: de fölfogásukban a költészettről s költői hivatásokról megegyeznek. Nem a magok egyéniségét akarják érvényesíteni, nem új életigazságokat hirdetni, hanem mindegyik a közhöz, a népök tudatába jött általános igazságokhoz ragaszkodik, s ezeket akarja mindig újabban, mélyebben kifejezni. E részben — a megfelelő cultura óriás különbsége mellett — Pindar s a három tragikus egy testvér s az egyéni árnyalatok értéköket vesztik. Az emberi sors s az istenség hatalma: ez a főtemája a három tragikus reflexióinak. Alapjában egy nézete van mind a háromnak költői hivatásáról s föladatáról; a különbség csak a tehetség árnyalataiban s a változott viszonyban rejlik.

A másik ok, a melyért nem bánkódunk annyira az élettrajzi adatok hiányán, pusztán egyéni. Hány durva kéz hányt a föl már Goethe vagy Byron élete viszonyait s bontogatta értelmetlenül azon szálakat, melyeket titkos kényszerűség s egyéni akarat szőtt be sorsukba, azon ürügy alatt, hogy műveiket magyarázza! Ettől meg van kímélve a görög költő. A reánk maradt élettrajzi adomák rendesen oly jelentéktelenek, néha gyermekesek, hogy csak izléstelen tudakosság veszi túlságos komolyan. Így elég tudnunk, hogy Aeschylus, Euphorion fia, 525-ben született, Eleusisben, eupatrida családból, együtt harczolt a polgárokkal Marathonnál, Salamisban, Plataeænél; e közben 484-ben nyerte el először a tragikai koszorút; megfordult Sicziliában is, a hol Hieron tiszteletére Aetna város alapítása ünneplésére az *Aetnai nőket* adatta elő. Halálát is Trinacriában találta, 456 5-ben, Gela városában. Hogy mint marathoni ember s a régi rend híve Athene gyors demokratiai fejlődésével nem volt megegyezve, azt gyaníthatjuk; és hogy Hieron udvarában a *Perzsák* előadásával is emelte Athene dicsőségét és erősítette a görög világ egységének érzését, azt biztosra vehetjük. S most forduljunk műveihez.

A két legrégebbi, a *Ségélykérő nők* *Ἰκέτιδες* és a *Perzsák* *Πέρσαι* (472). Azután következik a *Hetek Thebae alatt* *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* — (467). Utána a *Proomythides desmótis* s végül áll a nagy trilogia (458). Ha gondolatunkban az időrend fonalán végig megyünk e műveken: legelőször is szemünkbe tűnik, milyen nagy ácsa volt művészetének Aeschylus. A Hiketides

még olyan, mint egy archaikus szoboresoportózat; az alakok mereven állanak talpukon, mereven nyújtják előre könyökben meghajló karjokat s arcukon is, fájdalomban, indulatban egyaránt, az a megmagyarázhatatlan, tipikus mosoly ül, az élet első jele, melyet az aeginai szobrokon láthatunk. Az *Orestia*-ban pedig már olyan vérpiros tragikai alakok állnak előttünk, mint Klytæmnestra, emberfölötti, félelmes nagyságban, s olyan megrázó jeleneteknek leszünk tanúi, mint az, hol Orestes előtt, közvetlen a gyilkosság után, megjelennek az erinysek. Itt a műfajnak oly rohamos fejlődését láthatjuk egy ember munkája gyanánt, melyhez foghatót alig találhatunk. Csekély kezdetekből mintegy a vállán emelte föl a létbe Aeschylus a tragédia épületét. Az utódok már csak a belső berendezésen változtattak, itt-ott a diszítésen, de az épület megvolt és *szép*. Aeschylus első darabja még a köralakú táncztéren játszhatott, középen egy kis emelvénynyel, melyet istenszobrok vettek körül. A kar a dithyrambus kiszabott számú — ötven — énekeséből állhatott s az előadás egy cantate benyomását teszi. Danaos leányai futnak unokatestvéreik elől, Aegyptus fiaitól, kik erőszakkal nejeikké akarják őket tenni. Argos királya védelmét kéri. Dalokban panaszolják sorsukat, jelzik félelmüket az üldözöktől, majd örömeiket a menekülésen s hálájokat Argos iránt. Ezek az énekek a földolog; a kezdetleges dialog, a beszéd — a tulajdonképi drámai elem — csak arra való, hogy okát adják a kar hangulata változásának s az énekek fordulatainak.

Némileg egy nagyobb szabású cantete a *Perzsák* is. Itt is a kar van előtérben, minden prologus nélkül mindjárt kezdetben a színre lép s végig ott marad. De ha a forma még archaikus s cselekvény nincs a darabban, tárgya csak az a fájdalom, mely Atossát, az öreg királynét s a perzsa véneket elfogja a görögök győzelmén s a birodalom hatalmának enyésztén: a darab tengelye már nem pusztán a karénekekben mozog. A tragikai érzés fölkeltésében s kifejezésében a beszélőknek legalább is annyi részök van, mint a karnak. A két darabot összevetve még az időrendben harmadikkal, a *Hetekkel*: világosan megérthetjük a mondást, hogy Aeschylus a kart a protagonista helyéről lejjebb szorította. Ezt a formai haladást a drámában e három darabon mintegy szemünk előtt látjuk. A *Hetekben* már prologus van; Eteoklesé az első szó s a kar már csak

hozzásimul a többi személyhez. A görög drámai forma történetére ez érdekes megfigyelés. Aeschylus pályája kezdetén mint egyedül uralkodó elemet találja a kart. Küzd a formájával, szűkebbre szabja szerepét, jelentőségét s végre úgy alkotja meg a cselekvényt, hogy a kar résztvesz benne, hozzájárul, de csak második sorban áll. Utóda egy lépéssel tovább megy; a kart majdnem megfosztja drámai szerepétől, a mi Aeschylusnál oly jelentőssé teszi. A jellemrajz művészi, kerekded s bevégzett volta foglalkoztatja s e karnak a cselekvényben nem marad tevékeny része, fohászkodik, int, tanácsol, paianokat énekel vagy gyászdalokat zeng. Euripides azután egészen meglazítja a kapcsolatot a cselekvény és a kar között. A chorus betéteket, ariákat énekel, melyek drámai szempontból szükségtelenek vagy oda sem valók. A szerves kapcsolat hiányát Sophokles s Euripides más erényekkel pótolják: de annyi bizonyos, hogy a kar drámai értékesítésében Aeschylus köztük a mester. Sem ebben nem érték utól az utódok, sem a tragikai érzés erejében. A *Perzsák* a görög érzés oly mélységét mutatja, melylyel szemben Sophokles szoborszerű szép tragédiái, Euripides tépelődő szenvedélye s rhetorikai érdekessége aligha állanak egy színvonalon. Nem a művészetet értem, hanem a lelket, mely a költőben él. A *Perzsák* talán az egyetlen mű, mely nagy időknél méltó visszfénye a költészetben. Aeschylus ott harczolt Marathonnál, Salamisnál és átérezte, hogy mi történik: egy világ omlott szét, egy nagy birodalom ereje tört meg s a ki megtörte, az Athen volt, egy maroknyi nép. Nos, e költő ujjongni fog, az ő kedves hazáját édig emelni, a nép szenvedélyének hizelegni, bacchans dühével a legyőzött ellenségen tapodni? Oh! mi barbarok! Ez a mi módunk, a keresztyénség annyi százada után, mi így ujjongnánk s ülnénk talán nemzeti ünnepet! Aeschylus vallásos genieje azonban első sorban az emberi sors csodálatos hatalmát érzi ki, megdöbben attól, a mit átélt, lelkében az istenség szózatát hallja: ember, véges vagy, ismerd korlátaidat s tartsd magadtól távol a hübrisz-t. Nagy, fényes, világra szóló volt Ázsia uralma; most ott fekszik a porban; foszlányokban a királyi palást; zokogásban a férjüket vesztett nők; tehetetlen fájdalomban a visszamaradt vének. S Darius szelleme ott lebeg a romlás fölött s hirdeti, hogy itt fölfuvalkodó büszkeségért, korlátlan gőgért isten büntetett. A ki, mint közvetlen rész-

vevő ily szemmel nézi azt, a mi előtte s az ő közreműködésével történik, az született tragikus; s ha csak egy kis plastikai s jellemző erő van phantáziájában, megteremt a kardalból a tragédiát. Érzés szempontjából mélyebbre nem is hat egy későbbi görög tragédia sem; s elmondhatjuk, hogy a nagy idők bélyegét Aeschylus nyomta a műfajra.

De Aeschylusban a tragikai pathossal éppen oly erős jellemző tehetség párosul. Ez feltűnik már legkorábbi darabjaiban, s itt bizonyos archaistikus vonásokkal egyesülve a kezdetlegesség kesernyés frissességét érezteti azzal, ki Aeschylushoz egyáltalában hozzáférközhetik. Előbb meg akarom mondani, mit értek archaistikus vonások alatt. Már említettem, hogy Aeschylus korábbi darabjaiban küzd a dráma belső formájával; még nem oly kristálytisztá, minő Sophoklesnél lesz s nem is olyan cyklopi arányú, mint az *Orestióban*. E küzdelem próbái azok az epikus részletek, minőket a *Perzsákban* s a *Hetekben* találunk. Nem a hirnökök elbeszélését értem — mert az ilyen végig vonul az egész görög tragédián — hanem azt a módot, a melylyel az egyik darabban a perzsák hatalmas seregét, a másikban az argosi hősokeket föltünteti. Egy középkori lovag-eposban állhatnának e helyek. A perzsa vének első hatalmas karénekeiben egymás után vonulnak föl előttünk a harsány trombita hangjára emlékeztető nevű hősoke: Megabates, Astaspes, Sosthenes, Ariomardos, Sousiskanés, Masistes, Pegastagon, Marsanés, mint a görög ünnepi edényeken a hegyes szakállú, erős szemöldökű, sisakos s a lándzsát előre tartó vitézek s a dal rólok úgy hangzik, mint fegyvercsörgés és pajzsok összecsapása. Ilyen epikus a *Hetekben* az argosi hősoke jellemzése. Egymás után kerülnek sorra a szörnyű haragú, rombolásra vágyó vitézek s Aeschylus megint — egy középkori lovagénekes módjára — azon czimerképek eleven leírásával jellemzi őket, melyeket pajzsukon viseltek. Ide tartoznak a *Perzsákban* az állandó jelzők s a perzsa király mint *Θούριος Ξέρξης* jelenik meg. Így verődik vissza valami az epos csillogásából is Aeschylus korábbi darabjain s mutatja rajtuk az archaismus zománczát. De éppen ily korán, már első ránk maradt művén erős nyomai vannak Aeschylus jellemző képességének. S itt talán helyén lesz egy általános megjegyzés. Mint a görög szobrászatról csak halvány fogalma lesz annak, ki az alakokból csak a tyikus vonást érzi ki s nincs szeme

azon mélyre menő árnyalatokhoz, melyekben a művészi formák fejlődése és élete nyilvánul: úgy idegen marad előtte a görög tragédia, ha a pompás nyelv, a dialektikus fordulatok, a forma conventionalismusa, a beszédmodor egyenletessége, a dialogus szabályos kimértsége, szóval a végső izekig terjedő stilizáltság mögött a tragédia alakjaiban csak típusokat lát. Azok nem schematikus körvonalakban lebegtek a művész képzelmében; mögöttök többnyire élő ember rejtezik, kinek ethosa a stilizált formákon minduntalan áttörik. Ha Aeschylus alakjainak beszédét a kothurnusról levennők s a mai keresetlen formába átírnók: akkor megláthatná mindenki, mennyi élet s gyakran pszichológiai finomság vagy erő rejlik mögötte. Ezt ki kell érezni, ha csak nem akarunk a görög tragédia fönségéről üres fönséggel fecsegni. A kortársak ezt ki is érezték, mint a hogy ismerték a színészt, kit az alarcz fődött. Csak mi újabbak hiszszük, hogy a görög tragédia nem egyéb, mint stilizált beszéd, kothurnus és alarcz.

Aeschylusban is mindjárt abban nyilatkozik a drámai művész, hogy alakjainak van — hogy úgy mondjam — pszichológiai légköre. A legkorábbi darabban már Danaos s az argosi király határozott személyek. A király egy aggódó, fűrkésző alkotmányos uralkodó, ki a maga felelősségére nem akar semmit sem cselekedni; latolgatja a jogot, törvényt s csak akkor nyugodt, ha tettéért a nép is magára vállalja a felelősséget. Csak ekkor határozott s lép föl, mint parancsoló. Danaosban pedig van valami Polonius bőbeszédű okosságából. Ötven leány atyja s udvarmestere, jár-kei a városban, maga keveset lendit, de bő és józan tanácsokat ad leányainak, mint Polonius Lærtesnek, mikor útra kél. Egy nyugalomba vonult heros s öreg úr ethosát érezni ki szavaiból, tipegő bőbeszédűségéből. A *Síri áldozókból* említem a dajka episod-szerepét; beszéde oly jellemző, hogy önkéntelen a *Romeo és Julia* dajkáját juttatja eszünkbe. Hírt kell vinnie Aegistusnak, hogy Orestes meghalt. A szegény dajka képzelme ott marad a gyermekszobában: «Hogy fog majd örülni az úr, ha meghallja e hírt! S most hiába minden fáradtságom! Hogy szoptattam, hogy dajkáltam a fiút, hányszor gögicsélt felém bajában s ha nem vettem észre szükségét — mert a kicsinynek magának nincs esze — hányszor kellett kimosnom pólyácskáit! Mosónéja, dajkája voltam, mindene! S most oda van. Hogyan örül

majd Aegisthus!» Nem akarom itt még Klytæmnestrát említeni, vagy Aegisthust, kiról az a kar utolsó szava, hogy olyan, mint egy begyes házikakas, ha tyúkjá mellett áll. Igen! Ezzel a vonással végződik az a dráma, hol a megsértett s bűnös nő egy erinys földöntúli magaslatáig emelkedik. Ilyen merészségek vannak a kimért lépésű, méltóságos szavú görög tragédiában. Ez a naiv merészség, mely a köznapiba markol ép akkor, mikor az író képzelme szárnyait bontja szét, egyáltalában jellemző Aeschylusra. Van a geniek közt természeti rokonság, mely a különböző írók, viszonyok, vallások, műveltségi viszonyok ellenére is föltűnik. Az ilyen vonásokban is Dantére emlékeztet Aeschylus.

Már első ránk maradt darabjaiban meglátszik Aeschylus érzéke a jellemző iránt. Danaos leányai nemcsak általában tehetetlen, menekülő, segélykérő nők; hanem láthatni, hogy barbár földről jöttek, barbár földön éltek; nyugtalanabbak, hevesebbek, nem oly tartózkodók s nincs bennök annyi εὐκοσμία, mint a görög lányokban. Olyanok, mint Homer zajos darvai, a mint Hellas földjére leszállanak. A király is csak az olajfaágot kezörben ismeri görögnek, különben inkább hasonlítaná Lybia nőhez, vagy azokhoz, kik teve hátán barangolják át Aethiopiát, vagy Amazonokhoz. Bánatukban is barbárok. Mikor a király még ingadozik, segítse-e vagy nem, az istenek szobrainál összesereglett jajongó leányok övükre s a ruhájokat díszítő szalagokra mutatnak. «Pompás eszközök» — mondják a királynak. «Mire?» — «Ha nem segísz.» — «Nos mire való az öv, a pántlika?» — «Új díszül az istenszobroknak.» — «Nem értem.» — «A szobrokra majd fölkötöm magam.» — «Mily szó!» — «Ha nem értettél, most ízibe megláthatod.»*) Itt a barbár heveséget azonnal kiérezte az athenei közönség s nekünk is ki kell éreznünk, ha azzal az élénkséggel akarjuk megérteni, a mint írva volt.

Ép ily tudatos művészet nyilvánul már a *Perzsákban* is. A perzsa és görög nép etosát nem lehetne élesebben föltüntetni. Aranytól csillog Atassa háza s ő maga nehéz királyi díszben lép a vének elé. S míg egy úr parancsa megmozdítja Ázsia ifjúságát, hogy hatalmi szomjának áldozata legyen, ott-hon az özvegy királyné álmokat lát, remeg, hogy aranya,

*) Hik. 457—465. Weil.

kincese elvész s ezzel együtt fia. Sardesből, Babylonból, Ekbatanából feléje száll az elhagyott nők, a tehetetlen vének sohaja, a néptelen városok kísérteties réme: de az mind csak mint hengergő, sűrű köd gomolyog az idol lábai alatt, a trónus zsámolyánál: Atossa s a vének panasza csak az, hogy oda az úr, a fény, a gazdagság. Aeschylusnak úgy tűnt föl a keleti monarchia, mint a hol csak egy ember lélezkzik szabadon, csak egy ember tekintete néz büszkén maga elé, a királyé, hogy a mililók hódolatát lássa s a lábai elé rakott kincseket. S ezt a sajtáságos keleti lelket kiéretteti Aeschylus a vének karából úgy, mint Atossa beszédeiből. Majdnem epigrammatikus rövidséggel állítja ezel szembe Athenet, a kar s Atossa néhány szavában. Úgy hatnak, mint a villám a sötét, nehéz levegőben. «Szeretném tudni, a világ mily zugában fekszik is az az Athen?» — kérdi Atossa a kart. — «Távol nyugaton, hol a napsugár enyész.» — «S fiam mégis vágyott e városra, mint vadász a vadra?» — «Mert akkor egész Hellas az ő szolgája lesz.» — «Így hát van hatalmas seregük?» — «Olyan pelig, mely már sok gyászt hozott a médekre.» — S kezükben ijjat hordnak, messzelövőt, fényeset?» — «Ó, nem! Szegzett lándzsát s karukon a pajzst.» — «S ki a pásztoruk s ki ura seregöknek?» — «Nem rabszolgák s urat nem ismernek magok fölött.» — Hogy védekeznek hát az ellenség ellen, ha rájok tör?» — «Úgy, hogy már Darius seregét is tönkre tették, a szépet, nagyot.»*) S erre megjelen a futár, s hírt ad a salamis-i végveszedelemről. Így tudja Aeschylus egy röpke szóváltás epigrammatikus rövidségébe bele foglalni a marathoni Athent. Ez a rövid epigramm a perzsák gyászdalai közt olyan, mint a surranó nyíl, mely az ellenség szívének repül. S Aeschylus drámai ösztönét s jellemző erejét mutatja, hogy ezt az ellenséget egy cantateszerű költeményben oly éles vonásokkal tudja elének varázsolni, hogy szinte látjuk, a mint az aranyteherből fulladó óriás megdőg, földreterül s végre nyomorúltan jajveszékkel, mert ránkézedett az istenség keze.

Aeschylusnak teljes erejét azonban főleg *Lelánczott Prometheus***) s a pelopida-trilogia mutatja. A Prometheus a

*) *Perzsák*. 230—244. Weil.

**) A mint tudva van, a mi Prometheusunk egy trilogiának csak

Helekkel Aeschylus művészetének átmeneti korszakát jelzi. A dráma még nagyon egyszerű; cselekmény csak a dráma elején s végén van; a darab derekát Prometheus panaszaival s beszélgetése a karral s a Hera-üldözött Io phantastikus epizódja alkotja. De Aeschylus benne már könnyebben bánik a dialogussal; nagy érzéket mutat a színszerűség iránt s képzelmében a γηγενής φύσιμα, a titán lehellete él. A Prometheusban virágában áll Aeschylus költői természetének két saját-sága: előszeretete a colossalis iránt s bizonyos festői érzék, mely a helyet, a környezetet is, melyben a colossusok mozognak, néhány vonással összhangba hozza velök. Csak egyre kell vigyáznunk: a colossalist nem a mai romantikus, ködös értelmével, hanem a görögök nyugodt, plasztikai szemével kell néznünk Aeschylusban. Le kell vetköznünk a modern ruhát, ha még oly otthonosnak érezzük is benne magunkat; el kell felednünk Byron titanismúsát, Goethe Prometheusát, azt a sok magas beszédet, melyben a modern ember a sors ellen való daczát bámulja; el kell felednünk, hogy későbbi idő s költészet mivé változtatta a titán típusát s mit olvasott belé s mit látott benne: hanem e gondolatoktól ártatlanul, bizonyos művészi naivsággal kell közelednünk Aeschylus ez alakja felé, hogy azzal a határozottsággal lássuk meg, a melylyel alkotva van. Már csak azért is, mert ha azonnal magas röptű, vagy ha tetszik, mély symbolismust keresünk benne, annak nyugtalan ködében az alak határozott körvonalai elmosódnak s legjobb esetben egy Michel Angelo-féle, arcban csak félig kidolgozott szobrot látnánk magunk előtt, egy phidiaszi nyugalommal s bevégzettséggel megalkotott mű helyett. Akkor legelőször is világos lesz előttünk, hogy Aeschylus Prometheusa egy őszinte, becsületes titán, kinek ereiben ichor foly, ki Atlással, Typhonnal rokon s halhatatlan, nem azért, mert az emberiséget képviseli s annak symboluma, hanem mert igazán Gea-Themis fia. Mi a titánokban nem hiszünk, azért előttünk csak akkor érdekesekek, ha jelentenek valamit: ebben a szempontban Aeschylus nem osztozott, annál kevésbé a görög színház közönsége. Ennek naiv hitét — legalább művészi oldaláról — kell magunkban is életre keltünk, vagy azt a hangulatot,

első része, melyhez még a Προμηθεὺς Λυόμενος és a Προμηθεὺς Πυρροῦς tartozott. Westph.

mikor még őszintén hittünk a mesében; csak ha olyanok leszünk, mint a gyermekek, csak akkor fogjuk művészi frissességében érezni Aeschylus fönségét. Nincs az a symbolikus bölcsesség, mely olyan éltető táplálékot adna a léleknek, mint ez a gyönyörűség. Kisértse meg egyszer az olvasó megvalósítani a dolgot. Ott, az oczeán peremén, ember nem lakta vidéken, zugó szélvész közt, az édig emelkedő meredek sziklán ne az emberiség sorsától halvány symbolumot lásson függeni, hanem egy daczos, ősi istenséget, ki a saját jogán s a monda erejéből él: hej! hogy fognak akkor csikorogni a lánczok, hogy fognak dörgegni Hephæstos pörölye csapásai — egészen úgy, mint Aeschylus akarta s az athenei nézők hallották!

Aeschylus egy nagy gondolatú, mázsás szavú ember, kiből egy szobrász naív lelke rejtőzik. Óriási arányokban építi föl alakjait, de tetőtől-talpig áttekinthetők; minden tagjokat egyenlő éles világításban láthatjuk, nincs körülök köd, homály, egy óriás márványszobor mindegyik. Mint a régi mythos egy colossusa tekint felénk Aeschylus Prometheusa. Ha visszafelé anthropomorphisáljuk, nem görögül gondolkozunk. Ha pedig telerakjuk világtörténeti eszmékkal, az összehasonlító mythologia eredményeivel, az emberi sors gondolataival, igen érzelmes gondolkodók lehetünk, de Aeschylus költészetétől idegenek vagyunk. Prometheus tehát titán, de nem az emberiség «titáni» küzdelmeit jelképezi a sorssal, mint a hogy a Laokoon nem az által lesz szép, ha elképzelem magamnak, hogy az emberi bűnösséget ábrázolja, a kigyók pedig a lelkiismeret mardosását. Prometheus egy költői kép az istenek harczából, s oly plastikus erővel megrajzolt drámai kép, hogy a művészi érzékű teljesen eltelik szépségével s hatalmas erejével, s nem szalad a kép mögé, hogy ott keresse valami rejtett zugban értelmét, értékét s legalaposabb alapeszméjét. A görög tragikusok a gondolatot s az eszmét különben sem rejtegetik; minduntalan fölhasználnak hatalmas mondatokban, a mit hirdetnek, a mire tanítani akarnak. Csak mi magunk vagyunk oly okosak, hogy jobban tudjuk, mit akart a költő, mint ő maga s a rejtett eszméket hamarabb meglátjuk, mint a nyilvánvaló költészetet. Így emelünk chablonszerű «mély» eszmékből is piedestalt Prometheusnak s azt hisszük — megtiszteljük vele magunkat s Aeschylust.

Le kell hámozunk tehát Prometheusról későbbi korok

gondolatát, fölfogását, mint a hogy ma az antik torzókról eltávolítják a későbbi szobrászok kiegészítéseit. A mi megmarad, az egy Zeussal, az új istennel ellenkező, a kérész-életű, vak reményekkel táplálkozó emberekkel jöttető titán mythikus története, melynek az elemeket is fölrázó fejlődését az emberiség sorsát magában rejtő minden symbolismus nélkül is élveznünk kell tudni. Aeschylus művészi megbecsülése csak így jut érvényre: az a nyugodt pathos, mely mázsákat emel, pedig egy izma sem látszik mozdulni; az a szoborszerűség, mely az alakokat úgy mutatja, mintha véső faragta volna körvonalaikat és a költői képzelemnek az a mythusképző ereje, melylyel az emberfölötti, csodás történetet, hol isteni hatalmakkal a tenger zúgása, a szél vihara, tűzhányók lávája, a természet láza összejátszik, minden erőltetés nélkül, a gyermek könnyűségével, mintegy tenyerén nyújtja felénk, mint költői valóságot. Ezek a sajátságok hatnak rám legerősebben a Prometheusban; s másodsorba kerülnek, elmosódnak, ha a darabot — német szóval — mint «Gedankendichtung»-ot fogjuk föl. Aeschylus költői ereje mindent a felszínre vet, minden gondolatát mint egy kőbe kivési s nincsen a műbe «beletitkolva» semmi.

Ez kapcsolatos azzal, a mit a görög művészetben a mesterség becsületességének, soliditásának nevezhetünk. Mint a görög templomon a legkisebb constructiv részecske, vagy diszitmény — a művészi jargon szavával — «meg van csinálva»: úgy Aeschylusnak tökéletesebb műveiben ki van ácsolva minden jelenet és mérlegelve minden szó. S ezzel a művészi számítással az eljárásnak oly naiv egyszerűsége, közvetlen keresetlensége párosul, a melyet csak a görög művészetben találunk, a mely még teljességgel nem tudta azt, hogy a szellemet hajhászni is lehet s keresni a szellemeskedést. Aeschylus mennydörgésével, rőfös szavaival, képzelme fönségével együtt jár friss természetessége, mely a görög lelket jóban, rosszban jellemzi. Éreznünk kell, hogy Aeschylusnak ép úgy keze ügyére esett Prometheus alakja, mint Kilissa dajkáié, Danaosé mint Klytæmnestráié. Ugyanazon nyugodt biztossággal, a modern nagyot akarás nélkül, fogott a márványhoz, melyből Prometheus kivéste, mint ahhoz, melyből az Agamemnon hírnökét csinálta. Amabban ép úgy nincsenek kifejezésre nem jutott «intentiók», mint ebben nincs elnagyo-

lás. Úgy gondolom, épen nem vétek Aeschylus fönsége ellen, ha benne a tökéletes művészi mesterembert is csodálom. A mesterség — a csinálás — tekintetbe vétele nélkül különben is csak ingó képzeink lesznek a görög művészetről. S azt különösen ki kell emelnünk Aeschylusnál, ki a tragédiának első s leghatalmasabb *τέχων*-ja volt.

Naiv bátorság mellett milyen számítás, ügyes kéz és a mesterségen uralkodás kellett ahhoz, hogy Prometheus úgy állítsa elénk, a mint teszi. Kratos (erő), a néma Bia (erőszak) — (nem beszélhet, mert a *Ἰεῖδῶ* ellentéte) — s Hephæstus hurczolják a lánczra vert Prometheus a sziklára, a föld távol peremén, Scythiában, ember nem lakta zord pusztaságon, a földet övező oceán partjára. Minden szöget megmutat Aeschylus, melyet átvernek rajta; minden béklyót megcsörtet, melyet jobb, melyet bal könyökére, melyet czombjai közé vernek, a mint a durva Kratos a szánakozó Hephæstussal beszél, azt a munkára inti, nógatja. Prometheus némán tűr, megvetéssel hallgat (— csak két színész beszélhetett s itt mily gazdagsággá változtatta Aeschylus a szegénységet —); de a költő kegyelméből már megfogta képzelünk alakja. Az a szörnyű kovácsolás, melyet Kratos unszolása, csúfolódása s fenyegetése közt Hephæstus végez rajta, mutatja Prometheus titani erejét; hallgatása daczát; Hephæstus szánakozó panasza sorsát. Ezekből az egyszerű elemekből, kevés nyolczvanhét sorban, minden pathetikus nagy szó nélkül teljes plastikájában megelevenül előttünk Zeus haragosa. S most már a kellő hangulatban vagyunk, hogy Prometheus magát hallgassuk, a mint a három hóhérlégény távoztával ércztorka megnyílik, s a «szent æther, a szárnyas levegőt, folyamók forrását s a tengernek a határtalanba csillámló hullámozását» hívja föl tanúkul szenvedéseire. S minden szenvedései mellett milyen görög! Milyen biztos-nyugodtak alakjának körvonalai! Szavából a Zeus rokon haragja s ereje szól, de sohasem — adja a titánt!

De a nagy szoborhoz nem hiányzik a talpazat reliefje sem. Prometheus sziklája alatt ott lebegnek a tengerből föl szálló Okeanidák, a mint hirtelen gyorsasággal, megrettenve, még amúgy «sarútlanúl», a résztvétől hajtva megjelennek s siratják a nagy rokon szenvedéseit. Ez a lágy fuvolahang az orkán zugásában. Mert az egész föld érzi Prometheus baját. «Jajongás kél a tengerből, a mint hullámai összecsapnak; bűg

a mélység s Hades sötét ürege morajlik s a szent folyamok forrásai is panaszukat nyögik».

A mi azonban a költemény görög voltának legjellemzőbb vonása: ebben a nagy világviharában a költő idegei nem reszketnek, nem pathologikus megilletődésből kelnek gondolatai és képei; műve körvonalainak élességét semmi subjectiv megindultság izgalma határozatlanná s sejtelmes ködbe folyóvá nem teszi. Aeschylusra is illik Goethe szava: er commandiert die Poesie. A szó görög értelmében ποιητής, a ki a mester nyugalomával méri ki alakjai arányait s képzelmének nem szolgája, hanem ura.

Csak így érthető az a nagy technikai haladás is, melyet a tragédia Aeschylusban megtett. Nemcsak költő volt Aeschylus, hanem színész, zenész s a kar tánczeit is ő tanította be. Ő volt az, ki az előadás külsőségeit is emelte: diszleteket, gépezeteket alkalmazott, melyeket előtte nem ismertek. Említettük már azt a régi szokást hogy a satyrkar, mielőtt mint ilyen megjelent, valószínűleg háromszor váltott jelmezt, a miből aztán a tragédiák trilogiás előadása fejlődött. Aeschylus utolsó ránk maradt műve, az *Orestia**) mutatja, milyen költői értelmet tudott ő adni e conventionális szokásnak. Nála már a hármas tragédia például nem csak ugyanazon mondkörből való, hanem ugyanazon tragikai feladatnak fejlesztése is. Itt tető ponton áll Aeschylus művészete. Még világosabban előttünk állana alakító ereje, ha terünk volna rá vizsgálni, milyen formában élt az *Orestia* anyaga Aeschylus előtt, s mit változtatott rajta ő. Követnünk kellene a monda alakulását s változásait Homertől Stesichorusig, figyelembe vennünk a képzőművészet adatait a megfelelő reliefeken, reconstruálnunk kellene azon népies énekeket, melyeket a köznép dalolt s a műhelyekben, nyilvános téreken szájról-szájra adott. Megtalálnók bennök egyes jelenelek motivumait, az alakok neveit s körvonalait, a fölfogások jellemző különbözőségeit. Ez a monda fejlődésének s költői átalakulásának egyik legérdekesebb fejezete volna. E helyen azonban csak Aeschylus kész trilogiájáról**) álljon néhány

*) Későbbi. egybefoglaló címe a trilogiának.

**) A görögül nem tudónak nem a szószerinti fordításokat ajánlanám, hogy Aeschylus ez alkotását élvezhesse, hanem Leconte de Lisle «*Les Erinnyes*» című átdolgozását, melyben a két első rész egy nagy költői erejű drámába van összevonva.

megjegyzés. Az *Agamemnon* nyitja meg, talán a leghatalmasabb görög tragédia. Lobognak az örtüzek, melyek Trójától Argosig szakadatlan láncban jelentik, hogy Ilion elbukott. Klytæmnestra, ujjong, föllobogtatja az oltári áldozat füstjét s várja Agamemnonot. Agamemnon megérkezik s Klytæmnestra biborszönyeget terít eléje s így kíséri a palotába, hogy hálóját rávesse. A gyilkosság után újra megjelen Klytæmnestra, védi tettét s nagy nehezen lecsitítja az argosi vének haragját Aegisthus ellen. Ez a tulajdonképeni cselekmény. Hogyan dramatizálja azt most Aeschylus? S először is a karénekekről kell emlékeznünk. Az egész görög tragédiában nincs példa rá, hogy a kar maga annyira mélyítse a drámai cselekményt, mint itt *Agamemnon*ban. Félig epikus, félig sejtelmes, félig festői s e mellett erős megindulást is mutató dalokban a drámai helyzettel együtt fokozódó erővel kapcsolja a kar a jelenhez a multat, hogy a messze távolban láttassa már csiráját annak a véres aratásnak, a melynek most érkezett el órája. S elvonul előttünk Kalchas jóslata, Iphigenia föláldoztatása, Helena bűne, mindmegannyi szála a sors szövetének, melyben most Klytemnæstra s Agamemnon bennakad. Népek sorsával, városok bomlásával, ezrek boldogtalanságával kapcsolódik a családi vész s mikor Agamemnon sebéből kibugygyan a vér, Klytemnæstra bárdja mellett egy láthatatlan hatalom lándzsája is föltűnik.*) S ennek hatása annál közvetlenebb lesz, minél inkább élvezni tanultuk a lyrikus részek sejtelmes, képekben gazdag, félig epikus, félig látnoki hangját, a dús hasonlatok csillámát s a vallásos gondolatok néhol nehézkesen mély, vagy homályos-tömör kifejezéseit. De félreértenők az *Orestia* szellemét, ha a jelennek a multtal, új bűnöknek régiekkel való kapcsolatát úgy fognók föl, mintha Aeschylus az emberi sorsot mint valami fatum hatása alatt állónak tekintette volna. A vak végzet, mely elől nincs menekülés, mely mint valami óriás gépezet az embert mint automatát mozgatja: a görög tragikusok előtt, főleg Aeschylus előtt nem létezett. Egyet érez Aeschylus mélyen: az örök törvénynek azt a kérlelhetetlen logikáját, hogy a bűnt bűnhődés követi. De teljes félreértése költészetének, ha valaki darabjai jóslataiban,

*) Browning Róbert mondja Aeschylusról: Aischulus' bronze-throat eagle-bark at blood Has somehow spoiled my taste for twitterings'.

égi jeleiben, az istenek meghagyásaiban oly kényszerűségeket lát, melyekkel szemben az egyéni elhatározás s a tettek egyéni bélyege minden jelentőséget elvesztik. Mert jól meg kell különböztetnünk a görög tragédiában: a tényeket, a történetet és a motivációt. A történet főbb vonalaiban s kimeneteleiben adva volt. Adva voltak a jóslatok, az istenek közbelépése stb. Klytemnæstrának meg kell ölni Agamemnonnt; Orestesnek Klytæmnestrát. Iphigeniát föl kell áldoznia Agamemnonnak s Apollót is úgy kellett fölmutatni, mint ki Orestesnek megparancsolja anyja meggyilkolását. Ennyiben meg volt kötve a költő s nem nehéz belátni, hogy e nagy bűnhalmaz egy családon belől könnyen a végzetszerűség színét ölti magára, sőt azt a gondolatot a költő a hatás emelésére, a benyomás élesítésére itt-ott föl is vetheti; rémületében így énekelhet a kar s tetteinek súlya alatt így szólhat az ember. S végre a tragikusra nem kis dolog volt, mikor így véres bűnök egész csokrát egy bokorról szedhette. De a tettek motivációját nem a jóslatok, nem az istenek parancsa, nem a külső kényszerűség adják: Aeschylusnál az egyéni elhatározás a döntő. Csak a külsőségeken akadtak meg s a költői motivatio előtt szemet húnytak: kik az *Orestióban* a fatum uralkodását látják s soha kevesebb joggal gyenge utód nem hivatkozott híres ősre, mint a végzet-tragikusok Aeschylusra. Honnan is vette volna magát a perzsa háborúk Athenjében ez az életfölfogás, az erők kifejtése korában ez a nihilismus az emberi törekvés-szel szemben? Aeschylust inkább az ellenkező szempontból fogjuk föl helyesen. A történet, melyet földolgoz, már régibb idők hagyománya, koroké, mikor a családi hatalom s családi kötelek voltak legerősebbek az államban, mikor a családok harcában az átöröklő átok és végzetszerű sors képzetének a viszonyok szűk megkötöttségében előbb talaja lehetett. Aeschylus átveszi e történetet, de belső életét s jelentőségét megváltoztatja, az újabb idők szellemében s a maga lelke ösztöne szerint öntudatlanul polemizál a régibb fölfogással. A jóslatok, isteni parancsok, ősök átka megmarad: de új emberek, egyénített jellemek lépnek föl, kik magokra veszik a bűnt, a felelősséget tetteikért s kik előtt a jónak s rossznak képzele s az egyéni elhatározás lehetősége lebeg, minden családi átok, jóslat s bűnös származás ellenére. Nem tudnám, miben rejlenék az *Orestiónak* pszichologiai érdeke s az, mit Aeschylus mélység-

gének neveznek, ha nem ebben az új lélekben, melyet a régi történetekbe önkéntelen beléolt. Tehát jól kell ügyelnünk. Nem külsőségekből, melyeket az átvett tárgy természete, a drámai beszéd képletessége, a kifejezések költői túlzása magyaráz, hanem abból kell megértenünk Aeschylust, hogy milyen pszichológiai rugókat mozgat meg, mikor alakjait fölépteti. A — hogy úgy mondjam — mythológiai kifejezésmód mögött a pszichológiai helyzetre kell figyelnünk, a melyet először Aeschylus teremtett meg a monda alakjai számára az által, hogy egyénítette őket.

Az *Orestia* középpontjában Klytæmnestra áll, egy oly művészettel fölépült alak, hogy képzelünkben akaratlanul is egy óriási szobor arányait ölti föl. A bűnnek annyi erejével s fényével lép föl, egy uralkodni s élni akaró természet olyan biztosságával, hogy vele szemben egy Lady Macbeth gyöngéd, ideges, lágy tekintetű modern bűnössé válik. Ennek az alaknak a végzete a szívébe van írva és nem máshová. Mialatt a vének a múlt árnyait idézgetik s félelem s öröm közt ingadoznak a király érkezén: fölsivalg örömeiben, hogy itt a rég várt percz, a boszúé s a cselekvése, mely után többé nem kell rejtegetnie örömét, hanem szabadon élhet Aegisthussal s uralkodhatik Argoson. Azaz rosszul fejeztem ki magamat: nem sivalg föl. A szenvedély e tragédia dictióját nem szakítja foszlányokra s a hangulat nem jön a fölszinre, mint olyan, meztelen. Azt ki kell éreznünk abból, a mit tesz; s azokból a gyakran külsőre, tárgyszerű dolgokra vonatkozó beszédekből, melyek mögé ethosát elrejt. Csak a döntő pillanatokban tör ki nyíltan, leplezetlenül az érzés, nyilatkozik meg röviden, élesen a lélek, különben gazdag, széles szalagú dictióval kihimzett palást födi, melynek mozgó redőzetéből lehet csak arra következtetni, a mit eltakar. Így itt is, Klytæmnestra, az oltárokon az áldozat füstjét gyűjtatja föl s ujjongva meséli el Trója vesztét. Ezt meséli a népnek, mialatt arra gondol: «megjött az én óram is; s mint ő elpusztította Tróját, most én pusztítom el őt.» S tettetését mindig merészebben fokozza. A hirnököt azzal bocsátja Agamemnon elé: «menj, siess, hű neje várja, ki soha más férfival addig nem beszélt.» Azt hihetnők, ez irónikus pointe-n túl már tettetése nem emelkedhetik. — De Aeschylus tovább épít az alakon s megírja azt a jelenetet, a hol Klytæmnestra egy aggódó, hű sáfár álczájában jelenik

meg Agamemnon előtt s dús bibor szőnyeget terít lábai elé, hogy azokon lépjen lakába. «Rajta, lányok, hadd fényeskedjék bibortól a király útja, mert Dike reményem ellen visszahozta őt. A többiről majd én gondoskodom.» — Ilyen jelenet kevés van a világirodalomban; látszólag nyugodt beszéd mögött annyi vérszín, sötét pompa és tragikus irónia!*)

Azonban még ezen a jeleneten is túltesz a következő: a Cassandráé. S e mellett itt Aeschylus mint a drámai forma bevégzett mestere is előttünk áll. Annyi hatást, annyi megrázó történetet talán még csak Shakespeare tudott egy pontba összetömöríteni. Erre szolgál Cassandra episod-alakja. A görög tragédiában rendesen követ, hirnök, vagy szolga beszéli el, a mi a szín mögött történik: ezek az elbeszélések jobbára kis mesterművek s épen úgy követelte a közönség, mint ma az olasz operában a bravour-áriát. Az *Agamemnon*ban Aeschylus drámaibb módot talált. — Agamemnon meggyilkolása a palotában, zárt kapuk mögött történik meg; s Aeschylus a történet pillanatában mégis elénk hozza és megrázóbban, mintha szemünk előtt esnék meg. Cassandra némán, szótlánul állt a palota előtt s Klytæmnestra szavára néma maradt, mint a kőszobor. Alig hogy Agamemnon a palotába lépett s ennek kapui bezáródnak, elfogja a sorsa fölötti fájdalom, a látnoki düh, Aeschylus «ércztorka» pedig megnyílik s Cassandra rémes visiókban elmeséli az *Atreus-háza* átkát és sejtelmes képekben maga előtt látja azt, a mi a palotában történik. Egy szörnyű orkán tompa zugása hangzik ki beszédéből s mikor megvillan benne — éles fény esik Klytæmnestra szekerczéjére,

*) Némileg analog helyzet, mikor Duncant Lady Macbeth fogadja várában. Aeschylusnál szélesebb vonalú, nyugodtabb folyású, kivésettebb s szerkezetében egyszerűbb a jelenet. Shakespearenél több személy közt megoszló, elaprózottabb, festőibb. Aeschylusé minden részében egyenletesen kidolgozott, önállóbb egész, Shakespeareé vázlatosabb. Azt nem mondanám, hogy Aeschylus tipikusabb, Shakespeare egyénibb. Aeschylus épen úgy egyéneket akart rajzolni e jelenetben, mint Shakespeare. Csak azt lehetne mondani, hogy a lelki élet szálai nincsenek oly titokzatosan egymásba sodorva Aeschylusnál, mint Shakespearenél. Aeschylus *al fresco* dolgozik, töretlen, széles színekkel, míg Shakespearenél a tragikai colorit sejtelmesebb. Annyi bizonyos, hogy a különböző művészi stylek szempontjából nagyon tanulmányos e két jelenet egybevetése.

melyet férjére suhogtat, a kádra, melybe Agamemnon belép, a gyáva Aegisthusra, ki ágyasának segít. Így Cassandra visióin keresztül látja a néző, a mi a palotában történik s a mi a prófétanő szenvedélyes fájdmában emberfölötti arányokat ölt.*) Az után olyan lesz Cassandra, mint vihar után a tépett fa; eldobja magától prófétaövét, jóspálcáját s önként megy a palotába, halála elé.**)

Hogy megnőtt most Klytæmnestra alakja, mikor véres szekerezéjével jobbában a vének elé lép, homlokán a folttal, mely férje véréből ered!***) Eddig az alakoskodás heroinája volt, a boszú művésze, ki fényes hazugságokkal csavarja körül s szenvedélye biborszínével kápráztatja el áldozatát. Csak arra gondolt, hogy minél királyibb pompát öltön boszúja. Ezért büszkén mutat is a halottra. «Ez a tetem itt férjem, Agamemnon. Halála az én kezem műve s jogos mestermű.» †) Alakja eddig olyan volt, mint egy óriás szobor, melynek arczán csak egy vonás van élesen kivésve: a szenvedélyes, pompázó tettetés. Most az alak éledni kezd, megmozdul, szíve nyelvére szökik s az első pillanatban ujjongva mondja el az okokat, melyek a tette készítették. Aeschylus pedig psychologailag érthetővé teszi Klytæmnestrát. S a legérdekesebb e jelenetekben az, hogyan egyesíti a korlátlan egyéni felelősséget Aeschylus az ősi átok képzetével, mely a Tantalus családjában kísért. — A tett mámorában, mikor még a szenvedély első rohama él. Klytæmnestra mindent magára vállal. «Ujjongok, a gyilkosság az én művem.» «Mégölte gyermekem, magával hozta ágyasát, a jóslaténekelő madarat, s most mindezért lakolt.» S e mellett Aeschylus fölmutatta Agamemnon szeretetlenségét is, kinek egy kedves szava sincs nevéhez. Mert ha Klytæmnestra uralgó természet is, szeretetre is vágyakozik s ha Agamemnonnál nem találta meg, választ magának egy gyáva uracsot, ki

*) Még Euripides *Őrjöngő Heraklesében* van egy hasonlóan megalkotott jelenet, a mikor a kar, mintegy ihletésből látja a szörnyű vést, a melynek benn a palotában Herakles áldozata lett.

***) Ó emberi sors! Szerencsédet árnyék elűzheti; szerencsétlenségben pedig nyomtalan elenyészél, mint nedves szivacs alatt a rajz. 1327. v. Will.

****) Eső vetésnek nem édesebb, mikor a rügy burkát pattantja szét, mint nekem ez a gyilkos harmat. 1390. v. Will.

†) 1405. s. k. Will.

neki tetszik és engedelmeskedik. Ezért mondja: «addig nincs baj, addig nem félek, míg Aegisthos, ki hozzám jó, házam tűzhelyén ébren tartja a lángot. Ő bátorságom nem kicsiny pajzsa.»*) Csak mikor a kar előhozakodik Tantalus törzsének bűneivel, jut eszébe Klytæmnestrának is az ősi átok s mintegy védelmül veti oda a karnak: «hát mégis enyimnek hiszed a bűnt? Azt hiszed, Agamemnon felesége vagyok? A Tantalus háza boszuló szelleme öltötte csak magára alakomat.»**) De kétségtelen, hogy ez a boszuló szellem csak azért szállt Klytæmnestrába, mert ő önként nyitotta meg neki szívét. S lassankint érezni kezdi a bűn súlyát; szerződni szeretne a démonnal, szeretné mondani: «elég legyen». S az utolsó jelenetben egészen hasonlítani kezd Lady Macbethhez; elsötétül, szóttan lesz, magába száll. Aegisthus lép föl, a «gyáva oroszlán», jérczéje mellett a kakas, ki asszonya ruhájába kapaszkodik, s neje gazdagságán duzzasztja föl magát. Felesel a karral, mely rá akar támadni. S ekkor mondja Klytæmnestra: «ne tovább, semmi új szörnyüséget! Nehéz behordanunk már az eddigi aratást. Vérben vagyunk. Elég a baj. Tűrjétek, a mi történt. Ám úgy legyen, hogy ez volt az utolsó csapás.»***)

A trilogia második darabja a *Siri áldozók* talán a legmélyebb s mindenesetre legnehezebb tragédiája Aeschylusnak. A karénekek homályosak s nagyon megrontva jutottak reánk. Tárgya az, a mint Orestes atyja halálát anyján s Aegisthuson megboszúlja. A kar itt is drámai szereplő, Orestesnek, Electrának segítő társa tervük kivitelében. Sőt még ennél is fontosabb a szerepe. Dalai, melyekről nehéz gyászlepel lóg, lépten-nyomon kísérik a félelem s vallási megrendültség hangján azt a súlyos belső harczot, mely különösen Orestes lelkében végbe megy. Mert ez tulajdonkép a tragédia főcselekménye. Apollo parancsával, melynek megszegésére elszenvedhetetlen kinokat rótt az isten, és a megtorlás kötelességével küzd benne az iszony érzete, hogy anyját kell megölnie. S épen abban rejlik a dráma, hogyan kényszerül Orestes kötelesség gyanánt elkövetni oly tettet, melytől lelkiismerete visszaborzad s melyet az isten szava ellenére is

*) 1435. v. s. k. Will.

**) 1498. v. s. k.

***) 1654. v. s. k.

bűnösnek érez. S e darabból látni, mennyivel erősebb megindulással állott Aeschylus tárgyával szemben, mint Sophokles. Sophokles elfogadja a hagyomány adatait s az epos szellemében, csakhogy a jellemek pszichologiai kimélyítésével naivul élénk állítja az anyagiulkosság tényét; Apollo parancsán nem tépelődik s a tett értékére nézve nincs benne kétség. Aeschylusnál az a lelkiismeret kérdésévé válik s Orestes a benső küzdelem áldozata lesz. A drámának a kardalokon kívül sok hatásos drámai részlete van: Klytæmnestra álma, a dajkának majdnem humoros alakja, a rövid párbeszéd anya s fiú közt, melynek néhány szava metsző, mint a törsturás; — de mindent felülmúl Orestes végső jelenete. Mint győző lép föl, ki megtette kötelességét. Vádolja anyját, előhozatja a véres köntöst, melyet atyjára vetettek a gyilkosok — s egyszerre csak téveteg lesz tekintete, a gúny helyébe félelem száll, kétség, bánat; halálverejték lepi el és reszkető szíve szemei elé varázsolja anyja erinyseit. S e belső látománytól üzelve, elrohan a nyomorba. Ez a világirodalom nagy jelenetei közé tartozik. — Aeschylus e tárgyban a tragikaibb és a gyöngédebb is. Sophokles a hagyomány semmi keménységétől nem riad vissza *Elektrájában*; Aeschylus először alig említi az anyagiulkosságot. — Kezdetben egyedül Aegisthus van szóban; általában csak boszúról beszélnek. Csak mintegy kényszerítve, lassan meri magának Orestes megvallani, hogy anyját is meg kell ölnie. Ennek megfelelőn Elektra is passivabb alak; ott áll a testvér mögött az áldozati edénynyel kezében; együtt sír, együtt esküszik Orestessel s mikor a tetre kerül a sor, szemünk elől eltűnik. — Az *Orestia* két első része így érdekes világot vet Aeschylus gondolkozására s vallásos érzületére is. Aeschylus mélyen vallásos, de nem az ősi vallás értelmében s nem Sophokles naiv hozzásimulásával a hagyományhoz. — Láttuk, hogy az egyéni felelősség érzetét erősen föltünteti minden jóslat, minden öröklött átok, minden isteni ösztönzés ellenére. A jog és igaz eszméjének absolut értéke lesz előtte, s ennek megtestesülését látja az egy istenben, Zeusban.*) Önkénte-

*) V. ö. *Agamemnon*. 160. Will. — Zeus, s bárki legyen Zeus, ezzel a névvel nevezem, mert így kedves neki. Bárhogy meghányom-vetem, nincs Zeuson kívül semmi, a mire gondjaim, kételyeim súlyát biztosan vethetném . . . O mutatja az utat a bölcseségre s ő hozta az örök

nül ez eszméhez mérí az istenek cselekedeteit, s e fejlettebb érzés szempontjából dolgozza föl a hagyományt. Nem tudatos tagadással támad, de érzésével magasan kiemelkedik a hagyományos hit köréből, azt belsőleg megváltoztatja. Így Apollo Aeschylus előtt az *Orestia* második részében nem az igaz isten, csak egyoldalú hatalom s Orestes az ő áldozata. Aeschylus vallásos érzése, tisztább erkölcsi ösztöne küzd a *Siri áldozókban* a hagyománnyal s a darab megértésének kulcsát épen e rejtett küzdelem átérzésében kell keresnünk. — E belső ellentét, melyet Aeschylus mély vallásos érzelme s az ősi hithez való naivabb ragaszkodása még kötve tart, Euripidesnél már nyíltan napvilágra lép. — Orestes cselekvése rugója nála már hitvány önzés, Apollo pedig egy gonosz isten.

A trilogia harmadik része, az *Eumenidák*, pszichologiailag kevésbé érdekes. Tárgya nem az emberi lélek küzdelme többé, hanem az Erinysek s Apollo viszálya Orestes miatt. Azonkívül az areopag s Athene dicsőítése. — Lehetetlen benne a trilogia két első részében fölvetett problémák megoldását látnunk. Egy hazafias darab, melyben Aeschylus drámai ereje szunnyad. A hatalmas kardalok azonban mutatják a nagy költőt, az erinysek megtestestítése a drámai művészt s hogy az athenei közönség előtt hatása lehetett, arról biztosít az a nagy törvényszéki jelenet, melylyel e darab végződik. A pörbeszédekben sok olyan van, mi ma fagyasztólag hat az olvasóra. Mít tegyünk ma Apollo és Pallas Athene egyik főbizonyítékával, hogy az anyánál előbb való az apa, mert hiszen maga Pallas Athene is anya nélkül jött a világra s csak atyja volt. — Azonban e darabban is van egy Aeschylus lelke mélyéből való gondolat; hogy az erinysek ne az áldatlan boszú vad végrehajtói legyenek, hanem *eumenidák*, az isteni törvények megszentelt őrei.

PÉTERFY JENŐ.

törvényt, hogy szenvedés tanít. Álom helyett kínzó bánatot bocsát az aggódó lélekre s akarata ellen is javúl az ember. Súlyos az istenek kegye, a kik ott ülnek a világ kormányán.

COMTE ÁGOSTON ÉLETE ÉS PHILOSOPHIÁJA.

Ez évben január 19-dikén a művelt világ minden nagyobb központjában, sőt e központoktól távolabb is mindenütt, hol a gondolkodás nagy problémái foglalkoztatják az elméket, hol a nagy emberek cultusa oltárra talál, csöndes, de annál kegyeletesebb ünneppel ülték meg a positiv philosophia megalapítójának és főképviselőjének, a francia nemzet lángeszű fiának, Descartes után legnagyobb gondolkodójának: Comte Ágostonnak századik születési évfordulóját. Ezek az ünnepeket oly férfiúnak szólottak, kinek munkás és gyötrelmes évei majdnem teljesen árnyékban és csöndben folytak le, ki életében mentől kevesebb elismerésben és kitüntetésben, hanem annál több mellőzésben és támadásban részesült s kinek, néhány hű barát, tanítvány és pártfogó szeretetén, odaadásán kívül, igazán csak az öntudat jutalmazásával kellett beérnie. De prófétai lelke jól látott a jövőbe, philosophiája — ha nem vált is, mint ő óhajtotta, a jövő philosophiájává, az egyedül igaz philosophiává — a legkiválóbb, legtiszteletreméltóbb helyek egyikét foglalja el a XIX. század philosophiai rendszerei közt, s őt magát Kant és Herbert Spencer társaságában szokták emlegetni századunk philosophiai vezérei közt. Alakja, a sok magasztalás és ócsárlás után, a párthivek és ellenfelek köréből lassankint kezd a kritika, az elfogulatlan megítélés korszakába lépni; gyöngeségeit, hogy ne mondjam különczségeit feledik, hogy csak azt tekintsék, a mivel az emberiség szellemi kincstárát gazdagította.

A helyesebb megismeréssel, elfogulatlanabb méltatással lépést tart philosophiai rendszerének terjedése, hódítása. A többi philosophiai rendszerek közül, melyek századunkban

Franciaországban keletkeztek, egyedül ez lépte át hazája határait s csakhamar minden országban a philosophiai gondolkodásnak egyik eleme lett. Sőt Anglia és Hollandia mindjárt kezdetben nagyobb rokonszenvvel fogadta, mint Franciaország. Stuart Mill, Herbert Spencer, G. Lewes, G. Eliot és sok más angol philosophus és író többé-kevésbé az ő hatása alatt áll. A német egyetemeken, ha nincsenek is egyenes tanítványai, de e positivista szellem egyre jobban terjed. Még nagyobb az uralma a román államokban, Oroszországban, Amerikában. Sajat hazájában, szorosabb értelemben vett tanítványai mellett, eszméinek oly követői és hirdetői voltak, mint Littré, Renan, Taine, Claude Bernard és Berthelot. Hazánkban is több követője van, úgy szószerinti értelemben vett tanítványai, mint szellemétől áthatott gondolkodók; elég legyen e tekintetben a *Magyar Philosophiai Szemlét* megemlítenem, mely tíz éves fönállása alatt főművének egyes szakaszait sorban föl dolgozta.

A nagy emberek iránt tartozó kegyelet adóját fogjuk mi is leróni Comte Ágoston iránt, midőn ez alkalommal visszaemlékezünk életére és tudományos működésére. Ki ne érezne kedvet a nagy szellemekkel való társalkodásra, kikben egy egész korszak eszméi jutottak kifejezésre, kikben a szellemi élet sugarai mintegy gyúponban találkoznak, hogy hatalmas erősítés és concentratio után visszahassanak az egyesekre? A nagyság ellenállhatatlan erővel vonzza az embert a maga bőv körébe s boldog az, a ki engedhet hívogató szavának!

I.

Comte Ágoston 1798 január 19-dikén született Montpellierben monarchikus és katolikus családból. Ideges, türelmetlen, de nagyon értelmes, tudnivágyó gyermek volt. Tanulmányait a montpellier-i lyceumban kezdette meg s tizenhat éves korában (1814-ben) Párisba ment, hol az École polytechnique növendéke lett. Itt buzgón nekiadta magát a munkának és tanulmányoknak, különösen a philosophusokat tanulmányozta nagy előszeretettel, de a mellett időt talált arra is, hogy egy politikai demonstratiót szervezzen az intézetben, minek következtében 1816 tavaszán az egész felső cursust licentiálták, azaz

haza bocsátották — s így nem fejezhette be tanulmányait. Eleinte matematikai leczkék adásával tartotta fön­n magát, majd egy kis ideig a Casimir Perier titkára volt, de nem tudván vele megférni, csakhamar elhagyta őt, hogy Saint-Simonhoz (1818), e főrangú származású, kalandos múltú socialista philosophushoz csatlakozzék, ki egyre újabb terveket forralt a világ reformálására, ki magas eszmékben, csillogó ötletekben bővelkedett, de azokat fegyelmezett gondolkodás hiányában nem tudta rendszeresen kifejteni. A vele töltött évek (1818—1822) rendkívül termékenyítő hatással voltak Comtera; későbbi rendszerének számos sarkalatos tétele ekkor, e férfiuval való érintkezés közben fogamzott meg lelkében. Tiszteli s szereti őt, mint mesterét; eszméivel táplálkozik, részt vesz munkái kidolgozásában. De sokáig nem elégíthették őt ki Saint-Simon kapcsolat nélküli, rendszertelen eszméi; 1823-ban meghasonlottak s elszakadtak egymástól, Comte lelkében ekkor már készen voltak rendszerének alapvonalai, aztán bántotta őt mesterének vallásos szelleme, és theologiai szinezete, holott pályája végén maga is ugyanitt kötött ki.

Saint-Simonnal való szakítása után a *Le Producteur* című lap munkatársa lett. Huszonhét éves korában (1825 febr.) megnősült, meglehetősen meggondolatlan, boldogtalan házasságot kötve, melynek vége 1842-ben végleges, bár nem törvényes elválás lett. De már néhány hónappal egybekelése után, a túlfeszített szellemi munka következtében elméje megzavarodott, úgy hogy az örültek házába kellett mennie. Ideges izgalmassággal telve, még a teljes fölgógyulás előtt eltávozott onnan s szellemi zavarában öngyilkossági kísérletet tett: a Szajnába akarta ölni magát; e nem sikerült kísérlet véget vetett a szellemi válságnak (1826 májustól 1827 ápriliséig). Életének egyetlen későbbi tette se igazolja, hogy e betegség némi nyomokat hagyott volna hátra elméjében, ebből egyáltalában nem szabad egy oly ember értelmi ereje ellen következtetnünk, ki a legki­tü­nőbb szellemek közt foglal helyet. Több, az övéhez hasonló hatalmas szellem szenvedett futólagos elsötétülésben (pl. Newton) a nélkül, hogy ezért örökös megzavarodásra lettek volna kár­hoz­tatva.

Philosophiai előadásait vagyis philosophiai rendszerének kifejtését 1826-ban kezdette meg s a kiváló matematikusnak ismert férfiu előadásait oly férfiak hallgatták, mint Humboldt S.,

Blainville és mások. Fölgyógyulása után, 1828-ban újra folytatta azokat. 1833-ban az École polytechnique-en repetitori állást nyert, 1837-ben pedig a fölvételi vizsgáló-bizottság tagja (examineur) lett. De ez állását 1843-ban az akadémikusok gyűlése következtében elvesztette s csaknem minden jövedelem nélkül maradva, ezentúl azon segedelmekből kényszerült élni, melyeket néhány tanítványának nagylelkűsége, s tanainak néhány híve és csodálója juttatott neki (M. Stuart, Grote, Blainville, Robin, Littré). E közben, 1830—1842-ben kiadta főművét, a hat kötetes *Cours de philosophie positive*-ot. 1845-ben megismerkedett Clotilde de Vaux-val, egy férjétől elvált nővel, ki iránt szenvedélyes és mystikus szerelemre gyúladt s kinek emlékét, miután nemsokára elhalt, csaknem imádásszerű tiszteletben részesítette s a jövő nemzedékeknek is hódoló cultus tárgyául ajánlotta. Ez időben kezdődik új fejlődési korszaka, melyben ugyanaz a férfiú, ki főművében a vallás idejét lejártának bizonyította, új vallás alapításán fáradozik, a humanitás, a nagy való vallásán, melynek ő a főpapja és törvényhozója. Erre vonatkozó tanait rendszeresen 1851-ben megjelent *Système de politique positive ou traité de Sociologie instituant la religion de l'humanité* (e mű magában foglalja Comte korábban megjelent kisebb tanulmányait és beszédeit is) 1851—1854, négy kötet, fejtette ki. E műve az emberi társadalom jövődjének szervezetének legkisebb részletekig kidolgozott eszményét tartalmazza, melyet az jellemez, hogy ebben a positiv philosophusoknak (épen úgy mint Platon köztársaságában a tudósoknak) jut az uralkodó állás s közöttük hierarchikus rend áll fönn, élén egy főpappal. Rendszerének további főművei: *Catéchisme positive* 1852. és *Appel aux conservateurs* 1855. Az új fejlődési korszaktól kezdve hívei két táborra szakadtak: az egyik rész nem követte a mestert vallási vagy subjectív irányzatában (Littré, Mill, Robin), hanem megmaradtak az eredeti positiv állásponton. A másik tábor a mystikus és rajongó Comte-ért is rajong, szentként tiszteli emlékét, s a házban, melyben a mester lakott s melyet 1893-ban meg is vettek (Rue Monsieur-le-Prince, 10. szám) gyűléseket tart, hitközség-félét alkot, melyben a mester megállapította cultus-hoz ragaszkodik. E hitközség feje jelenleg Lafitte Péter, a Collège de France tanára, ki irodalmi téren is továbbfejlesztője a positivizmus tanainak. A gyűléseken, illetőleg isteni

tiszteleteken ő magyarázza a hívőknek a positivizmus tanait. Ugyanily positivista gyülekezetek több helyt vannak Angliában is, saját templommal és szertartással.

Comte utolsó műve, melyből csak az I. kötet jelent meg: *Synthése subjective ou système universel des conceptions propres à l'humanité*, 1856. Utolsó éveiben kedvencz olvasmányai Kempis Tamás: *Krisztus követése* és Dante: *Isteni színjátéka* volt. Meghalt, meglehetősen szerény viszonyok közt, 1857 szeptember 5-én Párisban.

Comte egész élete a philosophia és a tudomány cultusának volt szentelve; csak a gondolat által és a gondolatért élt. Philosophus volt vérmérséklete, philosophus azon nevelés által, melyet önmagának adott. Feje korának összes ismereteit felölelte. De ő eszét nem arra használja, hogy a tudományokat megszerezze, hanem ellenkezőleg a tudományokat használja eszközül esze tökéletesítésére, a szellem helyes iránya előtte sokkal fontosabb lévén, mint azon speculativ ismeretek, a melyekre a tudományok útján eljuthatunk. Tanulmányainak czélja tehát szellemének nevelése, de ez csak a tudomány gyümölcse lehet. Tizenkét éven át gondosan elzárkozott mindattól, a mi figyelmét művétől félrevonhatta volna; szigorúan, kitartóan munkájára concentrálta minden gondolatát. Semmi sem térítette el őt később sem a philosophiától, sem a külvilág csábjai, sem a belső nehézségek. «Midőn 1822-ben tisztán látta maga előtt az utat és a célt, azontúl csak arra gondolt, hogy kifejtse és rendezze azt, a mi lelkében fogant; midőn a kifejtés és rendezés elég kiterjedést és szilárdságot nyert, csak arra gondolt, hogy az elmebeli munkát dogmatikus művé alakítsa; s végre, midőn a dogmatikus mű befejeztetett, csak arra gondolt, hogy abból a társadalmi alkalmazásokat kivonja. Ily foglalatosságok közt érte utól a halál s ragadta el azoktól, a kik csodálták és szerették».*)

Az igazság keresése ellenállhatatlan varázst gyakorol az emberre, — ebből magyarázható meg Comte hatalmas befolyása környezetére. Ez a kevésbé előzékeny, a zsarnokságig parancsoló, ellenvetést nem tűrő mester egész életében engedelmes, odaadó tanítványokra talált, kik nagyrészből hívek maradtak emlékezetéhez, — s egyikök sem törekedett arra,

*) E. Littré, *Aug. Comte et la phil. positirc. 2. édition*, p. 680.

legalább nyíltan, hogy őt pótolja. Még azok is, kik elhagyták, midőn rendszerének következményeit túlságba vitte, továbbra is követik a positiv philosophiát, — a többiek pedig, több önmegtágadással és ugyanannyi bátorsággal, teljesen elfogadták a mester politikáját és vallását.

Comte kemény és hajthatatlan természet volt, ki minden elhajlás nélkül követte útját s geometriai szigorúsággal eljutott a kitűzött célhoz. Ő igazolta Alfréd de Vigny azon mondását, hogy a jól betöltött élet nem egyéb, mint az ifjúságnak az érett korban megvalósított eszméje. A rendszerezés eszméje (*la fureur de systematiser*) vezette elméjét tudományos műveiben és külső életében egyaránt; nem elégszik meg azzal, hogy világrendszert szerkesztett, hanem azt akarja, hogy a saját és mások élete is az ő philosophiai eszméinek megfelelő legyen. Magaviselete épen oly szilárd és rendíthetetlen, mint elvei; jellemének hajthatatlansága egyezik föltétlen idealismusával. Midőn tanítványaitól positivista segílyt kért, azért tette, mert valóban úgy gondolkodott, hogy a szellemi tekintélyt a társadalom költségén kell táplálni és eltartani. Tanainak és életének minden különössége abból magyarázható meg, hogy valamennyi eszméjét egységre akarta visszavinni s úgy a maga, mint a mások életét eszméinek egységéhez akarta idomítani. Pedig egy rendszer, bármily széles legyen is, nem ölelheti magába az egész valóságot.

A kinek philosophiája a tapasztalatot vette alapúl és kiindulási pontúl, abban magában semmi gyakorlati ügyesség, életrevalóság nem volt; a mily otthonosan mozog, biztosan lép elméje az elvont speculatiók körében, épen oly nehézkes és félszeg saját életének vezetésében: itt gondolatait és tetteit a teljes tapasztalatlanság jellemzi. Hiába volt lángoló munkakedve, hiába tudása, lángesze, — életét nem tudta anyagilag biztos körülmények közé helyezni. Ennek főoka az volt, hogy elfordult azon tudományos úttól, a mely jóléthez, biztos existentiához vezet s azt az utat követte, a melyet előtte lángelméje kijelölt, tudniillik a tudományos általánosságok útját; nem alkudozott tehetségével, nem alacsonyította le értelmét, hanem követte az ideál útját. Nem külső jogezimekkel, hanem szellemi és tudományos felsőbbségével akart czélt érni, állásokra jutni, s minthogy ez így neki nem sikerült, innen mély gyűlölete a pédantocratia, a hivatalos tudósok és akadémiku-

sok iránt, innen az a hite, hogy az összes tudósok összeesküdtek ellene, az ő üldözésére, megbuktatására. Ő a gyakorlati életben is az, a mi a gondolatok világában: merész általánosító; a dolgokat mindig általános nagy vonásaikban látja, de reális körvonalaira, élő vonásaikra nem ügyel; csak a czélt nézi, de az eszközöket nem, ügyet se vet a speciális körülményekre, nem kiméli a személyeket. Egészében, vezető elveiben tekintve, magaviselete tiszteletreméltó, részleteiben hibákkal teljes.*) Sokkal jobban bízik az okoskodásban, hogyszem számot vetne a tapasztalattal s főként, hogy meghajolna előtte. Csak elméletei bírnak előtte értékkel s azokat semmi meg nem rendíti. De ha az eseményeket se előrelátni, se irányozni nem tudja, — megtörténtök után mindig igyekszik azokat elméleteivel összhangzatba hozni, nem azért, hogy őket hasznára fordítsa, hanem hogy kimutassa, miszerint azok neki adnak igazat. S ez mindig könnyen sikerült neki, mert a phantasia volt lelkének egyik uralkodó vonása; ha érzelmei valaki irányában megváltoztak, ez könnyen elhitette vele, hogy korábban csalódott, s most már nem csalódik;**) — ennek segélyével élete elmúlt tényeit is mindig a jelen gondolatai szempontjából ítélte meg. Képzelete elhitette vele, hogy ő mindig ugyanaz volt, ugyanazt érezte, gondolta és hitte, mint most; csak így volt lehetséges, hogy élete alkonyán, a vallásos rajongás korában is teljesen ugyanannak tartotta magát, ugyanolyannak tartotta philosophiáját, mint a huszas években; — ő nem lát különbséget a positiv philosophia és az emberiség vallása közt, lelkében a tudományos és metaphysikai magyarázat közt semmi eltérés nincs. Ő nem vette észre, nem vallotta be magának se a változást, mely lelkében végbe ment s azt hitte, mit sem változott. Pedig az évekkel a reflexio egyre erősebb uralomra jutott nála az érzékelés fölött, az elmélet a tények fölött; az általános speculatiók egyre jobban félreszorítják nála a positiv és empiriai ismereteket, tért adva a lángész merészségeinek, — a múltat mindinkább a jelen

*) Dugas, A. *Comte, Étude critique et philosophique*. (Revue philosophique, 1895. sept. p. 246).

**) E. Littré, *August Comte et la philosophie positive*. Paris, 1864; p. 12.

előkészítőjének tekinti, a száraz igazsággal szemben mindjobban követeli a szív jogait is.*)

II.

A positiv philosophia keletkezésére, Comte matematikai és physikai iskolázottsága mellett, jelentékeny befolyásuk volt azon politikai, társadalmi, tudományos és philosophiai állapotoknak, a melyek századunk első negyedében, a francia forradalom lezajlása után, uralkodtak. Azt lehet mondani, hogy minden téren, minden irányban az általános anarchia uralkodott: nem volt közös tekintély, közös hit, közös szándék, a forradalom mindent fölforgatott. A tudósok, politikusok, moralisták, philosophusok mind külön célra törtek, külön módszert alkalmaztak. Míg a physikai tudományok óriási föllendülésben haladtak előre, egyre nagyobb mezőt hódítottak meg, hol az ember biztosan megállhatott, — a philosophiában nem volt semmi, a miről ne vitatkoztak, a miben ne kételkedtek volna; a legnagyobb emberek vetették neki erejüket, minden módszert megpróbáltak, s mégis egyik rendszer sem tudott a valóság igaz megismerésére emelkedni, egyik sem tudott absolut tekintélyre szert tenni, hanem mindenik következő az előzőt egyaránt hypothetikusnak, chimärikusnak bizonyította. Nem önkényt kellett-e ily körülmények közt a gondolatnak föltámadnia, hogy e szétszórtasággal szemben egységre kell törekedni, egységre a társadalmi életben, egységre a philosophiában, mint a milyen uralkodik a matematikai és physikai tudományokban; ha az embereknek megadjuk ugyanazon gondolkodási módszert, tehát ugyanazon gondolatokat, akkor életök is azonos lefolyású lesz. Egység a gondolkodásban, egység a morálban, egység a törekvésben: ez az emberiség célja, e föltétel alatt haladhat előre. Igen, de hogyan lehet ezt elérni a philosophiában, a mely ennek mindig, mindenütt az ellentétét mutatja? Az eddigi rendszerek eltörlésével, a philosophiának, mint magában álló, a positiv tudományoktól különálló tudománynak megszüntetésével, kizárva az összes metaphysikai eszméket, vagy csak azokat hagyva meg, a melyek a

*) Dugas, *Aug. Comte Revue philos.* 1895. oct. p. 377.

positív tudományokból kivonhatók. Eddig a philosophia uralkodott a tudomány fölött s az egyes tudományok csak lassankint emancipáltak magokat alóla, — most meg kell fordítani a helyzetet, a tudományok kerüljenek fölül s lépjenek a philosophia helyébe!

A szellemekben tapasztalható értelmi anarchia legmélyebb oka, Comte szerint, maga a civilisatio addigi haladása; ez oly elveket hagy hátra maga után, a melyek hasznosak lehettek bizonyos korban, de később fölöslegessé, sőt károsakká váltak s a melyek ma, — minthogy egymás ellen, valamint az új tudományos elvek ellen küzdenek, kiengesztelhetetlen ellentétet hoznak létre az eszmék közt, a melyben az egyes anachronistikus eszmék egymás ellen s a jelenkor uralkodó eszméi ellen küzdenek. A múltnak e jelenben is élő, uralkodó eszméi: a theologiai és metaphysikai eszmék, míg korunk eszméje: a tudomány eszméje. A theologiai korszak, — a melyben ismét három fejlődési fokot lehet megkülönböztetnünk: a fétisizmust, a polytheizmust, és a monotheizmust, — az emberiségnek az a korszaka, a melyben a természet minden jelenségét egy-egy, az emberhez hasonló lénynek tulajdonították, a jelentkező tények önkényes elhatározás és cselekvés hatásainak tüntek föl, oly hatalmak tényeinek, kik az emberi hatalomnak fölötte állanak, s másfelől közvetlen megismerésünk határán kívül esnek, sőt az őket körülfogó homály által szemeinkben csak nagyobbakká válnak. Nem emberi lényeknek, hanem isteneknek tulajdonítják ez erőket. Ez a legnyersebb philosophia, mely a vallástól nem különbözik: ez a theologiai philosophia. A fétisizmusban minden tüneménynek külön istene van, a polytheizmusban minden tünemény-csoportnak van külön istene, mely azt létrehozza, kormányozza; ez a fétisizmus concentratiója, — végül a monotheizmusban minden lehető tüneménynek egyetlen lény a folytonos oka, csak egyetlen, önmagától függő akarat létezik: ez a polytheizmus concentratiója.

A metaphysikai korszak az előbbinél sokkal rövidebb ideig tartott; ebben az emberiség a tünemények teremtését többé nem lényeknek, nem is egyetlen lénynek, hanem abstractióknak tulajdonítja. Azt veszik ugyanis az emberek észre, hogy a tünemények oly szabályszerűséget mutatnak, a mely az önkényes akarásnak ellenmond; ezt a törvényszerűséget

okoknak, ez okokat mintegy lényeknek tekintik, melyek a tüneményt létrehozzák: ilyen a mozgató-erő a mozgásra, vagy vegetatív erő a vegetációra, ilyen abstractiók a természet, gravitatio stb. Megvallják, hogy ez erők lényegét magában véve nem ismerik; szerintök ezek titkos, rejtett tulajdonságok, melyek csak hatásaik útján magyarázhatók meg, — a valóságban pedig a jelenségeknek csak elvont és összefoglaló elnevezései, sőt csak szavak, hogy azokat az emlékezetbe vésék. Ezek a metaphysikai substantiák, a melyeket sok metaphysikus alkalmaz, de a melyek a valóságban csak allegoriák, a theologiai korszak maradványai.

Harmadik stádiuma a gondolkodásnak, harmadik állapota az emberi szellemnek a tudományos korszak. Ebben az ember lemond a tünemények okainak megismeréséről; sok lény, egyetlen lény vagy metaphysikai entitas-e az, nem tudja, tehát arra szorítkozik, hogy fölismerje a tünemények törvényeit vagyis azt a módot, a mint a tünemények végbemennek, azokat a vonatkozásokat, a melyekben az egyes tények más tényekhez állanak. Csak a tényeket ismeri s ezeknek bizonyos állandó ismétlődéseit (egyformaságait), melyeket a tények törvényeinek nevez; tudása sohasem fog ezeken túlmenni. A pozitív tudomány annak megállapítására irányul, melyek azon érzéki tények, a melyek más érzéki tényeket megelőznek, vagy követnek (dynamika), s miféle rendet mutatnak az egyidejű tünemények (statika)? S innen kapta pozitív nevét is, a mi a tapasztalat tényeit jelenti. Módszere: a megfigyelés és kísérlet.

Ez állapotok mindenikének megvolt a maga idejében a maga haszna.

A mi a theologiai korszakot illeti, ez legelől ment, mert a képzelet megelőzi a megfigyelést; a megfigyelés biztos, de lassú módszer s míg az ember ezzel élni megtanult, addig is óhajtott valami magyarázatot a világról; az ember képtelen combinálni a tényeket s azokból következtetést vonni, ha azokat nem csatolja valami magyarázathoz. Így az emberi szellem első előhaladását csak a theologiai módszer eszközölte: egyedül ez képes ideiglenes, önkényes, de közvetlen és könnyű elméletet szolgáltatni. De a theologiai állapot más tekintetben is siettette az emberi szellem előhaladását: a monotheismusra való átmenetel nélkül az egységes termé-

szet-szemlélet sohasem fejlődhetett volna ki.*) — A mi a metaphysikai fölfogást illeti, ez azért volt szükséges, hogy átmenetül szolgáljon a theologiai állapotból a positiv állapotba; a theologiai fogalmak ugyanis sajátos jellemök következtében sokkal nagyobb ellentétben állanak a positiv fogalmakkal, semhogy egyikből a másikba közvetítés nélkül át lehetne lépni. A theologia a dolgok általános okait akarja fölfedezni, kijelenteni, ellenben a positiv philosophia minden ok-fogalmat kirekeszt s csak a törvényekkel foglalkozik. Az egyikből a másikba való átmenet tette szükségessé a metaphysika közbelépését. Ez a tüneménynek minden osztályát úgy tekinti, mint a melyet közvetlenül valamely elvont erő vagy qualitas hozott létre; elvont entitásokkal helyettesíti a természetfölötti ágenseket (istenek, angyalok, démonok, szellemek), a melyek előbb a legfőbb hatalom kiáramlásainak tekintettek, utóbb annyira elkülönöztek és átfinomultak, hogy csak a tünemények elvont neveivé váltak, végre egymásba olvadtak egyetlen és utolsó entitásba: a természetbe mentek át, a mely a metaphysika utolsó szava, mint az egy Isten a theologia utolsó szava.***)

E három állapot azonban s ennek egyes változatai nem úgy következtek egymásra, hogy az előbbi teljesen megszűnne, midőn az utóbbi föllép, hanem az előzőknek némi nyoma, maradványa megmarad az utóbbiakban is, a mi ugyan mindig csökken, de sohasem tűnik el teljesen, s zavarja, nehezíti az utóbbit, úgy, hogy a tudományos korszakban is létezik metaphysikai előítélet, monotheistikus, polytheistikus, és fétisztikus fölfogás. Ez az emberiség előhaladását igen bonyolulttá teszi, mert engesztelhetetlen, egymást akadályozó eszmék uralkodnak az elmékben. Az utóbbi századok pedig azért, hogy behozták a gondolatszabadságot, vallásszabadságot és szólásszabadságot, csak növelték az anarchiát, mert a szabadság csak negatív dolog s nem képes sem erkölcsi, sem társadalmi állapotot teremteni, belőle semmi teremtő eszme nem származhatik, vagy csak úgy, ha kilépünk belőle, sőt továbbmenve, a szabadság örökös összeütközések és egyenetlenségek forrása s esztelen individualismusra vezet.

*) Comte, *Cours de philosophie positive*. Tome IV. p. 472 ss.

**) Comte, *Cours etc.* I. IV. p. 497—500.

A szabadság-eszmék szereplése, romboló működése háromszáz év óta, a katholicismus meggyöngítése a metaphysikai korszak kezdete óta tart. E korszaknak három phasisa van: a protestantismus, a philosophismus, és a forradalmi szellem. A protestantismus előtt a katolikus egyház uralkodott; ő találta föl a szellemi és világi hatalom megkülönböztetését, a mi nagyon üdvös dolog. A középkor a világ legjobb szervezete volt. Ámde kívánatos lett volna, hogy a katholicismus is tudjon fejlődni s bensőleg magába olvasztani az értelmi mozgalmat. De ezt nem tette, ragaszkodott a betűszerinti hagyományhoz, miáltal önmagát mozdulatlanságra kárhoztatta és szembeszállt a modern gondolkodás minden mozgalmával. Ennek eredménye az lett, hogy a tudomány fokozatosan elfordítá tőle az emberiséget s tekintélye megcsökkent. A protestantismus a katolikus mozdulatlansággal a szabad vizsgálatot állította szembe, miáltal midőn ügyét megnyerte, egyzersmind el is vesztette azt. A katolikus egyházzal szemben nyert, mert a lebilincselte s múltba merült vallással szemben a szabad, előhaladó, fejlődésre képes vallás hódító lett, — de azáltal, hogy a szabad vizsgálatnak nem szabott határt, egy határtalan s meg nem határolható vallást teremtett, a mely nem tudta, hol fog egykor megállni, mikor fog az atheismus belőle kikelni, s a melynek el kellett halványúlnia a philosophia határozatlan köre előtt, melyet megnyitott. Ehhez járult még, hogy megszüntette a szellemi és világi hatalom megkülönböztetését s nemzeti egyházakat alapított, mi káros visszahatással volt a katholicismusra is.

A protestantismus s az új életre kelt ókor kebeléből tört elő a philosophismus, ez a szabad, tekintélyt nem ismerő emberi gondolkodás s az individualismus megtestesítése; a protestantismusból átmegegy a deismusba, a deismusból a naturalismusból az atheismusba. Segítette ez irányú haladásában a gyors és rosszúl értelmezett tudományos haladás is, mely kizárta a metaphysikát. A tudományos bizonyosságtól megmámorosodott szellemek abból, hogy a tudomány nem bizonyította be Isten létét, azt következtették, hogy bebizonyította nem lételet, — holott a tudomány egyikkel sem foglalkozik, a természetfölöttit kizárja vizsgálódásai köréből. E philosophiai szellem negatív álláspontot foglalt el a fennálló tarsadalmi renddel szemben is; lerombolni a mes-

terséges embert a természete rovására! ez lőn jelszava. — Ezután jött a forradalmi szellem, mely minden téren a tagadás és rombolás terére lépett, midőn fölállította a szabadság, egyenlőség s népszavazat elvét s végeredményében anarchiára vezetett.*)

Tehát íme, a legtökéletesebb értelmi és morális anarchia uralkodik mindenütt. Ebből ki kell bontakozni, de ez csak egy új vezető-eszme alapján lehetséges, minthogy a régiek értéket vesztették. E kivezető, irányadó, egységre vivő tényező a tudomány lesz. A mai emberek csaknem úgy hisznek a tudományban, mint a régiek a hit dolgaiban hittek. Vallásban, philosophiában, morálban vannak skeptikusok, szabad gondolkodók, — a physikában, astronomiában nincsenek, ezek tételeit hiszik s nem vitatják. S a tudomány egyre halad, egyre terjed, egyre nagyobb tért hódít meg a régi vallás és a metaphysika birodalmából; egyre kisebbedik a metaphysikusok száma, egyre nő a tényeket gyűjtő, csoportosító, rendező tudósok száma. Mai napság a megfigyelés, fölfedezés, statisztika a közéletben csaknem azt a helyet foglalja el, a mit hajdan a theologiai viták, philosophiai okoskodások foglaltak el. Új korszak derült az emberiségre; az ember ezentúl tudományos lessz, mint a hogy ezelőtt monatheistikus vagy metaphysikus volt.

De e czélból meg kell szabadulni az előző állapotoktól, a theologiai és metaphysikai szellemet teljesen ki kell irtani, ki az emberből, ki a tudományból; azután rendszerezni a tudományokat, egy egységbe összefoglalni őket, a melyet közös szellem lelkesítsen. A vallásos és metaphysikai szellem lerombolását a XVIII. század csaknem egészen bevégezte; — de e szellemet a tudományból is ki kell űzni, meg kell a tudományt tisztítani a metaphysikai entitasoktól, minők a physikusok «villamos folyadéka», «világító éthere», a chémikusok «vegyrokonsága», a biologusok «életelve» és «életereje», a psychologusok «én»-je, — ezek mind metaphysikai magyarázatok. Ez a három, illetőleg a theologiait különvéve, öt állapot, melyen az emberiség átment, az egyes tudományok történetében is előfordult, azon mindenik tudomány átment; az emberi szellem, mindenik állapotában, csak e szempontból

*) Comte, *Cours etc.* LV-e leçon.

tanulmányozta a tudományokat s mindenik tudományra sorban rányomta a theologiai, metaphysikai bélyeget. De legveszedelmesebb metaphysikai entitas a végeztél. A régi fölfogás minden dolog magyarázatánál az emberből indult ki s minthogy az ember mindig bizonyos célból cselekszik, a világegyetemet is egy ilyen célratörő lénynek nézte, melyet akarat vezérel — s a világegyetem minden legkisebb részében is végeztél és erre szolgáló eszközöket fedezett föl. Pedig e célmagyarázatok alapjában véve nem egyebek, mint lét-föltételek. A célmagyarázatnak semmi tudományos jelleme nincs, mert az azon a præmissán alapúl, hogy a világot egy emberhez hasonló lény teremtette, a mi nem bizonyítható be, s a mit előbb be kellene bizonyítani, — ezt tehát száműznünk kell a tudományból a hypothesisek világába. A tudomány előtt Baco jelszavának kell irányadónak lennie: hypothesises non fingo. A hypothesis-alkotás ugyan nemcsak megengedett a tudományban, hanem hasznos szolgálásokat is tehet annak, de azon föltétel alatt, hogy igazolása esetén eltűnjék a tudományból és törvénynyé emelkedjék, igazolhatatlansága esetén pedig mással helyettesíttessék. De a föntebbi metaphysikai entitasok oly föltevésék, melyek fölülmúlják a tényeket, melyeket tehát sohasem lesz lehetséges igazolni, melyek sohasem fognak eltűnni, hanem örökké hypothesisek maradnak, — ezért hamisak ezek, ezért nem bírnak a tudományos hypothesis jellemével.

De épen úgy le kell mondania a tudomáynak az első okok kereséséről is, mert ezek szintén túlesnek a tapasztalat, a tények körén, ezek is metaphysikai föltevésékbe bonyolítják, magokban álló substantiákhoz vezetik, mi a természeti törvény és tudomány gondolatával össze nem fér. A tudományos szellem állandóan csak a tények körében él s nem téveszti azokat szem elől; gyűjti a tényeket, osztályozza őket, keresi törvényeiket, s arra törekszik, hogy e törvényeket lehetőleg kis számra korlátozza, így például a világegyetemben végbenő összes tüneményeket a Newton-féle gravitatio-törvényből magyarázza ki, mivel ez az elmélet a rendkívül különböző jelenségeket csak különböző szempontokból nézett egy és ugyanazon jelenségnek tünteti föl, a mely tulajdonképen semmi egyéb, mint egy fölötte közönséges és ismert jelenségnek, a földi testek nehézségének általánosítása. Ámde az

abstractiót és nehézséget lehetetlen lényegökben és okaikban kifürkésznünk; ezek oly kérdések, a melyeket át kell engednünk a theologusok képzelődéseinek s a metaphysikusok szórászhogatásainak. Bizonyítja ezt az a tény, hogy mindazok a gondolkodók, kik ebben fáradoztak, mindig csak egyik elvet a másokra vezették vissza.*)

Comte szerint a theologiai és metaphysikai előföltevések subjectiv alapjai: a kedélyi szükségletek és észbeli axiomák, a melyeknek előállításukat köszönik, csalóka képzelődések. Az ember minden más tüneményt megfigyelhet, csak a saját belső állapotait nem, «mert az ember gondolkodása közben nem szakadhat két személyiségre, a melyek közül az egyik valami fölött gondolkodik, míg a másik a gondolkodást figyeli meg». Comte minden szellemi munkásságot egy különös testi szerv functiójának tekint s ezért lehetetlennek tartja, hogy «a megfigyelő szerv önmagát megfigyelhesse», mivel ehhez megint egy új szerve lenne szükség s így tovább. Csakis «szenvédélyeit» lehetséges az embernek megfigyelnie és pedig tisztán abból az anatómiai okból, mivel állítólag azok a szervek, a melyek a szenvédélyek székhelyei, külön vannak választva azoktól a szervektől, a melyek a megfigyelést végzik.**)

Miután a theologiai és metaphysikai szellemet úgy az emberből, mint a tudományból kiirtotta, a positiv tudomány harmadik és legfontosabb föladata a tudományok rendszerezése, egységbe való összefoglalása. Itt arra van szükség, hogy a tudomány, ugyanazon szellemtől lelkesítve, ugyanazon módszertől vezetve, szorosán összefűzve — úgy, hogy részei egymást támogassák: egységes tanrendszerré alakíttassék, vagyis meg kell alapítani a tudományok philosophiáját. Ez lesz a korunk szellemének megfelelő philosophia; míg a theologia és metaphysika mozdulatlan, ez változó és fejlődő lesz, mint maga a tudomány.

Első sorban tehát osztályoznunk kell a tudományokat; de míg az eddigi osztályozások fölött az anthropocentrikus szellem uralkodott, az igazi osztályozásnak objectiv jelleműnek kell lennie. A tudományok a tünemények constatalásai,

*) Comte, *Cours de philosophie positive. Première leçon. Tome I.* p. 17.

***) Ugyanott, p. 31—32.

számadásai, — tehát a tüneményeket s azok jellemvonásait kell első sorban tekintenünk s ezek alapján őket csoportosítanunk, azután mindenik csoportnál kijelölnünk tudománya tárgyát, végül egymáshoz fűznünk őket. Micsoda rend szerint fűzzük őket össze? Legtermészetesebb lesz, miután az összes tünemények egyneműek, egyszerűségöket és általánosságukat venni alapúl s egyre növekvő összetettségek szerint sorolni őket egymásután, úgy hogy mindenik osztály tanulmánya a megelőző osztály törvényeinek tanulmányozására támaszkodik s viszont alapul szolgáljon a következő osztálynak. A legáltalánosabb vagy legegyszerűbb folyamatokkal kell kezdenünk s lassankint átmennünk a különösebb és bonyolultabb tünemények vizsgálatára. Az ember nyilván igen összetett lény, a róla szóló tudomány tehát a bonyolultság magas fokán áll. Legegyszerűbb és legáltalánosabb tudomány a matematika, pozitív ismereteink egész rendszerének alapja, az összes tudományoknak bevezetése és kulcsa.*) Ezen alapúl az astronomia, mely a világegyetem általános tüneményeit tárgyalja, az astronomián a physika s ezen a kémia, melyek földünk tüneményeit ismertetik, — ezek együttvéve képezik az inorganikus testek tudományait; ezeken épül föl a biologia és sociologia (az emberi társadalom tudománya), az organikus testek tudománya, melyek a legbonyolultabb lényre, az emberre vonatkoznak, csakhogy az első az egyeddel, a másik a fajjal foglalkozik. A mi végül a philosophiát illeti, ez nem a többiek-től különálló tudomány, hanem az egymásra következő tudományok általános alapelveit dolgozza föl, a törvényeknek egymás közti általános vonatkozásait fürkészi s minden új fölfedezést az általános rendszerrel hoz összeköttetésbe, — más szóval a philosophia a tudományos általánosságok studiuma.

A tudományokat, Comte szerint, nem gyakorlati hasznukra való tekintettel kell művelni. Igaz ugyan, hogy művelésök előrelátásra képesíti az embert, s a cselekvés viszont az előrelátásból származik, — de azoknak magasabb rendeltetésök van: nevezetesen értelmek azon sarkalatos szükségletét kell kielégíteniök, hogy a jelenségek törvényeit fölismerje s a tényeket könnyen fölfogható rendbe sorozza. E szerint a posi-

*) Ugyanott p. 86.

tív philosophiától a gyakorlati tudás nyilván különválasztandó. De a tiszta elméleti tudományoknak is két fajtáját kell megkülönböztetnünk: olyanokat, a melyek általánosak és elvontak s csak azon törvények föltalálásával foglalkoznak, a melyek alá a folyamatok több osztálya tartozik, s olyanokat, a melyek leírók, konkrétak s a különösre irányulnak, ide tartoznak a természettudomány egyes ágai. Comte föntebbi osztályozásában csak az első fajtára terjeszkedik ki, minő például a biologia, míg a növénytan, állattan egyes élő testek különös életmódját állapítja meg. Ez a második osztály mindig az elsőn alapul.*)

Comte osztályozása a dolgok régi fölfogásának teljes megfordítása. A régi fölfogás az emberből indult ki s ment át a világra; a milyennek magát ismerte vagy ismerni vélte, olyannak ismerte vagy vélte ismerni a világegyetemet is; a mit magáról ismert, alkalmazta a világegyetemre, azt ugyanolyan érző, akaró, cselekvő lénynek tekintve, mint magát, saját képére teremtve a világot. Minden tudomány az emberről szóló tudománytól függött, annak utáinzata volt. Ellenben, ha elfogadjuk, hogy az emberről szóló tudomány a többi tudományoktól függ, akkor az ember e világegyetem folytatása, eredménye. Attól függ, annak életét éli, csakhogy bonyolultabb törvényei vannak, de ezek alapján véve ugyanazok, mint a melyek az organikus világban uralkodnak. A régi fölfogásokban az ember teremté a világot, az új fölfogás szerint a világ teremti az embert.

A tudományok ez osztályozásában Comte-ot a metaphysikától való irtózás vezette: első helyre azokat a tudományokat sorolta, a melyekben semmi metaphysikai elem nincsen, s ezektől teszi függővé azokat, a melyek ily elemet tartalmaznak. A matematikától és astronomiától a sociológiáig a tudományok egyre csökkennek tudományos tisztaság tekintetében. Ez utóbbiakat is fokozatosan meg kell tisztítani a metaphysikai szellemtől s a positiv tudományok rangjára emelni. Az igazság ismérve Comte számára a metaphysika távolléte; ez célja és módszere is.

Miután előadta a tudományok igaz osztályozását, Comte áttér ez osztályozás céljának ismertetésére. E cél: az ember-

*) Ugyanott p. 51—56.

ről oly tudományt és morált szerkeszteni, a melyeknek nincs szükségök metaphysikára, vagyis a sociologiai tüneményekre is rányomni a positiv jelleget s ez által összes ismereteinket egyneművé tenni. Az első lépés e célhoz összes eddig elért ismereteinknek áttekintő összeállításában és revisiójában áll, e terjedelmes föladatnak szenteli Comte főművének első előkészítő részeit, míg annak második fele a sociológiának mint positiv tudománynak megalapítását és előadását tüzi ki célul.

A sociologia föladatát a sociális rend és sociális mozgás, előhaladás törvényeinek kikutatása és megállapítása képezi; előbbivel a sociális statika, utóbbival a sociális dynamika foglalkozik; előbbi a társadalom fönnállásának föltételeit, utóbbi mozgásainak törvényeit tárgyalja. A sociális viszonyok és folyamatok is, természetök szerint, egyneműek azon elemek viszonyaival és folyamataival, a melyek a socialis organismust és sociális mozgást alkotják. Általában minden jelenet, a szerves testek egyszerű mozgásai, az organismusok életjelenségei és a sociális folyamatok: törvényesen összefüggő események fölfelé emelkedő sorát képezik, a melyeket mind természetes, változhatatlan törvények szabályoznak. A modern ember azt hiszi, hogy ő és a világ két különböző dolog, neki is, annak is különböző törvényei vannak; hiszen — mondják — a világ és az ember közt ott a nagy különbség: az erkölcsi személyiség, a mi nagy távolságot állapít meg a természeti és szellemi (morális) tudományok közt, — pedig hát mindez esztelen illusio, mert a világegyetemben a legkisebb atom sem térhet el az egyetemes törvényektől, tehát az ember se képezhet azok alól kivételt. Nincs két különböző törvény, egyik az ember, másik a világ számára; az ember is az egyetemes törvények alá tartozik, csak hogy ezek nála bővebb, finomabb kifejlésre jutottak: az ember felsőbbrendű állat, miként az állat felsőbbrendű növény. Mi különbözteti meg az embert a természeti világtól? Az, hogy gondolkodik, hogy társas és erkölcsi lény. Úgy de ezeket alsóbb fokon, csekélyebb kifejléssel, a természeti sorozat alsóbb fokozatain is föltaláljuk. Az állat gondolkodik és okoskodik, az állat társas lény s vannak tökéletesen szervezett állati társadalmak, — s végre az erkölcsiségnek is találkozunk kezdetleges jeleivel az állatoknál. Mert mi az alapja az erkölcsiségnek? A társas ösztön, mely természetünkben rejlik. Az altruismus, a mások iránti

kötelesség nem egyéb nagyon fejlett társas ösztönnél, ez a faji egoizmus egy nagyon értelmes fajnál. Ebben semmi metafizika nincsen. A morál physiologiai dolog, mivel a morál tulajdonképpen sociabilitas. Látjuk tehát, hogy az ember nincs elszakítva a világtól, hanem annak természetes folytatása; úgy physikai, mint erkölcsi lényének gyökerei a természetben rejlenek: ő természeti lény.

A sociális organismus statikai törvényeinek alapelve az összhangzásban áll; tárgyai azok a hatások és ellenhatások, melyeket a sociális rendszer részei egymásra gyakorolnak. Minden sociális elem a többiekkel solidáris. A politikai hatalom forrása a különböző egyéni akaratok összhangzásán alapúl, a melyek a közös cselekvésben részt vesznek. A politikai rend a természeti törvényekből magától alakul, ez a társadalmi elemek közt fennálló természetes solidaritas megnyújtása.

A sociális dynamika föladata a socialis tünemények idői egymásra-következésének törvényeit megállapítani. Az egyéni ösztönök tanulmányával kezdi, mert ezek az emberi nem előrehaladó erejének elemei. Az ember alapösztone a fejlődési ösztön, a mely őt helyzetének javítására, physikai, erkölcsi és szellemi életének kifejtésére sarkalja. A sociális fejlődés célja az emberi természet folytonos kifejtése az emberi organismustól vont határokon belül. A tökéletesedés részint az embernek a külvilágra való növekvő ráhatásában, részint az erkölcsök szelidülésében, részint a sociális szervezet javulásában jelentkezik. A sociális állapot mindig oly tökéletes, mint a hogy az emberiség megfelelő életkora engedi, kapcsolatban azon körülményekkel, a melyek közt a kifejlés történik; mindenik állapot eredménye az előzőnek, oka a következőnek.

A haladás törvényeit három mozzanat határozza meg: 1. az emberi fejlődés iránya, 2. annak gyorsasága és 3. különböző elemeinek gyorsasága.

A társadalom gyermekkorában a physikai vágyak, egoiztikus ösztönök a túlnyomók, de lassankint kifejlenek a sociális ösztönök, az elvonás, combinálás képességei s ezzel az eszes előrelátás. Az egyes ember fejlődése csak a sociális fejlődés főbb alakjait ismétli: mindkettő közös célja a személyes ösztönöknek a sociális ösztönök alá, a szenvedélyeknek az ész uralma alá való rendelése. Ha az ősidőkbe visszapillantunk,

úgy látjuk, hogy az ember kezdetben impulsiv lény volt, csaknem olyan, mint az állat; engedett szükségeinek és szenvedélyeinek, — s a milyen maga volt, olyannak nézte a világot is, benépesítve azt magához hasonló szellemekkel. Később gyermekké lett s értelme kezdett növekedni, az impulsiot reflexio is követte nála, eszméit rendezni kezdte — s itt ismét olyannak látta a világot, a milyen maga volt: istenei már nem állatok, nem szeszélyes szellemek, hanem hatalmas királyok, a kik hódolatot követelnek. Végre az ember emberré lett, kinél az értelem győz a szenvedélyek fölött; ő ismét más szemüvegen át nézte a világot: föl tudván emelkedni az általánosságokra, egységesnek és örökkévalónak tekintette azt, egy örök lény művének. De még ez az ember is egoista, magában s magáért él, nem a fajban és a fajért, szóval individualista. Mindaddig, míg az individualismus el nem enyészik, az emberi fejlődésnek csak kezdetén állunk, az emberiség nem távozott el eléggé az állatiságtól; a fejlődés czélja az, hogy a társadalmi ösztön és a humanitárius ösztön teljesen kiszorítsa az individualismust.

A fejlődés gyorsasága a főfeltételek: faj, éghajlat s a nyilvános munkásság befolyásától függ, — ezek alapján véve állandók. A mi a társadalmi előhaladás különböző elemeinek alárendelését illeti, az elsőség a szellemi fejlődést, az értelmet illeti. Az emberi szellem fejlődésében theologiai, metaphysikai és positiv állapotokon halad át; e fejlődési törvény épen úgy érvényes az egyénre, mint a fajra, az egyes népekre, mint az egész emberiségre nézve; e törvény uralkodik az egyes tudományok fölött, s ez szabályozza, — megfelelő módosításokkal — az anyagi fejlődést is, mely a szellemivel folyton egyenlő lépést tart. A szellemi fejlődés három fokának a materiális fejlődésnél a katonai uralom, a jogtudósok uralma és az ipar uralma felel meg. E két fejlődési sor nemcsak párhuzamosan halad, hanem egyes állomásaik szoros kapcsolatban is állanak egymással, úgy, hogy a megfelelő tagok tartalmilag is összetartoznak s egymást kölcsönösen föltételezik és kiegészítik. De a súlypont mindig a szellemi fejlődésen nyugszik s ennek előhaladása határozza meg főként minden korszak jellemét. Az ember minden szabályozott munka iránt érzett eredeti ellenszenvénél fogva kezdetben semmi más tartós tevékenységet nem tud folytatni, mint a harczias életet;

csak erre alkalmas, ez nyújtja neki legkönnyebben önfentartásának eszközeit. Ebből magyarázható meg a katonai uralom túlnyomósága az emberiség gyermekkorában. Ez szükséges előkészítő fok volt, mert csak ily uralom alatt fejlődhetett ki az ipar, miután a katonai életmód előmozdítja a szabályosságot és fegyelmet, az ipari élet e szükséges kellékeit. A katonai uralomnak, hatalma megszentelése végett, szüksége volt a valóságos színezetre. A katonai uralmat követi, mint középállapot, a jogtudósok uralma, míg az ipar nagyszerű föllendülése és tökéletesedése nagyrészből a természeti törvények megismerésén alapul, a mi a positiv tudomány célját képezi.

Az itt előadott fejlődés-törvény a civilisatio legsőbb fokának kezdetétől fogva a legelőhaladottabb népek állapotáig megmagyarázza az emberi állapotok minden nagy átalakulásának jellemét, mindeniknek részvétét a közös földadatban, s így tökéletes egységhez és kapcsolathoz vezet ebben a végteleen nagy színjátékban.

A positivista állapot, a positivista előrelátás, a tünemények fölött uralkodó törvények kipuhatólása a kizárólag normális és elérendő állapot. A positiv élet fölvirágzása következtében a társadalom teljesen meg fog újulni, — megújulásának sarkpontját az újonnan megalapítandó, minden hittételtől megszabadított sociális morál fogja képezni, a mely azon előnyök folyton növekvő belátásán fog alapulni, a melyet az összes emberi erők egyesítése az egyéni és közös életre gyakorol. A társadalom minden rétegeiből képezendő új «szellemi tekintély» fogja az új morál elvei szerint az erkölcsöket vezetni. Újra kell alapítani a katholicismust, de annak tanai nélkül; hozzá hasonló szellemi hatalmat kell létesíteni, concentrálni kell a modern emberiség tudományos erőfeszítéseit, mint a hogy az concentrálta a régi világ theologiai, metaphysikai, morális, irodalmi és tudományos törekvéseit. Szervezni kell a tudomány szellemi hatalmát. Ez az eszme lebegett Comte előtt már 1825-ben (a *Producteurben Sur l'organisation du pouvoir spirituel*), erre törekszik az egész *Cours de philosophie positive*, ezt igyekszik megvalósítani a *Politique positive*. Utóbbi az előbbinek természetes folytatása, csakhogy abban a szellemi hatalom organisatiója egyszerűen átalakul vallássá, a humanitas cultusává, az emberiséget múltjában és jelenében egyaránt értve. Ezt a legfőbb lényt, az emberi-

séget, a nagy lénynek (le grand Être) nevezi; ennek eredete a föld, a nagy fétis, a föld a térben van, a nagy médiumban; e háromság képezi a positivista cultus tiszteletének tárgyát. Minden embernek kötelessége, hogy az emberiség vallásának megvalósításán dolgozzék, azt megragadja s lényét magában kifejtse. Innen a positivizmus következő jelszava: Szeretet, mint elv, rend mint alap, előhaladás mint cél!

III.

Említettük egész általánosságban, hogy Comte saját korának állapotaiból és matematika-physikai tanulmányaiból indult ki philosophiai rendszerének megalkotásánál. De erre a nagyeszű, nagytudományú férfúra, kinek egész élete tanulmányoknak volt szentelve, ki korának mondhatni összes ismeretanyagát sajátjává tette, ki Saint-Simonnal éveken át a legbensőbb összeköttetésben állott, — bizonyára más eszméirányoknak is befolyással kellett lenniök, s részt venniök rendszerének kialakulásában. Ez elemeket fogjuk most ismertetni, mielőtt áttérnénk rendszere méltatására.

A ki nagyjában ismeri a XIX-ik századi francia philosophia történetét, azt hihetné, hogy a positiv philosophia eredetileg mint a Cousin képviselte eclecticismus elleni visszahatás és tiltakozás jelent meg; hiszen a philosophia története azt tanítja, hogy minden új philosophiai iskolát az uralkodó iskola elleni ellenmondás támasztott föl. S tényleg a Comte philosophiája 1830-ban tűnt föl, a Cousin uralmának tetőpontján, 1848—1850 után diadalmaskodott, az eclecticismus bukásakor. De a tények tanulmányozása nem igazolja e föltevést. Kétségtelen, hogy a positivizmus sikere összeesett a spiritualismus gyöngülésével s e siker sok részben az e philosophia ellen támadt elégedetlenségből magyarázható meg, — de a valóságban Comte nem támadt Cousin ellen s talán nem is ismerte philosophiáját. Az ő philosophiája egyidejűleg fejlődött ki a Cousin-éval, de más befolyások alatt, más környezetben, s más forrásokból fakadt. Azt is lehetne hinni, hogy a positivizmus a XVIII-dik századi sensualista ideolog, materialista philosophia utóhatása, annak megújítása; — ebben

van is igaz, csakhogy ő teljesen mellőzi az ideolog elemet, s épen olyan ellensége a psychologianak is; leginkább csatlakozik még, a physiologia tekintetében Cabanis-hoz és Broussais-hez, de általános philosophiája egészen más jelentésű, más szárnyalású, mint e két orvos-philosophusé! Sokkal magasabbról nézi a dolgokat, sokkal szélesebb tért ölel föl. A XVIII-ik század szelleme lelkesíti őt kétségkívül, de ezt sokkal szélesebb értelemben magyarázza.

Comte igazi elődje Bacon, a *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623) szerzője, a modern tudomány prófétája és szervezője. Most is bámuljuk azt az átható, szinte divinatorikus értelmet, a melylyel Bacon előre leírja a tudomány jövő szerepét, sajátos jellemét, előhaladásait, módszerét, kereteit, civilisatori szerepét, a melylyel fölállította a tudományok térképét, kijelölte hézagait s jövő új ágait. A modern philosophusok közül Comte áll hozzá legközelebb; a mit Baconnál a lángész csak sejtett, azt Comte tényleg megvalósította. De nemcsak eszmei rokonság, belső hasonlóság van a két vállalat közt, hanem történelmi szálak is összefűzik őket.

Comte közvetlen tanítója Saint-Simon volt, kinek tanulmányait viszont d'Alembert irányította, a kihez fűzi Saint-Simon tudományos munkálatainak eszméit, kiindulási pontját. Úgyde Saint-Simon munkálatainak, tervezeteinek főeszméje mindenütt az egységnek s a tudományok szervezésének eszméje; s legnagyobb befolyást reá és tanítványaira a XVIII. század nagy munkája, az *Encyklopaedia* gyakorolt, melynek feje, szervezője, főmunkatársa Diderot mellett d'Alembert volt. S Comte műve szintén encyklopædia jellemű, philosophiája encyklopædikus philosophia. De míg a XVIII. századi *Encyklopaedia* főként bíráló, támadó mű — St.-Simon és tanítványai alkotó, szervező, positiv encyklopædiát akartak nyújtani, de ezt csak egy ember írhatta, hogy az egésznek egységes szellemét megőrizze: ez volt a Comte ambíciója, oly rendszeres és synthetikus encyklopædiát akart nyújtani, mely megállapítsa a tudomány eszméjét, föloszssa, rendezze a tudományokat, jellemezze mindeniket, módszere és sarkalatos eszméi által s így egymáshoz fűzze őket. Ugyanerre törekedett d'Alembert úgy is az *Encyklopaedia* előszavában, mint *Éléments de philosophie* című művében s főként e mű

Éclaircissementsjában,*) — de viszont az *Encyklopaedia* előszava Bacontól indul ki, Bacon sugallata alatt áll. E baconi fonal könnyítette meg Comte philosophiájának Angliába való behatolását: az csak forrásához tért vissza. De egy másik vonása is van, a melylyel az angol philosophusokhoz közeledik: az, hogy kizárólag az exact tudományokon alapul.

De a XVIII. századnak egy másik philosophusához is közel áll Comte, tudniillik Condorcethez, ennek a történelem philosophiájára és az emberi szellem fejlődésére vonatkozó nézeteihez. Itt Turgot és Condorcet**) hatása félreismerhetetlen. Igen, de Condorcet szintén matematikus volt s d'Alembert tanítványa, az *Encyklopaedia* munkatársa, — itt tehát megint az *Encyklopaediához* jutunk vissza.

A saint-simonismus és positivismus első tekintetre egymástól roppant különbözőknek látszanak: az egyik fölfogása ideális és mystikus, teljesen a képzelem műve, ellenben a másik a concrète, valóságosra, ténylegesre támaszkodik; amaz társadalmi, emez tudományos szervezet, amaz társadalmi utópia, emez speculativ philosophia. Azonban e különbségek mellett sok közös vonással is találkozunk a két rendszer közt. Második korszakában a positivismusnak is megvolt a maga vallásos és mystikus phasisa, s aztán ő is nem csupán elméleti és tisztán tudományos fölfogás, hanem mindenekelőtt socialis conceptio; Comte főczélja egy társadalmi tudomány megalapítása volt, de míg Saint-Simon és tanítványai gyakorlati czélt követtek, társadalmi reformra törekedtek, Comte egyelőre nem tűzött ki gyakorlati czélt, hanem első sorban tudományos czélt követett, tudniillik azt akarta, hogy a politika (sociologia) ugyanazon föltételeknek alávetett tudomány legyen, mint a többi tudomány. Később, az 1848-iki események után, ő is rátért ugyan a társadalmi reformokra, de ez eredetileg nem volt szándékában s nem is sikerült neki.***)

Comte több évig benső összeköttetésben állt St.-Simonnal s ez nagy hatást gyakorolt reá, bár szellemük sok tekintetben különbözött egymástól. A XVIII. század kritikai és

*) P. Janet, *Les origines de la philosophie d'Aug. Comte. Revue des deux Mondes*, 1889, 1, doút, p. 609.

**) E. Littré, *A. Comte et la philos. posit.* p. 45, 70.

***) P. Janet: *Les origines de la phil. d'A. Comte*, p. 611.

forradalmi eszméivel lépett be hozzá s a positiv fölfogás birtokában vált el tőle, — ez átmenetet a két phásis közt St.-Simon eszközölte. St.-Simonnak is uralkodó eszméje volt, hogy eljött az ideje, hogy a kritikai, anarchikus phásis helyébe, — a mely a XVIII-ik század philosophiáját és a francia forradalmat jellemzi — szerkesztő, dogmatikus, szerves phásist helyezzünk. Első főművének a czíme: *Organisateur* s összes irataiban magasztalja az organisatio eszméjét. De a positivismusnak más eszméit is, legalább ez eszmék csiráit, megtaláljuk St.-Simonnal. Már 1803-ban úgy jellemzi a tudományt, hogy annak célja az igazolás és előrelátás; a tudós oly ember, a ki előrelát. St.-Simon nagy elleuszenvvel viseltetett a metaphysika iránt; ez üres speculatiók helyett — mint gyakran ismételte — positiv ismeretekre van szükség; ő használja először a positiv philosophia kifejezést is.)* Ezt az eszmét talán ő is dr. Burdin nevű barátjának köszönheté, kinek erre vonatkozó gondolatait *Mémoire sur la science de l'homme* című művében ismerteti. Íme, ennek főbb eszméi: 1. kezdetben minden tudomány hypothetikus volt s csak azután lett positivvá (az astronomia először astrologia volt, a chémia, alchymia, a physiologia még alig kezd megfigyelt és megvizsgált tényekre támaszkodni, a psychologia a vallásos előítéletektől megszabadulni); 2. a tudományok egyszerűségök s kevésbbé számos vonatkozásaik rendje szerint lettek positivokká (ennek következtében először az astronomia jutott positiv stádiumba, azután a physika és chémia, végre a physiologia, az általános philosophia csak ezután fog következni); 3. a tudományok abban a mértékben lettek a nyilvános oktatás tárgyai, a melyben positivokká lettek; 4. a physiologia Cabanis, Bichat és Condorcet munkálatai következtében azon a ponton áll, hogy positiv tudományyá legyen: 5. a morál positiv tudományyá lesz, mikor a physiologian fog alapulni; 6. a philosophia positiv tudományyá lesz, mikor az egyes tudományok általános tényeit fogja alapul venni. — Itt látjuk a positiv philosophia csiráját, alapelveit. St.-Simonnak e munkája ugyancsak jóval halála után, 1859-ben jelent meg, de valószínű, hogy ő közölte annak tételeit beszélgetés közben fiatal tanítványával. Végül St.-Simon az *Organisateur* 1820-iki

*) Littré, id. mű, p. 83.

évfolyamában fejtegette, hogy régebben szellemi téren a theologia uralkodott, de most már helyébe a tudomány uralmának kell következnie; a kettő közt az átmenetet a metaphysikusok képezik.

IV.

Comte philosophiája egységes, szilárdan kapcsolatos rendszert képez; két főoszlopa, alap gondolata: az emberiség három stádiumának, állapotának történelmi fölvétele, s a tudományok új elrendezése. A mi az elsőt illeti, ő ezt kétségtelen történelmi tény, a történelem philosophiájának eredménye gyanánt adja elő, — pedig semmi sem kétségesebb, mint a három állapot törvénye. E törvény figyelmen kívül hagyja a világ felét vagy kétharmadát; Comte nem foglalkozik se az indusokkal, se a chinaiakkal, se a mohamedánokkal, hanem egyedül a fehér faj nagyobb részére szorítkozik. Lehet-e ily szűk alapon történelmi philosophiát írni? S nem szűkebbé teszi-e még azt, midőn a vallás és metaphysika szerepkörét oly szűkre korlátolja, azok jelentőségét oly egyoldalúlag és ferdén ítéli meg? Neki a vallásos életföfogás semmi egyéb, mint egy természetfölötti, kiszámíthatatlan önkényű lénybe vetett hit. Azok a képzetek, a melyekhez ez a hit füződik, annak indító okai és tartalma mit sem számítanak előtte. Az, a miben rendszeren a vallás lényegét látják, a kedély fölemelkedése és boldogíttatása, — a mit a legfőbb lény szentségének és föltétlen tiszteletreméltó voltának tudata idéz elő — nála egészen figyelmen kívül marad. A vallás egyjelentésű a törvénytelen önkénnyel, s éles, engesztelhetetlen ellentét áll fönn minden vallásos hit és a tudomány közt — a mi ellen úgy a vallás, mint a tudomány nevében mindnyájunknak a leghatározottabban tiltakoznunk kell. Az emberi elme, bármily előhaladást érjen is el a tudományok mezején, bármennyire szélesedjék látköre, világosodjék meg előtte a külső és belső világ sok nagy titka: sohasem fog csupán a kézzelfogható, érzékelhető tényekre szorítkozni, sohasem fogja a positiv ismeretekkel, a gyakorlati élet követelményeivel beérni, — hanem mindig magasabbra fog törni, mindig föl fogja vetni ezt a kérdést; honnan jövök s hová megyek? s mi az életem czélja, jelentő-

sége? És minthogy e kérdésekre a tudomány nem adhat és sohasem fog adhatni teljesen megnyugtató feleletet, a vallás és metaphysika örökké meg fogja tartani szerepét, jelentőségét. A szív és lélek szükségéinek kielégítése örökös forrása lesz a vallásos hitnek s kiinduláspontja minden egészséges életfejlődésnek; ettől kapja minden erkölcsi képzet, minden jogi eszme, művészi inspiratio, minden igaz életöröm tartalmát, impulsusát és megszentelését. A természetfölötti, önkényes akarat, a mit Comte a vallás jellemző vonásául állít föl, a vallásos hitnek csak első, kezdetleges gerjedezéseiben fordul elő, de itt is teljesen alárendeltetik a legfőbb lény nagyságának és fenségének; Isten magasabb és tisztultabb fölfogásával azonban ez az anthropomorphistikus vonás összeegyeztethetetlen. *)

Épen oly kevésbé tud Comte igazságos lenni a metaphysika ránt; szerinte ennek uralma csak három századig, a a XVI-iktól a XIX. századig tartott, míg az első vagy 20,000 évig tartott, a harmadik pedig örökké fog tartani, — s e három század alatt is tovább élt a theologiai szellem, a mi azt mutatja, hogy ez mindig fog élni, míg metaphysikai korszak tulajdonképen nem is volt. De a metaphysika lényegét, történeti szerepét s viszonylagos hasznát se tudja eléggé méltányolni. A subjectiv lélektan nem szükséges előkészítő stádiuma volt-e a physiologiai psychológiának? Nem kellett-e a tünetmények megismerését megelőznie azok leírásának? S ha szükségesek voltak a tények megfigyelése előtt a theologiai hypothesisek. nem épen oly szükségesek-e a metaphysikai hypothesisek is? A mechanismus, dynamismus, monismus, atomismus, pantheismus, vitalismus, mindmegannyi conceptio, a melyek segítenek összefűzni a tényeket s azokból rendszert alkotni, a régít kiegészíteni vagy megdönteni. S végre a metaphysika hivatása, hogy megbírálja az emberi ismereteket és képességeket. Mindezekből látjuk, hogy a metaphysikának, a mint a múltban megvolt, a jövőben is meglesz a maga szerepe: a lélektant bármikor igen nehéz lesz metaphysika nélkül megconstruálni, a nagy kosmologiai hypothesisokról sohasem fogunk lemondani s végre a tudás határait sohasem

*) H. Sommer: *Die positive Philosophie A. Comte's*. Berlin, 1885 S. 36. (*Sammlung gemeinverst., wissensch. Vorträge*).

fogjuk meghatározhatni, a nélkül, hogy a tudás föltételeit ne tanulmányozzuk.*)

Hogy a vallás és metaphysika nem nélkülözhető, hogy az ember nem szorítkozhatik csupán a ténylegesre, hogy az nem elegendő az emberi lét kimagyarázására és betöltésére, mutatja magának Comtenak példája, ki a theologia és metaphysika iránt érzett ellenszenve mellett is mind a két gondolkodási stádiumba beleesett a vallásiba élete vége felé, a metaphysikaiba munkássága virágkorában. Igaz, hogy az ő vallásából hiányzik minden theologiai eszme, — de vajon e szükséglet föltámadása, habár más alakban — nem megdöntetlenül mutatja-e, hogy szívünk a vallásról, a szeretetről, az imádrásról sohasem mondhat le? Vajon itt is nem önmagát imádja-e az ember épen úgy, mint a theologiai vallásban, szebb, tökéletesebb alakban? A mi a metaphysikai szellemet illeti, az is lépten-nyomon fölcillan fejtegetéseiben. Beszél a természeti törvényekről, a melyek a társadalmi jelenségek fölött is uralkodnak s a melyek az embert az egyik állapotból a másikba viszik. Vajon nem megszemélyesített abstractio-e ez, egy új istenség, mely a világot kormányozza? Aztán szemökre veti a metaphysikusoknak célfogalmaikat s ime neki is megvan az övé: a haladás. Azt tartja, hogy a fejlődés törvényeinek megvan a céljok s ez a haladás, — pedig ez meglehetősen kétes értékű állítás. Ha az emberiség pályafutását megtekintjük, csak annyit mondhatunk, hogy az változik, hogy a dolgok nem mindig ugyanazok. Az emberiség törvénye a változás, de hogy jobbra változik-e, vagy körben halad-e, vagy hol előre hol hátra mozog-e, mint az inga, arról mit sem tudhatunk. Ámde Comte arra az eszmére alapítja egész rendszerét, hogy halad s haladni fog, tehát egy hypothesisre, a mely cseppet se szilárdabb, mint a többi célelze.

A tudományok elrendezésében, mint láttuk, Comte abból az alapgondolatból indult ki, hogy a tudományok sorrendje a függés viszonyán alapul s másfelől ez a sorrend az egyes tudományok általános történelmi fejlődésének is megfelel s mindenik tudomány a megelőzőn alapul. Úgyde ha a függési viszonyt tekintjük, a physikát előbb kell tennünk, mint az astronomiát, — sőt kimondhatjuk, hogy ez a sorrend álta-

*) P. Janet: *Les origines etc.* p. 628—29.

lában lehetetlen, mert a valóságban a tudományok nem egyoldalú, hanem sokoldalú összeköttetésben állanak egymással, úgy hogy bizonyos körülmények közt minden tudomány segédeszközévé válhatik a másiknak, — tehát csak a függés kisebb vagy nagyobb mértékéről lehet szó.*) De még ha megengedjük is, hogy a természettudományok főbb ágainak rendszerében teljes érvényre jutottak, a szellemi tudományokkal szemben rendszere teljesen tagadó álláspontot foglal el; a tényleges munkafelosztás helyére nála a jövő egyetlen tudománya, a sociologia lép, mely az eddig kifejtett történeti és rendszeres tudományokból csak annyit vesz át, a mennyi a positiv rendszer előföltevéseihez hozzáillik. Miután a psychologia létjogát megtagadja, hiányzik nála az alap, a melyből a szellemi tudományok illő méltánylására kiindulhatna. Philosophiai álláspontja hozza magával azt is, hogy számára philosophiai tudományok az egyes tudományok főágain kívül, önállóan nem léteznek.

Comte positivnak nevezi a maga philosophiai rendszerét, vagyis ténylegesnek, tapasztalatinak, melyhez az adatokat a valóságból, tapasztalatból merítette. De vajon csakugyan a tapasztalatból meríti-e minden tételét s nem épít-e előföltevésekre is? Íme a tüneteményeket egyneműeknek mondja, azok egyidejű és következő föllépésében egyformaság nyilvánul, — substantia, lényeg, első ok, végczél megismerhetetlen, az ember önmagát nem figyelheti meg, mivel minden szellemi munkásság, — mint Gall nyomán állítja — külön szervhez van kötve: ezek mind csupa előföltevések, nem pedig tények, a mellett, hogy a két utóbbi állítás tarthatatlan is. — Comte azt véli, hogy rendszere kapcsolatos egység, hogy a természet fogalmaiból az egész valóság összhangzó alakjához jutott s a szellemi világot is megmérheti e nagyságokkal. De épen ez átmenetnél megszakad rendszerében az egyöntetűség, a történelem és társadalom alapfogalmaiba oly valóság lép be, a mely nem tekinthető a természeti folyamat folytatásául. Ő közel hozta ugyan a történelmet a természethez, midőn az emberiség előhaladását lassankint, egyes adatok összegyűjtése által

*) Wundt W.: *A tudományok osztályozásáról*. ford. Rác Lajos. *Magyar Phil. Szemle*, 1888. évf. 272—278. l.

eszközölteti, — de hogyan egyeztethető ezzel össze a három állapot fölvétele, a melyek gondolkodása egymással összerférhetetlen? E fölvétel egyúttal azt is mutatja, hogy a történeti élet egyebet jelent a természeti tünemények pusztá egymásra következésénél és növekvő bonyolódottságánál. Ugyanez áll a társadalom fogalmáról is: ez belső egység (*unitas essentialis*) a physikai külső kapcsolattal szemben (*unitas compositionis*). Comte nem elégszik meg azzal, hogy az egyesest sokszoros vonatkozásba és kölcsönhatásba hozza környezetével, hanem az egészet az egyes fölött álló hatalom gyanánt megszemélyesíti, sőt azt állítja, hogy az egyes merő elvonás, csak az emberiség reális. Ezért a sociologusnak nem az egyesről az általánosra, hanem megfordítva az általánosról az egyesre kell haladnia, az egyéni fejlődés törvényeit a történelem összefolyamából kell merítenie. Az egész az egyesről odaadó előmozdítást követelhet; a lét fogalmához a kötelezés fogalma csatlakozik — az énből ki kell lépnünk s másokban élnünk. De ez már nem a mechanikai természetfolyamat világa, mert az nem ismeri a kötelezés fogalmát. — Ezzel kapcsolatban áll a tudás és cselekvés egymáshoz való viszonyának változása. Mig kezdetben a tudás önértékét bizonyítgatta, később az emberiség érdekei korlátozzák a kutatást, Előbb mindaz, a mi nem egyezett a valósággal, képzelődés és álm volt; később ideális szükségletek sőt az örökkévalóság utáni vágy lép föl. Látszik mindezekből, hogy Comte rendszere nem egynemű egész; ő sokkal inkább empirista, sem hogy elzárkózhatott volna a környező világ benyomásai elől s megmaradhatott volna később is az, a mi kezdetben volt.*)

Itt lesz helye azt a kérdést is szemügyre vennünk, mely a positivizmus nagyjelentőségű szakadását, Littrének és társainak kiválását okozta, hogy tudniillik Comte hű maradt-e a *Cours de philosophie positive* tanaihoz a *Politique positive*-ban, avagy az utóbbi szakítást jelent az előbbivel? Mint tudjuk, Mill és Littré azzal vádolták Comte-ot, hogy életének második korszakában elhagyta a positiv módszert, fölcserélte az objectiv módszert a subjectiv módszerrel. Szerintünk a két módszer

*) *Zur Würdigung Comte's und des Positivismus*, von Rud. Eucken. (*Philosophische Aufsätze*, Ed. Zeller . . . gewidmet, Leipzig, 1887.) S. 65—68.

nem áll szükségképen ellentétben egymással. Igaz ugyan, hogy Comte nem volt mindig következetes a vallás megbecsülésében, mert korábban nemcsak az Isten imádását veti el, hanem minden vallást, beleértve az emberiség vallását is, s ez időtáiban az érzelemnek sokkal kevesebb szerepet enged, mint később, — de az is igaz másfelől, hogy Comte első főműve a másodiknak csiráit már magában hordá; nincs egyetlen jelentékenyebb eszme az utóbbiban, a mely már meg ne volna a *Cours*-ban: a szellemi hatalom fölfogása, Gall elmélete, a sociologia jelentősége, az affectiv képességek túlsúlya az értelmi képességek fölött, a morál fensősége, a rokonszenv, mint első kötelesség, — mindez már jelezve van a *Cours*-ban. Comte, philosophiája szerkesztésénél, előbb az objectiv módszert követte, alólról szállt föl, a matematikától és physikától a morálhoz, — utóbb pedig, miután a mennyiség törvényeitől fölemelkedett az emberi társadalom törvényeihez, ismét visszajött a megtett úton s az elemzés után áttért a synthesisre. Első ízben úgy tekintette a világot, a mint azt a positiv tudomány tárja elének, a második esetben metaphysikát épített a tudományra. Nem volt-e joga a világot előbb objectiv, azután subjectiv szempontból tanulmányoznia? az objectiv módszer után, miután az elégtelennek látszott a dolgok minden tulajdonságainak kimagyarázására, a subjectiv módszerre áttérnie?

Vajon a Comte rendszere korunk minden követelményének eleget tesz-e, az emberi élet egész valóságát magában foglalja-e? Már láttuk, hogy nem; a közvetlen érzékiség világa nem elégitheti ki a gondolkodást, a pusztá általánosítás és rendezés philosophiája messze elmarad korunk követelményeitől. Legföltünőbb az a tény, hogy Comte épen oly kevéssé akar valamit tudni a psychológiáról, mint a hogy a szellem önálló benső életét nem ismeri, — mindkettőt talán azért, mert különben két világra kellett volna osztania a mindenséget, a kutatásnak két országra s két módszerre kellett volna szakadnia. De ezzel aztán a jelenkornak két fontos tényezője hiányzik rendszeréből. A személyiség egysége, a saját jellemből folyó cselekvés, az egyéni meggyőződés hatalma a külső tekintélylyel szemben, a szabadság követelése ki- és befelé, egyáltalában a szellem saját élete — nála nem talál helyet.*)

*) R. Eucken, *Zur Würdigung Comte's etc.* S. 67.

Midőn Comte az embert csak külső környezetéhez való viszonyában tudja elgondolni, a világot és külvilágot egyjelentésűnek veszi, az újkor sajátos jellemét, összes idealitását félre ismeri. Ez kitűnik a protestantismus tárgyalásából is, a melyet csak gáncsolni tud, ellentétben saját történelmi vizsgálatával, a mely minden továbbmozgásban előhaladást lát. De ő a protestantismusban csak a korlátlan szabadság, féktelen egyéni vizsgálódás elvét látja, holott a külső kényszertől való föl szabadulás a legszigorúbb belső kötöttséggel lehet párosulva. De hogyan ismerhetné el e benső kötöttséget az, a ki általában semmi belső világot nem ismer? Ő minden jót a külső organisatiótól vár.

De e sok kritika után az elismeréssel se szabad adósoknak maradnunk. Comte rendszerének főjelentősége abban áll, hogy szorosabban összekapcsolja a philosophiát a tudományos kutatások eredményével, összekapcsolja az emberiség történelmi életével; rendszere megújítja Kant hangos tiltakozását a metaphysika túlkapásai, üres speculatiói ellen s utalás arra, hogy az emberi élet valóságának ránk nézve az ismeret mértékének kell lennie, — s e valóságot nem az egyének kis körei képezik, hanem az emberiség összéletéből kell annak kialakulnia.

Comte föllépése előtt az objectiv tények végtelen tömege, az objectiv tapasztalat ismeretlen volt a philosophia előtt. A positivista szellem, vagyis az objectiv módszer alkalmazása ő utána elmaradhatatlan kelléke minden philosophálásnak; ezentúl senki se irt subjectiv psychológiát objectiv psychologia nélkül, se metaphysikát kosmologia nélkül, se morált a közgazdaságtan és társadalmi élet tényeinek ismerete nélkül. Korunk szelleme szól belőle, midőn a cselekvést a legközelebbi valóságra irányozza, hogy azt az ész országává tegye, midőn a jelent a múlthoz, az egyest az egészhez, minden különös cselekvést a társadalom általános helyzetéhez fűzi.

Comte megjelölte a tudomány, a philosophia, a vallás kölcsönös határait s kimutatta a pontot, a hol az egyik végződik s a másik kezdődik, hol az egyik a másik szellemét és módszerét ölti föl. Kitűnően meghatározta az emberi szellem három lényeges tendentiáját, a melyeket korszakoknak nevez. A tudomány jövőjében, végleges túlsúlyában s életünk kormányzására való befolyásában megingathatatlan bizalma volt,

ismereteink egyik lényeges eleméről: a matematikai-physikai tudományokról szabatos meghatározást s rendkívül világos, logikus és rendszeres leírást adott.

Comte századunk minden aspiratióját, minden tudományát magában foglalja; folytatja a múltat, s előkészíti a jövőt. Szelleme a jelenkor egész gondolkodását áthatotta. Positiv ismereteinket az ő munkája óta jelentékenyen növelték, de azok csak azon az úton haladtak előre, a melyet ő megnyitott. Nemcsak az empirikusok tanítványai, hanem mindazok, kik összefoglaló áttekintésre törekesznek, kiknek tekintete a jövő tudománya felé irányul. Ő a sociologia megalapítója. Az eszméket csak azért akarja reformálni, hogy az érzelmeket és erkölcsöket is reformálja.

RÁCZ LAJOS.

ITÁLIA.

Uti rajzok és tanulmányok.

Ötödik közlemény.*)

XV.

PÁDUA.

A Brenta partjait mai nap tarkító nyaralók a napban izzó kavicsos udvaraikkal, többnyire rózsaszín falaikkal, borsó-zöld ablakredőnyeikkel és rendszeren izléstelen festett diszíté-seikkel, bár a távolban kéklő havasok szolgálnak háttérökül, nem nyujtanak annyira vonzó látványt, hogy sajnálkoznánk rajta, mikor vonatunk Páduában megállapodik.

Az az érzésünk, a mely Olaszországban szívesen fordul a moderntől a régi felé, itt azonnal kielégítést talál; nemcsak a sánczárkok mögött emelkedő várfalakban, a melyek fölé most itt-ott mulatóhelyek telepedtek, nemcsak a keskeny, szabálytalan, arkádoktól szegélyezett utcákban, de néhány, mindjárt első pillantásra szemünkbe ötlő jelentékeny templom és palota formáiban is s a városnak sok helyen széles vízcsatornába lebocsátkozó házsoraiban, a melyek határozottan Velen-czére emlékeztetnek s ezzel mindjárt elárulják a befolyást is, a melyet az «Adria tündére» az öt korban megelőzött, de később uralma alá került szomszéd szárazföldi városra gyakorolt, s a melyet a Szent Antal és Szent Justina templomainak a Szent Márkét eszünkbe juttató kupolacsoportjai ép oly feltűnően hirdetnek.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 253., 255., 257. és 260. füzetében.

A római kor nagy, virágzó «Patavium»-ából alig maradt fenn egyéb, mint az egykori arenának zöld lombbal és füvel benőtt romjai a város szélén, a melyeket nem a magok kedvéért, hanem a szögletökbe elrejtett, a Giotto híres frescót tartalmazó kápolna miatt keresnek föl az utazók; de annak a szerepnek, a melyet Pádua a középkorban és az újkor kezdetén vitt Olaszország politikai és hadi történetében úgy, mint a tudomány és a művészet világában, maradtak itt oly emlékei, a melyek azt a szerepet teljesen érthetővé teszik s iránta való érdeklődésünket élvezettel jutalmazták.

Különösen áll ez a tudomány és művészet történetére nézve, mint a hogy egyáltalán Pádua szellemi jelentősége éppen legfényesebb korában mindig fölülmulta a politikait.

A rettenetes Ezzelinora, II. Frigyes császár helytartója, kit Pádua városa is kénytelen volt kapitányává választani s birói és katonai hatalommal ruházni föl, néhány fölirat s egy-egy sötét bástya — talán a zsarnok soha ki nem ürülő börtöneinek maradványa — emlékeztet, és a városnak az ő uralma alól való fölszabadulását örökítették meg a páduaiak az évenkénti lóverseny-ünnepélylyel, melynek platánfákkal borított sziget körül gyűrűző szép tere ma is a város egyik fő díszét képezi s a Victor Emánuel nevét viseli.

Később az Alticlinik és Agolantik mulékony hatalmi törekvései után a Carrara-család vitte Páduában azt a kényúri szerepet, a mely szinte elválaszthatatlannak látszott az olaszországi városok XIV. és XV. századbéli politikai életétől s a mely a Gonzagák nevét Mantuával, az Estékét Ferrarával, a Scalákét Veronával, a Baglionik és Oddikét Perugiával, a Bentivoglikéét Bolognával, a Malatestákét Riminivel, a Montefeltrékét Urbinóval, a Farnesékét Parmával és a Scottikét Piacenzával forrasztotta össze. Nehány szép késő-góth siremlék jelöli az Eremitani-templomban a Carrarák nyugvóhelyét, életökről pedig fogalmat ad a Piazza dei Signori, mely hajdan az ő várterök lehetett.

Az e piacot környező paloták mostani alakja ugyan már későbbi idő alkotása, azé, a mely a Carrarákat vérpadra vitte és Páduát Velence uralma alá helyezte. A Palazzo della Ragione — az egykori birósági palota — nagy emeleti loggiaja, mely az egész épületet körülveszi, sok részében a doge-palota egyenes utáztatának látszik; még inkább teszi Velence

másolásának benyomását az óratorony, de a szomszédos Loggia del Consiglio szépsége mellett az eredetiség érdemével is dicsekedhetik és a páduaiaknak nem utolsó dicsőségek volt hosszú időn át, hogy magukénak nevezhették a «világ legnagyobb termét», a híres «Salone»-t, a mely a Ragione-palota egész emeletét elfoglalja, nagyságán kívül azonban egyéb alig hozható föl méltatására; világítása a lehető legrosszabb, frescói alig élvezhetők s különös műbecscsel nem is bírnak, arra nézve pedig épenséggel nincs kizárva a kétely, vajon valóban a Titus Livius csontjait rejti-e az a sarkophag, a mely e terem falához van illesztve?

A Salonében óriási famodelljét látjuk annak a harczy lónak, a melynek bronzalakja a rajta ülő lovassal együtt a Szent Antal templomának előterét díszíti s a Donatello páduai működésével együtt Velencez egy győzelmes hadvezérének emlékét is örökíti meg. A Gattamelata lovas szobra első ily nembeli érczalkotása a renaissancenak, első sikeres kísérlet az antik művészet lovas-szobrainak utánzására, hű és életteljes kifejezésével azonban az ábrázolandó egyéniségnek és kornak is.

A velencezi uralom hadi dicsőségének e büszke emlékjelét csak néhány lépés választja el attól a hatalmas monumentumtól, a melyet a XIII. és XIV. századbéli olaszok a valóságos ihlet egyik legnagyobb személyesítőjének: páduai Szent Antalnak emlékére és dicsőségére emeltek.

A nagy szent, a kit Páduában egyszerűen csak «il Santo»-nak neveznek, sőt ezt az elnevezést még templomára is átvitték, valódi szellemi testvére Assisii Szent Ferencznek s hogy itt mint általában Felső-Olaszországban mekkora tisztelet környezi alakját, azt nemcsak sírjának cultusa tanúsítja, melynek érintését még ma is csodatevő hatásúnak tartják azok, a kik a sírkápolnát fogadalmi ajándékaikkal díszítik föl, vagy ott hagyott mankóikkal növelik tekintélyét, de mutatják ezt a Szent Antal csodatevési legendáinak itt léptenyomon ismétlődő ábrázolásai is, melyekkel a XIV. és XV. század legnagyobb festő- és véső-művészeinek kellett Páduában rendre megpróbálkozniok.

Azonban a rajongó tisztelet, a melylyel itt a Szent Antal alakjában testet nyert vallásos buzgalom találkozott, nem szolgált akadályaul annak, hogy Pádua a következő századokban

par excellence tudós várossá váljék, a mely fölvilágosodottságával — különösen a velencei uralom alatt — megszegyenitette Olaszország egynémely más városát.

Egyeteme, a mely a XIII. század elejére viszi vissza eredetét, ma is egy tiszteletreméltó, régi palotában van elhelyezve, melyet Jacopo Sansovino emelt számára s a melynek szép udvarában és dísztermében megszámlálhatatlan czimer és fölírás emlékeztet az itt akadémiai fokozatot elért különböző nemzetbeli ifjakra — köztök több magyarra is — s az itt működött kitünőbb tanárookra.

A páduai egyetem tanárainak jellemzésére egy időben gonosz nyelvek azt a talán másutt is alkalmazható mondást költötték: *sumimus pecuniam et mittimus asinum in patriam* (a tanulók pénzét zsebre dugjuk s őket mint szamarakat küldjük hazájukba); de a leghosszabb időn át Pádua tudományos hírneve tényleg magas fokon állott és fényes nevek voltak azok, a melyek a világ minden részéből vonzották ide a hallgatókat — és pedig nem csak a férfi-, de a nőnemű hallgatókat is — mert a mai egyetemi polgárnők előképei ott keresendők a renaissance-kor «virago»-i között, a kik buzgalommal és nem csekély sikerrel foglalkoztak a classikus nyelvekkel s azok irodalmával, az ékesszólás- és költészettannal, sőt a bölcsélettel és theológiával is, és a kiknek egynémelyike bámulatba ejtette férfi versenytársait nyilvános tudós vitatkozásaival.

A Livius emléke és Pádua tudományos nimbusa vonzhatták ide a nyugtalan természetű Petrarcát is, a ki szívesen időzött e helyen s Pádua közelében fejezte be fényes pályáját. Itt kezdte meg Filelfo tanári működését már 18 éves korában, a mi a tehetségeket korán érlelő renaissance-korban nem is ment ritkaságszámba; itt nevelkedett Vittorino da Montefeltre s itt is nyitotta meg első iskoláját, letevén benne nemes pädagogiai rendszerének első alapjait; és ide jött pihenni Bembo, az epigon-humanisták legfényesebb alakja, a ki 19 évet töltött itt visszavonulva, könyvtár és muzeum gyűjtésével, kertészkedéssel, irodalommal és levelezéssel foglalkozva, remeteségében sem kerülhetvén el, hogy háza Olaszország legelőkelőbb szellemeinek időnkinti találkozóhelye ne legyen; szép síremléke a «Santo»-ban megőrizte számunkra az ünnepeelt bibornok, költő és tudós arczvonásait.

Pádua tudományos életének egyébiránt legnagyobb fényt

Galilei köleszöszött, a kit, mikor a meginduló ellenreformatio Pisából elüldözött, a páduai «alma mater» ölelt keblére; mintegy két évtizeden át tanított és buvárkodott e városban a lángeszű tudós, matematikai előadásai sehol sem vonzottak annyi hallgatót köréje, mint itt és sehol sem fürkészhette oly zavartalan nyugalommal a természet titkait, mint e helyen.

A Piazza Vittorio Emmanuele már említett platánberkét környező szobrok majdnem mindazokat a jeles férfiakat föl-tüntetik, a kik Pádua főiskolájában tanítottak vagy tanultak; de nemcsak a városhoz, hanem egymáshoz való vonatkozásában érdekes az a két szobor, a mely a berekkel szemben, a loggia Amulea előtt áll és Dantét meg Giottót ábrázolja.

Mindkettő és pedig valószínűleg egyszerre tartózkodott Páduában s az utóbbi ifjúkora legnagyobb alkotásával gazdagította e várost; szellemi rokonságuk alig hagy fönn kétséget barátságukra nézve; a valamivel idősebb és komolyabb Danténak művei s valószínűleg személye is elhatározó befolyással voltak a Giotto művészi geniusának fejlődésére; csak hogy a Dante komor eszmevilága a Giotto fiatalos üdesége és már a renaissance előfutárját sejtető vidám alkotási kedve által derültebbé válva jelenik meg a pásztorfiúból lett florenczi mester festményein.

Kétségtelen, hogy a Giotto di Bondone itteni működésének hatása, egyesülve azzal a pártfogással, a melyben a művészetet a Carrara-nemzetség részesítette és azzal a vallásos lelkesedéssel, a melylyel Szent Antal csodálói az ő dicsőítésére a művészetet is felhasználni igyekeztek, adta meg a lökést annak a művészeti életnek a megindulására, a mely Páduát már a XIV. századtól kezdve egészen a késő renaissanceig oly rokonszenvesen jellemzi.

A Sant' Antonio káptalani termének és a Madonna dell' Arenának frescóit követték az azóta már átfestett Giotto iskolájabeli frescók a Salone falain, követték a San Felice kápolnának a veronai Altichierótól és tanítványától, Avanzitól eredő, a Giottó irányát már túlhaladó falfestései. Az antik világ szellemi kincseinek fölfedezése és elterjedése ad irányt a Squarcione páduai iskolájának, mely a saját műveit tekintve, a festészet terén jelentéktelen mesternek tudományos képzettsége s az ókori művei iránti lelkesedése által nagy hatásúvá lesz Felső-Olaszországban; ez a hatás főképp az ebből az isko-

lából kikerülő Mantegna roppant tehetségének alkotásaihoz fűződik a festészet terén, míg ugyanakkor a szobrászatnak egy florenczi művész páduai szereplése ad lendületet. Donatello jön Páduába, megalkotja a Gattamelata lovasszobrát és a Santo csodálatos érczreliefjeit; nyomban iskolája támad, a mely a maga ércz- és márványműveiből egész muzeumot létesít a Szent Antal templomában; a még a velencei góthika befolyása alatt épült San Felice-kápolnával, mint annak legszebb ellentétjét állítja szembe a teljesen kifejlett renaissance Pádua szentjének sírkápolnáját, a Cappella del Santót, a mely egy a renaissance művészeti tudásának egész gazdagságát feltáró diadalkapu alá helyezi a nagy hitszónok és csodatevő sírját, míg legendáinak ábrázolása a falak márványreliefjein hálásabb tárgyra méltó kezeket foglalkoztat. Még Tizian is idejön s viruló férfikora néhány pompás alkotását hagyja hátra a Scuola del Santóban, míg az építészeti és szobrászati művekben Sansovino kel itt versenyre Sanmichelével.

Pádua összes képzőművészeti emlékei között legjelentősebbek és legérdekesebbek azok, a melyeket a «Santa Annunziata dell Arena» kápolnában Giotto s az Eremitani templomban Mantegna hagytak hátra. A kápolnát a templomtól csak néhány lépés választja el, de a két művész itteni működésének idejét teljes másfél század. Hasonlók ők annyiban, hogy mind a kettő parasztgyermekből lett festővé, mind a kettő egy-egy nagy lépéssel hozta közelebb a művészetet a valósághoz s hogy véletlenül mind a kettő igazi «ver sacrum»-át, ifjú geniusa első nagy termékét szentelte Páduának; egyebekben nagyon különbözők, nemcsak azért, mert két, egymástól eléggé távol álló kor különböző magaslatain állanak, hanem azért is, mert azt a két ellentétes erőt képviselik, a melyeknek egyesüléséből alakult mégis a renaissance csodálatos művészete: a természetes és igaz ábrázolásra törekvő keresztyén vallásos érzést, és az antik világ tanulmányát, a vallási eszméktől független emberi szépségideált.

A Giotto büszke síriratának: «Ille ego sum, per quem pictura extincta revixit!» (én vagyok az, a ki által a kihalt festészet újraéledt) igazságát csak nem régóta kezdi elismerni az Olaszországon kívüli világ, a mely ma már szinte hajlandó e mester méltatásában egyoldalú túlzásba esni. Ha Giottónak az a technika és az a tanulmány állott volna rendelkezésére,

a mely alig több mint egy századdal később a művészvilág közjavává lett, akkor valószínűleg felülmúlta volna alkotásai-
val a quattrocento összes festőit. Így inkább lelke az, a melyet annyira meg tudunk szeretni festéseiben, míg látnunk kell, hogy ecsetje gazdag képzeletét, merész akaratát csak mily gyarlóan volt képes követni. De mert lelkét minden alakjába belelehelte, lelkével együtt megszeretjük alakjait is, minden kezdetlegessé-
gök, tökéletlenségök, egyformaságuk daczára; megszeretjük röptökben fecskékre emlékeztető angyalait, alakjainak vékony, hosszú metszésű, szögletökből néző szemeit is, a melyeket iskolája oly unalmas szolgálisággal utánozott. Mekkora haladás ez is előzőihez képest! Giotto már ismét az embert festi, nem élettelen bábokat, nem is a gyermekes képzelet alakjait vagy elnyomott lelkek rémképeit; «a fenségest a népszerűvel egye-
síti», a vallás eszméit a valódi élet alakjaiban jeleníti meg, természetet és életet úgy igyekszik ábrázolni, a hogy az sze-
mei előtt megjelent, nem a hogy a hagyomány eléje szabta. Azok a szenvedélyes, hirtelen, majdnem görcsös mozdulatok, a melyekbe alakjait helyezni szereti, kifejezni látszanak azt a megerőltetést, a melybe az embernek, mint a művészet tárgyá-
nak az addigi keresztyén művészeti stílek merevségéből való kiszabadulása került. Bámulandó termékenysége mellett alkotásait alig tudjuk mind összefoglalni, áttekinteni s mégis azt kell hinnünk, hogy belőlök még sok lappang a későbbi korok festéseitől és meszeléseitől elrejtve.

Andrea Mantegna falfestményein az emberi alakok, a távlat és az ábrázolt architektura tökélye ejt bámulatba, különösen ha elgondoljuk, hogy ezek a képek a XV. század közepén láttak napvilágot, tehát megelőzték jóval a Luca Signorelli, Pietro Perugino, Sandro Botticelli, Domenico Ghirlandajo és Francesco Francia alkotásait. Igaz, hogy valami hideg fönség, valami merev szoborszerűség ömlik el a Mantegna összes alakjain, a mely arra látszik mutatni, mintha festőjük jobban mélyedt volna belé az ókori plastika alkotásainak, mint a sze-
mei előtt élő természetnek tanulmányozásába; az alakok magatartása, ruháik redőzete, fegyverzetök, magok a Mantegna által úgyszólván összes képein választott tárgyak is világosan elárúlják az antikért való rajongást. De azért egyes részletekben az életnek oly megkapó közvetlenségű megfigye-
lését tapasztaljuk, a mely egy perczig sem hagy fön kétséget

arra nézve, hogy a páduai mester szeme az antik emlékek mellett a természetet is látni és csodálandóan utánozni tudta.

Ha a Giotto és a Mantegna páduai festményeit mintegy egymás mellé állítva szemléljük, akkor csakhamar meg kell győződnünk arról, hogy a művészet kifejlődésének szempontjából egyaránt szükség volt mindkét elemre, úgy a keresztyén vallásos érzésre, mint az antik művészet fölélesztésére; és hogy nagyon csalódnak azok, a kik azt hiszik és hirdetik, hogy a renaissance nagy szellemi mozgalma a művészetek terén elhibázott volt, s hogy magasabb czélok lettek volna elérhetőek, ha a «primitívek» mindig uralkodók maradtak s a keresztyén művészet mindvégig elzárkózott volna minden befolyástól, a melynek forrása nem az ő vallásos eszméinek talajából fakadt.

XVI.

PISA.

Azt a befolyást és hatalmat, a melyet éjszakon és keleten Velence képviselt, nyugaton és délen a középkornak ugyanabban a szakában Pisa gyakorolta. A mai csendes, szerény Arno-parti város, a melynek tengerészeti jelentőségét egészen Livorno vette át, a mely korábban mint bármely olasz város, megszűnt önálló politikai szereplő lenni, a melynek lakossága még ma sem tudja a város egykori területét betölteni, a XI. századtól a XV-ig rettegett tengeri hatalmasság volt, a mely legyőzte a saracéneket, meghódította a nyugati Földközi-tenger szigeteit, főnhatósága alá helyezte déli Olaszország kisebb kikötő-városait, megküzdött a normannokkal és Genuával, kereskedelmi telepeket létesített még a távoli keleten is, dús hadi zsákmánnyal és sarczczal gyarapította kincstárait.

Míg azonban Velence művészete akkor érte el legnagyobb virágzását, a mikor hadi erényeinek és politikai hatalmának fénye már halványodni kezdett, addig Pisa állami virágzásának rövid ideje alatt sietett nevét eltörölhetetlen betűkkel írni be az olasz művészetek történetébe; s ez az oka, hogy míg Velence a renaissance legkésőbbi kifejlődésének pompás és ragyogó képét hagyta hátra számunkra, Pisában a

nagy szellemi újjászületés megindulásának legelső jelenségeit szemlélhetjük; amott a biboros alkony kéjes fáradtságát, itt a harmatos hajnal üde fuvalmát véljük megérezhetni.

A mikor a pisaiak a XI. század derekán a saracéneket levették Palermonál s ezt a várost kirabolták, első teendőjük volt istenfélelmök és hatalmuk jeléül fényes templomot emelni. Így indult meg a mai dóm építése és mintha Pisa akkori és későbbi nagyjai, félve az utódok feledékenységetől, minél érthetőbben igyekeztek volna rövid fénykoruk dicsőségét azok emlékezetébe vésni: egyetlen helyre halmozták össze, egy pillantással áttekinthetően mindazt, a mit örökbecsű művészeti alkotások alakjában Istennek áldozatul s az utókornak emlékjelül szántak.

A dóm építését követte a keresztelő-kápolna, a Battistero fölállítása, szemben a templom homlokzatával; kevéssel utóbb megindult az építése a dóm háta mögött emelkedő különálló harangtoronynak, mely részben természeti behatásoknak részben művészi mesterfogásoknak tulajdonítható ferdeségével legnépszerűbbé vált Pisa építményei között. Legutólsónak jött létre, valóban mint a város «hajdani dicsőségének monumentális temetője», a Campo Santo, a mely a Piazza del Duomot éjszakról szegélyezi, míg keletről maga a város régi körfala zárja el csipkézett mellvédjével a láthatárt.

E hallgatag, elhagyatott téren, a melyet az épületeket összekötő márványlapokkal kirakott ösvények kivételével magas, buja fű takar, a képzőművészetek mindhárom nemének valódi remekműveivel találkozunk, s mi több: az építészet és szobrászat olaszországi fejlődésére nézve igazán korszakalkotó kiindulási pontot képvisel a pisai dóm és Battistero, míg a Campo-Santo falfestményei a középkor világnézetének és festészete újjászületésének egyaránt kifejező emlékei.

A míg a duómót környező lapos lépcsőzetet járjuk körül, a fehér márvány, mely mindenütt uralkodik, melyet még lábunk is tapos, a napban izzó fényével szinte elvakít; de a mint a Battistero ajtajának környékén szembeállunk a templom homlokzatával, annak építészeti formái úgy mint színeinek csodálatos symphoniája teljes erővel hatnak érzékeinkre és kedélyünkre. A románkori építészet ennél szebbet Olaszországban valóban nem alkotott és méltán tekintik ezt a templomot az olasz nemzeti építőstílus alapkövének; nemes, főszegező kör-

vonalai, galleriái beosztásának, oszlopai és ívei arányainak harmoniája egyesülve azzal a színhatással, a melyet a carrarai fehér, a sienai veres és a pratoi feketezöld márvány gazdag váltakozása s még a bronzajtók élénkzöld patinája is előidéz, búbajos látványt nyújt s a maga egészében méltó tanulmánya és mintaképe lett a következő századok építőinek.

Az a merész újítás a mely itt először nyilvánult s a mely a bazilika-formának a kupolával való egybekötéséből állott, a templom belsejének is megadja a megelőző és egykorú építményekkel szemben a maga határozott egyéni jellegét, a melyet még jobban kidomborít a hatalmas kereszthajóknak sajtóságtól áthidalása a főhajónak a szentély felé folytatódó karzata által, a mely fölül és alul oly átpillantást enged a kereszthajó felé, minőt kieszelni csak a legfinomultabb művészi ügyesség és leleményesség lehetett képes. A szentély bolthajtását Cimabue egyik legnagyobb mosaikképe fűdi, még erősen byzanci jellegű alkotás, a közepét elfoglaló óriási Krisztus-alak komor, ünnepélyes, szinte szomorú arczával kevésbé illik ebbe a környezetbe, a hol minden a classikus motívumokhoz való első öntudatos visszatérést hirdeti s a hol a karzatokat kivétel nélkül antik oszlopok hordozzák. Világos hirdetője ez a kép annak, hogy a sík lapon ábrázoló művészet mily kevésbé tudott még akkor az építészet nyomdokain haladni.

A változatos, értékes, nagyrészt ritka anyag, melyet a dóm építői és díszítői különösen belsejében fölhasználtak, itt is rávall a tengereken túlról szerzett hadi zsákmányokra, úgy mint Velence templomaiban; a főhajó bronz-esillárja pedig a természettudományok történetében vitt szerepet, mert állítólag annak ingása vezette rá Pisa nagy szülöttjét, Galileit az ingamozgás törvényeinek megismerésére.

Galilei tudományos kísérleteinek tradíciói fűződnek a Campaniléhez is, a híres pisai ferde toronyhoz, a melynek merész hajlása sohasem téveszti el meglepő, szinte megdöbbenítő hatását; mindig azt hiszszük, hogy a következő perczen le kell dőlnie. Egyébiránt a torony architektúrája körbe csavarodó filigrán fehér-márvány oszlopos galleriáival majdnem jobban látszik a pisai boltok kirakataiban léptennyomon látható elefántcsont miniatúr-utánezatokhoz, mintsem valódi rendeltetéséhez illeni, bár művészi kivitele a legnagyobb tökélyű.

A duómo építési stíljének továbbfejlődését szemlélhetjük a Battistero külső és belső szerkezetében, nem tekintve némely későbbi eredetű góth izlésű részletet; a külsőnek eredetiségét nagyobb mértékben fokozza mint szépségét a körtealakú kupola, míg belsejének egyik rendkívülisége a bizonynyal csak véletlennek tulajdonítható visszhang, a melyhez hasonló alig hallhatunk valahol; a kupola oly csodálatosan tagolja, sorakoztatja, ismétli, sőt modulálja a fölhatoló hangokat, hogy valósággal az a benyomásunk, mintha azok nem is természetes visszaverődésképen, de a felső párkány groteszk fejének nyitott szájából kerülnének hozzánk.

A mi azonban ennek a keresztelő kápolnának a művészetek történetében elsőrangú helyet biztosít, az belsejének szobrászati dísze, jelesül szószékének márvány-faragványai. Itt látjuk, hogy a szobrászat mennyire megelőzte a festészetet, ha elgondoljuk, hogy Cimabue később készítette duomobeli Krisztus-mozaikját, mint Niccolo Pisano ezeket a reliefeket. Szinte csodaszerűnek látszik ennek a tizenharmadik századbeli pisai mesternek, az olaszországi szobrászat ősatyjának föllépése és egész működése. Igaz, hogy az antik művészet szellemébe Niccolonak még kevéssé sikerült behatolnia, szinte öntudatlanul másolgatta a szülővárosában szemei elé került antik szobrászati maradványokat, melyek némelyikére még ma is ráismerhetünk a Campo-Santo sarkophagjain, nem tudta még megkülönböztetni a nemesebb római és a kezdetlegesebb etrusk formákat, sőt munkájában néha az akkor uralkodó román-stil fonákságaitól sem birt egészen menekülni; de kétségtelen tény, hogy majdnem két évszázaddal a tulajdonképeni renaissance megindulása előtt a pisai szobrász összes kortársait messze túlhaladó alakítási tökélyre tett szert egyrészt antik mintáknak, másrészt a természetnek hű és biztos utánzásával s hogy oly időben, a mikor a keresztény művészet még teljesen a mysticismus, az elvont symbolika és a megmerevedett hagyomány uralma alatt állott, Niccolo Pisano vésőjét a testi élet minden nyilvánulásait megragadó realismus szolgálatába helyezte. S bármilyen merev ellentétben látszott ez a művészet a maga korával állani, bármily rövid életű volt az a «renaissance előtti renaissance» a melyet Pisano Toscanában meghonosítani próbált, kétségtelen, hogy Pisa lakossága kezdetől fogva teljes mértékben méltányolta a nagy

honfitárs Battisterobeli alkotásának művészi becsét, mert podestájukat esküvel kötelezték mindig a világhírű szószékek rongálásuktól való megóvására vonatkozó törvény megtartására, a mi fájdalom, nem akadályozhatta meg azt, hogy e domborművek egyik legérdekesebbikén, a végítéletet ábrázolón az alakok legtöbbször feje le ne töredezzék.

A Niccolo Pisano követőinek mindjárt legelseje s hozzá legmértöbbika, fia Giovanni építette a pisai templom tér márványépületeinek legutolsóját, a már határozottan goth stílus Campo-Santot, vagyis temetőcsarnokot, a XIII. század végén.

Az épület kívülről egyszerű, alacsony falnégyszöget mutat, minden tagozás nélkül, melynek egyedüli, igénytelen díszét egyhangú vak-arkádok képezik. A néhány cyprusra és egy gyepes udvarra néző hosszúkás négyszögű csarnok belső oldalait azonban páratlanul szép, könnyed és nemes goth ívezetek képezik, míg tetején a fedélszerkezet sötét gerendái minden közvetítés nélkül érik a freskókkal borított falakat.

A hatszáz éves Campo-Santonak Palæstinából eredő földjében körülbelül száz év óta, már csak nagyérdemű, nevezetes emberek találják kitüntetésképen temetőjüket; a régibb kor azonban nemcsak halottait temette ide, de itt függesztette föl diadaljelvényeit is visszahódított kikötőlánczok alakjában és egész gyűjteményét halmozta itt össze mindannak, a mivel az élő ember halottai emlékét dicsőíteni és a halál gondolatát művészileg kifejezni szokta.

A plastika megszámlálhatatlan emlékei mellett itt — eltérőleg a többi három szomszédos épülettől — nagy mértékben vonják magukra figyelmünket a festmények.

A 14-ik század közepétől a 15-iknek végeig a sienai és a florenczi iskola igyekezett a szobrászatban úttörő, de a festészetben meddő Pisa Nekropolisát az ecset művészetének termékeivel is földiszíteni.

Igaz, hogy a mi a florenczi iskolától származik, az legnagyobb részében itt is arról tanuskodik, hogy a florenczieknek több érzékek volt az élet mint a halál iránt. A mit Benozzo Gozzoli festett, ki mesterétől, Fra Angelicótól szeretetreméltóságát örökölte ugyan, de átszellemült, eszményies vallásosságát egyáltalán nem, az semmi egyéb, mint a már teljes erővel lüktető renaissancetól áthatott élet ábrázolása, a mely naivan búvik el az ó-szövetségi történetek alakjai mögé.

A toscanai szüretet, úgy a mint az a 15-ik században divatozott, megismerhetjük e képeken; láthatunk rajtok Benozzo-korabeli lakodalmakat is, vígan tánczó párokkal; ráismerünk a Val' d'Arno mosolygó hegyvidékeire, az állatokra, növényekre és szeszélyes épületformákra, a melyek a festő termékeny képzeletét legszívesebben foglalkoztatták; a «pompás» Lorenzo és az ő udvara jól ismert alakjaival is találkozunk a bibliai jelenetek sokadalmában; de hogy mindennek mi köze a halál és enyészet hajlékához, az mindvégig rejtély marad előttünk.

Bár tehát a Gozzoli frescói fényesen képviselik a quattrocento életerős festőművészetét, a helyhez és rendeltetéshez való alkalmazkodás szempontjából magasan fölöttük állanak a Campo-Santo szemben levő folyosójának több mint egy századdal korábbi falfestményei, a melyeket Pisa megrendelésére Sienának a Giotto nyomdokait követő iskolája hozott létre.

Én legalább kétségtelennek tartom, hogy a temetőcsarnok déli falát borító képek közül az a kettő is, a mely a szögletet foglalja el, s a melyeket méltán tartanak legjelentékenyebbeknek, a sienai iskola alkotása, nem az Orcagnáé, a kinek soká tulajdonították, a ki azonban — bármily jeles építész és képfaragó volt is — ily mesterileg festeni sohasem tudott, sőt, ha jól emlékezetünkbe véstük a Pietro és Ambrogio Lorenzetti sienai festményeit, alig habozhatunk a két congeniális festő-testvér egyikét vagy másikat — vagy mindkettőjét — ismerni el a «Trionfo della Morte» és a «Giudizio finale» alkotójául, mint a hogy már Vasari nekik tulajdonítja a thebaisi Anacorétákat ábrázoló szomszéd, nagy, egykorú és rokon képcklust.

Ezek a komor, sőt rettenetes tárgyú képek a festészet és a művelődés történetében egészen rendkívüli helyet foglalnak el, mert koruk legmagasabbban szárnyaló s egyúttal az életre legerősebb kihatású eszméit tárgyazzák és mert azok ábrázolására kortársaik között okvetlenül a legelsőek közé sorolandó művészek vállalkoztak. Az elbeszélés drámai ereje minden megelőző ábrázolást felülmúl; még a modern kor skeptikus észjárású embere sem tud a halál borzalmának oly gyermekiesnek látszó s mégis oly megragadó kifejezése elől közönyösen elzárkózni; és e mellett az alakok legnagyobb része, — például az isteni ítéletet végrehajtó pánczélos arkangyalok — oly fönségesen szép, hogy ma is lehetetlen rájuk másképp, mint

gyönyörködéssel néznünk. Ez a keresetlen szépség és az emberi indulatok festésének minden kezdetlegesség mellett is mély igazsága, annál ellenállhatatlanabbul hatnak, mert még abból a korból valók, a melyben — a Ruskin szép mondása szerint — az emberek festői képességeket arra használták föl, hogy megmutassák hitök tárgyait, nem mint később, a mikor megfordítva a hit tárgyait használták föl arra, hogy általok művészi képességek erejét kimutassák.

«A halál diadala» és a «Végítélet» egyes részletei ugyan szembetűnően elárulják a Petrarca és Boccaccio tanulmányozását, a scholasticismustól a humanismushoz való lassú átterést, épen úgy, mint a középkor ascetikus világnézetének hanyatló erejét és a renaissance életkedvének kezdődő terjedését, melyekkel szemben csak a halál és a sírontúli bünhődés minden iszonyainak megrázó ábrázolásával lehetett a halottak nyugvóhelyét látogató élőket magukbaszállásra és vezeklésre indítani; de a hatalmas képek egész fölfogása és gondolatmenete teljes és hamisítatlan megnyilatkozása a középkornak, melynek világnézetét az assisii San Francesco falképei mellett talán semmi sem hirdeti oly közvetlenséggel, mint ezek a frescók.

A mai kor szempontjából azokra az időkre nézve különösen jellemzőnek kell találnunk azt az előszeretetet, a melylyel költészetök és művészetök, — melyek pedig mindig az uralkodó ízlés és gondolkodás kifejezői szoktak lenni, — a halál és a túlvilág gondolatával foglalkozott s azt a maitól annyira eltérő módot és fölfogást, a mely e foglalkozásban nyilvánult.

A modern ember ugyanis nem azzal törődik, hogy mi lesz az ő vagy mások egyéni letéből a halál után, — «mi nekem ez a csipetnyi por!» mondja Hamlettel; őt csak az őt megelőző és túlélő emberiség sorsa, múltja és jövője érdekli, a miért költészete is csak ezeket tárgyalja az emberi lét legmagasabb problémái gyanánt.

Nem valószínű, hogy a haláltól való nagyobb félelem irányozta volna a középkor emberének képzeletét a felé a fogalom felé, a melyet a modern ember szeret egyszerűen kitörölni a míg csak lehetséges gondolatainak táblájáról; de viszont azt sem tehetjük föl, hogy a halál és a túlvilág eszméjének ez a folytonos előtérbe állítása az emberek kedélyét abban az időben tényleg mindig meg is barátokoztatta volna azok elkövetkezésének szükségyszerűségével. Az emberek egészben véve bizonynyal

nem voltak akkor jobbak, mint ma s a túlvilág minden ábrázolt és elképzelt borzalmai ellenére tényleg sokkal könnyebb elhatározással küldték embertársaikat a túlvilágra, mint ma, habár — és ez jellemző mindenkifölött — az élettől való önkénytes megválás, az öngyilkosság a lehető legnagyobb ritkaságok közé tartozott. A modern ember nagyon is könnyen számol le egy eltévesztett élet hátralevő részével s ha magát néha egy új élet megkezdésére határozza el, ez majdnem sohasem jelent lelki megtisztulást, csak egy elvesztett külső életezél újbóli keresésére való elindulást más emberek és viszonyok között, rendesen egy más világ részben.

A mennyire a középkor emberének lelki világába a történet által följegyzett tények nyomán belétekinthetünk, akkoriiban sokkal gyakoribbak voltak az oly lelki válságok, melyek az embert a valódi lelki megtisztulás útjára vitték, s ennek elérése végett addigi életezéljaival való teljes szakításra indították. Hogy az emberek akkor kétségbeesésekben vagy a világgal való meghasonlásukban nem tört döftek mellökbe, de barátságuklyát öltöttek és a szemlélődő szerzetes-élet lelki gyakorlataiban sőt gyakran önsanyargatásaiban kerestek üdvöt; hogy a túlvilági bűnhődésre utaló egyházi intelem még a leg-hatalmasabbat is térdre görnyesztette olykor s arra készítette, hogy hamut hintsen fejére: ez mutatja a valódi élet fölötti nagyobb erejét a túlvilági életre vonatkozó azon vallási eszméknek, a melyeket a középkor végén ébredező művészetnek e tárgyra vonatkozó számtalan ábrázolásai között egyben sem sikerült oly megragadóan szemünk elé állítania, mint a pisai Campo-Santo hatodfélszáz éves falfestményein.

XVII.

GÉNUA ÉS SZOMSZÉDSÁGA.

A régi és új kikötő érintkezése táján, a víznek csak a czirkáló kisebb gőzösöktől zavart sima tükrén, egy halászbarkán ringatódzva nézzük azt a panorámát, a melyet a liguriai tenger partjának szöglete majdnem szabályos félkörben tár elénk.

Nyugattól délkeletnek vonúlva, magas hegyek képeznek kékes koszorút, a melyre a háttér homályában ködös, ólom-

szürke felhők nehezednek. Míg a felhők árnyékában a hegyek még erdőseknek látszanak, a tenger felé néző lejtőjüket, mely most is a nyugodni induló nap fényében úszik, a melegtől elperzselt alacsony fű és cserje takarja csupán; a hátsóbb hegyeket egy-egy várrom, a kikötő felett uralkodó tetők mindegyikét egy-egy modern erőd koronázza s alantabb is formátlan, nagy kaszárnyák tömegei emlékeztetnek rá, hogy a fegyveres béke korát éljük.

De már az erődök és kaszárnyák övét is tarkítja s lejjebb mindinkább uralkodóvá lesz a sok élénk színű, sötét- és világoszöld lombbal vegyülő nyaraló, a mely mind versenyezve hívogat, mintha azt mondaná, hogy még szebb onnan a magasból ide le a tengerre, mint innen a tengerről oda fel a magasba nézni.

Megszámlálhatatlan változatai és szeszélyei a kertészettel szövötköző építészetnek borítják mindenütt a lejtőket, melyeket a havasok zord szele elől eléggé megóvnak a magasabb tetők, hogy rajtok a délszaki növényzet minden faja, a karsú, sötét cyprus és hamvas olajfa úgy mint a szerteágazó datolyapálma, a dúsan viritó narancsfa csak úgy mint a tuskés cactus kedvök szerint tenyészhessenek.

Délkeleti irányban a Santa Maria di Carignano, ez a kisebbített Szent Péter-bazilika uralkodik a város háztömegének nyugtalan, hullámzó vonalai fölött, míg éjszakketel felé a terrasseok pompás paloták sorához ereszkednek le; de itt is, mint mindenütt, a házak köveinek végtelen tömegeit kellemsen szakítják meg az ültetvények, csak a régi kikötő mentében sorakozó szédítő magasságú, keskeny, ódon házak állnak olyan szorongva egymás mellett, hogy sehol sem férközhetik hozzájuk a zöld természet.

A hol a kikötő és a város kettős félköre egy gyűrűvé egyesül, világító torony mered az ég felé; sziklákra épült, fénye bevilágítja a tenger messzeségét, biztató jelként hirdeti a hajósoknak közeledésüket ahhoz a kikötőhöz, a melynek a vihartól óvó gátjaiba több, mint hatszáz év óta költötte Genua aranyát, szaporítva, erősítve, nagyobbítva azokat, úgy hogy most, mióta a város egyetlen polgára, Galliera herczeg egy egész főúri vagyont ajándékozott hazájának erre a célra, háromszoros kökorklátan törnek meg a tenger hullámai, míg lankadt erejük a kikötőt eléri. A legbelső karklátan belül az

egész világ kereskedelme találkozik mindenféle színű lobogók alatt, melyek az árbczok erdejét élénkítik; a legkülönbözőbb nyelvek hangzanak fel a hajók óriási testéből, mint köpüből kibocsátott rajok szájáról s öt világrész áruit halmozzák össze a széles rakodópartra, a honnan öszvéres talyigák és zakatoló mozdonyok szállítják tova.

Innen a kikötőből látszik szétsugárzani az az élet, a mely zajával, változatosságával, örökös mozgásával megtölti a város magasba kúszó keskeny sikátorait és lassú emelkedésű, széles, újszerű boulevardjait; innen a kikötőből tekinthetjük át és érthetjük meg legjobban ennek a városnak egész csodálatos alkotását és életének vérkeringését, a mely oly hatalmas vonzerőt gyakorolt a művelt világ minden részére egy félezred éven át s a mely Olaszország legnagyobb kereskedelmi gőcpontjává teszi ezt a helyet ma is.

«Genova la superba!» A büszke, a pompás Génua! Ilyen csábító színben a minőben most előttünk feltárja nagyságát, fényét, hatalmát, gazdagságát, láthatta Fiesco fejedelmi vágyai tárgyát, a felkelő nap rózsás fényében úszva, mikor a költő szerint kitárt karokkal üdvözölte ablakából, felkiáltva: «Légy enyém! Fel fogok lángolni fölötted királyi nap gyanánt, vajdó fejedelmi erővel, — minden forrongó vágyat, minden kielégíthetetlen sóvárgást belétemetek ebbe a feneketlen oceánba... Egy pillanatra fejedelemnek lenni — egész létem tartalmát kimerítené!»

Szegény Fiesco, a kinek — valószínűleg Génua szerencséjére — nem sikerült az Andrea Doria hatalmát megtörni, itt, ebben a kikötőben merült a «feneketlen» tengerbe, forró vágyaival és olthatatlan dicsszomjával együtt. Hogy összekülvő társainak egyike taszította-e csakugyan a halálba? arra nézve gondolom nincs biztos történeti adat, habár a Génua testét evszázadokon át marcangolt pártharczok lefolyása az ilyen jelenséget épen nem tünteti föl valószínűtlennek.

A pártharczok, — a melyeknek még emlékét is eltöröndők, a génuaiak, Doria idejében, hűsznak kivételével valamennyi családnevet törvényileg megváltoztattak, — meg nem erőltethették Velence büszke vetélytársát, a mely a renaissance idejében a művészetek és irodalom terén ugyan — az egész Rivierával együtt — meglehetősen közönyös és meddő maradt, de annál inkább kitűnt vállalkozási szelleme által, a

kereskedelmi forgalom világútjaink kiterjesztése és a városok közgazdasági szerepének kifejlesztése körül.

Míg a Genuához sok tekintetben hasonló, de azt természeti szépségben fölülmuló Nápolyban a természet pazar adományai mindig elpuhítólag, ernyesztőleg hatottak az emberi társadalomra, Genuának előnyös fekvése mindvégig csak erőforrása volt s ösztönzője a maga leleményessége, vállalkozási kedve, bátorsága és erélye érvényesítésében.

Génuaiak fedezték fel a 13-ik században a Kanári-szigeteket, ők tették ugyanabban az időben az első kísérletet egy Kelet-Indiába vezető tengeri út fölfedezésére; a genuai származású Columbus mondta ki a nagy szót: «il mondo è poco», — a föld nem oly nagy mint hisszük, és habár a felfedezések történetében az olaszokkal erősen versenyző portugaliak és spanyolok az ő szolgálatukba fogadták Genua nagy fiát, igaza van Burckhardtnak, hogy az olaszok felsőbbségét a spanyolok felett mi sem bizonyítja annyira, mint az a tény, hogy ők egy Colum bust adtak annak a nemzetnek, a mely ugyanabban a korban cserében egy VI. Sándort adott nekik!

Az olasz genius sokoldalúságát épen itt tanuljuk becsülni, a hol el nem vakítva művészeti alkotásainak fényétől, megpillantjuk azt a munkáját is, a melyet az anyagi javak nagy körforgásának irányozása körül végzett. Itt jut eszünkbe, hogy a kereskedelem és pénzügy egész technikája olasz hagyományokat, olasz példákat követ, olasz műszavakat használ mai napig; hogy az újabb időkben ők voltak az elsők, a kik áruikat messze földrészekbe vitték s azok terményeit, kincseit Európában meghonosították; hogy a renaissance nagy vívmánya: a testületi szellem fölbresztése a városi községek iparúzó és kereskedő polgárságában itt hatolt belé először egész erejével a társadalomba, és épen itt, Genuában olvasztotta össze legtömörebben a nemesi elemet a polgárral a kereskedelem, pénzület és hajózás közös hivatásának és versenyének olvasztó kemenczében, akkor, mikor másutt még a származási és rendi ellentétek az emberek élethivatása terén is úgyszólván áthághatatlan válaszfalakat emeltek.

Genua legnagyobb szülöttének, Columbusnak szobra üdvözöl, mikor partra szállva, a kikötő rostélykapuján s a rakpart lépcsőzetén át a szép Piazza Acquaverdère lépünk; a városház muzeumában őrzik Columbus leveleit, ereklyék gya-

nánt, épen úgy, mint Genua egy másik fiának, Paganininak varázsló hegedűjét. És ugyancsak a maga szülöttét tiszteli e város az idealista forradalmár, Mazzini személyében, a kinek nemcsak siremlékét őrzik a Campo-Santóban, de szobrát is fölláttatták a Villetta di Negroban, ebben a gyönyörű kis hegyi kertben, a melynek mesterséges zuhatagai és sziklaútjai fölött a legbájosabb kilátást élvezzük a lépcsőzetesen szétterjedő városra, a kikötőre s a kéklő, sűgárazó tengerre.

A város utczáinak zajába mindenütt belészól valami zavaros harangjáték és lassú, vontatott óraütés, a mely messziről csengve-zengve emlékeztet rá, hogy sok templom is van ebben a városban, bár azok kevésbbé vonzanak és tényleg kevésbbé érdekesek is itt, lévén Génua inkább a paloták, mint a templomok városa.

A paloták legfőbbjei a Columbus emlékétől kezdve sorakoznak fölfelé, a város régi főutczái mentében egészen a Piazza Fontane Moroseig. Mind a késő renaissance vagy már a barokk szülöttei, mert a képzőművészet csak ebben az időben kezdett némileg gyökeret verni az olasz kereskedő-világ nyugati szék-városában, s még ekkor is úgy a paloták magok, mint azok festett díszítései, a melyek itt úgy mint Génua környékén is nemcsak azok belsejét, de nagyrészt külső falait is ékesítik, többnyire távolabbi vidékek művészeinek kezei alól kerültek ki.

A Palazzo Andrea Doria, a királyi palota és egyetem, a Durazzo-Pallavicini-paloták, a két szemben fekvő, «fehér»- és «vörös»-palota, a városház — egykor szintén Doria-palota — s a Spinola, Cambiaso, Gambaro, Parodi, Balbi, Serra és Senarega családok neveit viselő paloták mind együttvéve fejezik ki azt az egészen egyéni és jellemző palotastílt, a melynek létrehozása Genua legnagyobb jelentőségét képezi a művészetek terén.

Ez a stíl, mint már az olasz művészetnek inkább hanyatlása, mintsem virágzása korához tartozó, tagadhatatlanul a hatáslesés, túlzás és színpadi díszletszerűség hibáiba esik nem egyszer; de hogy nagy művészek voltak azok, a kik a talaj sajátosságait az építészet céljaira így értékesíteni tudták, a kik a hegyoldal alakzatát ilyen festői lépcsőzetek, emelt terek, karzatok létesítésére használták fel, a kik a lépcsőzeteket, udvarokat és előcsarnokokat ilyen távlati hatások eszközeivé voltak képesek tenni, a kik az építészetet a kertészettel

így tudták összeházasítani és a pompás fekvés, a közeli tenger kilátásnyújtó előnyeit ekkora ügyességgel és izléssel illesztették belé tervökbe; az kétségen felül áll, s a speciális genuai palotastilnek ez a művészi bravour fogja mindig legnagyobb érdemét és legnagyobb érdekességét képezni.

Génua a legújabb időben rendkívül nagy átalakuláson megy keresztül, mint minden haladó és fejlődő város; műemlékszerű építményein és a Piazza del Caricamento tengerparti ódon házsorán kívül a régi Genuából vajmi kevés fog a jövő századba átmenni; még helyenkint, ha egy-egy pillantást vetünk a szélesebb utcák oldalsikátoráiba, a melyekben meredek lépcsőzet vezet le két oly közelfekvő ház között, melyeknek lakói szemben levő ablakaikból akár kezét nyújthatnak egymásnak, s a hol még a betévedő kis napfényt is elhomályosítani iparkodnak az utcán keresztbe függesztett ruhaneműek csüngő-lengő rongyaival: fogalmat kapunk arról a Genuáról, a mely most van eltűnőfélben a csákány romboló csapásai alatt, hogy helyet adjon széles, szabályos utcáknak, újszerű palotáknak és bérházaknak, gyönyörű kilátással dicsekvő körútaknak és főkép parkoknak, a melyekben Génua gazdagabb és választékosabb izlésű bármely modern városnál.

A jelen század építőművészete már a harminczas és negyvenes években nagyot iparkodott alkotni Génuban, mikor a világhírű Campo-Santot hozta létre a várost hordozó dombfélkör mögött, a Bisagno völgyében.

A hely megválasztása, az elrendezés és az architektura egyaránt a földadat mesteri megoldásáról tanuskodik. A főcsarnok mögötti cyprus-liget és a környező erdős hegyek sötét zöldje bánatosan árnyékolják be a halottak hófehér márványból épült városát, a melynek talán szoboremlékeinél is meghatóbban szól a szívhez az a sírkeresztekkel vegyülő rózsakert, a mely a nagy négyszögű középterületet borítja, s a maga egyformaságával a «halottak köztársaságának» valódi demokrátiáját képviseli, míg a csarnokok pompás siremlékei a vagyon és rang különbségét még a síron túl is megörökíteni igyekeznek.

A modern olasz szobrászat sok jeles művet alkotott itt az elhúnytak emlékezetére, bár az a jellemző hibája, a mely a márvány túlságos «elkinzásában», a szobrászat határainak gyakori túllépésében áll, itt is szembeötlik. A legfőbb hibát azonban, a mely úgy a genuai mint általán a modern Campo-

Santok látogatásánál bosszantóan zavarja a szemléletet és fölötte hátrányosan jellemzi korunkat a régivel szemben, azt jobban szeretnők a megrendelők, mint az ezeknek kivánsága által rendesen megkötött művészek rovására írni. Ez a halottak cultusának az az elhibázott törekvése, a mely az elhúnytat nem a maga tevékeny és ép élő alakjában, nem is megdicsőülve, nem is a halál álomszerű, békés nyugalmában, hanem a haldoklás iszonyatos perceiben igyekszik feltüntetni és megörökíteni. Ez a «pathologiai» realismus, mely mai nap a művészetek minden ágában fölburjánzott, itt nem csak a jobb izlést sérti, de a halottak iránti igazi kegyeletet is, mert senkinek sem lehet az az óhajtása, hogy életének legfájdalmasabb és legborzalmasabb percei legyenek az egyedüliek, a melyeket az utókor megérezkítve lásson maga előtt. Ehez az izléstelenséghez csatlakozik az után az a másik, a mely az elhúnytat túlélő hozzátartozóinak, a gyászolóknak nem jelképies de képmászerű föltüntetésében áll; valóságos «hiúság vására» az, a mikor látjuk, hogy a siremlékek legtöbbjét megrendelők egyszerűen arra használják föl, hogy megörökítésre nem mindig méltó saját alakjaikat faragtassák ki a türelmes márványból.

* * *

Génua az olasz Riviera tulajdonképeni középpontja, mert itt fut össze a liguriai tengeröblöt éjszokról beszegő úgynevezett «Riviera di ponente», vagyis nyugati tengerpart és az azt kelet felől határoló «Riviera di levante» vagyis keleti partvidék.

Nyugatnak haladva messze kell mennünk, míg a Riviera híres szépségeit élvezhetjük, a melyek a «route de la Corniche»-ben s már Olaszország határán túl Nizza és Monte-Carlo bájkertjeiben érik el tetőpontjukat. Génua közvetlen szomszédsága ebben az irányban kevés gyönyörködtetőt nyújt, akár a lapos partszálon haladó vasutat választjuk, akár kocsin indulunk útnak. Nem tekintve a felséges látványt, mely magára Génúára nyílik a világító torony lábától, San Pier d'Arca és Sestri Ponente unalmas, gyárszerű házsorai kivált a kocsin minden kilátásunkat elveszik, míg a lóvasút sinjei döcögőssé teszik utunkat s a szembejövő óriás-talyigák, a melyekbe egymás elé fognak ökröt, lovat, öszvért és szamarat, kiállhatatlan port vernek föl.

Néhány szép nyaraló-kastély után elérjük Peglit a maga híres Durazzo-Pallavicini-féle villájával. Őszintén megvallva, ezt a kertet minden hozzátartozójával együtt kevésbé tartom méltónak arra a hírnévre, a melynek örvend; Olaszországban akárhány kertet ismerek, a mely élénkebben szól nemcsak a kedélyhez, de a képzelethez is, mint ez a tagadhatatlanul nagy költséggel, nagy gondnal, de nem mindenben jó ízléssel s általában túlságos mesterkéltén készült összehalmozása a kertészet és a szabadban működő dekoratív művészet minden ritkaságainak, fortélyainak és gyermekes meglepetéseinek. Még a tenger közelségét is alig élvezzük ebben a kertben, a melynek talán legfőbb báját a Ragio-féle tengerparti, várszerű kéjlakra való kilátás nyújtja.

Sokkal vonzóbb Génua szomszédsága déli irányban, vagyis a keleti Rivierán; itt nemcsak a távolabbi helyek; Recco, Portofino, Santa Margherita, Rapallo és Chiavari sőt az egész partvidék Speziáig érdemesek a megtekintésre, de mindjárt a város közvetlen közelében a kedves kis Nervi gyönyörű kirándulási helyet képez, kivált ha nem a folyton alagutakba bűvő vasúton, de a sziklás tengerpart fölött haladó országúton megyünk oda.

Alig hogy a város nyaralói és kertjei, kezdetleges festett architektúrával pompázó külvárosi házai és szőlő-pergolái közül kijutottunk, közvetlenül az út mellett, a tengerbe lemélyedő sziklaparton egy szerény fehér-márvány obelisket veszünk észre, hegyében Itália csillagával; ez az obelisk jelöli meg azt az emlékezetes helyet, a melyről Garibaldi híveivel regeszerű fölszabadító hadjáratára kiindult.

Nervi sétányain és kertjeiben tavasszal szinte elkábit a buja növényzet virágillata; különösen a narancsvirágok mindenüvé szétterjedő édes illata kelt szinte lakodalmi hangulatot bennünk. A kertek növényzetének változatossága és gazdagsága bámulatba ejt; a Gropallo-kertben olyan barátságosan ölelkezik a pálma a fenyőfával, mintha meg akarná valósítani azt az álmod, a melyet a Heine dalában az éjszaki fenyő álmodik a távoli kelet magányos pálmájáról.

De legszebb a tengerparti sétány a kis város kertfalainak hosszában, a régi toronykapun át, a honnan egyfelől Génua szélét és a ködhomályban úszó nyugati Rivierát látjuk, míg másfelől a tengerbe messze kiszögellő Portofino hegyfokig

hatol tekintetünk. A hánykolódó, tajtékozó hullámok szakadatlanul ostromolják lábunk alatt a fekete sziklákat, melyeknek fehér márványerei már Carrara vidékének közelségére emlékeztetnek s szinte féltjük a halászbarkát, a mely hol magasra emelkedve, hol mélyre süllyedve közeledik lassan e veszedelmes parthoz, hogy Nervi piczi kis révében keressen nyugtot.

Csodálatos világ ez az Olaszország! Van itt minden a mit emberi szem látni vágyhatik: égbenyúló havas és kalászos rónaság, virágos liget és sivár, vad szikla, csöndes erdei magány és háborgó tenger, — a talaj és növényzet minden faja kínálkozik a gyönyörködő érzéknek és a munkáskéznek, az égboltozat, színének, fényének bűvös változataival maga tanít meg a színskála titkaira és a hegyek keble föltárja azt az anyagot is, a melyből az ember vésőjének segítségével önmagát tökéletesebb alakban formálhatja újra.

A képzelet szertelenségekre vész, ha ebben az országban túl akarja szárnyalni a való természetet. Nem tudunk csodálkozni a Michel Angelo titáni gondolatán, a ki egyszer a Carrara mellett a tengerbe kinyuló hegyfokot egyetlen óriás-alakká akarta kifaragni, a mely talán — mint azt már egy görög művész megálmodta — a tenger felé kinyújtott keze tenyerén egy várost hordozott volna!

XVIII.

MILANO.

Éjszaki Olaszország a középkor kezdetétől fogva Európa hadviselésének egyik kiválasztott színtere volt; az a hatalmi versengés, a mely a népvándorlás kora óta egész a mi korunkig folyt a román és germán fajok közt az európai Heléna: Olaszország birtokáért vagy legalább hegemoniájáért, mindig itt kereste csataterreit az Adriai tenger és a savoyai és gráji havasok közt a Po, az Adda, Adige, Ticino és Brenta lassú folyású habjai által öntözött síkságon és az azt határoló hegyek szorosaiban, vagyis Velence, Lombardia és Piemont földjén.

Theodorik, Berengar, Barbarossa Frigyes, I. Ferencz, Napoleon és Victor Emanuel idejéből Verona, Milano, Pavia, Montenotte, Lodi, Rivoli, Marengo és Mantua, Solferino, Magenta, Mortara és Custozza neveihez öldöklő csaták és ostro-

mok, Campoformio és Villafranca neveihez pedig nagy küzdelmeket befejező, országosztó békekötések emlékei fűződnek.

Vajmi természetes, hogy az a nagy város, a mely Európa e csataterének majdnem közepére esik, a maga sorsát számtalanszor látta a fegyverek hatalma által változni. Tényleg alig van európai város, a mely annyiszor cserélt volna urat, mint Milano. Az ó-kor végén a szétszakadozni kezdő római birodalom társ-császárai egyikének székhelye volt, időnkint Szent Ambrosius és borromeoi Szent Károly idejében nagy egyházférfiak theokratikus kormányzata alatt állott; közbe longobard királyok koronázó városaként szerepelt, két ízben köztársasági önállóságra tett szert, majd ismét a német császár romboló hadainak rabigájába görnyedt; hosszú időn át a Viscontiak és Sforsák fejedelmi hatalmának volt székhelye, hogy aztán spanyol jogar alá jusson, míg végül az osztrák és francia uralom egymást fölváltó korszakai után beléolvadt az egységes olasz királyságba.

Csudálatos, hogy ezek a viharos sorsváltozások meg nem akadályozhatták Milanot a szakadatlan, mindig előrehaladó fejlődésben, melynek útján ma Olaszország egyik legnagyobb, ipari erejét és gazdagságát tekintve, körülbelül legelső városává emelkedett.

És bár ma a modern építkezés, modern haladás és a korunkat jellemző nemzetközies jellegű nagyvárosi élet Milanoban úgy a régi kor emlékeit, mint az olasz városi typust erősen háttérbe szorította s némely benyomásával szinte kétséget támaszt arra nézve, vajjon olasz vagy svájcz, dél-francia vagy délnémet helyen járunk-e? csak egy kissé kell elmélyednünk a forgalom fővonalaitól félreeső szűkebb utczáiba, vagy meg kell állanunk hatalmas dómja előtt, hogy a történelmi visszaemlékezések ereje győzedelmeskedjen a modern élet zaja és hajszája fölött.

A római kor emlékét a San Lorenzo melletti antik porticusnak romjaiban is szép márvány-oszlopsora idézi vissza; az ó-keresztény basilikáknak a ravennaiakhoz sorolható példáját mutatja föl a Sant' Ambrogio-templom, melyben hajdan a lombard királyok vaskoronájával való koronázások mentek végbe. A Piazza dei Mercanti, különösen a Loggia degli Osii festői oszlopesarnokával a XIV. századbéli városi és kereskedői élet ékesszóló emléke. A Viscontikat és Sforzákat

eszünkbe juttatja mindenütt egyesített czímerök: a fekete sas és kanyargó kígyó, még inkább régi várak, a Castello mogorva romja és azok a templomok, a melyeknek szentelt csarnokában egy-egy ily nevű zsarnokot gyilkoltak le rajongó összeesküvők. A gothikához alkalmazkodó renaissance nemes alkotása: az Ospedale Maggiore, pompás homlokzatának medaillonjaiból oly élettelenesen kiemelkedő mellszobraival; a korai renaissance hirdeti mostani alakjában a San Satiro kis temploma, Bramante kecses műve és a Madonna delle Grazie egyház, mely valószínűleg ugyanattól a mestertől való s terracotta díszítményeivel és szerkezetével a paviai Certosát juttatja eszünkbe.

A teljes kifejlődésre jutott renaissance főképp a Palazzo Municipale képviseli s annak már barokkba átmenő késő virágzását sok milanoi palotával egyetemben leginkább a Brera szép udvara és csarnokai tüntetik elénk. De e koron túl is, a francziák tizenhét évi uralma sem múlt el a nélkül, hogy építészeti nyomait hátra ne hagyta volna Milanóban: ott van a Simplon-diadalív és az eredetileg a marengoi csata emlékére épült Porta Ticinese; ott van a régi római módra épült Arena, a melyben még naumachiák, hajó-küzdelmek rendezésére is megvolt a vízvezeték s a mely most pompás tornaverseny-térül szolgál.

A modern kor legnagyobb alkotása, a szép parkok és város körüli fasoros körúton kívül a Galleria Vittorio Emanuele, a hol Milano legfényesebb kereskedő-üzletei között a közönség sűrű sorokban hullámszik, és az ennek kijáratára előtt elterülő Piazza del Duomo, melynek ekkora kiszélesítése nagy házcsoportokat követelt áldozatul s a mely végre méltó kerethez és előtérhez juttatta Milano legfőbb büszkeségét: a dómot.

A dóm tulajdonképen magában véve is elbeszéli Lombardia székvárosának majdnem egész változatos történetét, mert alapítójától, Gian Galeazzo Viscontitól kezdve befejezőjéig Nagy Napoleonig Milanonak minden korszaka hagyott rajta nyomokat hátra s alighanem még a jövőnek is átalakítások vannak fönntartva.

Megvallva az igazat, ma a dóm homlokzatát tartom legkevésbé hatásosnak, nemcsak azért mert annak dekoratív formáiban tértek el építői leglényegesebben az eredeti gothikától,

hanem azért is, mert a roppant nagyságú piazza azáltal, hogy a távolabbi áttekintést lehetővé teszi, magát a homlokzatot kissé alacsonynak, nyomottnak tünteti föl. Körül kell járni az egészet, föl kell mennünk a fedélre, a hol ennek az évszázadokon át föltornyosított márványhegynek úgy kiterjedését, mint diszitményeinek és szobrainak mesés sokaságát legjobban áttekinthetjük, a hol a márványanyagnak fedélül való fölhasználása a maga egész csodaszerűségében tűnik szemünkbe, fölfedezési utakat kell tennünk ebben a fehér kőből faragott világban, mikor a nap izzó sugara és mikor a hold álomszerű ezüsthénye borúl reá, élveznünk kell azt az ellentétet, a mely a templom diadalmasan ragyogó külseje és mystikus homályú belseje között nyilvánul, hogy átértsük egész nagyságában azt a gondolatot, a mely ennek az alkotásnak a tervét szülte és a melyet a vésővel együtt adtak át egymásnak négy évszázad váltakozó nemzedékei.

A dóm nagyságát belseje tárja föl igazán előttünk; itt a goth stíl a maga igazi, tiszta, hamisítatlan erejével hat ránk, a melynek értelmét Taine az éjszaki régiók óriás fenyveseinek hasonlatosságából próbálja megmagyarázni, de a mely talán mégis inkább annak az igyekezetnek eredménye: a fölöttünk levő bolthajtást oly szédítő magasságba emelni s egyúttal oly kétes homályban hagyni, a mely az áhítatos léleknek azt a boldog csalódását, hogy innen egyenesen fölszáll fohásza az égbe, hogy itt könnyeire és sóhajtására egyenesen tekint le a könyörülő Isten, legjobban előmozdíthatja. A magasság, a homály, a zsongó énekszó, az ablakok színes üvegein átszűrődő játszi fény, mind hatalmas ingerei a képzelődésnek, mely a milyen mértékben látja eltávolodni tőlünk az életteljes, verőfényes természet jelenségeit, oly mértékben lesz képesebbé a hit transcendentalis képzeteit a valóság látszatával élénk varázsolni.

A templom ürrjét csak félig betöltő ének hangjainak bizonytalan rezgése mindenüvé elkísér, mialatt az óriási építmény különböző hajóit, kápolnáit, fülkéit bejárjuk és legmeglepőbbben hat, mikor fönn, a tetőn, a kupola dobjának ablakain át is fölhangzani halljuk a zengést, mintha magunk volnánk abban az égben, a hová ezek a hangok föl akarnak hatolni és mintha a földtől megválva nem is láthatnánk már belőle semmit többet, mint azoknak az Alpéseknek hófedte csúcsait, a melyeknek koszorúja szegélyezi innen körülnézve láthatárunkat.

A milanoi dóm márványdíszét joggal mondja Lützow a lombardiai szobrászat főiskolájának ; a lombardiai képzőművészet fejlődésének és virágzásának másik oldalát tükröztetik élénk Milano műgyűjteményei, főleg a Brera és a Bibliotheka Ambrosiana. Az előbbinek plastikai gyűjteményét ékesíti Bambaja gyönyörű szoborműve : a Ravennánál elesett ifjú francia hős : Gaston de Foix siremléke, mely a lovagkornak egyik, külső megjelenésére nézve is legnemesebb alakját örököltette meg számunkra. A Brera képtárát Napoleon alapította s az nem csak a lombard iskolák festményeiben bírja jelentőségét. Itt van fölállítva a Ráfael bájos «Sposalizio»-ja, vagyis Mária férjhezmenetele, mely ugyan utánzása a Perugino képének, de kezelésében az akkor huszonegy éves Ráfaelnek a mesterénél erősebb szárnyalású geniusát is elárúlja. A velencei iskola különösen erősen és jól van itt képviselve, nem csak Tizian, Giovanni Bellini és Carpaccio által, de Cima da Conegliano műveivel is, a kit itt majdnem jobban meg tudunk érteni és kedvelni mint Velenczében, s különösen Bonifacio Veronese által, a kinek a gyermek Mózes föltalálását ábrázoló nagy festménye egyike a velencei renaissance legragyogóbb életképeinek. Itt látjuk Carlo Crivellit is az ő sajátos modorával, a mely fémből készült s fölragasztott kulcsok, kések, diadémekkel igyekszik a kép hatását élénkíteni. Bolognát méltón képviseli Francesco Francia és Guercino, Páduát Mantegna, Urbinot Timoteo Viti, de itt is, mint Olaszország minden képtárában, a helyi festőiskola nagyjai foglalják el joggal az első helyet s adják meg a gyűjteménynek igazi jellegét.

A kit a lombardiai festők közül a Brerában ismerhetünk meg teljesen és szerethetünk meg érdeme szerint, az Bernardino Luini. Főkép fresco-festő, és főkép Madonna-festő ; nem a nagy compositiók embere, neki minden alak egy föladat és egy világ magában, — ebben hasonlít az umbriaiakhoz, úgy mint alakjai mozdulatainak kerekdedségében és arczkifejezések szelidségében, de mennyit tanult a mellett a színek látvány és finom fokozásában, a lélektani festésben a lombard iskola nagy ujjáalkotójától : Lionardótól ! Képei őszi napsugárban látszanak fürdeni, alakjai szeretettől és boldogságtól túláradni. Mellette Gaudenzio Ferrarival találkozunk itt sűrűn és a régibb milanoi iskola képviselőivel : Vincenzo Foppával, Bramantinoval és főkép Borgognoneval.

Azokat, a kik közvetlenebb, de egyszersmind kevésbé önálló követői voltak a Lionardo irányának: Boltraffiot, Salainot, Oggionot és Cesare da Sestot megismerjük arcvonásaikra nézve a Scala-színház terén álló Lionardo-szobor mellékalakjaiból, műveikre nézve a Brerában és az Ambrosianában megőrzött képeikből. Öt magát, mesteröket, «a renaissance varázslóját és jósát», Lionardo da Vincit inkább csak ez utóbbi helyen tanulmányozhatjuk: a szent Ambrosius nyomdokaiba lépő Borromeok nagyszerű alapításában, a hol rendkívüli becsű kéziratok, könyvtár s egy jelentékeny képgyűjtemény kincsei között a Ráfael «Scuola d'Athene»-jének nagy cartonja mellett megtaláljuk a Lionardo elsőrendű kézrajzait is és a Petrarca tulajdonát képezett Vergilius-kézirat mellett megleljük a «Codice Atlantico»-ban a nagy művész és tudós mechanikai és architekturai tanulmányainak egész tárházát.

A mi a Lionardo alakjában leginkább megragadja figyelmünket, az az olaszországi renaissancenak az az universalitása, a melyet talán egyik kortársa sem személyesített meg oly teljesen, mint ő.

Lorenzo dei Mediciről tudjuk, hogy nagy államférfiúi tulajdonai és ékesszólása mellett jeles és népszerű költő is volt; Macchiavelli nem csak mint politikai író nagy, de korának talán legjelesebb történetírója is volt, a mellett a hadi tudományban korszakalkotó és mellesleg még satyrikus vígjáték-költő; a renaissance tudósai és írói közül főkép Poliziano és Pico della Mirandola tűntek ki képességeik és ismereteik sokoldalúságával. Ugyanigy a művészek: már Giottoról mondják, hogy verseket írt, ugyanezt állítják Orcagnáról és Bramanteról, és ismerjük Michel Angelo öregkori sonettejeit: a művészetek különféle fajainak egyesített művelése pedig már épenséggel gyakori jelenség volt az olasz renaissancenak; alig volt festő vagy szobrász, a ki egyúttal mint építész nem működött volna, igen sokan összekötötték személyökben a képzőművészetnek mind a három fajtát s kiterjesztették tevékenységöket még az ötvösművészetre is. Brunelleschi, Ghiberti, Bramante, Filarete, Ráfael, Michel Angelo mind túlterjeszkedtek a művészet egyetlen ágán s az egyetemességben még egy lépéssel tovább ment Leon Battista Alberti, a ki mint a humanismus eszméit saját lényében is megvalósító ember, a mellett, hogy rendkívüli testi erőit mindenféle ügyességekben a művé-

szetig kiképezte és gyakorolta, behatóan foglalkozott elméletileg és gyakorlatilag, lehet mondani, hogy a művészeteknek és tudományoknak akkor ismeretes összes fajaival s a legkülönbözőbb tereken tudott nagy és bámulatos eredményeket létrehozni, kitűnni zenében, rajzban és irodalomban egyszerre, s még azonfölül fölfedezésekkel és találmányokkal gazdagítani az exact tudományokat.

Ezt a renaissance-kori ember-ideált még tökéletesebben megvalósította Alberti szellemének követője, Lionardo da Vinci. Korának legszebb, legerőteljesebb, legarányosabb növésű, a testi erők gyakorlásában legkitünőbb férfiai közé tartozott; ékesszólását ellenállhatatlannak mondják kortársai, játékát vonóhangszereken és a lanton, művészetét a rögtönzött dalokban elragadónak; magasan a középszerűség felett álló verseket is irt; elpusztult szobor-alkotásairól a legnagyobb magasztalás hangján írnak korának művészettörténetirői; festményei és rajzai négyszáz év óta képezik a művelt világ bámulatának és tanulmányának tárgyát; mint építész, mérnök és gépész, természettudós és anatómus: mindegyik szakban úttörő, irányalapító, fölfedező volt.

Hogy mindenben egyaránt a tökéletességre törekedett: ez az, a mit a művészeti primitivismus cultusának mai követői nem tudnak neki megbocsátani! Igaz, hogy e törekvése miatt csak nagyon kevés nagyobb alkotását fejezhette be s a mit befejezett, a fölött is a pusztulásnak valami sajátzerű végzete látszott uralkodni: Francesco Sforza dicsőítésére alkotott nagy lovasszobrának agyagmintája, melyet már fölállítottak a Castello előtti téren, elpusztult, s az érzembe való öntés létre nem jött; hasonlóképen elpusztult az Anghieri melletti csatát ábrázoló kartonja, a melylyel Michel Angeloval kelt versenyre; az utolsó vacsorát ábrázoló nagy frescója pedig — leghíresebb festői műve, a melyet a milánói Santa Maria delle Grazie-kolostor egykori refectoriumában mutatnak, — ma már csak egy fájdalmas érzést keltő rom, azzá lett a fal kiszivárgó nedvessége és a szerencsétlen javítások s átfestések által; belőle alig láthatunk egyebet, mint az alakok körrajzait s a világosság és sötétség általános elosztását, a kép részleteivel már csak az egykorú másolatokból és a művész saját tanulmány-vázlataiból ismerkedhetünk meg.

A Lionardo reánk maradt kész festői műveinek mennyi-

sége tényleg semmi arányban sem áll azzal a hatással, a melyet az ő működése a képzőművészet fejlődésére gyakorolt. De ezt nem lehet egyedül a tökély utáni mértéktelen törekvésnek, nem is csupán a halvégzetnek tulajdonítani; tényleg a Lionardo természetében rejtett ennek az oka, épen abban, hogy ő teljesen tisztában volt sajátképeni hivatásával s mindenekfölött azt igyekezett teljesíteni. Ő a festendő képben nem egy művészeti alkotást látott, a mely neki magának és a világnak gyönyörködésére szolgáljon s művészetét minden ép érzékű emberrel megláttassa és megértesse; az ő szemében minden művészeti feladat egy-egy megoldandó problema, egy megfejtendő rejtély volt, — minél nehezebbnek látszott a megfejtés, annál inkább ingerelte munkakedvét; e problema megoldását minden eléje tornyosuló nehézségekkel szemben kieroszakolta lángesze éleslátásával, határtalan leleményességével, roppant tudásával és fáradhatatlan türelmével, a mint azonban egyszer megtalálta, beírta a megoldás puszta jelzésével, a további kivitellel nem törődött többé. Ezért tudhatjuk meg csak vázlatkönyveiből igazán, hogy mire volt képes Lionardo, ezért lett ő a képzőművészetek tanítómestere inkább, mint gyakorló művész, s ezért nem fogja a laikus közönség soha az ő művészetének jelentőségét helyes mértékkel mérni, csak kész műveit tartván szem előtt, míg a művészetbe beavatottak munkáiban, tanulmányaiban kiapadhatatlan forrását találják az okulásnak, a példának, az ösztönzésnek.

Mikor a nagy florenzei Toscanából, a Verocchio iskolájából Milanoba került, itt a Francesco Sforza fia, Lodovico il Moro uralkodott, a ravaszágáról híres herceg, a ki mégis oly kevés előrelátással idézte elő utódai és fejedelemsége bukását; tulajdonképen udvari zenési és improvisatori szerep lett volna az, a melyet a fejedelem Lionardonak szánt, de ez csakhamar művészeti akademiát alapított, a melynek híre nem csekély fényt vetett a Sforzák pompaszerető udvarára, feledtetve némileg annak erkölcsi romlottságát.

Ennek az udvarnak egykori székhelye, a Castello, melyet már a Viscontiak építettek, azután a nép lerombolt, az első Sforza pedig újra fölépített, a XVI. században a legtökéletesebben megerősített várnak volt elismerve, ma azonban sokkal kevésbé jeleníti meg régi fényét és ellenállási erejét, mint például az Esték ferrarai vára; ha megindított helyre-

állítására egyszer be lesz fejezve, akkor valóban méltó helyet nyer benne Milano a maga történeti muzeuma számára, mert az épület egyes részleteiben Bramante és Lionardo alkotásait fedezték föl s az egész vár méltóságteljes hirdetője a lombardiai fejedelmi uralom emlékének, fényes neveknek úgy mint sötét árnyaknak.

Itt székelt az a Bernabó Visconti, a kinek szemében az egyedüli államcél a vaddisznó-vadászat volt, a nép egyedüli rendeltetése és létjoga: az ő falkáinak gondozása; minden képzeletet felülhalad a kegyetlenségnek az a leleményessége, mondhatni művészete, a melyvel ez az őrző zsarnok a maga áldozatait halálra gyötörte. Ezen még túltett Giovanni Maria, a ki ebeit nem vaddisznók ellen használta, hanem emberekre vadászott velök. Valamennyi elődjének lelkiismerete szólalhatott meg az utolsó Viscontiban, Filippo Mariában, mikor a menydörgés elől várának legmélyebb rejtekeibe zárkózott; az ő palotája környékére nem lehetett belépni úgy, hogy rejtett helyre fölállított kémek ne kísérik figyelemmel a belépőnek minden mozdulatát; testőrcsapatát titokban egymás kikémlelésére használta föl s udvarából eltávolította legjobb híveit, ha súlyosan megbetegedtek, nehogy fedele alatt valamiképen tanyát üthessen a halál, a mely végül még sem kímélte meg őt.

A milanoi Castello fejedelmi lakói közül a zsarnokok, cselszövők és kéjenczek alakjai mellett fényesen kiemelkedik a Sforzák uralkodói házának megalapítója: Francesco, a XV. század szerencsefiainak legtökéletesebb, de egyúttal legnemesebb típusa.

Családja a porból emelkedett föl tehetsége és erélye által s úgy atyját mint őt koruk bérhadvezéreitől nemcsak kitünőbb hadviselésök, de tisztább jellemök és romlatlanabb erkölcsük is megkülönböztették. Oly imponáló és tisztelt alak volt ő, kinek atyja még mint közönséges parasztember kezdte meg pályafutását, hogy a milanóiak, mikor vezérükül választották, elragadtatásukban lovastul fölemelték s úgy vitték be diadalmasan dómjukba; megesett, hogy csatában ellenségei őt megpillantva eldobták fegyveröket s hajadon fővel hódoltak neki, a hadi mesterség atyjának!

Az olasz vér, úgy látszik, minden időben legalkalmasabb volt arra, hogy lángésszszel egyesülve, semmiből hadvezéri

állásra és a hadvezérségből fejedelmi trónra juttassa emberét. Vajon születésére nézve nem olasz volt-e az a kistermetű nagy ember, a kinek élete egy hőslegendába kötötte össze a XVIII. század végét és a XIX-iknek elejét és a kinek emlékével itt a Sforzák várának romjai körül lépten-nyomon találkozunk?

A Castello előtt félkörben kanyarodó utca ma «*Foro Bonaparte*» nevet visel, a túloldalon, az új nagy városi park szélén emelkedő diadalkapú eredetileg a nagy Napoleon dicsőségére épült; jobbra a parktól az Arena szintén Napoleon alkotása; az ő művét láttuk a dóm befejezésében, a képtár alapításában, az ő szobra díszíti a Brera szép udvarát, ott van a dóm koronázatának márványalakjai között és ereklyéit láttuk még az Ambrosiana gyűjteményében is.

Igaz, hogy az «*Arco del Sempione*» nagy átalakulásokon ment keresztül a míg «*Arco della Pace*» lett belőle s míg végül Lombardiának Austriától való függetlenítését dicsőítő monumentummá változott. A hol az eredeti terv szerint az éjszaki Olaszországot meghódító s Milant Párisal a Simplon-úttal összekötő Napoleon diadalainak kellett volna ábrázolva lenniök, oda a Napoleon vereségeinek s Ferencz császár győzelmeinek és alkotásainak reliefsképei kerültek, míg végül 1859-ben egy eléggé szellemes fölirattal igyekeztek a diadalkapu régi rendeltetését összeegyeztetni a legújabbal, I. Napoleon uralma reményeinek megvalósításakép tüntetvén föl Olaszországnak legújabbkori, egy másik Napoleon segítségével kivivott függetlenségét, a művészet iránti tiszteletből azonban rajta hagyták a falakon az ezekkel az emlékekkel homlok-egyenest ellenkező értelmű domborműveket.

Az építőművészet, mint látjuk, könnyebben detronizálja és rehabilitálja a letűnt nagyságokat, mint az irodalom, a melyben a dicsőítő és becsmérlő irányzatok a győzelemre vagy megegyezésre való minden kilátás nélkül küzdenek egymással különösen addig, a míg egyik is, másik is valamely politikai érdek támogatására szolgál.

Itt, a hol a francziák nagy császárjának annyi békés és nemes emlékével találkozunk, nem tudunk neheztelés nélkül gondolni arra az irodalmi irányzatra, a mely az ő képét annyi közönséges, durva, embertelen sőt kisszerű vonással igyekezett és igyekszik az utókor előtt lefesteni.

Igaz ugyan, hogy ez az irányzat megszülte a maga ellen-

hatását, s olyan Napoleon-irodalmat teremtett, a mely összevéve mégis csak egy újabb hatalmas tanúsága a Napoleon le-ronthatatlan nagyságának; az is igaz, hogy ő nem egyedüli áldozatául lett kiszemelve annak az igazság nevében oly kéré-
lehetetlenül kutató irányzatnak, a melyet talán leghelyeseb-
ben a «történelmi képrombolás» nevével lehetne megjelölni.

Tudjunk, akarjunk-e lelkesülni ezért az irányzatért? Örülünk-e neki, hogy a vallás ikonoklastái után évszázadok-
kal később megjöttek a tudomány képrombolói is, a kik újabb és újabb kutatások alapján majdnem mindent, a mi tudásunk körében ideális, a mi fenséges, a mi természetfölöttinek lát-
szott, leszállítani, összezsugorítani igyekeznek? Különösen a történelemben, a melybe pusztulni induló vallási hitünk ideál-
jai átmenekültek, különösen itt végeztek nagy rombolást: gyermek- és ifjúkorunk bálványait sorra leszállították magas
pedestáljaikról, dohos iratok, rideg levéltári okmányok alap-
ján bizonyítván róluk, hogy épen olyan gyarló, nyomorúlt emberek voltak mint bármelyikünk; szinte kéjelegtek abban, ha egy történelmi nagyságot kisszerű elemeire bonthattak fel, vagy épenséggel bizonyíthatták róla, hogy nem is léte-
zett! Ha ez így megy tovább, miért fognak akkor még a mi gyermekeink lelkesedni? Vajon nem jogosult-e annak a kér-
désnek a fölvetése, hogy a történelem gyakorlati haszna szem-
pontjából mi bír nagyobb beccsel: egy tévedés-e, mely egye-
seket vagy nemzeteket lelkesedéssel, kegyelettel, nemes am-
bitióval tölt el, vagy egy hideg igazság, mely alkotó erejű
érzelmeket kiolt?

A Simplon-ív és Milano többi Napoleon-reminiscentiái eltereltek — Milanótól. Visszagondolok ismét a városra és arra a napra, a melyet legutolszór töltöttem ott. Emlékezetes nap volt, mert mialatt az Ambrosiana kézrajzainak nézésébe mélyedtem, künn lövések dördültek el és kitört — a kenyér-
forradalom.

BERZEVICZY ALBERT.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Kilenczedik közlemény.*)

II. FEJEZET.

Egy homályos kérdésre fény derül.

A Clym bánata lassanként kifáradt és megenyhült. Ereje visszatért s egy hónappal a Thomasin látogatása után néha-néha már le-lement a kertbe. Arczán sajátságosan vegyült a megnyugvás és kétségbeesés, az egykedvűség és búskomorság, az élet színe s a halál sápadtsága. A múlttól, a mennyiben az anyját illeté, most már csodálatos gyéren emlékezett meg; Eustacia tudta nagyon, hogy sokat gondol reá, de örömet sem kikerülte e tárgyat s épen ezért ő sem beszélt róla. Míg elméje gyöngébb volt, kibeszélte Clym, a mi szívéen feküdt, most, hogy értelme jóformán helyreállt, zárkózott és szűkszavú lett.

Egy este a kertben álldogált s elmerülve gyomlált kifelé botjával egy szál gazt, midőn egy czingár alak fordult be az udvarra, s jött oda hozzá.

— Te vagy, Keresztély? — kérde Clym. — Örvendek, hogy rám akadtál. Nemsokára szükségem lesz rád Blooms-Enden. Rendbe szedjük a házat. Zárva van, ugy-e, a hogy hagytam?

— Igen is, tekintetes úr.

— Fölástad a burgonyát s mit?

— Föl. Hála Istennek, jó száraz idő járt rá. De újságot

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255., 256., 257., 258., 259., 260. és 261. számaiban.

hoztam volna. Az a gazdag uraság küldött a *Jámbor asszony*-ból, a kit azelőtt kocsmárosnak szoktunk volt hívni; azt izeni, hogy a feleségének semmi baja, lyánya született pedig, épen délben tizenkét órakor, vagy hát közel hozzá, s azt mondják, erre a kis gyerekekre vártak, azért nem néztek el ide, mióta azt a sok pénzt jussolták.

— S Thomasinnak semmi baja ?

— Semmi. Csak Wildeve úr boszankodik egy kicsit, hogy nem fiu lett. A konyhában legalább így beszélgetik.

— Figyelj csak rám, Keresztély!

— Igenis, tekintetes úr.

— Láttad-e anyámat a halála előtt való napon ?

— Nem, nem láttam.

A Clym arcza csalódást tükrözött.

— De láttam aznap reggel, mikor meghalt.

Clymnak fölillant a szeme.

— Így még jobb — mondá.

— Biztos vagyok benne, hogy aznap láttam. Azt mondta, hogy: «Elmegyek, Keresztély, meglátogatom, ma ne is hozz be főzeléket az ebédhez.»

— Kit akart meglátogatni ?

— Hát a tekintetes urat. Odakészült a tekintetes úr házához.

Yeobright kimondhatatlan meglepetéssel nézett Keresztélyre.

— Miért nem szóltál erről soha ? Biztosan tudod, hogy én hozzám indult ?

— Biztosan. Szólani meg azért nem szólottam, mert nem találkoztam mostanában a tekintetes úrral. Meg aztán úgy se jutott el oda a tekintetes asszony, hát nem volt miért megmondanom.

— S én csak tünődtem rajta, miért sétált azon a rekkenő napon a pusztán. Megmondta azt is, miért látogat meg ? Ezt nagyon szeretném tudni, Keresztély.

— Értem, tekintetes úr. Nekem nem, de azt tartom, egy-két embernek megmondta.

— Ismersz olyan embert ?

— Egyet igen, de ne tessék megmondani neki a nevem, mert különös helyeken láttam én azt, kivált álmomban. Egy éjszaka úgy meredt rám, mint maga az ördög, s úgy megijed-

tem, hogy vagy két napig a hajam sem bírtam megkefélni. Ott állott a mistoveri út közepén, egyszer csak jön a tekintetes úr anyja, sáppadt, mint — —

— Mikor volt ez, te?

— A múlt nyáron, álmomban.

— Ki az az ember?

— Diggory, a festékes. Azelőtt való este, hogy elment, meglátogatta a tekintetes asszonyt, s egy darabig nála volt. Még itt dolgoztam a kertben, mikor megérkezett.

— Beszélnem kell Vennel . . . Bárcsak előbb tudtam volna ezt — mondá Clym aggódva. — Vajon miért nem jött el hozzám, s miért nem említette meg ezt a dolgot.

— Másnap már kiment a pusztából s bajosan tudhatta meg, hogy a tekintetes úr beszélni szeretne vele.

— Keresztély — szólta Clym — indulj el s keress föl Diggoryt. Nekem más dolgom van, különben magam mennék. Keresd föl tüstént, add tudtára, hogy beszédem van vele.

— Nappal szer vagyok rá, hogy fölkajtassak valakit — válaszolt Keresztély, s habozva nézegette a hanyatló napot — de így, éjnek idején ugyan kicsi hasznom veszi a tekintetes úr.

— Akkor kutasd ki a pusztát, mikor akarod, csak hozd ide mielőbb. Hozd elő már holnap, ha tudod.

Keresztély aztán eltávozott. A holnap elérkezett, de a festékesnek hire-pora sem volt. Estenden megjött Keresztély, nagyon fáradtnak látszott. Egész álló nap kutatott, de a festékesről senki sem tudott hírt mondani.

— Kérdezősködj holnap is, mikor csak a dolgod engedi — mondá Yeobright. — Ne gyere vissza, míg rá nem akadtál.

Másnap elindult Clym a Blooms-Endre a régi ház felé, a mely most már az övé volt a kerttel együtt.

Hogy olyan nagy beteg volt, nem is készülődhetek arra, hogy ide költözzenek, de most már elérkezett az ideje, hogy által menjen, s fölnézzen mindent: ennél fogva elhatározta, hogy a következő éjszakát ottan tölti.

Nem gyorsan és határozottan haladt előre, hanem lassan ballagott, mintha most ébredt volna föl valami lankasztó álomból. A táj arcza, az óra hangulata épen olyan volt, mint sok-sok elmúlt napon, s e hasonlóságok táplálták azt az illúsiót, hogy anyja, a ki többé már nem lakik ott, elébe jön, hogy

üdvözölje. A kertajtó zárva, a függönyök leeresztve, minden úgy volt, a hogy a temetés estéjén hagyta. Kinyitotta a kaput, s látta, hogy egy pók máris hálót szőtt oda, az ajtót a félfához kötözte, talán abban a hiszembben volt, hogy nem nyitják azt ki többet. Mikor bement a házba, s föl húzta a függönyöket, föl kutatta a szekrényeket, elégetett egy pár levelet-mit, aztán az után nézett, hogy rendezze a szobákat Eustacia számára, míg már módjában lesz kivinnie rég halogatott tervét, ha ugyan erre valaha sor kerül.

A mint a szobákat bejárta, erősen idegenkedni kezdett attól a gondolattól, hogy nagyszüleinek és szüleinek tisztos butorai közt olyan változtatásokat tegyen, a melyek Eustacia modern eszméinek megfeleljenek. A tölgyfaburkolatú óra, ajtaján a Mennybemenetellel, alján a Csodálatos halászattal, nagyanyja üvegajtós sarokszekrénye, pettyes porcellán edényeivel, a kis forgó asztal, a fatálczák, a függönyök rézkapcsaikkal — miért volna számüzni mind e tiszteletreméltó tárgyakat?

Észrevette, hogy a virágok, a melyeket nem volt a ki meg-meglocsoljon, kiszáradtak az ablakban; kitette a cserepeket a párkányra, hogy majd elvihessék őket. Míg így foglalatoskodott, kint a fővényen léptek hallatszottak, s valaki kopogtatott.

Yeobright kinyitotta az ajtót, s Venn állott előtte.

— Jó reggelt — szolt a festékes. — Itthon van a tekintetes asszony?

Yeobright a földre szegezte szemét.

— Hát ön nem találkozott se Keresztélylyel, se más egdoni emberrel? — kérdé.

— Nem. Most jöttem vissza egy jó hosszú útról. Az utolsó estén voltam itt.

— S nem hallott semmi hírt.

— Semmit.

— Anyám meghalt.

— Meghalt — ismétle Venn gépiesen.

— Az ő otthona már máshol van; bár ott volna az enyém is.

— Ha az arcát nem látnám, nem hinnék a szavában.

Ön is beteg volt?

— Igen, az voltam.

— Mily változás! Mikor egy hónappal ezelőtt elmentem, minden arra látszott mutatni, hogy anyja új életet kezd.

— S az a látszat valóra vált.

— Igaza van kétségkívül. A bánat mélyebb gondolatokra tanította önt az enyimeknél. Én e földi életre czéloztam. Rövid életet élt.

— Talán azért, mert az én életem hosszabbra nyúlt, mint kellett volna. A múlt hónapban keserű tapasztalatokat tettem e téren, Diggory. De jőjjön be, beszélni akartam önnel.

A nagyobbik szobába vezette a festékest, a mely a múlt karácsonykor táncztermül szolgált, s leültek a kandalló zugolyba.

— Íme a hideg tűzhely — mondá Clym. — Mikor ez a megszenesedett tuskó lobogott, s a hamu parázs volt, anyám még élt. Kevés változás történt itt azóta. Semmihez sem tudok fogni. Életem úgy mászik, mint a csiga.

— S hogyan halt meg? — kérdé Venn.

Yeobright elbeszélte anyja betegségét és halálát s folytató:

— Ezután a legnagyobb fájdalom is csak gyöngélkedés számba fog menni előttem. Azt mondtam az imént, hogy kérdezni akartam öntől valamit, de folyton elkészálok a tárgytól, mint a ki részeg. Azt szeretném tudni, mit mondott anyám önnek, mikor utoljára találkoztak. Úgy hallottam, jó sokáig beszélgettek.

— Félóránál tovább.

— Rólam?

— Igen. S bizonyosan ez a beszélgetés volt az oka, hogy útra kelt. Kétségkívül önhöz indult.

— De hogyan indult volna hozzám, ha úgy el volt keseredve ellenem? Ez a titok.

— Én pedig tudom, hogy teljesen megbocsátott önnek.

— De ha teljesen megbocsátott volna, mondhatta volna-e, mikor hazatérőben rosszul lett, hogy megszakad a szíve, mert rosszul bántam vele. Soha!

— Én csak annyit tudok, hogy a tekintetes asszony egy csöppet sem kárhoztatta önt. Magát okolta a törtétekért, csak önönmagát. Ezt a saját szájából hallottam.

— Ön tőle magától azt hallotta, hogy nem bántam rosszul vele, s ugyanakkor más tőle magától azt hallotta, hogy rosszul bántam. Anyám nem csereberélte ok nélkül a véleményét. Hogy történhetett az, Venn, hogy olyan rövid idő alatt ily különbözően nyilatkozott?

— Nem tudom. Bizonyára sajátságos dolog, mikor önnek is, a feleségének is megbocsátott, s épen a házukhoz indult egyenesen azért, hogy kibéküljön önökkel.

— Ez a kibékíthetetlen ellenmondás az, a mi végképen megzavar . . . Oh, Diggory, ha mi, a kik életben maradtunk, beszélgethetnénk a halottakkal, csupán egyetlenegyszer, egy kurta perczig, ha vasrácon át is, mint a rabokkal — mennyi mindent megtudhatnánk. Hányan elrejténék arcukat, a kik most vidáman lovagolgatnak. S e titok is . . . a fenekére jutnék egy szempillantás alatt. De a sír bezárta őt örökre, s hogyan fejtsem meg most ezt a rejtélyt ?

Társra nem felelt, nem is felelhetett, s midőn egy pár perc multán elbucszúzott, Clymot a bánat előbbi egyhangúsága helyett az emésztő bizonytalanság izgalmában hagyta.

Az egész délutánt e lélekállapotban töltötte. Az egyik szomszéd ágyat vetett volt ott neki, hogy ne kelljen hazamennie, s mikor az elhagyatott házban lefeküdt, órákon át virrasztott, s forgatta fejében ugyanazokat a gondolatokat. E titokzatos halál megmagyarázása fontosabb dolognak látszott előtte az élet legmélyebb problémáinál. Emlékezetében volt egy eleven kép: egy gyermek arca, a ki szintén bejött abba a kunyhóba, a hol anyja feküdt. Kerek szeme, kíváncsi nézése, vékony hangja, a melylyel azokat a szavakat elmondta, úgy hatottak az agyára, mint megannyi tör.

Eszébe jutott, hogy föl kellene keresni azt a fiut, talán tudhatna meg tőle egy-két új részletet, noha az is megeshetik, hogy hiábavaló lesz útja. Hat hét mulva kutatni egy kis gyermek lelkében, s nem oly tények után, a melyeket látott és megértett, hanem olyanok után, a melyeket természetsszerűleg nem foghatott föl: meglehetősen keveset ígérő vállalat volt; de ha minden kényelmes út el van torlaszolva, akkor a szükön és homályoson is igyekszünk előre hatolni. Nem volt mást mit tennie; ha ezzel sem ér célzt, a földéríthetetlen dolgok örvényébe hagyja merülni ezt a rejtélyt.

Virradat tájt jutott erre az elhatározásra, s rögtön fölkelt. Bezárta a házat és kilépett arra a zöld pázsitra, a mely valamivel odább avarfübe ment át. A kapun túl az ösvény három ágra szakadt. A jobbról eső a *Jámbor asszony*hoz és környékére vitt; a középső Mistover Knapre, a balfelől a halmon át Mistover egy másik részébe vezetett, a hol a gyermek lakott.

Mikor Yeobright e legutóbbi ösvényre fordult, egyszerre borzongás futott át rajta, a melyet valószínűen a csipős reggeli levegő okozott. Későbbben különösen jelentős dolognak tünt az föl előtte.

A mint a Nunsuch Zsuzsánna kunyhójához ért — ennek a fia volt az, a kit keresett — úgy találta, hogy a házbeliék még alusznak. De a pusztai falvakban a fölkelés meglepően gyors és könnyű szokott lenni. Nem áll előtte akadályul egy jó sor ásitás és jó hosszú öltözködés. Yeobright megkopogtatta botjával az ablak szemöldökfáját, s három-négy percz alatt már kint is volt Zsuzsánna.

Clymnak csak most jutott eszébe, hogy ez az asszony az, a ki Eustaciával szemben olyan barbár módra viselte magát. Ez lehetett egyik oka, hogy vendégét nem valami szívesen fogadta. Aztán a fiu is betegeskedett megint, s mióta a kis Jankó az örömtüzet őrizgette volt a kapitányéknál, azóta gyöngélkedését Zsuzsánna mindig annak a boszorkány Eustaciának tulajdonította. Azon érzelmek közé tartozott az övé, a melyek úgy lappanganak a magaviselet fölszíne alatt, mint a vakondok, s a melyet még táplálhatott az, hogy Eustacia megkérte volt a kapitányt, a ki annak idején föl akarta jelenteni Zsuzsánnát, hogy hagyja annyiban a dolgot, a mit nagyapja meg is tett azután.

Yeobright leküzdé idegenkedését, hisz anyja iránt nem volt rosszakaratú ez az asszony. Nyájasan kérdezősködött a fiu után, de Zsuzsánna nem lett barátságosabb.

— Beszélni szeretnék vele — folytatta Clym — azt akarom megkérdezni tőle, emlékszik-e még valami olyan dologra, anyámat illetőleg, a mit nem mondott el.

Az asszony sajátságos fürkésző tekintetet vetett reá, a mely minden ép szemű ember előtt ezt jelentette volna: «Még egy csapás kell? Már is le vagy verve».

Aztán behívta gyermekét, Clymot fölszólította, hogy üljön le, s így szólt:

— No Jancsi, beszélj el Yeobright úrnak mindent, a mire csak emlékszel. Nem felejtetted még el, úgy-e fiam, hogyan mentetek azzal a szegény asszonynyal azon a tikkasztó napon.

— Nem — felelt a fiu.

— S mit mondott ő neked?

A fiu szóról szóra ismétlé azokat a szavakat, a melyeket

a kunyhóban használt. Yeobright az asztalra könyökölt, s kezével beárnyékolta arczát; az asszony pedig úgy nézett reá, mintha csodálkoznék, hogyan óhajthatja valaki, hogy még több sebet ejtsenek rajta, mint a mennyi már sújtotta.

— Alderworthnak ment úgy-e, mikor összehaláloztál vele?

— Nem a; jött onnan.

— Az lehetetlen.

— Pedig úgy volt; velem jött, s én hazafelé tartottam.

— Hát hol láttad először?

— A kigyelmed házánál.

— Vigyázz, igazat beszélj — szólt Clym szigorúan.

— Igenis, a kigyelmed házánál láttam meg.

Clym fölállott; a Zsuzsánna arczán mosolygás futott át, a mi épen nem szépítette meg, s a mi ezt látszott jelenteni: «Ennek még nem jó vége lesz».

— Mit csinált a házamnál?

— Leült az *Ördög Fújatójánál* a fák alá.

— Istenem! nem is sejtettem.

— Ezt nekem sem mondtad még — szólt közbe Zsuzsánna.

— Nem, anyám, mert féltém, megharagszol, ha megtudod, hogy olyan messze oda voltam. Szedret szedtem, az meg nem terem közelébb.

— S mit csinált ott az a szegény asszony? — kérde Yeobright.

— Nézett egy embert, a ki odajött s bement a házba.

— Egy reketyevágót úgy-e, a ki vesszőket vitt kezében; én voltam.

— Nem a, nem kigyelmed volt. Egy úr volt. Kigyelmed elébb ment be.

— Hát ki?

— Nem tudom.

— Aztán mi történt?

— Az a szegény asszonyság odament, aztán kopogtatott.

A fekete hajú asszonyság meg az oldalablakon kinézett rá.

A fiu anyja Clym felé fordult és így szólott:

— Ezt nem várta a tekintetes úr, úgy-e?

Yeobright, mintha kőből lett volna, ügyetsem vetett reá.

— Tovább, tovább! — mondá rekedten a fiunak.

— Mikor oszt' az öreg asszonyság látta, hogy a fiatal asszonyság kinéz, megint kopogtatott. S mikor oszt' senki se jött ki, fölvette a sarlót, megnézte, meg letette és a vesszőket nézte meg. Azután eljött onnan oda én hozzám, s olyan nehezen lélekzett, így ni. Együtt jöttünk hazafelé, én beszéltem ő hozzá, ő is beszélt egy keveset, de nem sokat, mert nagyon lihegett.

— Oh! — mormolta Clym halk hangon, s lehajtotta fejét. — Folytasd — mondá.

— Beszélni sem igen tudott, menni sem tudott, s az arcza, oh! olyan furcsa volt.

— Milyen volt az arcza?

— Mint a kigyelmedé most.

Az asszony ránézett Yeobrightra és látta, hogy viasz-sápadt, s hideg verejtek lepi az arczát.

— Különös, úgy-e? — szólt alattomosan. — Mit tart a feleségéről?

— Csönd! — szólt Clym indulatosan. S a fiuhoz fordult: — és azután ott hagyta, hogy hadd haljon meg.

— Nem biz az! — vágott közbe Zsuzsánna gyorsan és felbuzdúlva. — Nem hagyta ott. A tekintetes asszony küldte el. A ki azt mondja, hogy ott hagyta, nem igazat beszél.

— Jó, ne törődjön azzal — felelt Clym, s ajaka reszketett. — A mit tett, semmiség ahhoz képest, a mit látott. Az ajtó zárva maradt, mondod? Zárva, s ő kinézett az ablakon. Én Istenem! mit jelentsen ez?

A gyermek visszaborzadt kérdezője tekintetétől.

— Ha pedig Jancsi mondja, úgy van — szólt Nunsuch Zsuzsánna — istenfélő gyerek az, s nem hazudik soha.

— «Eltaszított a fiam!» Nem, kedves anyám, üdvösségemre, nem! Hanem el a fiadnak a . . . a fiadnak a . . . Az Isten átká szálljon minden gyilkos fejére!

E szavakkal Yeobright elhagyta a kis házikót. Szeme a semmibe meredt, pupilláján valami jeges fény reszketett, s a szája olyan görbületet vett föl, a minőt a Laokoon szoborcsoporton láthatni. Oly hangulat vett erőt rajta, a melyben a legrendkívülibb tetteket is elkövetheti az ember. Eustacia halavány arcza, s egy ismeretlen férfialak helyett csak a pusztá megzavarhatatlan vonásai voltak előtte; s az Egdon, a mely századok dühét állotta már ki, sebhelyes, ősrégi ábrázatával

jelentéktelenné tette egy ember lelkének legviharosabb zajlását is.

III. FEJEZET.

Eustacia szomorú körülmények közt öltözködik.

Az az óriási közönyösség, a mely minden oldalról körülvéve, hatást tett még Yeobrightra is, a mint Alderworth felé sietett. Egyszer már érezte, hogyan bírja le a lelketlen, a forrongó érzést, de akkor sokkal édesebb szenvedélyt csökkentett az benne, mint a minő most eltöltötte. Akkor volt az, midőn egyszer, Eustaciától elbucszúva, túl a halmokon, a köröskörül elterülő tájék kietlen vízszintessége hatott zsibbasztó hatalommal reá. De most, elűzve minden külső benyomást, haladt tovább, s végre háza elibe ért. Felesége hálószobájának függőnyei még le voltak bocsátva, Eustacia nem szokott korán kelni. Az életet csupán egy magános rigó képviselte, a mely egy kis csigát tört össze a küszöbön reggelire; kopogása szinte lármanak tetszett az általános csöndben, a mely uralkodott, de az ajtó nyitva volt, az Eustacia kis szolgálója már fölkelt, s valahol a telek lábujában foglalatoskodott. Yeobright belépett s egyenest neje szobájának tartott.

A léptek nesze bizonyára fölébresztette Eustaciát, mert mikor Clym ajtót nyitott, a tükör előtt állott háló-köntösben, fürtei egyik kezébe voltak gyűjtve, épen a kontyát tette föl, mielőtt öltözködéshez fogott volna. Nem tartozott azok közé az asszonyok közé, a kik szeretik, ha övük az első szó a találkozásakor. Fejét sem fordítva vissza, szó nélkül várta, hogy ura odáig érjen. Clym a háta mögé jutott, s Eustacia meglátta az arcát a tükörben. Hamuszínü, földült és borzasztó volt az. A helyett, hogy aggodalmas meglepetéssel fordult volna felé, a mit hajdan, míg titok nem nyomta lelkét, bizonyára megtett volna, bármily tartózkodó asszony volt is — mozdulatlan maradt, s csak nézte a tükörben. És míg nézte, az a biboros pirosság, a mely a meleg és egészséges alvás következtében nyakát és arcát előntötte: tünedezni kezdett s az ura halálsápadtsága átszállott ő reá is.

Clym észrevette ezt, s ez a látvány megoldotta nyelvét.

— Tudod, úgy-e, mi a baj? — szólt rekedten. — Az arczodról látom, hogy tudod.

Eustacia eleresztette haját, keze lehanyatlott s fürtei hollófekete csikokban omlottak le fejéről vállára és fehér hálókötösére. Nem felelt.

— Beszélj! — szólt Clym parancsolóan.

Eustacia még mind sápadt, sápadt s most már az ajka is olyan vértelen volt, mint arca. A stoicus philosophia valamelyik híve szinte látta volna, hogyan szabadítja ki magát a lélek a testből, a mely aztán egy csomó hideg agyaggá válik. Eustacia visszafordult s így felelt:

— Igen, Clym, beszélék. Miért jössz haza ilyen korán? Kivánsz tőlem valamit?

— Csak azt, hogy hallgass meg. Úgy látszik, az én kedves feleségem nem valami jól van.

— Miért?

— Az arczod, galambom, az arczod. Vagy talán ez a sápadt reggeli világosság rabolja el a színed? Egy titkot akarok föltárni előtted. Haha!

— Oh ez borzasztó!

— Micsoda?

— A nevetésed.

— Jó ok van rá, hogy borzasztó legyen. Te a tenyeredben tartottad a boldogságomat s összetörted, mint a gonosz lélek.

Eustacia visszahökken az öltözködő asztaltól, néhányat hátralépett s szembe nézett az urával.

— Ah, te meg akarsz ijeszteni — szólt halkán fölnevetve. — Nem sajnálod a fáradságot? Egyedül vagyok s védtelen.

— Csodálatos.

— Mi csodálatos?

— Van idő bőven, hát megmondom, ámbár jól tudod. Az a csodálatos, hogy egyedül vagy, mikor én odajárok. Nem mondanád meg, kérlek, ki volt veled augusztus 31-dikén délután? Az ágy alatt húzta meg magát? Vagy fönt a kéményben?

Eustacián borzongás futott át, mely megrázta könnyű hálóruháját is.

— Én nem tudom olyan pontosan megtartani a dátumokat — felelt. — Nem emlékszem, hogy lett volna velem valami rajtad kívül.

— Azt a napot értem — mondá Yeobright, s hangja erősebb és keményebb lett — a melyen anyámat kizártad és megölted. Oh ez sok, ez borzasztó. — Egy pillanatra, hátal Eustacia felé, az ágyra támaszkodott, aztán fölemelkedett újra. — Felelj, felelj, ha mondom — kiáltott, s odafutott Eustaciához és megragadta pongyolája bő újját.

Ezzel áttörte a félenkségnek azt a héjját, a mely a bátor és daczos szíveket is gyakran fedi s eljutott magához a szívhez, melyet merészség töltött be. A vér meghajnallott Eustacia arczán, a mely az előtt olyan halovány volt.

— Mit akarsz? — kérdé halkan, kevély mosolylyal nézve reá. — Meg nem ijesztesz ezzel, de a ruhám eltépned kár volna.

Clym a helyett, hogy eleresztette volna, még szorosabban vonta magához. — Mondd el, mond d el, hogy halt meg az anyám — szólt éles, szakadozott suttogással — vagy . . . vagy . . .

— Clym — felelt Eustacia lassan — azt hiszed, mersz te olyat tenni velem, a mit én nem merek eltérni. De hallgass meg, mielőtt kezet vetnél rám. Megütni engem hiába ütsz, ha bele halok, azt sem bánom. De talán nem is vágysz te arra, hogy beszéljek, csak arra, hogy megölj.

— Hogy megöljelek? Várod?

— Várom.

— Miért?

— Akkora bánatot anyádért csupán ekkora düh válthat föl.

— Bah! Meg nem öllek — válaszolt Yeobright megvetően s mintha hirtelen megváltoztatta volna szándékát: — Gondoltam rá, de nem bántalak. Így martyrrá tennélek, oda küldenélek, a hova kedves anyám fölment, pedig ha hatalmamban állana, világ végeig sem eresztenélek hozzá.

— Szinte kívánom a halált — szólt Eustacia komor keserűséggel. — Nem nagy kedvem van, biztosítalak, ahhoz a szerephez, a melyet mostanában játszottam a földön. Nem vagy valami ritka istenáldása.

— Ajtót zártál előtte . . . az ablakon át nézted . . . egy férfi volt veled . . . anyámat eleresztetted, hogy hadd haljon meg . . . Mily embertelenség . . . Mily csalárdság . . . Egy újjal sem érintelek . . . állj odább . . . s vallj meg mindent.

— Soha! Néma leszek, mint maga a sír, a melynek a

képe nem rettent meg. Nem vallok meg semmit, bár félig kitisztázhatnám magam e vádak alól. Ilyen hang után ki ne sajnálná a fáradságot, ha tart magáról valamit, hogy egy dőre ember agyáról pókhálókat tisztogasson. Ereszszük útjára, kotoľjon badarságain tovább, s hadd menjen a fejével a falnak. Nekem egyéb gondom is van.

— Ez sok, de megmondtam, hogy kimélni foglak.

— Szegény nemes lélek!

— Istenemre vérig sértesz. Vigyázz, nekem sincs galamb epém. Nos, asszonyom, azt a nevet akarom hallani!

— Tőlem soha meg nem hallod.

— Sűrűn leveleztek? Hova rejti a leveleit? Hol találkoztok? Ah! A levelek! Megmondod-e már a nevét?

— Sohasem.

— Rájövök magam.

Egy keskeny szekrényke ötlött a szemébe, a melyet Eustacia levéltartónak szokott használni. — Oda lépett. — Zárva volt.

— Nyisd ki.

— Nincs jogod ezt követelni. Az az enyém.

Clym egy szót sem szólt többet, megragadta a kis szekrényt s földhöz vágta. A sarka föl pattant, s egy csomó levél ömlött ki belőle.

— Ne bánts! — szólt Eustacia elibe lépve; izgatottabbnak látszott, mint eddig.

— Eredj előlem. Látnom kell őket.

Eustacia rápillantott a földön heverő levelekre, elfojtotta érzését, s közönyösen félrelépett. Clym összeszedte az irásokat s vizsgálni kezdte.

A leggyanakvóbb szem sem vehetett azokban észre semmi gyanús dolgot. Az egyetlen kivétel egy boriték volt a Wildeve irásával, Eustaciának czímezve. Yeobright elibe tartotta. Eustacia makacsul hallgatott.

— Tud olvasni, asszonyom? Nézze e boritékot. Kétségkívül rá akadunk arra is, a mi benne volt. S meglesz az a gyönyörűségem, hogy megláthatom, mily ügyes az én feleségem egynémely dologban.

— Nekem mondod ezt, nekem — dadogta Eustacia. Clym tovább kutatott, de hasztalan.

— Mi volt ebben? — kérdé.

— Kérdezd meg attól, a ki írta. Kuttyád vagyok, hogy így beszélsz velem ?

— Daczolsz, szembeszállsz az uraddal, galambom ? Felelj ! Ne nézz rám úgy azokkal a szemekkel, mintha megint meg akarnál boszorkányozni. Inkább választanám a halált. Nem felelsz ?

— Nem, nem felelnék akkor sem, ha olyan ártatlan volnék, mint az egy napos csecsemő.

— A milyen nem vagy.

— Igaz, nem vagyok az teljesen. Azt nem követtem el, a mivel vádolsz, s ha te előtted csak az ártatlan, a ki semmi hibát sem követett el, akkor számomra nincs bocsánat. De nem is vágyom reá.

— Daczolsz, csak daczolsz ? Ha megbánnál mindent, a mit tettél s megvallanál mindent, azt hiszem, nem gyülnének, gyászolnának inkább és megszánnának. Megbocsátani sohasem tudok. A szeretődről nem beszélek, hadd maradjon ez a régi homályban, ez csak rám tartozik. De a másik . . . ha engem ölsz meg félig, ha elveszed e gyöngye szemek világát, meg tudnék bocsátani. De azért nem, nem tudok.

— Elég. El leszek szánmad nélkül is. De szerettem volna meggátolni, hogy olyat mondj, a mit majd meg fogsz bánni.

— S most én megyek innen. Elhagylak.

— Nincs miért menned, én megyek el. Ha itt maradsz sem leszünk mi együtt többé.

— Idézd föl a képét, gondolj reá . . . milyen jó lélek volt ; mindenik vonása mutatta, hogy az. A legtöbb asszony arcán fölvilan a gonoszság, ha csupán boszuság éri is őket. Az én anyámnak, ha legjobban fölharagították is, akkor sem volt az arcán, csak jóság. Hirtelen haragú volt, de épen oly könnyű helyen állott a bocsánat is nála, s büszkesége oly szelidséget takart, a minő a gyermeké. Hát aztán ? Mit törődöttél te azzal ? Gyülnöd akkor is, mikor ő hozzád kezdett volna már édesedni. Nem láttad, mi válnék javadra, s rám átkot, ő reá gyötrelmet, halált kelle hoznod azzal a gonosz tettel ? Hogy hívják azt az ördögöt, a ki veled volt s arra késztetett, hogy kegyetlenséggel tetézd az én gyalázatomban ? Wildevének ? Szegény Thomasin ura volt a társad ? Mily elvetemültség, Istenem ! Elhalt a hangod ? Nem csoda, ily nemes cselekedet napfényre jöttök . . . Nem

merült föl előtted az anyád képe s nem ösztönzött arra, hogy légy gyöngéd az én anyám iránt, mikor halálosan fáradt? Egy szemernyi szánalom sem tudott belopózni szívedbe, mikor az a szegény asszony visszafordult? Gondold meg, mily szerencsés alkalom nyílt volna akkor, hogy összebékülj a tieiddel s egyenes útra térj. Miért nem dobtad ki azt az embert, miért nem bocsátottad be anyámat s nem szóltál így magadban: «E pillanattól kezdve derék, becsületes asszony leszek». Ha azt mondtam volna, oltsd ki mindörökre utolsó csillanását annak a reménynek, hogy valaha még boldogok leszünk, akkor sem tehetél volna gonoszabbat. De mindegy, anyám már aluszik, s ha száz gavallérod lesz is, se te, se ők nem bánthatjátok meg ezután.

— Irtóztató, mily túlzásba mégy — felelt Eustacia halk, bágyadt hangon; — de nem mentegethetem magam, nem érdeemes a fáradságra. Nem leszek többé semmi sem rám nézve, s a történet másik fele hadd maradjon elmondatlanul. Mindent elveszítettem általad, de panaszomat senki sem hallotta. Kudarczaid, balszerencséd szomorúságot okozhattak neked, de én reám sérelmesek voltak. Minden művelt ember visszariadt tőlem, mióta e házasság posványába süllyedtem. És a te becézésed, hogy egy rongy kalyibába rejtesz, s oly életre kényszerítesz, a melyet egy napszámos felesége él. Megcsaltál, nem a szavaiddal, hanem egész valóddal, a mi nem olyan átlátszó, mint a szavak. De innen is csak úgy el lehet költözni, mint akárhonnán... máshová... a sirba.— A hangja elakadt, s feje lecsüggedt.

— Nem tudom, mit akarsz ezzel mondani. Én vagyok bűnöd oka? (Eustacia közelebb lépett.) Hogyan, sírsz és kezed nyújtod? Én istenem! képes vagy reá? Nem, én nem vagyok. Nem követem el azt a hibát, hogy elfogadjam. (Az oda nyújtott kéz lehanyatlott, de a könyvek peregtek tovább.) Jó, legyen, elfogadom: hány csókot pazaroltam rá dőren, nem tudva még, hogy ki az, kit én úgy szeretek. Hogy meg voltam boszorkányozva! Hogy is lehetett volna egy szikra jó is abban a leányban, a kit mindenki csak ócsárolni tudott.

— Oh, oh, oh! — kiáltott Eustacia, végre megtörve. Zokogástól reszketve, térdre esett: — Oh fejezd be. Oh nincs benned egy csöppnyi irgalom, a vad emberek kegyetlenségének is van határa. Sokáig kiállottam... de már a földre sújtasz. Könyörülj, könyörülj rajtam, ...nem bírom tovább... embertelenség folytatnod. Ha valóban megöltem volna az

anyádat, . . . saját kezemmel, . . . akkor sem érdemelném meg, hogy így halálra verj. Oh! Oh! Isten legyen irgalmas szegény fejemnek. Győztél, elismerem, s esedezem, szánj meg. Bevalom, hogy mikor először kopogtatott, nem akartam ajtót nyitni előtte, . . . de . . . másodjára már beeresztettem volna, . . . de azt hittem, magad mégy elibe. Mikor észrevettem, hogy nem keltél föl, ő már eltűnt. Ez az egész bűnöm. A legjobb ember is követ el vétket, úgy-e? Én azt hiszem, igen. És most elmegegyek, örökre.

— Mondj meg mindent s akkor szálni foglak. Wildeve volt veled?

— Nem mondhatom meg — szólt kétségbeesetten, könnyektől elfojtott hangon. — Ne erőltess, nem mondhatom meg. Távozom e házból. Mind a ketten nem maradhatunk itt.

— Nincs miért menned, megyek én. Te itt maradhatsz.

— Nem, felöltözöm, s aztán elmegyek.

— Hová?

— Oda, a honnan jöttem, vagy máshová.

Gyorsan öltözködni kezdett, Yeobright pedig azalatt komoran sétált a szobában föl s alá. Végre készen állott. Mikor a kalapját is föltette, szegény kis keze úgy reszketett, hogy nem tudta csokorra kötni a szalagokat az álla alatt. Clym meglátta ezt, oda lépett s szólt:

— Hadd kötöm meg én.

Eustacia szó nélkül bólintott s fölemelte az állát. Legalább ez egyszer életében teljesen megfeleledkezett arról, hogy milyen bájos a magatartása. De Yeobright látta azt jól s félrefordult, hogy el ne lágyuljon.

A szalagok meg voltak már kötve, Eustacia elfordult az urától.

— Még most is a mellett vagy, hogy te mégy el? — kérdezte újra.

— A mellett.

— Jó, legyen. S ha megvallod annak a férfinak a nevét, talán megszánlak.

Eustacia magára vetette shawlját, s lement a lépcsőn, Yeobright pedig csak állott ottan a szobában.

Nem sokára azután, hogy Eustacia eltávozott, kopogtattak az ajtón s Clym kiszólt: — Szabad!

A szolgáló jött be.

— Egy ember volt itt Wildeve uréktól. Azt mondta, hogy a tekintetes asszonynak sincsen semmi baja sem, a kicsi is jól van. Eustacia Clementine lesz a neve. — Azzal a leány kiment.

— Mily gúnyja a sorsnak — szólt Yeobright — hogy az én boldogtalan házasságom e gyermek nevében meg legyen örökítve.

IV. FEJEZET.

Egy félig elfeledett alak szolgálatakat tesz.

Az Eustacia útja eleinte épen oly czéltalan volt, mint a szélkergette ördögszekéré. Nem tudta, mitévő legyen. Szerette volna, ha nem reggel van, hanem éjszaka, akkor elrejtethi fájdalmát emberi szem elől. Jó darabig haladt, semmivel sem törődve, a haldokló páfrányok és fehérlő pókhálók között, míg végre nagyapja háza felé irányozta lépteit.

Odaérve, a főajtót zárva találta. Gépiesen lekerült a ház tulsó végéhez, a hol az istálló volt s ott az ajtón betekintve, meglátta Charleyt, a ki odabent állt.

— Nincs itthon Drew kapitány?

— Nincs kérem — szólt a legényke dobogó szívvel. — Element Southertonba s nem is jön haza, majd csak este. A szolgálónak is kimenője van, azért zárva a ház.

Az istállóban homályos volt, Eustacia háttal állott a világosságnak az ajtóban, s így Charley nem láthatta arcát, de izgatottságát tüstént észrevette. Eustacia megfordult, az udvaron át a kapuhoz ment, aztán elrejtette a gát.

Mikor ott eltűnt, Charley lassan kilopódzott az istállóból s a gát egy másik pontjára felkapaszkodva, által tekintett.

Eustacia a part külső oldalához volt dőlve, arcát kezébe temette s feje a harmatos avarfüvön feküdt. Úgy látszott, egyáltalán nem törődik azzal, hogy kalapját és ruháját benedvesíti a kemény és hideg párna. Bizonyára valami szerencsétlenség érte.

Charley mindig olyan szemmel nézte Eustaciát, mint Eustacia nézte volt Clymot, mikor először találkoztak. Valami regényes, bájos, szinte testnélküli látomásnak. Büszke tekintete,

kevély beszédmódja olyan lehetetlenné tett minden közeledést, hogy Charley alig tudta földi asszonynak tartani, a ki szárnyatlan, s alá van vetve a házi gondoknak és bajoknak.

Élete belső részleteit csak sejtette. Mikor ott a nedves, bozótos parton ily gyámoltalannak, kétségbeesettnek látta, bámulás és borzalom fogta el.

Nem tudott tovább helyén maradni. Keresztül ugrott, oda ment hozzá, megérintette s gyöngéden így szólt:

— Rosszúl van, tekintetes asszony? Parancsol valamit? Eustacia fölriadt.

— Ah Charley, maga utánam jött? — mondá. A nyáron, mikor elmentem, nem gondolta úgy-e, hogy így jövök vissza?

— Nem, nem. Szolgálhatok valamivel?

— Félek, semmivel. Szeretnék benn lenni. Szédülök, ez az egész.

— Támaszkodjék a karomra, kérem, míg a pitvarba jutunk. Megpróbálok kinyitni az ajtót.

Bevezette a pitvarba, ott leültette egy lóczára, azután a ház háta mögé sietett, egy létra segítségével bemászott az egyik ablakon és belülről kinyitotta az ajtót. Azután bevitte Eustaciát a szobába, a hol volt egy régi módú széles diván is.

Eustacia lefeküdt, Charley pedig betakarta egy nagy kabáttal, a melyet a pitvarban lelt.

— Hozzak valami enni és inni valót? — kérdezte azután.

— Ha úgy tetszik, Charley. De azt hiszem, nincs tűz.

— Gyújtok mindjárt, tekintetes asszonyom.

Kiment, s Eustacia csakhamar fahasogatást, fuvószuszogást hallott. Nem sokára jött Charley s így szólt:

— A konyhában már van tűz, gyújtok tüstént itt is.

Gerjesztett tüzet ottan is, míg Eustacia elmerülve nézte fekvőhelyéről. Mikor aztán lobogott a láng, megint megszólalt Charley:

— Ne fordítsam a kandalló elibe a diványt, a reggel hűvös.

— Oda fordíthatja, Charley.

— Hozzak reggelit?

— Hozzon — felelt Eustacia bágyadtan.

Mikor kiment s a konyhából tompa hangok hallatszottak be a szobába, Eustacia elfelejtette, hol van, s egy pillanatig gondolkoznia kellett, hogy a hangok okával tisztába jöjjön.

Egy idő múlva, a mielőtt, a kinek gondolatai máshol jártak, rövidnek tetszett, visszatért Charley egy tálczával, a melyen tea és piritott kenyér párolgott.

— Tegye az asztalra — szólt Eustacia. — Mindjárt fölkelek.

Charley letette, s kifelé indult, de mikor látta, hogy Eustacia meg sem mozdul, visszajött néhány lépésnyire.

— Engedje meg, hogy tartsam, ha nem akar fölkelni — mondá. Oda vitte a tálczát a divány elibe, letérdelt. — Majd tartom én.

Eustacia fölült. — Maga nagyon szíves, Charley — szólt halkán, a mint szüresölgette.

Legalább annak kellene lennem — felelt az elfogódva s teljes erejéből azon igyekezve, hogy ne Eustacián pihenjen a szeme, a mi nem könnyen ment, mivel a fiatal asszony közvetlen előtte ült. — A tekintetes asszony is jó szívvel volt én hozzám.

— Hogyan?

— Mikor még leány volt, egyszer megengedte, hogy megfogjam a kezét.

— Igaz az, miért is engedtem meg? Eszembe sem jut. Nem akkor volt az, mikor a farsangi játéokra készülődtek?

— De akkor, a helyemet kérte.

— Emlékszem már. Emlékszem, nagyon is jól emlékezem.

Végkép elcsüggedt megint s Charley látva, hogy nem eszik s nem iszik többet, kivitte a tálczát.

De azután is be-bejött, megnézte ég-e jól a tűz: megtudakolta nem parancsol-e valamit, majd azt hozta hirül, hogy a szél már nem délről fuj, hanem nyugat felől; ajánlkozott, hogy szed egy kis szedret; Eustacia pedig mindig tagadólag vagy közönyösen válaszolt.

Még egy darabig fekvé maradt a diványon, azután föl-kelt s fölment az emeletre. Leánykori hálószobája alig változott valamicskét azóta, hogy elhagyta; s e körülmény újra eszébe juttatta teljesen megváltozott, végtelenül rosszabbra vált helyzetét s arczát ismét elborította a határozatlan, alaktalan szomorúság, a mely csak az imént kezdett oszladozni.

Benézett nagyapja szobájába, a melyet a nyitott ablakon át elárasztott az üde őszi levegő.

Oly látvány ötlött szemébe, a melyet azelőtt jól ismert, de most nagyon megkapta figyelmét.

Két pisztoly volt a nagyapja ágya fölött. A kapitány mindig töltve tartotta ezeket, hogy kézügyben legyenek, ha valaki be találna törni ebbe a magányos lakásba. Eustacia hoszszan nézte a két fegyvert, mintha oly könyv lapjai volnának, a melyben új és sajtáságos dolog akadhat szeme elé. Aztán gyorsan, mint a ki fél magától, visszament a földszintre s gondolatokba merült.

— Bár megtudnám tenni — szólt. — Magamnak is sok jót tennék vele, enyéimnek is s véteni senkinek sem vétenék. Úgy látszott, hogy ez az eszme egyre erősbödik benne.

Majdnem tíz perczig legyökerezve állott ottan, akkor a habozást határozott kifejezés váltotta föl az arcán.

Megfordult, fölment másodszor is — de most halkán, lopva, belépett a nagyapja szobájába s szeme tüstént az ágy fölibe villant. A pisztolyok eltűntek.

Tervének rombadölése úgy hatott agyára, mint hirtelen támadt légüres tér valami testre: csaknem elájult. Ki tette ezt? Az udvaron csak egy ember van rajta kívül. Önkénytelenül a nyitott ablak felé fordult, a melyből be lehetett látni a keretet, egészen a gátig. Ennek a tetején állott Charley, fürkésző, aggodó pillantása ő rá volt irányozva.

Eustacia lement s oda intette a legényt.

— Maga vitte el?

— Én, tekintetes asszony.

— Miért?

— Láttam, hogy sokáig nézi.

— Hát aztán?

— Egész reggel olyan szomorú volt, mint a kinek nincs kedve tovább élni.

— És?

— És én nem tudtam ott kéz alatt hagyni. Az arczáról láttam, mi szándéka volt velök.

— S hová tette?

— Bezártam.

— Hova?

— Az istállóba.

— Adja ide, kérem.

— Nem adom, tekintetes asszony.

— Nem ?

— Nem. Sokkal jobban szeretem, sem hogy odaadnám.

Eustacia elfordult, arca most vált először egy kicsit szelídebbé, vonásai nem voltak már oly szoborszerűen mozdulatlanok, mint reggel s szája szegletin is újra megjelent az a finom metszés, a mely a kétségbeesés pillanataiban mindig eltorzult. Végre szembe állott Charleyval.

— Miért ne haljak meg, ha óhajtom a halált ? — kérdé remegő hangon. — Elhibáztam az életet s bele is fáradtam, nagyon belefáradtam. S maga most megakadályozta, hogy megszabaduljak tőle. Oh miért tette ezt, Charley ? Mi teszi kinossá a halált ? Csupán a gondolat, hogy másoknak bánatot okozunk. S erről az én esetemben nincs szó. Engem egyetlen sóhajtás sem követne.

— Ah, milyen baj érhetne a tekintetes asszonyt ! Ha gályákra visznek is érte, lelkemből kívánom, pusztuljon el s rothadjon, a ki okozta.

— Ne tovább, Charley. Elmondja-e valakinek, a mit látott, vagy nem ?

— Egy árva szó nem sok, annyit sem szólok róla, ha megigéri, hogy nem gondol reá többet.

— Ne féljen. A cselekvés perce elmúlt. Igérem. Ezzel bement a házba, s lefeküdt.

Délután haza jött a kapitány. Először az volt a szándéka, hogy kategorikusan kikérdezi Eustaciát, de mikor jobban megérezte, nem szólt egy szót sem.

— Igen, jobb nem beszélni róla — felelt az ifju asszony halkán, mintegy a kapitány pillantásaira válaszolva. — Rendbe lehetne hozni ma éjtszakára a régi szobámat, nagypapa ? Szükségem lenne rá.

Az öreg ember nem tudakolta, miért, azt sem, hogyan szakadt el az urától, hanem megparancsolta, hogy készítsék el számára leánykori szobáját.

V. FEJEZET.

Egy régi szokás véletlenül fölújúl.

Charley figyelme egykori úrnője iránt nem ismert határt. Saját fájdalmának egyetlen enyhítőszerét abban találta, hogy

csillapítgassa amazét. Nap mint nap leste kívánságait, s bizonyos hálaérzettel gondolt arra, hogy Eustacia itthon kénytelen tartózkodni, s míg boldogtalanságának okozóját átkozta, az eredmény maga áldott volt előtte. Talán most már végleg itt marad, gondolá, s akkor ő újra olyan boldog lesz, mint azelőtt. Félt, hogy vissza talál menni Alderworthba, s ebbeli félelmében gyakran vigyázta fürkészőleg Eustacia arcát, a szerelmes inquisitori szemeivel, mikor az nem vette észre, épen úgy vigyázhatott volna egy vadgalambot, vajon nincs-e szándékában elrepülni. Mivel talán már egyszer igazán segélyére volt, s a legelhamarkodottabb cselekedettől menté meg, mintegy őrangyalnak tekintette magát, a ki pártfogoltja jóléteért felelős.

Ezért nagy buzgalommal kutatott mindig újabb meg újabb szórakozások után Eustacia számára, haza hozta neki azokat az érdekes dolgokat, a melyet a pusztán talált, fehér, trombita alakú mohokat, vörösfejű zuzmókat, kő nyílhegyeket, a melyeket Egdon öslakói használtak, soklapú kristályokat s más ilyeneket. Ezeket a házban, udvaron helyezgette el, hogy szemébe ötljenek Eustaciának.

Egy hét telt el úgy, hogy az ifju asszony nem ment ki a házból. Azután ki-kiséált a kertbe, s apja távcsövével nézegetett szét, mintha vissza akarna térni régi szokásához. Egy nap az országúton, a hol az a távoli völgyet átszelé, egy súlyosan megterhelt szekeret vett észre. Butorfélékkel volt megrakva. A mint tovább nézte-nézte, ráismert a saját butoraira. Este nagyapja azzal a hírrel jött haza, hogy Yeobright ma átköltözött Alderworthból a vén blooms-endi házba.

Egy másik alkalommal két asszonyt látott a völgyben. Szép, tiszta idő volt, s az alakok nem lehettek távolabb egy félmérföldnél; távcsöjével a kisebb részleteket is fölismerte. A szembejövő asszony egy fehér csomagot tartott karjai közt; a csomag egyik végéről hosszú, fehér ruhaféle függött alá; s a mint az alakok megfordultak, hogy a napsugarak közvetlenül rájuk estek, Eustacia kivehette, hogy az ölében lévő tárgy egy gyermek. Odakiáltotta Charleyt, s megkérdezte tőle, kik azok, ámbár maga is kitalálta.

— Wildevené tekintetes asszony, meg a dajka — mondá Charley.

— A dajka viszi a gyermeket? — kérdé Eustacia.

— Nem — felelt a fiu — a tekintetes asszony viszi, a dajka utána megy, semmi sincs nála.

Charley ma egész nap jó hangulatban volt, mert a november ötödike újra előkerült, s ez alkalomra neki egy új szórakoztatási terve volt. Úrnője, úgy látszik, már két alkalommal kedvét találta abban, hogy örömtüzet gyújtson a gát tetején, melyet az egész völgy ural; de ez évben szemmel láthatólag megfeledkezett a napról is, a hagyományos szokásról is. A fiu gondosan óvakodott emlékeztetni reá, s csak folytatta tovább titkos előkészületeit a meglepetéshez; búzgósága annál nagyobb volt, mert a múlt esztendőben nem lehetett itthon, s nem is segíthetett. A mint egy perczet tudott szakítani, mindjárt rekettyetörzseket, tövisfa-tönköket, s más kitűnő tűzrevalókat gyűjtögetett össze a szomszédos lejtőkről, aggodalmasan eldugva őket idegen szem elől.

Az est beállt, s Eustacia, úgy látszott, még mindig nem eszmélt az évfordulóra. Szétnézett a telescopon, aztán bement, s azóta nem mutatta magát. Mihelyt egészen besötétedett, Charley hozzáfogott a máglyarakáshoz, pontosan ugyanazt a helyet szemelve ki, a hol Eustacia szokta volt égetni azelőtt.

A mint a környéken mind fellobbantak a tüzek, Charley is meggyújtotta a magáét, s úgy rendezte a tűzrevalót, hogy egy darabig ne kelljen igazítani. Akkor visszament a házhoz s ott tébett-lábott az ajtó körül meg az ablakok körül, ha Eustacia vagy egy vagy más módon neszét venné a dolognak, s kijönne megnézni a tüzet. De a függönyök le voltak eresztve, az ajtó is zárva maradt, s az ő kedveskedése iránt a figyelemnek nyoma sem mutatkozott. Hírt adni szóval nem akart, s megint csak visszament élesztgetni a tüzet, a mit folytatott is tovább egy félóránál. Csak mikor már nagyon megfogyott a tüzelő készlete, akkor ment vissza az ajtóhoz s üzent be Yeobright-nének, hogy húzza fel a függönyt, s nézzen ki, mi van ott.

Eustacia, a ki elmerülten üldögélt a nappali szobában, fölkel, s föl húzta a függönyt. Szemközt vele, a gát tetején ragyogott a tűz, mely tüstént vörös fénybe borította az egész szobát, s elhomályosítá a gyertyákat.

— Nagyszerű, Charley! — mondá Drew kapitány a kandallózugolyból. — De remélem, nem az én fámat égeti . . . Ah, épen ma egy esztendeje, hogy azzal a festékessel, Vennel találkoztam, a mint Yeobright Thomasint hozta hazafelé —

biz Isten, épen ma! Lám, ki gondolta volna akkor, hogy annak a leánynak a dolga ilyen jól üssön ki. Milyen ostoba is voltál te akkor, Eustacia! Irt már az urad?

— Nem — felelt Eustacia elmerülten nézve a tüzet, a mely e pillanatban annyira lefoglalta gondolatait, hogy észre sem vette nagyapja nyers megjegyzését. Oda látszott Charley alakja, a mint igazgatta, rakosgatta a máglyát, s e látványtól fölillant képzelete előtt egy másik alak, a melyet ez a tűz esetleg idehívhat.

Elhagyta a szobát, fölvette kerti kalapját, köpenyét és kiment. A gáthoz érve, szilaj érdeklődéssel és balsejtelemmel nézett föl, a mint Charley nagy önelégülten így szólt:

— A tekintetes asszony kedvéért csináltam én ezt.

— Köszönöm — mondá gyorsan. — De szeretném, ha most már kioltaná.

— Úgy is elalszik ez mindjárt magától — felelt Charley csalódott hangon. — Nem kár volna széjjel szórni?

— Nem tudom — viszonzá Eustacia tünődve.

Némán állottak, a csöndet csak a lángok pattogása zavarta, míg Charley belátva, hogy nem kívánnak többé beszélni vele, habozva eltávozott.

Eustacia a gáton belől maradt, szemeit a tüzre szegezve, be akart menni, s mégis csak nem mozdult. Ha a helyzet közönyössé nem teszi minden iránt, a mi istenek és emberek előtt tiszteletben áll, bizonyára bemegy. De állapota annyira reménytelen volt, hogy játékot üzhetett belőle. Az, hogy vesztettünk, nem annyira lélekgyötrő, mint azon tünődni, hogy hátha nyertünk volna, s Eustacia most, mint más ember is ilyen esetben, magán kívül választhatott néző pontot, s mint érdektelen néző, innen figyelhette meg magát, s elmélkedhetett azon, mennyire játékszer volt az istenek kezében ez az asszony, Eustacia.

Míg itt állt, egy hang ütötte meg fülét. Kő csobbanása volt a mocsárban.

Ha az a kő egyenest Eustacia keblére esik, szíve akkor sem dobbanhatott volna nagyobbat. Gondolt ő arra, hogy ilyen válasz jöhet Charley öntudatlan jeladására; de ily hamar nem várta. Mily serény volt Wildeve! De hogy tarthatja az őt most képesnek arra, hogy szántszándékkal föl akarja újítani a régi légyottokat? Egy ösztön azt súgta, távozzék, s egy vágy, hogy

maradjon; küzdött magával, s a vágy fölülkerekedett. Ott maradt, de többet nem tett, nem még azt sem, hogy a gátra menjen és fölnézzen. Mozdulatlan maradt, egy izom sem rándult meg arczán, s szemét sem emelte föl; mert ha föltekintene, a tűz világa arczára vetődne, s Wildeve talán lenéz a gátról.

A mocsár felől második csobbanás hallatszott.

Miért áll az ott oly soká, a nélkül, hogy közelítene és szétnézne? A kíváncsiság győzött: feljebb hágott a gátoldalon egy-két földlépcsővel s körültekintett.

Wildeve előtte állt. A mint az utolsó kavicsot a tóba dobta, elébb jött, s most a tűz mindkettőjöknek arczába sütött a gátról, mely mellökig érve, nyúlt föl közöttök.

— Nem én gyújtottam — kiáltott Eustacia élénken. — Nem is tudtam róla. Ne jöjjön át, ne jöjjön át hozzám.

— Miért él itt annyi idő óta, a nélkül, hogy hirt adott volna nekem? Elhagyta otthonát. Félek, hogy talán én is oka vagyok.

— Nem eresztettem be az anyósomat, ez az oka.

— Nem érdemelte meg, a mire jutott, Eustacia; nagyon siralmas helyzet ez; látom a szeméből, a szájáról, egész valójáról. Szegény, szegény leánykám! — Wildeve föllépett a gátra. — Ön végtelenül boldogtalan.

— Nem, nem; nem egészen — —

— Nagyon messze ment a dolog — ez megöli önt: én azt hiszem.

Eustacia nyugodt lélekezése hevesebb lett e szavakra. — Én — én — — kezdé, s aztán görcsös zokogásba tört ki, szíve mélyéig megrendülve a szánakozás váratlan hangjától; eszébe sem ötlött addig, hogy az ő állapota szánalmat ébreszthessen.

A sírás e kitörése magát Eustaciát is annyira meglepte, hogy nem is tudott fölhagyni vele, s szégyenkezve fordult el Wildevetől, bár ezzel semmit sem rejtett el előle. Kétségbeesetten zokogott tovább, míg lassanként nyugodtabbá lett. Wildeve szó nélkül állt.

— Nem ítél meg? Sohasem voltam én ezelőtt ilyen pityergő teremtés — mondá bágyadt, suttogó hangon Eustacia, szemét törülgetve. — Miért nem távozott? Óhajtanám, hogy ne látta volna mindezt, nagyon sokat elárultam.

— Csupán azért óhajthatta volna, mert ez épen úgy elszomorít engem, mint önt — mondá fölindult s tiszteletteljes

hangon. — S hogy valamit elárul, arról képtelenség beszélni kettőnk között.

— Nem hívtam önt — ne felejtse el, Damon; kínos helyzetben vagyok, de nem hívtam önt.

— Ne gondoljon arra, eljöttem magamtól. Oh, Eustacia, bocsásson meg nekem mindazon szenvedésekért, a melyeket önnek az utóbbi két év alatt okoztam. Mind jobban-jobban belátom, hogy én juttattam tönkre önt.

— Nem ön, ez a hely, a hol élek.

— Ah, nagylelkűsége mondatja ezt vele. De én vagyok a bűnös. Vagy többet kellett volna tennem, vagy egyáltalán semmit.

— Mi tekintetben?

— Vagy nem kellett volna ön után járnom; vagy ha már jártam, el is kellett volna vennem akármi áron. De természetesen erről most már nincs jogom beszélni. Csak egyet kérdezek még: lehetek segélyére valamiben? Van-e valami a kerek világon, a mit ember megtehet önért, hogy boldogabb legyen, mint most? Ha van, én megteszem. Parancsoljon bármit, Eustacia, a mit végrehajtani módomban áll, s ne feledje, most már gazdagabb vagyok. Valamit bizonyára lehet tenni az ön megmentésére. Fáj, látnom ilyen ritka virágot ilyen sivár talajban. Kívánja, hogy vegyek valamit? Óhajt elmenni valahová? Egy szót szóljon, s megteszek mindent, hogy fölszárítsam a könnyeket, a melyek, ha én nem vagyok, sohasem hullottak volna.

— Mindaketten házasok vagyunk — szólta bágyadtan Eustacia — s az ön anyagi támogatása, bármily correct lenne is, rossz hírbe keverhetne.

— Nincs módunkban elejét venni annak, hogy a rágalmazók időtöltésről gondoskodjanak magoknak; de mivel ez ajánlatban semmi rossz nincs, önnek nincs oka félnie. Azt hiszem, most már megállapodott férfi vagyok, s én becsület-szavamra ígérem, hogy bármint érzek is, sohasem beszélek többet arról, a mi lehetett volna. Thomasin most már teljesen tőlem függ, tudom, mivel tartozom neki, de épen oly jól tudom azt is, mi a tartozásom önnel szemben, a kivel olyan kegyetlenül bántak. Segíteni fogom önt a Thomasin kára nélkül. Miben lehetek segítségére?

— Azzal, hogy elvisz innét.

— Hova óhajt menni?

— Van egy hely, a melyre gondolok. Ha például Budmouthig eljuttatna, a többit meg tudnám tenni magam. Onnan sok gőzhajó indul. Igen — folytatá komoly, sürgető hangon — segítsen eljutni Budmouthba nagyapám és férjem tudta nélkül, s a többit meg tudom tenni magam.

— De bátorságos lenne-e ott egyedül hagyni?

— Igen, igen. Budmouth-t jól ismerem.

— Akkor mondja meg, mikor szeretne indulni. Mi decemberig maradunk a mostani házunkban, aztán Souther-tonba költözünk. Addig rendelkezék velem tetszése szerint.

— Meggondolom még — feleltgyorsan. — Gondolkodnom kell róla, igénybe vehetem-e becsülettel az ön baráti szívességét. Ha arra határozom, hogy megyek, s az ön segélyét elfogadom, akkor valamelyik este, pontban nyolcz órakor jeltadok önnek; s az ön dolga az lesz, hogy ugyanazon éjjel, éjfélkor, várni fog engem egy lóval és kocsival, s a reggeli hajóhoz Budmouthba visz.

— Minden este kint leszek nyolcz óra tájt, s akárminő jelt észre fogok venni.

— Most legyen szíves távozni. Bárminő körülmények közt, csupán egyszer találkozhatom még önnel, akkor, ha e szökésre rászánom magam. Ezután sohasem látom önt viszont; s ön meg fog tenni mindent, hogy elfelejtkezzék egy boldogtalan száműzöttről. Távozzék, nem tudom tovább elviselni. Távozzék — távozzék.

Wildevé lassan leszállt a lépcsőkön, s bele mélyedt a sötétségbe a másik oldalon; s a mint haladt, vissza-vissza-tekintett, míg a gát elfödte előle Eustacia alakját.

VI. FEJEZET.

Thomasi vitatkozik Clymmal s ez egy levelet ír.

Yeobright ez idő tájt Blooms-Enden lakott, s azt remélte, hogy Eustacia visszatér hozzá. A butorokat csak ma szállították ide, noha ő már több mint egy hét óta itt élt. Idejét azzal töltötte, hogy a kis kertben dolgoztatott; sepergette a faleveleket a kert útjairól, metszegette a virágágyakból a kiszáradt szálakat, kötözgette fölfelé a futó növényeket, a melyeket lever

az őszi szél. Különös öröme nem telt ebben a babrálgatásban, de paizs volt ez rá nézve a kétségbeesés ellen. Aztán meg hitvallásává lett, hogy jó állapotban őrizzen meg mindent, a mi anyja kezéből szállott az övére.

E foglalkozás közben állandóan várta, vigyázta Eustaciát. S hogy az tévedésbe ne találjon jönni a lakása felől, Alderworthban egy hirdető táblát szegeztetett ki, a melyen fehér betűk hozták tudomásul, hová költözött. Ha egy-egy falevél szilinkélt alá a földre, megfordult; azt hitte, az ő léptei suhognak. Ha egy madárka férget kutatott a virágágyak puha földjében, épen olyan neszt adott, mintha «ő» fogta volna meg a kis ajtó kilincsét; s alkonyatkor, midőn lágy, különös hang szállt feléje a puszta gödreiből, az üres kórókból, az összesodródott száraz levelekből vagy más üregekből, a melyekben dongólegyek, férgek vagy rovarok zsibonghattak, azt képzelte, Eustacia az, a ki ott kívül eped, sóvárog a kibékülésért.

Ez ideig megállt azon határozata mellett, hogy nem hívja vissza. Egyúttal azonban az a szigorúság, a melylyel feleségével bánt, tompítá anyja miatti fájdalmát, s mind gyakrabban gondolt Eustaciára.

Erős érzelmek erős cselekvésekre vezetnek, s ezek viszont, az ellenhatás törvénye szerint, csillapítják az érzéseket, a melyekből születtek. Minél tovább elmélkedett, annál jobban szelidült. Egész ártatlannak tekinteni a feleségét e dologban nem tudta, bár magát is kérdőre vonhatta, vajon adott-e neki elég időt az önigazolásra, s nem lépett-e föl kissé nagyon is hirtelenkedve azon szomorú reggelen.

Most, hogy haragjának első tüze lelohadt, csak az volt a kifogása felesége ellen, hogy indiscret barátságot tart Wildevevel, mert bectelenség jeleit nem árulta el magatartása. S miután egyszer idáig jutott, az anyjával szemben való eljárását sem látta többé annyira sötét színben.

November ötödikén este különösen élénken foglalkoztatta elméjét Eustacia. Mint távoli tenger halk moraja, úgy hatott lelkéhez a visszhangja annak az elmúlt időnek, mikor egész napon át gyöngéd szavakat suttoztak egymásnak. — Természetesen — mondá — föl kellett volna engem keresnie már előbb, s elmondania, mi köze volt neki Wildevehez.

Arra határozta magát, hogy azonnal meglátogatja Thomasint és férjét. Ha alkalom nyílik, majd czélzást tesz reá, miért

váltak el egymástól Eustaciával, de arról hallgatni fog, hogy egy harmadik személy is volt jelen, mikor anyját kizárták. Ha Wildeve ártatlansága kétségtelen, akkor bizonyára nyíltan kijelenti maga. Ha pedig van valami a dologban, akkor Wildeve, a ki élénk természetű ember, valószínűen tesz majd valami megjegyzést, a miből következtetni lehet, mennyire van compromittálva Eustacia.

De a mint megérkezett, csak magát Thomasint találta otthon; Wildeve útban volt a felé az örömtűz felé, a melyet Charley oly ártatlanul gyűjtött a Mistoveren. Thomasin, mint mindig, nagyon megörült, hogy Clymot meglátta; megmutatta neki alvó kis gyermekét, kezével gondosan elhárítva a gyertyafényt a csecsemő szemétől.

— Hallottad már, Tamsin, hogy Eustacia most nincs velem? — mondá, a mint újra leültek.

— Nem — felelt Thomasin megütközve.

— Azt sem, hogy eljöttem Alderworthból?

— Azt sem. Alderworthból én csak akkor hallok hírt, ha te hozol. Hát mi a baj?

Clym fölindult hangon beszélte el Thomasinnak látogatását Nunsuch Zsuzsánnáéknál, a kis fiu fölvilágosításait, s azt, a mi belőle következett a miatt, hogy ő Eustacia szívtelen eljárásának rótta föl anyja halálát.

— Istenem! s én minderről semmit sem tudok — mormolá Thomasin mintegy félelemtől megszállva. — Borzasztó! Mi vihette rá! Oh, Eustacia! S mikor ezt megtudtad, rögtön hozzá mentél? Nagyon kegyetlen voltál? — vagy igazán olyan rosszlelkű, miént a milyennek látszik?

— Lehet-e valaki nagyon kegyetlen az anyja ellenségéhez?

— Én azt hiszem, igen.

— Jó, megengedem, hogy lehet. De most mitevők legyünk?

— Békülj ki vele újra, ha ugyan ilyen halálos bánatalom után még ki lehet békülni. Szinte szeretném, hogy ne mondtad volna meg. De igyekezz kibékülni vele; végre is lehet módot találni, ha mind a ketten óhajjtátok.

— Nem tudom, óhajjtjuk-e mind a ketten — mondá Clym. — Ha kívánta volna Eustacia, hallgatna-e olyan hosszú idő óta?

— Úgy látszik te kívánod, és te is hallgattál.

— Igaz, de engem mindig hányt-vetett a kétség, hogy ilyen megbántás után szólhatok-e hozzá. Ha most látsz, sejtemed sincs róla, mi voltam én; hogy e néhány utóbbi nap alatt minő mélységeken jártam. Ah! gyalázatos dolog volt, anyámat úgy kizárni. Elfelejtettem én ezt valaha, sőt beleegyezhetem-e csak abba is, hogy Eustaciát újra lássam?

— Eustacia talán nem is tudta, mily komoly következménye lesz annak, a mit tesz, s talán nem is volt szándékában igazán kizárni szegény nénémet.

— Ő is azt mondja, hogy nem akarta. De a tény tény marad.

— Hidd el, hogy most búsul, küldj el érte.

— Hát ha nem akar visszajönni?

— Ezzel elárulja, hogy bűnös, mert nyilvánvaló lesz, hogy a haragtartás szokása. De ezt nem hiszem.

— Jó, megteszem. Várok még egy vagy két napot; két napnál többet semmi esetre; s ha ezalatt nem ad hírt, én küldök el ő hozzá. Azt hittem, Wildevet itthon találom. Elment hazulról?

Thomasin egy kissé elpirult. — Nem, mondá. — Csak sétál a pusztán.

— Miért nem vitt magával téged? Az este gyönyörű. A friss levegő épen oly jót tesz neked, mint neki.

— Oh én nem vágyom sehova; meg baba is itt van.

— Igaz, igaz. Azt gondoltam, jó lenne az uraddal is beszélni e dolgról — mondá Clym határozottan.

— Én nem beszélnék, ha neked volnék — felelt Thomasin gyorsan. — Nem lehet annak semmi haszna.

Clym erősen szemügyre vette unokatestvére arcát. Nincs kétség, Thomasin nem is álmodott arról, hogy férje is szerepet játszott azon tragikus délután eseményeiben: de magatartása azt látszott elárulni, hogy a Wildeve és Eustacia közt fönnálló gyöngéd viszonyt maga is némi gyanuval nézi.

Mindazáltal Clym semmit sem tudhatott meg, s midőn búcsúzni fölkelt, bizonytalansága még erősebb volt, mint idejöttékor.

— Egy vagy két nap múlva tehát fogsz irni neki? — kérde a fiatal asszony komolyan. — Akkor remélem, ez a szerencsétlen elválás véget ér.

— Fogok — felelt Clym. — A mostani állapotomban egyáltalán nincs valami nagy gyönyörűségem.

Eltávozott, s a halmokon át hazament. Mielőtt lefeküdt volna, leült s a következő levelet írta:

«Édes Eustaciám! Követnem kell szívem sugallatát, a nélkül, hogy elmémet nagyon kikérdezném. Visszajössz hozzám? Tedd azt, kérék, s a múlt legyen eltemetve köztünk. Nagyon szigorú valék, de lásd, Eustacia, kegyetlen volt helyzetem is. Te nem tudod, sohasem fogod tudni, mit állottam én ki azokért a haragos szavakért, a melyekre a te magaviseleted indított. A mit csak becsületes ember ígérhet, mind azt ígérem neked most, tudniillik, hogy sohasem fogsz többé ilyenfélélt szenvedni tőlem. Fogadásokat tettünk mi egymásnak, Eustacia, s azt hiszem, jobb lesz, ha hátralevő napjainkat abban töltjük, hogy azokat megtartsuk. Jőjj vissza hozzám, ha talán szemrehányást téssz is. Láttam én szenvedésedet akkor reggel, mikor elváltunk; őszinte volt az és természetes, tudom. Szerelmünknek tartania kell tovább. Oly szívek, mint a mieink, sohasem kapcsolódtak volna össze, ha nem igaz érdeklődésből. Előbb nem tudtalak visszahívni Eustacia, mert nem voltam képes meggyőzni magam, hogy a ki veled volt, nem mint szeretőd volt ott.

De ha eljössz, s kimagyarázod a bántó látszatot, nem kétlem, hogy tudod igazolni hozzám való hűségedet. Miért nem jöttél eddig? Azt gondoltad, nem foglak meghallgatni? Bizonyosan nem gondoltad, ha eszedbe jutottak azok a fogadalmak s csókok, melyeket a múlt nyár holdfényes éjszakáin váltottunk egymással. Térj vissza hát, vár a szíves istenhozott! Nem tudok többé kárhozzatással gondolni rád, s azzal foglalkozom inkább, hogy eljárásodat igazolgassam.

Szerető férjed Clym.»

— Ime — mondá, a mint fiókjába tette a levelet — ez helyes dolog volt. Ha holnapután estig nem jön, akkor elküldöm neki.

Ezalatt Thomasin, a kit épen most hagyott ott, nyugtalanul, sóhajtozva ült szobájában. Férjéhez való hűségből minden gyanúját elhallgattatta ma este arra nézve, hogy Wildeve érdeklődése Eustacia iránt nem szűnt meg a házasságával. De nem is tudott semmi bizonyost; s noha Clym kedves, sze-

retett unokatestvére volt, ez a másik mégis közelébb állott hozzá.

A mint egy kis idő múlva Wildeve visszakerült sétájából, Thomasin megszólította :

— Hol voltál, Damon? Már egészen megijedtem miattad, hogy a folyóba estél. Nem szeretek egyedül lenni a házban.

— Megijedtél? — mondá Wildeve, megveregetve arcát, mintha valami házi állat volna. — Azt hittem, te semmitől sem ijedsz meg. Bizonyosan nagyralátó lettél, s azért nem szeretsz itt lakni, mióta egy kicsit ránk derült az idő. Igaz is, hogy boszantó dolog ez az új házvétel, de hát gyorsabban csak akkor hozhatnók rendbe, ha nem tizezer fontunk volna, de százezer, s az óvatosságra nem kellene sokat adnunk.

— Nem, én nem arra czélozok, sőt inkább maradjunk itt egy álló esztendeig, minthogy a babát valami veszedelemnek tegyük ki. De nem szeretem, hogy esténként el-eltünsz. Valamit forgatsz a fejedben, tudom, hogy forgatsz, Damon. Komoran mégy ki, s olyan tekinteteket vetsz a pusztára, mintha az valakinek a tömlöcze volna, pedig hát egy kedves vadon sétatér.

Wildeve szánakozó meglepetéssel nézett reá : — Micsoda ! Te szereted az Egdon pusztát?

— Szeretem, mert itt születtem a szomszédjában. Csodálom a mogorva, vén ábrázatát.

— Piha ! édesem. Azt sem tudod, mit szeretsz.

— Légy nyugodt, tudom én. Csak egy dolog nem tetszik az Egdonon.

— És mi az?

— Sohasem vissz magaddal, mikor sétálni mégysz. Miért barangolsz te magad annyit rajta, ha olyan nagyon nem szereted?

E tudakozódás, ámbár magában véve igen ártatlan dolognak látszott, zavarba hozta Wildevét, s mielőtt felelt volna, leült.

— Nem hiszem, hogy valami gyakran láttál volna barangolni. Mondj esetet rá.

— Mondok is — felelt Thomasin diadalmaskodva. — Mikor ma este kimentél, azt gondoltam, úgy is alszik a baba, utána nézek, hová mégysz te oly titokzatosan, hogy még csak szót sem ejtesz róla előttem. Kifutottam s utánad mentem. A hol az út elágazik, ott megállottál, körülnéztél az örömtüze-

ken, s aztán azt mondtad: «Az ördögbe is, megyek», s akkor gyorsan balkéz felé fordultál. Én aztán megállottam és néztelek.

Wildeve homlokát ránczolta, s aztán erőltetett mosolylyal kérde:

— Nos, hát még micsoda csodálatos fölfedezést tettél?

— Úgy látom, boszus vagy, hát ne beszéljünk róla többet; — azzal odament mellé, egy zsámolyra ült s úgy nézett föl az ura arczára.

— Ostobaság — mondá Wildeve. — Mindig így huzódnál te vissza. De most már folytassuk, ha egyszer megkezdtük. Azután mit láttál? Részletesen óhajtom tudni.

— Ne beszélj így, Damon! — mormolá Thomasin. — Nem láttam semmit. Eltűntél a szemem elől, s aztán körülnéztem az örömtüzeken és bejöttem.

— Talán nem is csupán ez egy esetben követtél így. Talán valami rosszban akartál utólélni?

— Teljességgel nem. Ezelőtt soha sem is tettem, ma sem tettem volna, ha olykor-olykor egyet-mást nem hallottam volna rólad beszélni.

— Mire czélzasz? — kérde Wildeve türelmetlenül.

— Azt mondják — azt mondják, hogy esténként Alderworthba szoktál menni, eszembe juttatja, a mit arról hallottam, hogy — —

Wildeve haragosan fordult meg, s egyenesen felesége elé állt:

— No, csak ki vele asszonyom, mit hallott? — mondá kezeivel hadonászva. — Tudni óhajtom, mi az, a mit hallott.

— Hát azt hallottam, hogy nagyon szerelmes voltál Eustaciába — semmi többet, csak ezt, ámbár egy piczikével többet is beszélnek. Nem szükség haragudnod.

Wildeve észrevette, hogy felesége szemei könnybe lábadnak.

— Nos — mondá — ebben semmi új sincs, s eszem ágában sincs gorombáskodni, nincs miért sírnod. Most pedig ne beszéljünk erről többet.

Aztán nem beszéltek többet, s Thomasin még örült, hogy van ok, a miért Clym látogatását és történetét elhallgathatja.

VII. FEJEZET.

A november hatodiki éjtszaka.

Miután Eustacia elhatározta, hogy szökni fog, olykor-olykor úgy látszott, nyugtalanság szállta meg, hogy valami megzavarhatná tervét. Az egyetlen esemény, a mi helyzetét igazán megváltoztathatta volna, Clym megjelenése lett volna. Az a gloria, a mely eleinte, mint szerelme, körítette őt előtte, most már szétfoszlott ugyan, de néha-néha eszébe jutott Clym egy vagy más egyszerű jó tulajdonsága, s az a remény ébredt benne, hogy talán meg fog jelenni előtte. Nyugodtan megfontolva azonban nem látszott valószínűnek, hogy ilyen szakadás, mint ez, valaha megszűnjék: neki továbbra is úgy kell élnie, mint egy elítéltnak, magára hagyatva, igazi otthon nélkül. A pusztát mindig úgy szokta tekinteni, mint nem az ő egyéniségéhez illő helyet; most az egész világot ilyennek érezte.

Hatodikán este ismét föléledt az az elhatározása, hogy elmegy. Négy óra tájt újból összeszedte kicsike podgyását, a melyet Alderworthról való futásakor magával hozott, s hozzávett még egyet-mást idehaza hagyott régi holmijából: az egész csomag elég kicsiny volt ahhoz, hogy kezében egy pár mérföldre elvihesse. A tájék mindinkább sötétedett, sárszínű fellegek csüngöttek alá az égről, mintha óriás ponyvák lettek volna keresztül vetve rajta, s az éj haladtával viharos szél támadt: de eső még nem esett.

Eustaciának semmi tennivalója sem lévén már, nem tudott benn maradni, s halomról halomra járt-kelt a ház környékén, a melyet mindjárt itt fog hagyni. E czéltalan kószálása közben egyszerre a Nunsuch Zsuzsánna viskója előtt haladt el, a mely kissé alacsonyabban feküdt, mint a nagyapjáé. Az ajtó félig nyitva volt, s a belül égő tűz ragyogó sávot vetett ki rajta a pusztára.

A mint Eustacia a fénysávon áthaladt, úgy tűnt föl, mint valami sugárból szőtt angyal, egy világító alak sötét színtéren: a pillanat elmúlt s ő ismét bemerült az éjtszakába.

Egy asszony, a ki bent a házikóban ült, meglátta s föl is

ismerte e pillanatnyi megvilágításban. Zsuzsánna maga volt az; épen herbatheát készített a fiának, a ki sokat betegeskedett, s most komolyan rosszul volt. Zsuzsánna letette a kanalat, megfenyegette öklével az eltűnő alakot, s aztán tünődve, mélézva folytatta tovább a munkát.

Nyolcz óraker, abban az órában, a melyet Wildevenek kitűzött a jeladásra, ha egyáltalán ad jelt, körülnézett az udvaron, megtudni, ha tiszta-e a tájék, aztán oda ment, a hol a tűzrevaló rekettye volt fölhalmozva, s kiválasztott belőle egy jó hosszú ágat. Ezt elvitte a gát sarkához, s miután hátratekintett, hogy le van-e eresztve minden függöny, tüzet gerjesztett és meggyújtotta. A mint az ág lángra kapott, megfogta az egyik végét, s addig csóválta a feje fölött, míg egészen elégett.

Csakhamar megvolt az az öröme, ha ugyan olyan hangulatban lehet szó örömről, hogy pár perczcel később hasonló fényt látott föltűnni Wildeve háza mellett. A korcsmáros megígérte volt, hogy ez órában minden este örködni fog, ha talán Eustacia csakugyan kívánná támogatását, s ez a gyorsaság bizonyítá, mennyire szavának állt. Négy óra múlva, azaz éjfélkor, kész volt Budmouthba vinni kocsijával Eustaciát, a mint azt megbeszélték volt.

Eustacia haza tért. Vacsora után korán visszavonult, s hálószobájában üldögélt, várva a perczet, mikor indulhat. Az éj sötét és fenyegető lévén, Drew kapitány nem kószált most kint a házikók közt, csevegni, vagy társakat keresni a korcsmába, mint a hogy hébe-hóba szokása volt ezeken a hosszú őszi estéken; otthon üldögélt a földszinten, egyedül szürcsölgetve grogját. Tíz óra tájt kopogtattak. A mint a szolgáló kinyitotta az ajtót, a gyertya sugarai Fairway alakjára vetődtek.

— Alsó Mistorver felé volt útam ma éjjel — mondá — és Yeobright úr megkért, hogy ezt hozzam be ide; de szavamra mondom, hogy a kalapom belésébe dugtam, oszt' egészen megfelejtkeztem róla, csak akkor jutott eszembe, mikor már lefekvőben voltam, s a kertajtót be akartam zárni. Így hát visszaszaladtam még egyszer.

Egy levelet adott át, s elment. A leány a kapitányhoz vitte, a ki úgy találta, hogy Eustaciának szól. Az öreg sokáig forgatta kezében a levelet, s gyanakodott, hogy Clymtől jöhet, de bizonyosra nem tudta megállapítani. Mindazáltal elhatározta, hogy mentől hamarabb átadja neki; s e szándék-

kal fölment hozzá, de szobája ajtajához érve s a kulcslyukon benézve, észrevette, hogy nem ég a gyertya; Eustacia tudniillik minden ruhástól ágyára vetette magát, így akart pihenni egy kissé, s erőt gyűjteni a küszöbön lévő útatásra. Nagyapja abból, a mit látott, azt következtette, hogy kár volna háborgatnia; s újra lesétálva a társalgóba, a kandallópárkányra tette a levelet, hogy majd reggel átadja.

Tizenegykor maga is lefeküdt, egy darabig pipázgatott az ágyban, aztán feltizenkettő tájt eloltotta a lámpát, s mint rendes szokása volt, lefekvés előtt fölhúzta a függönyt, hogy reggel, mielőtt a szemét fölnyitja, tudomást vehessen a széljárásáról, mert ablaka előtt egy szélzászló és vitorla állt. A mint ágyára dőlt, hirtelen meglepetve látja, hogy a zászló fehér árbozca megvillan, s mint valami phosphorossáv hasítja végig az éjtszaka sötétjét. Csak egy magyarázat lehetett, a ház felől hirtelen fénysugár vetődött az árboczra. Miután már mindenki pihenni tért, az öreg szükségesnek látta fölkelni, óvatosan kinyitni az ablakot, s kitekinteni rajta jobbra és balra. Eustacia hálószobájában világ volt, onnan jött az a fény, mely az árboczra esett. Tünődve, hogy miért kelhetett most föl Eustacia, határozatlanul állva maradt az ablaknál, s arra gondolt, hogy fölveszi a levelet s ajtaja alatt becsúsztatja, a mint egyszerre ruhasuhogást hall a szomszéd szobában, mely a folyosóra nyílt.

A kapitány arra a következtetésre jutott, hogy Eustaciát nem fogja az álom, s könyvért ment; nem is törődött volna tovább a dologgal, ha sírását egész világosan nem hallotta volna.

— Az urán jár az esze — mondá magában. — Ah, kis együgyű liba, nem kellett volna hozzá mennie. Kíváncsi vagyok, e levelet csakugyan Clym irta-e?

Fölkelt, begöngyölte magát tengerészköpenyébe, s kiszólt: — Eustacia! — Semmi válasz. — Eustacia! — ismétlé hangosabban — egy leveled van itt a kandallópárkányon.

De felelet senkitől sem jött erre sem, hacsak a széltől nem, a mely mintha le akarta volna harapdálni a ház szögleteit, vagy egy-egy pászta esőtől, mely meg-megkopogtatá az ablakokat.

Az öreg kiment a folyosóra, s ott állt várakozva vagy öt perczig. Eustacia még sem tért vissza. A kapitány vissza ment gyertyáért, s készült, hogy követni fogja, de először is hálószobájába nézett be. Itt, az ágy egyik oldalán, meglátszott a

fekvésének a helye, a mi elárulta, hogy az nem is volt megvetve; de még jelentősebb volt ennél az, hogy a gyertyatartót nem vitte le magával. Az öreg most már egészen megijedt: sietve magára szedte ruháit s ment le a főajtóhoz, a melyet maga zárt és lakatolt be. Az ajtó nyitva volt. Nem lehetett tovább kétség, Eustacia elhagyta a házat az éjféli órában; és hová mehetett? Követni szinte lehetetlen volt. Ha a ház rendes utczában áll, akkor még két személyt küldve ki, egyiket egyik, másikat másik irányban, bizonyosan rá lehetett volna találni; de a pusztán keresni valakit, sötétben, teljesen reménytelen vállalat volt, mert itt minden pontból annyi irányba lehetett haladni, a hány délkör ágazik ki a polusból. Teljes zavarban affelől, mit kelljen tennie, benézett a társalgóba s megütődve látta, hogy a levél még érintetlenül ott van.

Féltizenkettőkor, miután a ház teljesen elnémultnak látszott, Eustacia meggyújtotta a gyertyát, meleg ruhát öltött, kis csomagját kezébe vette, s újra kioltva a világot, lement a lépcsőn. A mint a szabadba ért, észrevette, hogy az eső szitál, s a hogy megállt egy kissé az ajtóban, még sűrűbben kezdett esni, s az idő egészen fenyegetőre vált. De ha már egyszer rászánta magát erre a lépésre, nem lehetett meghátrálnia a rossz idő miatt, mert hisz Wildeve is tudósítva volt, s ezóta már valószínűleg várta is. Az éj gyászosan komor vala, mintha az egész természet bakacsinba öltözött volna. A fenyőfák tuskés ormai a ház mögött úgy meredtek az ég felé, mint valami klastrom csúcsai és tornyai. Semmi sem volt kivehető a láthatáron, csupán az a kis tűz világított ki a Nunsuch Zsuzsánna házikójából.

Eustacia fölnyitá esernyőjét, kiment a kertből, a lépcsőkön fel a gátra, a hol már nem fenyegette a fölfedezés. Megkerülve a mocsárt, a Blackbarrownak vezető ösvényt követte, megbotolva itt-ott egy-egy tőzegsomóban, kákabokorban, vagy megcsúszva a húsos gombatelepeken, melyek úgy heverték szétszórva a pusztán, mint valami óriási állat tüdejének rohadt darabjai.

A holdnak s a csillagoknak nyoma sem látszott, mintha teljesen kioltotta volna őket a felleg és az eső. Oly éjtszaka volt ez, mely az utas gondolatait ösztönszerűen a világkrónika

rémes éjjeleinek a történetére terelte ; megjelent előtte minden, a mi szörnyü és sötét volt valaha a históriában és legendákban : az utolsó egyiptomi csapás, Senacherib hadseregének pusztulása, s a kínhalál a Getsemane-kertben.

Végre a Barrowra ért, s megállt gondolkodni. Soha tökéletesebb harmoniát, mint a milyen az ő lelkének chaosa és a külvilág chaosa közt e pillanatban volt. Egy gondolat vilant át agyán e pillanatban : valami hosszú utazásra nincsen elég pénze. Az elmúlt nap hánykódó érzelmei között sohasem merült föl az ő gyakorlatiatlan elméjében annak a tudata, hogy a nagy utazáshoz sok pénz kell, s most, hogy világosan belátta ezt, keservesen sóhajtott föl, nem tudott oly sugáregyenesen állani tovább, görnyedt-görnyedt lefelé esernyője alatt, mintha valami kéz húzná alulról le-le a Barrowba. Hát lehetséges az, hogy neki még továbbra is fogolynak kell maradnia ? Pénz : sohasem érezte még a becsét eddig. Hogy innen eltűnjön, már ahhoz is pénz kellene. Wildevetől kérni anyagi támogatást, olyan büszke asszonymak, mint ő, lehetetlen vala : már az a segedelme is, hogy Budmouthba elviszi, illetlennek és lealázónak tünt föl előtte az utóbbi órákban. S ha az maga nem ajánlotta volna, és pedig annyira sürgetően, soha igénybe nem veszi.

Senki sem nézhette volna e pillanatban szájalom nélkül, s nem azért, mert így ki volt szolgáltatva vésznek-viharoknak, vagy mert távol vala mindentől, a mi emberi, a Barrow lakóinak korhadozó csontjait kivéve : de azért a másik alakjáért a nyomoruságnak, a mely tetőtől talpig remegésbe hozta tagjait. Észrevehető volt, hogy végnélkül boldogtalannak érzi magát. Miközben az esőcseppek esernyőjéről köpenyegjére, köpenyegjéről az avarfüre s az avarfűröl a földre csurogtak, nagyon hasonló hangok hagyták el ajkait is ; s az ő arcán is olyan sűrűn peregtek alá a könnyek, mint a külvilágén. Lelkének szárnyait letörte ez a mindenfelől elébe álló akadály ; s ha még azt látta volna is, hogy könnyedén eljut Budmouthba, hajóra száll, s valamelyik nyugati vagy éjszaki kikötőbe vitorláz minden nehézség nélkül, még akkor is nagyon kevéssel lett volna több oka bizalommal nézni a jövő elé, annyira ellenségesek voltak a többi viszonyai. Fenhangon kezdett beszélni. Ha egy asszony ily helyzetben, a ki nem öreg, összetört, halálra vált vagy eszelős, egyedüllétében zokogni kezd és hangosan beszélni, akkor bizonynyal nagy bajban van.

— Nem mehetek, nem mehetek! — nyögte fájdalmasan. — Nincs pénzem; nem mehetek! S ha mehetnék is, mi jó lenne belőle? Sínylődnöm kell jövődre is, mint az idén, ezután is épen úgy, mint ezelőtt. Hogy próbálgattam és hányszor próbálgattam ragyogó úrinő lenni, s a végzet menynyire ellenem volt! . . . Nem érdemeltem meg ezt a sorsot! — kiáltá elkeseredett kétségbeeséssel. — Oh, mily kegyetlenség volt engemet idedobni ebbe a rosszul rendezett, tökéletlen világba! Sok tehetség volt bennem; de tönkretettek, megsemmisítettek, szétmorzsoltak oly dolgok, a melyek fölött nem volt hatalmam. Oh, mily kegyetlen az ég, hogy ilyen kinszenvedéseket mér reám, hiszen soha-sohase vétettem ellene!

Az a távoli fény, melyet Eustacia észrevett, mikor a házból kijött, mint jól sejté, csakugyan a Nunsuch Zsuzsánna házikójából eredt.

De a mit Eustacia nem sejtett, az Zsuzsánna mostani foglalatossága volt. Ez az asszony, mivel Eustacia alakját öt perczzel azután látta elsurranni ajtaja előtt, mikor beteg fia így kiáltott föl: «Anyám, nagyon rosszul vagyok», — úgy következtetett, hogy bizonyára az ő közelléte gyakorolt káros hatást a gyermekre.

Ez okból Zsuzsánna most nem feküdt le mint máskor szokott, mihelyt dolgaival készen volt. Hogy elűzze a gonoszt, a mit szerinte szegény Eustacia idézett volna oda, a babonának egy kísérteties eszközehez folyamodott. Ez az eszköz vagy eljárás arra volt hivatva, hogy erőtlenné, gyámoltalanná tegyen s megsemmisítsen minden emberi lényt, a ki ellen irányul. Az Egdonon jól ismert dolog volt az abban az időben, s még mai nap is elő-előkerül hébe-hóba.

Az asszony, gyertyával kezében, egy belső szobába ment, a hol egyéb edények közt két hatalmas barna fazék foglalt helyet, csorgatott méz volt bennük, körülbelül száz fontnyi, egész nyári gyűjtése a Zsuzsánna méheinek.

A fazekak fölött egy polczon földgömb alaku puha, sárga viaszdarab állt. Zsuzsánna levette ezt s néhány vékony szeletet metszett le belőle. A szeleteket egy nagy vaskanalba rakta s azzal visszatérvén a lakószobába, a tűzhely meleg hamujára helyezte a kanalat. Mihelyt a viasz annyira lágyult, hogy ala-

kítani lehetett, összeragasztá az egyes darabokat. És most sokkal figyelmesebb lett az arcza. Alakítgatni kezdé viaszt, s az eljárásból kitünt, hogy valami előre elgondolt formát akar neki adni. E forma emberi volt.

Addig-addig melengette, tapasztgatta, szétmetszette, meg összeragasztá, le-levágott egy tagot, meg visszaillesztett, hogy végre, vagy negyed óra múlva, az alak meglehetősen hasonlított egy asszonyhoz s hat hüvelyk hosszú volt. Most az asztalra tette hültni és keményedni. Maga pedig kezébe vette a gyertyát s fölment a lépcsőn, beteg kis fiához.

— Emlékszel-e rá, kedves fiam, mit viselt Eustacia ma délután még a fekete ruhán kívül ?

— Egy piros szalagot a nyaka körül.

— Hát még ?

— Semmit, csak szandal cipőt.

— Piros szalagot és szandal cipőt — mondá magában az asszony.

Nunsuch Zsuzsánna addig keresgélt, míg valami rikitó veres pántlikadarabra akadt, a melyet levitt és az alak nyakára kötött. Aztán tintát, meg ludtollat kerítvén elő az ablak közéből, feketére festé a viaszszobor lábait, körülbelül addig, a meddig a cipő födte volna ; s a boka környékén egymást keresztező vonalokat húzgált, a melyeknek amaz idők szandal szíjjait kellett képviselniök. Végre egy darab fekete rongyot kötött át a fejére, a mely homályosan emlékeztetett az asszonyok hajkötő szalagjára.

Zsuzsánna kinyujtott kezével eltartotta magától az alakot s meglegédeéssel, de mosoly nélkül szemlélgette. A ki a pusztalakóit ismerte volna, annak bizonyosan Yeobright Eustacia ötlik eszébe e viaszbáb láttára.

Az asszony most egy tuczat gombostüt vesz elő az ablakpárkányon levő kosárból, régimódi hosszú, sárga tüket, a melyeknek a feje első használatkor le szokott hullani. Ezeket aztán egyenként az alakba kezdi tűzdelni, minden irányban s szemmel láthatóan kinezés céljából. Valami tizenöt volt már így beleszurkálva, némelyik a fejébe a viaszalaknak, mások a vállába, a törzsébe, vagy fölfelé a talpába, úgy, hogy az egész báb telistele lett tüvel.

Zsuzsánna a tűzhöz fordult. Tőzgeből volt az ; s bár a nagy hamurakás, mely a tőzegtűzzel mindig együtt jár, kívülről

sötétnek s kihaltnak látszott, ha a vaslapáttal félre kaparta a színét az ember, belülről izzó zsarátnok vöröslött ki. Az aszszony néhány darab friss tözeget vett elő a kandallózugolyból s az eleven parázsra helyezte. Aztán a csiptetővel megfogva az Eustacia-alakot, a tűzbe tartá, s az lassanként olvadni, csepegni kezdett. S míg ezzel foglalatoskodva állt, ajkai folytonosan mormoltak valamit.

Különös értelmetlen duruzsolás voltaz, a Miatyánk visszafelé, ez volt a szokásos varázsige, mikor az ördög ellen akart valaki segítséget kérni. Zsuzsánna háromszor ismételte el a gyászos mondókát, s mire befejezte, a szobor már jócskán megkisebbedett. A tűzhelyre csepegő viaszból hosszú láng támadt, melynek görbe nyelve körül-körülnyaldosta az alakot, s mind mélyebben-mélyebben hatolt belé. Néha-néha a viaszszal leestett egy-egy tű is, a melyet aztán vörössé izzított a zsarátnok.

HARDY TANÁS *után, angolból*

B. P.

A HŐFORRÁSOKNÁL.

Trencsén-Teplicz, 1898.

I.

VÁGY.

Bágyadt napom lefelé hajlik,
Előttem már az est hajnallik,
Borús a táj, a lég hideg;
Elült a zaj, megszűnt a munka,
Vonuljunk vissza szűk lakunkba,
Bár az is oly néma, rideg.

Vagy keressünk nyájas vidéket,
Hol a föld keble ki nem égett
S belőle hő forrás fakad, —
Vagy egy szívet, mely még szeretve
S a mult emlékein merengve,
Bennünket szívesen fogad.

II.

ÜDVÖZLET.

Ti, kiket most körültem
Üdén virúlni látok,
Zöld pázsit szőnyegébe
Hímzett pompás virágok.

Te rejtett, hallgatag völgy,
 Hol a vadon természet
 Báját tünderkezével
 Fokozta a művészet.

Ti bükkös rengeteggel
 Borított zöld hegyormok,
 Melyeknek árnyas útján
 Én most gyakorta forgok.

Ne haragudjatok rám,
 Hogy lantom nem dicsőit;
 Szivem, fejem, bevallom,
 Egészen másba' fő itt!

Hogy majd hála-dalommal
 Közelitsek felétek,
 Gondotokba ne lantom'
 Most csak lábam vegyétek.

III.

AZ EREDETI.

Itt állok az ős rengetegben
 Egy kiugró magaslaton,
 Az árnyas erdő néma csendjét
 Mélán, merengve hallgatom.

Aranyos kis könyv a kezemben,
 Olvastam azt már valahol,
 Költője a dicső természet
 Örök szépségéről dalol.

Elöttem a mély völgy kitarúl . . .
 Tenyészet, élet mindenütt,
 Vidám derű lent a lapályon,
 Hol nem rég lomha köd feküdt.

Békét hirdet az ég kék boltja,
 A nap is mintegy ünnepel
 A szürke bérczet s zöld hegyormot
 Aranysugárral önti el. —

Kis könyvem! csak maradj bezárva . . .
 Gyarló fordítás minék itt,
 Mikor közvetlen látom, érzem
 A fölséges eredetit ?

IV.

NÉMA ERDŐ.

Mikor ez a bükkös erdő született,
 Könyörgéssel ostromolta az eget:
 «A mit kérek, add meg uram, teremtőm!
 E magas hegy legyen bölcsőm s temetőm.

Nőjtek itt fel, hogy majd ezernyi karral
 Birkózhassam a rám törő viharral,
 Koronámat mindig újulni lássa
 Egymás után évszázadok mulása.

Lombjaimat nyári szellő lengesse,
 Aranyfényben a napsugár fürdesse,
 Szemem előtt illatozzék elszórva,
 A vadvirág, meg a piros szamóca.

Ki fölkeres, szelíd tájat is lásson,
 Balsamos rét nyíljék egy-egy tisztáson
 S bár környékét setét árnyam befedte,
 Az ég boltja derült legyen felette.

Félénk vadak nálam vígan éljenek,
 Bozótomban biztos szállást leljenek,
 Az ember is, az ártatlan üldözött,
 Menedéket sűrű bokraim között.

Szikláimból hideg forrás fakadjon,
 Le az aljba csörgedezve haladjon
 S a ki egyszer szomját oltja belőle,
 Ha távozik, áldva szóljon felőle».

A mit kívánt, mind megnyerte az erdő ;
 Egyet nem kért s nem adott a teremő,
 Örök-némán, örök-búsan így maradt:
 Elfelejtett kérni dalos madarat.

V.

PANASZ.

Elhüszöltem, elhevertem
 Árnyadban egy hónapot,
 De harmincz közt alig nyertem
 Egy igazi jó napot.

Ha derült is egy vagy kettő,
 Nem volt abban köszönet,
 Nyugtalan vágó és epezető
 Bú gyötörte szívemet.

Vágy azért, mi távol tőlem
 Otthonomban elmaradt,
 Bú azért, mit itt előttem
 Tükröz minden pillanat.

VI.

BÚCSÚ.

Isten veled immár, czifra fürdő, Teplicz !
 Gyógy-teremedben már lejthetik a czeplít,
 Morva, szlovák, lengyel, muszka, porosz, német,
 A mint idegyűjtéd e bábeli népet.

Mert magamat azzal minek is ámitsam,
Hogy még a magyart is közéjük számítsam?
Megtenném, de hol van? keresem, nem látom . . .
Magyar szellem és szó itt csak éber álom.

Pedig ez a föld még Magyarország földje,
Könyvünkbe van írva bérce, hegye, völgye;
De a nép, mely itt a sovány rögöt túrja,
Mintha azt várná, hogy hódítsuk meg újra.

S telik is az tőlünk, nem fegyveres kézzel,
Csak számítani tudó józan okos észszel,
Melynek nyomait majd kíséri köz-áldás
Addig Isten veled, szép idegen szállás!

LÉVAY JÓZSEF.

ISTVÁN NÁDOR LEVELEI. *)

István nádor, a mint tudjuk, 1848 szeptember 22-én elhagyta Magyarországot és Schaumburgban, Németországban élt visszavonultan, családi jószágán. E remeteségében a gazdálkodás, birtokának mintakárban való tartása foglalta el, de a mi vigasztalta, az egy kedves tudományszakja: az ásványtan és földtan volt. Kora ifjúságától kezdve nagy szeretettel foglalkozott a mineralogiával és geológiával. Magyarország nagy gazdagsága ásványokban még inkább alkalmat adott arra, hogy a nádor nagyon kevés üres pillanatában e kedvelt szakjával foglalkozék és gyűjteményét gyarapítsa. Schaumburgban aztán egész erejével úgyszólván rávetette magát kedvelt tárgyára, vigasztalást, feledést keresett és talált az ásványoknak, a föld fejlődésének tudományában. Érintkezésbe lépett Haidinger Vilmossal, a bécsi geologiai intézet megalapítójával, kinek indítványára és közreműködésével alakult egész sereg hasonló intézmény és egyesület.

István királyi herczeg a távolból, visszavonultságában nagy figyelemmel és jóakarattal kísért minden mozgalmat, mely a geologia és mineralogia terjesztésére, fejlesztésére irányult és egész sereg levelet intézett Haidingerhez, kit a nádor ritka lelkesedéseért és azért a páratlan kitartásáért, melylyel utat tört e nagyfontosságú tudományszaknak, nagyrabecsült és őszintén szeretett.

Egész kötetet tesznek ki azok a levelek, melyeket István királyi herczeg, egykori nádor, Haidingerhez írt. E leveleket nem-

*) *Erzherzog Stephan. Briefe an Wilhelm Haidinger, Director der k. k. geologischen Reichsanstalt, 1850—66.* Wien, 1897. 193. l. S. Wende.

régiben, Bécsben kiadták. Az, a ki írta s a kihez írta e leveleket, rég porladoznak, a levelek kiadása tehát helyes volt s e kötet történelmi szempontból igen becses és érdekes. István királyi herczeg ugyanis a legteljesebb bizalommal volt Haidinger iránt és leveleiben, bár láthatólag igyekezett tartózkodni a politikától, mégis sok helyen tesz megjegyzéseket, reminiscentiákat az akkori politikai állapotokra, egy-egy megjegyzése oly jellemző, hogy azon kor történetírója el nem mulaszthatja e leveleket elolvasni; egy pár világító sugarat talál bennök az eseményekhez és sok fényugarat, mely István herczeg nemes, humanus lelkét, erős szívét és fenkölt gondolkodását világítja meg.

A 193 lapra terjedő kötetben István herczegnek 114 levele van. E levelek általános tartalma: válaszok Haidingernek, ki minden mozgalmat, minden nehézséget, bajt és sikert, mely az ásványtan terjesztése közben történt, hűségesen tudatott magas pártfogójával. A herczeg hűségesen válaszol a tudós leveleire, buzdítja, vigasztalja, részben egészen személyes ügyeiben is, figyelemmel kíséri előhaladását és szerencsekívánatait küldi családi ünnepélyeihez. Állandóan «kedves barátom»-nak szólítja, sőt egyszer jovialisan bocsánatot kér, hogy nem osztályfőnök úrnak szólítja, hanem csak kedves barátjának. Erre Haidinger tudatja a herczeggel, hogy ő nem is osztályfőnök, csak osztálytanácsos. A herczeg udvarias gyöngédséggel válaszol: «Csak annyit mondhatok erre, nagyon kívántam volna önnek nagyobb állást, melyet jól kiérdemelt és helytelen czímezésemmel bizonyítom, hogy milyen régen távoztam Ausztriából (1855 szeptember 9. keletű levél) és hogy mennyire nem ismerem a mostani hivatalnoki hierarchiát és beosztását».

Az ásványtani kérdéseken kívül azonban, pár év mulva, mikor már István herczeg meggyőződött arról, hogy az a tudós, kivel levelez, megérdemli bizalmát, lassan-lassan apróbb megjegyzéseket tesz a politikára és saját családi eseményeire vonatkozólag. E megjegyzések azok, melyek — mint említők — történelmi szempontból becsessé teszik a kiadott levelezést és e megjegyzések közül fogunk néhányat ismertetni — csak egy igen kevés részét, mely minket magyarokat inkább érdekel, a mi történelmünkért.

Az első, bár nagyon rövid nyilatkozatot, mely a mult eseményekre vonatkozik, a szerető fiúnak édes anyja miatt érzett fájdalma csálja ki a tartózkodó férfiúból. István herczeg anyja, József nádor harmadik neje, Mária Dorottya, 1855 márczius 30-án

meghalt. Április 5-én a következő mélyen megindító, fájdalmas sorokat írja a gyászoló herczeg: «Ön, úgy-e, nem fogja rossz néven venni — késő válaszát érti — egy mélyen sujtott fiútól, a ki óráról-órára jobb híreket várva forrón szeretett édes anyjáról, míg végre értesülnie kell, ah, nagyon is korán történt elhunytáról, nem nyult mindjárt tollhoz, hanem hagyta kissé telni az időt, hogy összeszedje magát, hogy mint keresztyén magához térjen! Még most is nehezemre esik az, most is az a bánat, a legmélyebb fájdalom érzései tolulnak szegény szétdúlt lelkembe, de el akarom, el kell fojtanom őket. 1847., felejthetetlen édes atyám halála óta, bár ott van az 1848-ik év is a maga borzalmaival és rám hárult következményeivel, nem jutott részemül oly nehéz pillanat, mint a minőnek márczius 29-ének és 30-ának kétszeresen lennie kellett; távol hazulról, képtelenül arra, hogy szegény testvéreim segítségére legyek és befoghassam fáradt szemeit annak, ki anyám volt, e szó legigazabb értelmében. Oh vallás, te vigasztalója a bánatosoknak és busongóknak, tölts el most teljesen és egészen! Ez az én mindennapi imám, mely ha meghallgatásra talál, fájdalmas visszamemlékezésben hagy ugyan, mely soha sem tud elmúlni, de kihoz a legmarczangolóbb fájdalomból, mely állandóan elviselhetetlen volna». Milyen megható kitörése ez egy fájdalommal tele nagy szívnek!

1855 decz. 17. keletű levelében érinti az akkori, a krimiai hadjárat miatt való válságos helyzetet. «És most, hogy cosmopolita legyek, az egész világnak kívánnék valamit: a békét, melyet oly régen fájdalmasan nélkülözünk, a jólétet, melyre mindenkinek szüksége van, a nyugalmat, mely egyedül képes szerencsét és boldogságot hozni az államra. Oh, bárcsak Deus ex machina lehetnék és megtehetném, hogy kissé Szentpétervárra repüljek, s ott az emberkéknak ezt mondjam: Köszetek tisztességes békét és pedig így, meg így; aztán Londonba úszhatnék, Párisba futhatnék, mindkettőnek fülébe sugnám: Elég már, nézzetek utána, hogy most, a mikor még jó dolgok van, békéhez jussatok, mely nektek is, pénzügyeiteknek is épen oly jót tenne, mint a muszkáknak, kik most már másodszer énekelhetik a nyolczvan millió rubel újabb kölcsön alkalmából, hogy «Stiglicz! Stiglicz! Beteg a csizecske, menjünk a borbélyhoz, vágassunk rajt' eret!» (István főherczeg itt a Stiglicz orosz bankházat érti e német nóta tréfás idézésével. Stiglicz czégét bizták meg a kölcsönművelet végrehajtásával.) De a nagy politikában mindig járatlan voltam, nem tudtam egyebet, mint kissé zsörtölődni,

némely dolgot meg nem érteni és ennyire végre minden butafejú képes.»

Mint nevezetes eseményt örömmel említi föl István herczeg Albrecht herczegnek 1856 augusztus 5. és 6-án történt látogatását nála. Albrecht Scheveningenből való hazatérése közben meglepte unokaöcscsét és nagy örömet okozott neki látogatásával.

A mit az ember kíván, annak gyakran hírét terjesztik, hogy annál keservesebb legyen a csalódás. Így volt ez István herczeg hazatéréseivel is. Úgy Ausztriában, mint Magyarországon többször óhajtották és terjesztették István herczeg hazaérkezését. 1857 márczius 1-én így nyilatkozik erről maga a herczeg: «Levele nagyon jól esett nekem és szinte sajnálom, hogy ezt a szép álmot épen ennek kell neveznem. Semmit sem tudok ilyen hazatérésről, menedékhelyem, melyet kilencz év alatt úgy megszerettem, nincs még arra hivatva, hogy előbbi viszonyaimnak visszaadjon». Később így folytatja: «Ha az Úr előbb vagy utóbb úgy rendelné, hogy visszatérjek abba az országba, mely nekem mindig drága volt és drága marad, akkor kérem, tartsa meg ragaszkodását és barátságát irántam épen oly mértékben, mint itt».

Hogy mennyire tartózkodó volt menedékhelyén a herczeg, arra jellemző ez is. A bécsi új földrajzi társulat tiszteletbeli tagjául választotta. E választást addig nem fogadta el, míg meg nem tudta, hogy még más két herczeg is tiszteletbeli tagja. Ezt meg is vallotta őszintén levelében, még pedig vidáman. Általában sok helyen csillan föl leveleiben az egészséges humor. Mikor Haidinger nemességet kap, illetve lovagi czímet, czímert választ magának, de előnevet nem. Erre így ír előkelő barátja: «Tehát egyszerűen «Haidinger lovag» előnév nélkül — etiam bene; a katonai nemességre emelésekből következtettem, hol az urak a legcsodálatosabb előneveket választják, nevezetesen az oroszán annak idején nagyon is keresett állat volt, míg végre az ellenőri hivatal, melynek vigyáznia kell arra, hogy egy prædicatumot kétszer ne adományozzanak, egy újabbi oroszán-kívánónak így válaszolt: most már legfőllebb csak «oroszánfarkat» kaphat, az oroszán összes többi részein már tuladtak». A herczeg e levelében az a nevezetes, hogy czímerébe pajzstartónak Haidinger is oroszánt választott, a min aztán a herczeg legközelebbi levelében jót mulatott.

Ferencz József Ő Felségéről, királyunkról is szól párszor,

mindannyiszor a legmélyebb hódolattal és gyöngédséggel. — 1858 január 9-én Radetzky haláláról szólva, fölemlíti, hogy abban a két királyi kéziratban, melyet a halálozás alkalmából a császár a hadsereghez és Radetzky fiához intézett, olyan tiszteletet nyilvánított az elhunyt iránt, hogy ilyesmire «csak Ferencz József, a lovagias úr» volt képes. Majd fölemlíti, hogy a «lovagias császár» menyire gyászolja Radetzkyt. Mély hálával szól uralkodónkról, midőn István herczeg főkamarsának, Anders altábornagynak ötvenéves katonai szolgálati jubileumát ünnepelték, 1863-ban. István herczeg maga figyelmeztette az uralkodót e napra és kérte, hogy a vaskoronarend nagykeresztjét adományozza az altábornagynak. «Tíz nappal legalázatosabb beadványom után, írja Haidingernek, megérkezett a válasz Ischlból, a rendjellel együtt, hogy azon a napon helyettesítsem Ő Felségét és személyesen adjam át Andersnek az érdemrendet. Elképzelheti örömemet és hálámat az uralkodó iránt, ki ilyen gyöngéd és elmés módon teljesítette kérésemet». Az meg István herczeg gyöngédségét dicséri, hogy öreg főkamarsának azonkívül, hogy ilyen magas kitüntetésben részesítette, fáklyás-zenét rendezett, Weilburgból katonazenét is hozatott. Még egyszer szól megindító hálával Ferencz József király és Erzsébet királyné gyöngédségéről, jóságáról, de ezt alább említjük föl. A magyarokról, a magyar viszonyokról kétszeresen tartózkodó lehetett a nyilatkozást illetőleg, de azért még sem állhatta meg a herczeg, volt nádorunk, hogy ne szóljon rólunk és hazánkról.

Az 1860-ik év Szent István napjától nagyon tartottak, az udvari körök zavargásoktól féltek. Erre vonatkozik István herczegnek augusztus 26-iki keletű levelében ez a rész: «Az István-napi körmenet, melytől oly nagyon féltek, hála Istennek, rendben és minden zavar nélkül folyt le; nagyon szomorú is lett volna, ha ilyen szent cselekményt használtak volna föl arra, hogy régi viszályokat fölelevenítsenek és új békétlenséget hintsenek szét. Hanem aztán illetékes helyen bár csak mielőbb jutnának arra a meggyőződésre, hogy némely nagyon is fontos kívánság teljesítése elől nem lehet kitérni».

Az október 20-iki hirhedt rendeletről István főherczeg azt írja, hogy «a diabolus rotæ» csak az ingét változtatta, csak más címet adott. «A mi Magyarországot illeti, többet kapott, mint a mennyit hittem és sokat, sőt majdnem mindent ismét elért, a miért reám annak idején crucifige-t kiáltottak.» Megjegyzi még a

herczeg, hogy kezdetben chaoticus zavartól tart, melyet ez a rendelet fog okozni, nagyon szeretné, ha új korszak következne be, még pedig tekintettel Ausztria pénzügyi viszonyaira, aranykorszak a papirkorszak helyett.

Ugyanez év decemberében fölmerült az a hir, hogy az elégedetlen és fölháborodott Magyarországból küldöttség megy István herczeghez. «*Őn — írja a herczeg december 20-án — egy küldöttségről beszél, melyet állítólag Magyarországból küldénének hozzám. Az újságok írják — de mi mindent nem írnak az újságok, — nagyon kételkedem benne, különösen a mostani pillanatnyi ingerültségben, mely az igazat szólva, egyáltalán nem tetszik nekem, hanem még rossz, nagyon rossz következményekre mutat. Kevésbé vagyok nyugodt, mint előbb, — sőt többet mondok — nagyon sajnálom azt az elégtételt, melyet az én előbbi életem (vita antiqua) kapott a most történő dolgok által, mert a viszálykodások és összeütközések ritkán vezetnek jóra.*»

Az 1861-iki rendeletekre (Landesstatute) a herczeg megjegyzi, hogy bárcsak ez a napvilágot látott mű olyan gyerek volna, mely nem nyomorékon vagy halva született, mint Bachnál és Goluhovszkynál volt az eset, hogy rögtön koporsóra volt szükség, hanem megfelelnének az uralkodó szándékainak, melyek bizonyára népeinek anyagi és szellemi jólétét akarják.

Igaz szeretettel említi föl mindannyiszor öcsését, József főherczegét, kinek látogatásai nagy örömet okoztak István bátyjának s kinek eljegyzése alkalmával örömmel szól: Ez volt főföladatom, melyet magam elé tűztem és ez nekem Isten kegyelméből olyan módon sikerült, hogy nagyon örvendetesnek mondhatom». Még sokszor szól aztán József főherczegről, kinek első gyermekéhez keresztapául hívták. Fiut vártak, de hát leány lett, a mi az örömet egyáltalán nem zavarta, míg aztán korai halála bánatot nem keltett.

A magyarok iránt való tisztelete, a hol csak alkalom nyílik rá, kicsillan lelkéből. Néhány geologus Magyarországra utazott, hol nagy vendégszeretettel fogadták őket. «*Így van az ez én szeretett hazámban — írja erről a herczeg — vendégszeretők au possible mindenkivel, sőt tüntetőleg azok, ha, mint itt, azt kell kimutatni, hogy nem az emberre, hanem csak a császári hivatalnokra haragusznak.*»

Érdekes az 1865 márczius 31-én kelt levél. «*Szivesen mentem volna haza, írja a herczeg, de ezt különös alkalom nél-*

kül nem indokollhattam volna. E helyett azzal vigasztalom magam, hogy állásomhoz képest buzgón működöm. Így jelenleg falusi iskolában, hol e héten öt vizsgát csináltam végig. Ezeket 337 gyerekkel olvastattam és mindenkinek feladványait ki kellett javítanom. Kellett, mondtam. Így van ez csakugyan! Igen, mert az emberek már úgy hozzászótkak, a gyerekek annyira ismernek már, hogy több vidámsággal és kevesebb zavarral beszélnek velem, mint saját tanítójukkal». Itt aztán kedvesen írja le a herczeg azt a patriar-chális viszonyt, melyben a környék népével áll.

Fájdalom, megbetegszik és több gyógyítási kísérlet után Bécsbe kell mennie, hogy ott néhány híres orvostól tanácsot kérjen. Ez alkalommal nem találkozhatik Haidingerrel, mit megír levélben, egyúttal fölemlíti az uralkodónak és nejének iránta tanusított kegyes jóságát. Tiszteletét akarta tenni az uralkodónál, a ki azonban nem adta meg a kívánt audentiát, hanem e helyett maga látogatta meg a beteg herczeget. Ugyanakkor Erzsébet császárné (1866.) vidékről bejött a városba, csakhogy fogadhassa rokonát. Fájdalom, az orvosi tanács nem eredményezett állandó gyógyulást, hiában keresett a királyi herczeg üdülést melegebb éghajlat alatt, utolsó levelében, 1866 augusztus 30-án, arra kell kérnie Haidingert, hogy ne küldjön több levelet és küldeményt, mert orvosai megtiltották a levélírást. «Siralmas állapotban vagyok», írja és panaszolja, hogy betegsége mennyire erőt vesz rajta. Megható gyöngédséggel megigéri azonban Haidingernek, hogy gondoskodni fog arról, hogy az *Augsburger Zeitungban* egészségi állapotáról koronként hűsleges tudósítások jelenjenek meg. «És ha barátaim — úgymond — az Ausztria rovatban «István királyi herczeg»-et látják, ez is szíves üdvözetem a távol messzeségből». Még félév sem telt el e levél után és István herczeg 1867 február 19-én Mentoneban elhunyt, gyászára és fájdmára millióknak. Mily kegyetlen volt sorsa, hogy épen pár hónappal a kiegyezés előtt kellett meghalnia; nem érhetette meg a koronázást, a nemzetnek királyával való egyesülését, a mely oly fényes elégtételt, örömet és kárpótlást szerzett volna István herczegnek azon szenvedésért, a melyben bő része volt azért, mert Magyarországot vallotta édes hazájának.

GYALUI FARKAS.

É R T E S I T Ő.

A tenger élete. Irta dr. Keller Konrád, műegyetemi tanár Zürichben. Botanikai toldalékkal dr. Cramer Károly és dr. Hans Schinz tanártól. Fordította Csöpey László. Az eredetivel összehasonlítottá Paszlauszky József. 271 ábrával és 10 színes táblával. Buda-Pest. Kiadja a k. m. Természettudományi Társulat. 1897. XVI+700 lap.

Vegyük ki a magyar népszerű természettudományi könyvek közül azt a hatvan kötetet, melyet a Természettudományi Társulat cyclusos könyvkiadó vállalatában már eddig közrebocsátott, s meg fogunk ijedni a maradék kiáltó szegénységétől. A mink van, jóformán innét van. Igaz, hogy ez aztán élitetirodalom. A külföld legelőkelőbb e nemű írói adnak találkozót benne a mieink közül a legjobbaknak. A hazai szerzőktől származó rész az egésznek mintegy harmadát képezi. Az utolsó megjelent kötet, a hatvanadik: *Keller. A tenger élete.* Méltó folytatása a rendkívüli gonddal egybeállított sorozatnak. Valóságos panorámája a tengernek ez a könyv. A mit a tenger, állatot vagy növényt, megtekintésre érdemeset s a megfigyelésnek érdekeset, táplál, tenyészt, azt szinte elborítóan gazdag gyűjteményben találjuk itt magunk előtt. Úgy hogy kivonatos ismertetésre majdnem gondolni is lehetetlen. Különben, noha tudományos elvek és rendszer szerint akarja bemutatni a tenger akóit, teljességre nem törekszik, mindenünnét csupán «a leglényesebbet» akarja kiragadni, hogy a könyv a művelt közönség által élvezhető legyen. (Előszó.)

A munkát egy Bevezetés nyitja meg, a melyben szerző mintegy odavezet bennünket a mai tengerhez, kiindulva «a természet bárdolatlan emberének» szegényes álláspontjáról. Ezután négy részre oszlik a könyv. I. *A tengeri állatok életjelenségei általában.*

II. *Tengeri gerinczes állatok.* III. *A tenger gerincztelen állatai.* IV. *A tenger növényvilága.* Különösen tanulságos az első rész, mely az egész műnek épen felét foglalja el. Ebben ismerteti a tenger életének kutatását, visszamenve egészen Aristotelesig, s azután magát a tengert, abból a szempontból, hogy minő alapokat nyújt az állati életnek, s végül elsorolja a különböző általános életjelenségeket, minők például «Munkafölosztás és sokalakúság», «Együttélés vagy symbiosis», «Élődiség vagy parasitismus» stb. Azt hisszük, nem lesz érdektelen ebből a részből idézni néhány sort, a mely a munkafölosztásnak a tengeri állatok közt egy igen érdekes példáját mondja el. A részletnek némi actualitást is adnak a mai socialis törekvésekre vonatkozó egyes megjegyzések, de meg képet nyerünk legalább belőle, hogyan törekszik a szerző élvezhetővé tenni tárgyát és mennyire sikerül ez neki.

A hólyagos meduzákról vagy *Siphonophorákról* beszél itt, ezekről az uszó gyarmatokról, melyeket kivált a melegebb tengerek síktükrén találnak, s melyek «az államalkotásnak legnagyobbszerű s épen classikussá vált példáját szolgáltatják.» (68. l.) Ime a leírása ez állat-gyarmatnak: «Az elég terjedelmes hosszúságú csöves törzsnek felső végén körtealakú, vörös pigmentumos levegőtartót találunk, mely ez egész társaságot lebegve tartja fenn a vízen. Alatta a spiralis elrendezésű, sűrűn egymás mellé sorakozó, és teljesen átlátszó harangoknak számos csoportja következik, a melyek szigoruan szabályozott módon fölnyílnak és becsapódnak, a gyarmatnak továbbmozdításáról gondoskodván. Ha valamennyi harang egyszerre húzódik össze, a víznek hátracsapása fölfelé hajtja a gyarmatot, ha az összehúzódás csak egyoldalú, a mozgás ellenkező irányú. Alantabb a törzsből hosszú tömlők erednek széles szájnivalással és vörös gyomori tájékkal. Mindenik gyomortömlő tövén egy-egy hozzátartozó, igen hosszú fogókar ül, afféle izmos kötél, melyből oldalvást számos finom fonal nyúlik ki; vöröses duzzadás van rajtok, a melyen csalánbatterriák ülnek; végül még számos pikkelyszerű, a szélén fogazott darabocska látható, melyek mint afféle fedőpikkelyek borulnak az emésztő egyénekre.» (69. l.) Az alakzat magyarázatára nézve szerző a már szélesebb körben elfogadott többegyenű telep elméletét teszi magáévá. E szerint «uszó polipteleppel van dolgunk, melynek egyes egyénei közös törzsen ülnek és a szigoruan megvalósított munkafölosztás következtében az uszóharangok, az emésztőtömlők, fedőegyének stb. alakját öltötték föl, a mellett azonban erősen vissza is fejlődtek. Az egyes egyének

voltaképen csak származásilag vannak jelen, mert munkájuk révén pusztá szervekké sülyedtek». (69. l.)

«Nem hagyhatjuk el a Siphonophorákat a nélkül, hogy figyelemre méltó berendezéseikhez általános reflexiót ne fűzzünk. Bennök megismerkedünk a socialis állammal a maga legtökéletesebb alakjában, és mivel mai nap annyi sok világjavítónak csatakiáltása arra czéloz, hogy az emberi államot erre az ingó talajra terelje, a helyett, hogy értelmes közgazdasággal a tömeg baját enyhítené, bizonyára nem érdektelen ennek a már megvalósult sociális államnak jó és rossz oldalait közelebről megvizsgálni.

Az összes természetű erők és eszközök államosítása, a magántulajdonnak megszüntetése, a kizárólag együttes birtoklás: az emberi jövőndő állam képviselőinek e legsarkalatosabb követelése a siphonophoráknál föltétlenül meg vannak valósítva. A mit az egyes polip megszerez és földolgoz, tartozik beszolgáltatni az általános állami rakodónak, a terjedelmes középponti egyénnek. Innen kapja meg minden állampolgár, a mire szüksége van, és egészen rendjén van, hogy egyik se hanyagoltassék el, legyen bár uszóharang, tapogató- vagy fedőegyén a neve; így tehát valamennyien jól boldogulnak, úgy, hogy ez állam a fölszínes szemlélőre eredeti módon ugyan, de igen kedvezően hat, sőt a forgalombeli foglalatoskodás és szabályszerűség még tetszetős is.

Szigorú fegyelem, teljes alárendeltség az egésznek: ez itt a legfőbb elv, a mely sérthetetlen. Az uszóharangnak nincs egyéb dolga, mint gondtalanul ki- és becsapódni, a tapintópolip intésének engedelmeskedni, ha már feleslegessé vált a munkája; az evőpolip beszerzi a készletet és földolgozás után beszolgáltatja. Az egyesnek önálló mozgalmi a socialis államban szigorúan meg vannak tiltva. Megesik ugyan, hogy egyik-másik uszóharang megpróbál kénye-kedve szerint ki-becsapódni, valamely bamba fedőegyén elégedetlen a sorával, vagy valamely evőpolip túlságba csap: az effajta függetlenségieket azonban könyörtelenül kitesztítják az államból s átengedik sorsuknak; eleinte czéltalanul bolyonganak a szegények a vízben és csakhamar nyomorultul pusztulnak el.

A mai socialisták lehangosabb követelésével, az állandó hadsereg megszüntetésével, mint czélszerűtlennel az államban csakhamar szakítani kellett, sőt a fegyverkezés jóval tökéletesbedett és föntartása a napi keresetnek tetemes részét is követeli. Ujra ismétlődik itt a régi dolog, hogy a munkálkodó polgárok zöme köteles

elvéllalni a honvédelem tisztjét is; ime, az evőpolipok hosszú fonalaikon állandóan magukkal hordják a félelmes csalánbatteriaikat is, a mikkel nem csupán visszaverik a támadást, hanem sikeresen harcolnak a napi szükséglet előteremtésében is.

Ez államban kivétel nélkül minden állampolgárnak kevésbé vigasztaló a sorsa: minthogy a magasabbrendű elvnek egyoldalúan föl kell magát áldoznia, a maga fejlődésének tehetsége erősen hanyatlik, s nemcsak munkája, hanem külső megjelenése szerint is csak alkotórésze a gépezetnek. A szép polipból, mely szabadon nyulka ide-oda, semmit mondó tömlő, a jól fölszerelt meduzából lapos pikkely válik.

A rangbeli különbség nincs eltüntetve, hanem nagy könnyen fölismerhető, mindamellet mégis rendezett összeműködés áll fönn valamennyiök között, a táplálkozás középpontjától való közös függés öntudatra ébreszti az összes elemek egygyétartozását, a közös érdekek szülik a békességet.» (72—74 ll.)

A következő két részben aztán részletesen ismerteti szerző az egyes lakókat, elkezdve a czettől le egészen a Monerákiig, a melyek a «végső és legszélsőbb határkövét» képezik «a tenger rendkívül sokoldalú állatvilágának». A negyedik rész pedig, mely mintegy tizedét képezi az egész műnek, a tenger növényeivel foglalkozik. E résznek egy fejezetét Cramer írta, a többit Schinz.

A ki a művet mint irodalmi alkotást venné szemügyre, bizonyára kedvetlenül látná e több-szerzőjűséget. Különben is meglehetősen egyenetlenül van beosztva az egész munka, s meglátszik rajta, hogy szerzőjének jóval nagyobb érzéke van a szakszerű ismeretek egybegyűjtése, mint irodalmi formába öntése iránt, ez a negyedik rész meg itt-ott nagyon is elárulja toldalék-voltát azzal, hogy az előzőleg elmondott dolgokat nem részesíti mindenkor kellő figyelemben. Példa rá mindjárt a legelső lap, (603. l. Schinztól) mely a felső vízrétegek megvilágításával s a felülről behatólagos világosság alsó határával foglalkozván, jórészt ismétli ugyanazt, a mit Keller a 30—31. lapon elmond, a nélkül, hogy a két hely aztán az eredményt illetőleg megegyeznék. Schinz nevezetesen azt mondja, hogy még 490 m mélységben is mutattak ki chemiaailag hatásos sugarat, míg Keller ugyane czímen 500—550 m-ről beszél; sőt Keller valószínűnek véli, hogy 1500—2000 fonalra is lenyulik a mélybe a fény hatása (1 fonal = 1.829 m).

Természetesen elismerjük, hogy akkora ismerethalmaz fölött, mint a tenger állat- és növényvilága egy elme nem rendelkezhetik,

de csak sajnálni tudjuk, mikor a szakszerűség miatt az irodalmi alak szenvedni kénytelen.

A mi magát a fordítást illeti, az bizonyára igen derék és lelkiismeretes munka. S különösen sok gondot adhatott az idegen állatneveknek jó magyar nevekkal való kifejezése. (Ezek közül a ritkábban használtokról külön jegyzék számol be a 673—679. lapokon.)

Mindazáltal nem hallgathatjuk el, hogy idegenszerűség és pongyolaság elég nagy számmal kerül színre a fordításban. Nem tartjuk például elég szerencséseknek az ilyen kifejezéseket: «a melyek annak ellenére, hogy az emberi képzelem szülőttei, mégis bejutottak híres művébe». (9. l.) «főleg a fejlődésbeli kérdések azok, melyek az ő buvárlataik tárgyai és melyek a tengeri zoológiát rendkívül előbbre vitték». (11. l.) «a zoologusnak foglalkozásaiban, (a numerust bízvást fölcsereélhette volna!) a melyek az ő szemökben szokatlanok voltak, különös dolgokat szimatoltak». (16. l.) «Amerika e téren is nagyon mozgalmasnak bizonyult». Értsd: tevékenynek. (22. l.) «a szellemek ellentétjei már megkezdték élénk mérközésüket». (221. l.) «az eszményi javak ápolása korlátozásban részesül». (240. l.) Pongyolák az ilyen mondatzövések is: «pár hét alatt szeljük át az óceáni térségeket, a melyek egykoron hónapokba és évekbe kerültek». (3. l.) — A térségek kerültek hónapokba? «Az óceáni alakok lakóhelye óriási, jóval terjedelmesebb, mint a szárazföldi fajoké, mert 73 százalékot, tehát az egész földszín háromnegyed részét tenger borítja». (24. l.) — Szembetűnő, hogy a 73 százalék teljesen gazdátlanul lóg a mondatcsoportban «az ő vizsgálatok (a skandinávoké) felköltötték az angol zoologusok figyelmét, egészen abban a helyes sejtelemben élvén, hogy a tenger nagy meglepetések tanyája, és csakhamar elegendő számmal láttak hozzá a nagy vizsgálatokhoz». (11. l.) — Hogy kik éltek helyes sejtelemben, azt itt legfeljebb sejtteni lehet. «A socialis kérdés épen olyan régi, mint maga az élő természet, az első organizmus megjelenésével merült föl, hiszen akkor vette kezdetét az életvilágban a létért való harcz, a melynek minden teremtmény alá van vetve és mai nap komolyan senki sem tagadja». (79. l.) — Mit nem tagad mai nap komolyan senki, azt ebből meg nem tudjuk; a socialis kérdést-e vagy a létért való harczot, vagy tán valamelyiknek a létezését inkább, avagy jogosultságát? — Találunk furcsa megjegyzést is: «... a költség, ha a buvár nem akarta magát adósságba verni, nem állhatott a tudományos eredménynyel helyes arányban».

(17. l.) — Vajjon, ha akarta az a buvár adósságba verni magát, meg lett a helyes arány? — Valószínűnek látszik, hogy a fordítás itt nem szabatos.

Az ilyenféle példákat különben még bőven szaporíthatnók, azok, a miket itt fölhoztunk, minden utánjárás nélkül, egyszerűen az első olvasásnál megjegyzettekből kerültek.

Mindent összevéve: a mű átültetése kétségtelen és nagy nyereség irodalmunkra nézve, a fordítás is egészben jó, egyes helyeket nem tekintve, a hol a fordítót, úgy látszik, cserben hagyta a styl-érzéke.

p. gy.

Amerikai mezőgazdaság. Irta Szilassy Zoltán. Az országos magyar gazdasági egyesület szerkesztő titkára. Buda-Pest, 1897.

Abban a nagy világv versenyben, mely a gabonaárakat annyira lenyomta s a régi cultur-államok mezőgazdaságát súlyos válságba sodorta, még mindig az éjszak-amerikai Egyesült-Államok játszák a főszerepet. Az európai tőzsdék idegesen lesik a new-yorki és chicagói jegyzéseket s az amerikai közraktárakban fölhalmozott vagy az Atlanti-tengeren úszó gabonakészletek döntő súlylyal bírnak az árak alakulására.

Bár az amerikai verseny hatalmas hullámcapásait első sorban az angol mezőgazdaság érzi s mi inkább az orosz és román búza versenyével vagyunk kénytelenek megküzdeni. A világpiac árainak egy színvonalra lejtő irányánál fogva a tengerentúli nagy köztársaság mezőgazdasága ránk is közvetlen érdekléssel bír s köszönettel tartozunk Szilassy Zoltánnak, hogy egy ily részletes, tanulmányos s a nagy közönségnek is megérthető és élvezhető munkában mutatja be az Egyesült-Államok mezőgazdaságának mai képét. Irodalmunkban sem hiányzanak ugyan az egy vagy más tekintetben figyelemreméltó, sőt jeles munkák, melyek a mesésen fejlődő új világgal foglalkoznak; de ezek vagy általános jellegű művek, melyek a népességi, közigazdasági, társadalmi és közművelődési állapotokat vázolják, vagy egyes specialis kérdésekkel foglalkoznak. Magát az amerikai mezőgazdaságot s annak egészét rendszeresen Szilassy Zoltán munkája tárgyalja először.

Szerző az 1893. évi chicagói nemzetközi kiállítás alkalmával kereste föl Amerikát, mint az országos magyar gazdasági egyesület és a földmívelésügyi miniszterium néhány tagjából alakult társaság

vezetője. A tanulmányút fél esztendőre terjedt, mely idő alatt bő alkalma nyílt közvetlen szemlélet alapján ismerni meg a hatalmas köztársaság mezőgazdaságát. E munka azonban nem egyszerű utórajz, nem a futólagos benyomások papírra vetése. Bármily élesen megfigyelő szemmel nézze is az utazó a körülötte föl és letünő képek változatos paorámáját, s a hatóságok és egyesek előzékenysége bármennyire megkönnyítse is a helyi viszonyokba való mélyebb bepillantást; fél esztendő távrolról sem elég egy óriási állam mezőgazdaságának alapos megismerésére. Szerzőnk tehát nagyon helyesen tett, mikor a helyett, hogy egyszerűen csak közvetlen benyomásairól számolt volna be, egy, a főlszínen mozgó hivatalos jelentés keretében, áttanulmányozta az amerikai mezőgazdaságot ismertető irodalmat, s kiegészítve saját tapasztalatainak hézagait, de másrésről a közvetlen szemlélet-nyújtotta biztossággal bírálva mások véleményét, egy széles alapokon nyugvó tudományos munkát írt.

A munka felöleli a mezőgazdaságot a maga teljes egészében, a birtokviszonyok ismertetésén kezdve, az összes termelési ágakon keresztül, a mezőgazdaság fejlesztésére szolgáló intézményekig. Csak egy hiányt látunk, nem tárgyalja a talaj- és éghajlati viszonyokat, noha a mezőgazdaságban épen ezek játszák a főszerepet. Igaz, hogy az egyes fejezetekben elszórva, a talaj- és éghajlati viszonyokra is találunk érdekes megjegyzéseket, de az olvasóra nézve sokkal tanulságosabb volna, ha e főtényezők ismertetése a kiindulási alapot képeznék.

Az élénk s e mellett szakszerű leírások az összes fejezetekben lekötik az olvasó figyelmét, de a magyar gazdát természetesen főleg azok az ágak érdeklik, melyek termelése nehéz versenynyel sújtja, vagy fenyegeti mezőgazdaságunkat. Első sorban tehát a gabona-termesztés, másodsorban az állattenyésztés. Szilassy Zoltán behatóan foglalkozik az amerikai búza versenyének kérdésével. Ő is, mint a legtöbben, kik e kérdést tanulmányozták, arra a következtetésre jut, hogy az amerikai verseny már túl van a tetőponton, s inkább hanyatlani fog, sem mint növekednék. A belterjesebb művelés, mely az ingyen, vagy olcsó áron megszerezhető földbirtokok elfogysása, a népesség növekedése, valamint a sűrű talajokkal bíró más országok versenye folytán okvetlenül meg fog honosodni, a termelést valószínűleg lényegesen fokozni fogja ugyan, de a terméstöbbletet az emelkedő belfogyasztás köti majd le, s a kivitelre maradó fölösleg nem fog szaporodni.

De nem csak ez a nagy, általános érdekű kérdés az, melyet

hazai viszonyaink szempontjából tárgyal. Érdeméül tudjuk be a munkának, hogy a hol csak lehet, levonja a ránk nézve hasznos tanulságokat. Így például, hogy csak egyet említsünk, kiemelve az amerikai farmerre nézve az elevátor-rendszer előnyeit, rá mutat az akadályokra, melyek nálunk ez intézmény meghonosulásának útját állották. Hibának tartja, hogy hazánkban nagy központi elevátorok létesítésére törekedtek, a helyett, hogy kisebb vidéki elevátorokat állítottak volna, melyek azonkívül, hogy csekély költséggel létesíthetők, a termelőt közvetlenül a fogyasztóval hoznák összeköttetésbe. További akadályul jelöli meg, hogy az elevátorokba beraktározott gabona letéti jegyeire, megfelelő törvényhozási intézkedés hiányában, könnyű, gyors és olcsó hitel sem szerezhető. Végül a gazdasztály idegenkedését attól az átalakulástól, melyet a gabonaértékesítés tekintetében az elevátorrendszer szükségkép előidézne, szerzőnk szintén lényeges akadály gyanánt emeli ki. «Az amerikai elevátorokban is — úgymond — a gabonát beérkezése után meg-hitelt hivatalos személyiségek bonitálják és a gabonakereskedelemben is elfogadott típusok szerint osztályozzák, úgy hogy a gabona az elevátorba bekerülte után elveszti individualitását, és már a rak-tári elismervényen a nyert minősítés szerinti típusként van meg-jelölve, a kereskedelem e szerint értékeli és vásárolja. Ez eljárás mellett az egyes, kivált kisebb termelők gabonája tömegekben kezelhető, és így az összes szükséges munkálatok nemcsak olcsóbban eszközölhető, hanem az árú az eladásnál is jobban értékesít-hető, mert a vevő egyforma nagyobb tömegeket vehet ugyanazon minőségű gabonából. Addig míg termelőink — kivéve a legnagyobbakat — gabonájuk individualitásának előnyéről legalább vidéken-kint lemondani nem akarnak, az elevátorrendszer sem kicsinyben, sem nagyban nálunk meghonosodni nem fog, mert a kezelés költségei aránytalanul magasak maradnak, úgy hogy az elevátorrend-szer egyéb előnyei is megsemmisülnek». Részint a szerző követke-zetéseinek alaposágát kívántuk ez idézettel bizonyítani, részint jelezni óhajtottuk e helyen is azt a fontosságot, melylyel az elevátor-rendszer kérdése mezőgazdaságunk szempontjából bír.

Bár vannak egyes amerikai intézmények, melyekből mi is okulhatunk, a tengerentúli nagy köztársaság a mienktől annyira eltérő, idegen világ, hogy az ottani mezei gazdálkodás követendő például vajmi kevésbé szolgálhat nekünk. De az ottani mezőgazda-ság tanulmányozása — a legközvetlenebbül érdeklő versenyviszo-nyokat nem is számítva — reánk nézve meddőnek még sem mond-

ható. Az az erély, az a kitartás, az a számítani tudó gyakorlatiasság, mely az amerikai mezőgazdaság minden ágában nyilatkozik, serkentőleg, buzdítólag és oktatólag hat a magyar gazdára is.

Szilassy Zoltán műve, különösen ebből a szempontból föltétlenül megfelel még a kényesebb igényeknek is. A munka népszerűsítésére szolgál a szöveg közé nyomtatott 104 kép, melyek közül sok a sikerült, sok a tanulságos. Természetesen kevésbé sikerültekkel is találkozunk, részint a kivitel, részint a megválasztás szempontjából. Az utóbbira nézve például főlemlíthetjük, hogy a szarvasmarhatenyésztést ismertető fejezetben, a helyett, hogy Amerika specialis fajtáit mutatná be, európai fajták ábrázolását látjuk, melyeket hazai közönségünk is eléggé ismer s a melyek Amerika szarvasmarha-állományának különben is csak egy kis töredékét teszik. Az ily kisebb hiányok azonban nagyon keveset vonnak le a munka értékéből, s a magyar közönség nem csekély élvezettel és okulással forgathatja e sok tárgyszeretettel és szakismerettel írt lapokat.

—a.

Les grands poètes hongrois: Arany, Petöfi. Traduction en vers par F. E. Gauthier, vice consul de France à Budapest, officier d'Académie. Paris, Ollendorff, 1898.

A francziák mintha kezdenének érdeklődni irodalmunk iránt; még ezelőtt egy évtizeddel is csaknem kizárólag a Petőfi neve jelentette rájuk nézve a magyar irodalmat, az utolsó 2—3 évből azonban elég számos fordításról van tudomásunk. Az Académie française 1896-iki közgyűlése többek között egy Jókai-fordítást is megjutalmazott és ugyanebben az időben jelent meg francziául *Az ember tragédiája*. Mikszáthtól is van már egész kötet és egy novelláját is *Le parapluie de Saint Pierre*-t nem rég közölte az egyik legelőkelőbb napilap, a *Journal des Débats*. Valamivel később a *Cosmopolis*ban Vörösmartyról volt olvasható értekezés néhány költeményének prózai fordításával. Az ifjabbak közül önálló kötettel szerepel Czóbel Minka *La Migration de l'Ame*, Justh Zsigmond *Le livre de Pouta*, a Polignac anthológiája *Poésies Magyares* pedig már a legifjabbakig megy, bemutatván csaknem ötven magyar lyrikust. E sorokban a legújabb kötetet akarjuk a magyar közönségnek bemutatni.

Mint már mondtuk, Petőfit régebben ismerik a francziák.

Az első fordítást 1855-ben adta ki Thalès Bernard; az ő utánna következőkből fölemlítünk néhányat. Dozon a *János vitézt* fordította le néhány lyrai költeménnyel együtt; Polignac említett köteté tizenöt költeményt tartalmaz tőle, míg a legnagyobb gyűjtemény*) két százat, mind prózában. Petőfi tehát legalább szám szerint elég gazdagon van már bemutatva a francziáknak, sőt talán még az irodalomra is gyakorolt némi hatást, legalább Kont munkájában**) ezt olvassuk; Jacques Richarda imité quelques poésies.

Arany eddigelé szerényebb figyelemmel kénytelen beérni, mindamellett A. Saissy, ki hosszabb ideig lakott Budapesten, Desbordes-Valmore és Ujfalvy tőle is fordítottak néhány költeményt, a Polignac gyűjteménye is tartalmaz tizenhetet. Önálló kötet — tudunkkal még nem jelent meg műveiből és a szóban lévő köteten is Petőfivel osztozik. Mindamellett így is nagy fontosságú ez rá nézve, mert az egész *Toldit* (a trilogia első részét tartalmazza) és mert verses fordítás.

Ez utóbbi körülményt külön kell kiemelni, minthogy a francziáknál nemzeti szokás — nem épen követendő — költöket is prózában fordítani (Shakspere, Goethe, *Az ember tragédiája*, Dozon és Desbordes-Valmore említett fordításai stb.) Örülünk, hogy a *Toldi* ettől megkiméltetett.

Gauthier úr, a fordító, köztünk él, hazájának budapesti alconsula, azonban az előszóban ő maga mondja, hogy nyelvünket csak nagyon tökéletlenül ismeri, azért fordítása úgy készült, hogy hivataltársá, André Tynayre úr, szó szerint lefordította neki *Toldit* és *János vitézt*. Ilyen módon tehát két fordító munkája van előttünk: az egyik tudja nyelvünket, a másik pedig költő (sikerrel fordította Puskin műveit is.).

Az előszó nem mondja, de művét összehasonlítva az eredetivel, arra a meggyőződésre jutunk, hogy teljes tartalmi hűségre törekedett és azt el is érte. Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy e fordítás az igazi *Toldit* nyújtja a francziáknak, a kötött forma korlátozása ellenére is. Hogy a francia költői nyelvnek mily fokát érte el a fordító s általában a francia olvasóra mily hatást tett fordítása, azt legilletékesebben a francia kritikusok ítélhetik meg.

A hűség ellen igazán alig egy pár nem jelentékeny hibát

*) *Petőfi Sándor. Traduction par H. Desbordes Valmore et Ch. E. Ujfalvy.* Paris, 1871.

**) Kont: *La Hongrie littéraire.*

követ el és ha mégis fölemlítjük ezeket, csak azért teszszük, hogy egy újabb kiadásban hasznát vehesse. Ime : IX. ének, 19. versszak : Fölnézett az égbe, az országútjára — Puiscomme un vagabond sur la déserte route ; az eredeti országútja itt a tejútat jelenti. X. ének, 6. versszak : Ha ötven mérföldet kell is menni érte — ez a naiv népies kifejezés egy kissé színtelen a francziában : Quand même il lui faudrait sans nul repos marcher. Lényegesebb és egyetlen lényeges eltérés X. ének 14. versszak : De a belsejébe csiholni lehetne — Au dedans on aurait mis le feu sans efforts ; látni való, hogy itt a francia ellenkezőjét mondja a magyarnak, tudniillik, hogy nem lehetne benne tüzet gyújtani. Talán nem fognak kicsinyességgel vádolni, hogy ezt a néhány eltérést fölemlítettük.

A hűségre törekvés vagy két esetben túlzásra vitte a fordítót. •Egy fillér kis darab stb. (VI. ének 10 versszak) fordításában meghagyta a fillér szót, a mi pedig a francziáknak semmit se jelent, még magyarázattal se. Úgy hisszük a denier vagy liard (mindkettő régi pénz, nagyon csekély értékű) kifejezné a magyar fogalmat. Fontosabb az, hogy egy magyar közmondást, szó szerint lefordított! Kebelén kenyere, hátán volt a háza — Son pain sur sa poitrine et sa maison au dos (VII. ének 13. versszak). A mennyire én értem, a francziának ez a sor csak szavakból áll, értelem nélkül ; ez utóbbit semmi esetre se adhatja meg neki az a jegyzet : Locution hongroise. Hiányzik belőle a szegénység, elhagyatottság fogalma, a mi a magyar mondás értelme ; elég jól kifejeznék a következő proverbek : Il ne sait plus de quel bois faire flèche, ne savoir à quel saint se vouer, tirer le diable par la queue. De hát ez csak egy példa, annál többet lehetne azonban fölhozni az ellenkezőre, hogy tudniillik jól érti és jól fordítja le az idiotismusokat is, a mivel *Toldi* nyelve tele van. Említsük meg még azt az egy verselési hibát, a mit észrevettünk : C'est a Nagyalu qu'il va partir sur l'heure — 11 szótagú alexandrin.

És ezzel ki is meritettük kifogásainkat a fordításra ; örömmel mondjuk, hogy alig van köztük fontosabb.

Kifejezvéen így elismerésünket a munka érdeme szerint, nem hallgathatjuk el, hogy hiányokat is találunk, nem a fordításban, hanem a magyarázatokban. Alig is van valami magyarázat, mindössze néhány szóra vonatkozót találunk. Nem gondoljuk, hogy egy olyan terjedelmes költeményt, melynek cselekvénye egy távollevő népnél ezelőtt ötszáz évvel játszik, melyben monda és történelem vegyül egymással, mely a népeletnek annyi mély vonását mutatja,

minden magyarázat nélkül kellene a francia olvasó kezébe adni. Szükséges volna legalább nagy vonásokban megfesteni Nagy Lajos lovagi korát (a francia olvasót már az Anjouk francia eredete is érdekelné), néhány szót szólni a *Toldi* mondáról és Ilosvairól, aztán bőkezűbben bánni a szómagyarázatokkal. Mindezek elősegítenék a költemény megértését és ezzel az olvasó élvezetét.

Arany életrajzát is túlságos vázlatosnak találjuk; sem nagy-kőrösi tanársága, sem pesti hivatala egy szóval sincs említve. Tárgyi hiba az, hogy élete végét nem jelzi nagyobb alkotás, holott a *Toldi szerelme* három évvel halála előtt jelent meg.

De térjünk át immár a kötet másik felére, mely Petőfitől tartalmazza a *János vitézt* és nyolcz kisebb költeményt, köztük igen alkalmas összekötő kapcsul az Arany Jánoshoz írott költői levelet. Ezek közül négy már megjelent a Póignac anthológiájában is, a *János vitéznek* is második fordítása ez már, de verses alakban első, mert Dozon prózában fordította le.

A Petőfi költeményében ugyanazt a nagy tartalmi hűséget találjuk, a mit *Toldinál* kiemeltünk; itt is elmondhatjuk, hogy az igazi *János vitézt* nyújtja a francia olvasónak. A formában találunk egy jelentékenyebb eltérést: az alexandrinek párrímét kereszt-rímre változtatta; ha szükség nem volt is e változtatásra, a fordításnak kárára nem válik.

Gondos összehasonlítás az eredetivel meggyőzővén arról, hogy e fordítás igen szigorú mértéket is elbír, összeállítjuk azon eltéréseket, a melyek a főlemlítést megérdemlik. Ilyenek:

II. ének 8. versszak kimaradt. VIII. 3. Minthogy a tatárok ezerannyin voltak — a francia fordítás kevesebbet mond: Car le tartare était de beauboup plus nombreux. IX. 2. Mert Taljánországban örökös tél vagyon — a francia itt is jóval gyöngébb: Car l'hiver d'Italie est longues détestable. XVII. 9. A mesés griff madarat condor-ra változtatta, pedig ez a tényleg létező madár nem alkalmas arra, hogy egy huszár rajta lovagoljon. XVII. 19. Une femme encor jeune — nem fejezi ki az egészen fiatal menyecskét. XIX. 20. Aux rayons du toleil il ferma ses paupières — a magyar mást mond: Napfogyatkozás jött szeme világára. XXI. 11. Il les-casse en morceaux — az eredetiben: felnyalábolta (nem pedig darabokra törte). XXIII. 3. Phoebus nem illik bele a népmese hangjába.

Mindezek kisebb eltérések, nem jelentékeny az efféle parisisme sem: De suite — tout de suite helyett (XXIV. 6.), van

azonban egy igazán jelentékeny hiba is. XII. 21. alatt ezt olvassuk:

«Va -t-en, va-t-en d'ici, va dire à ta patrie
Quel fils des brigands envers toi fut humain.»

E két sor magyar fordításban így hangzik: «Menj, menj innen, mondd meg hazádnak, hogy a zsványok fia humánus volt irántad» az eredeti pedig így szól:

«Hordd el magad innen, vidd hirül hazádnak,
Haranja fiai hogy és mikép jártak.»

A verselésben csak két hibát vettünk észre: I. 6.: C'est le trésor de Jean, c'est Ilouska — 10 szótagú, XIV. 21.: Et me mettre en chemin, non sans dur combat — 11 szótagú sor.

E kisebb-nagyobb hibákkal szemben szívesen hoznánk föl példákat arra, hogy mennyire ragaszkodik az eredetihez, de hát akkor jóformán az egészet idéznünk kellene. Visszaadja az értelmet, ha a szó hiányzik a francziában (óperenciás tenger mer enchantée) vagy megfordítva, megtalálja a kellő szót, a hol a magyar körülírást használ (sabbat — boszorkányok országgyűlése). De nem folytatjuk tovább, csak ismételjük, hogy a tartalmi hűség csaknem tökéletes. A nyelvről és verselésről is elismeréssel szólhatunk.

Ismételünk kell azonban azt a kifogást is, a mit *Toldinál* emeltünk: hiányzanak a jegyzetek. Csodáljuk, hogy nem ragadta meg fordítónk az alkalmat rámutatni a költőnek a francziák iránt nyilvánuló nagy szeretetére, a mit Dozon különösen kiemel, már ezért is érdemesnek tartja a költeményt lefordítani. Jegyzetek helyett találunk előszót a *János vitéz* magyarázására és találunk ebben egy különös magyarázatot. Azt mondják — így szól fordítónk — hogy Petőfi költeményét a Dunától a Kárpátokig éneklük a számtalan rapsodok és én könnyen elhiszem. Kérjük, ne higgye el. Tinódi óta nem énekelnek nálunk nagy epikus költeményeket. A mi «rapsod»-jaink pedig csak olyanok, mint a francziák; becsületes nevük nálunk históriás ember, náluk camelot. Vásárokon és egyéb alkalommal nem a *János vitézt* éneklük, mint a hogy az övéik nem *Victor Hugot*. Csak olyanok, mint a minőktől a múlt évben Parisban hallottam énekelni a *Bazar de Charité* leégését az *Enfant martyre* (az apjától halálra gyötört kis gyerek) szomorú történetét stb.

A francia nyelv orthographiája még egy fajta jegyzeteket

tenne kívánatossá: hogyan ejtsük ki a magyar szavakat. Arany, Nagyfalu, Bencze, János, Jancsi — szörnyű torzalakokká válnak a francia ember nyelvén, ha kiejtését ő rá bízjuk.

Azt se igen tudja a francia — honnan tudná — hogy miért visel a költemény hőse egyszer Jean, másszor János, aztán megint Jancsi nevet; miért egyszer Toldi George, másszor George Toldi, micsoda név az a Miklós, mi az a chouba stb. — csupa kérdés, a mire nem kap feleletet.

Hogy kifogásainkat befejezzük, említsük még föl Petőfi élet-rajzát; ez ugyan részletesebb az Aranyénál, ennyiben tehát jobb, de terheli több tévedés. Petőfi első kötete nem 1840-ben, hanem 1844-ben jelent meg, az «*événement littéraire*» tehát nem egy tizenhét éves ifjú nevéhez fűződik. Hogy mint kapitány résztvett a honvédség minden ütközetében, hogy a harcok között írta a *Talpra magyart*, a mi aztán a magyarok *Marseillaise*-e lett, hogy a magyar nép még ma se hiszi halottnak: mindezekben a magyar olvasónak nem kell fejtegetni a tévedést. Hogy pedig Petőfi a népszerű (populaire), Arany pedig a nemzeti (national) költő, az nem mondható szerencsés szembeállításnak; mind a kettő populaire is, national is.

Kötetünk tartalmaz még néhány kisebb költeményt Petőfitől; ezekről csak annyit mondhatunk, hogy fordításuk épen olyan gondos és hű, mint a két nagy költeményé. Hogy egy példán föltűntes-sük a különbséget, a mi a prózai és a verses fordítás közt van, ide-iktatjuk a *Nemzeti dal* második versszakát e két formában.

Íme: «*Ici dans notre pays à la honte des grands aieux, nous sommes esclaves! Ceux-ci vivaient, mouraient libres et maintenant leur tombe a un maitre.* (Desbordes-Valmore és Ujfalvy.)

D'esclaves jusqu'ici nous avons eu la vie;
 Nos aieux indignés méprisent notre sort,
 Ayant toujours été libres jusqu'à leur mort
 Ils n'ont point de repos dans la terre asservie.

(Gauthier.)

Nem különös-e, hogy a tartalmi hűséget épen a versben találjuk meg? Míg ennek utolsó sora tökéletesen visszaadja a magyar verset (Szolga földben nem nyughatnak), addig a próza megváltoztatja (most sirjuknak ura [gazdája] van). Itt azután már ugyan kevés marad meg Petőfiből.

Az előszó szerint fordítóink folytatni szándékoznak munká-

jukat az egész *Toldi* trilogia lefordításával. Talán egyelőre más választást lehetne tenni, talán ma, a mikor *Toldi*n kívül olyan kevés van még Aranytól lefordítva, kisebb elbeszélő költeményeiből és balladáiból szerkesztett gyűjtemény inkább érdekelné a francziákat, mint a nagy trilogia, a melynek lefordítása különben óriási munka is lesz. Azonban maradjanak bár tervüknél, ha munkájuk a mostani kötettel egyenlő értékű lesz, mi örömmel üdvözöljük, mint nemzetünknek tett valódi szolgálatot.

Szigetvári Iván.

Phil. Aug. Becker: Der südfranzösische Sagenkreis und seine Probleme. Halle, 1898. 81 l. — — Der Quellenwert der Storie Nerbonesi. Ugyanott 75 l.

Egyetemünk jeles romanistája ez érdekes két tanulmányban a délfrancia mondakör keletkezését és költői (verses és prózai) földolgozásait tárgyalja. Sok e téren a megoldatlan kérdés, sok a többé-kevésbé tarthatatlan föltevés. A francziák, olaszok és németek teremtették e mondákat, alkották meg földolgozásait. Ők vannak ma is első sorban érdekelve az ide vágó kérdések megoldásában. Becker dolgozatai átölelik az egész mondakört és minden egyes termékét; főjelentősége mégis nem a részletek fölfogásában, hanem általános érvényű, a kutatás módszerére vonatkozó következtetéseiben van. A művelt nagy közönségre is csak ez utóbbiak bírnak érdeklél.

A délfrancia mondakör, mely a Nagy Károly-mondával többé-kevésbé laza kapcsolatban van, egységes, kerek, egymással kapcsolatos költeményekből álló cyclust alkot, mely azonban nem egy költő műve. Voltakép két csoportra oszlanak e mondakör földolgozásai: az első a Vilmos-cyclus, mely kilencz önálló epikus műben maradt fenn; a második az Aimeri-cyclus, mely hét eposzban nyerte földolgozását. Nem lehetetlen, hogy ez utóbbiak közül négynek Bertrand de Bar-sur-Aube a szerzője. Mind e művek valószínűen még a XII. században jöttek létre. A mondakörnek egyes részletei (epizódjai) későbbi, önálló és tárgyilag eltérő költői földolgozásokban is reánk maradtak, melyek részben még a XV. századból származnak és régi költemények alapján vagy fölhasználásá-

val prózában vannak írva. Ezekhez járúl egy terjedelmes olasz próza-regény, mely a Vilmos és Aimeri-kört majdnem teljesen tartalmazza; Wolfram von Eschenbach német költőnek egy be nem fejezett eposza („Willehalm“, 1217 körül), melyet Ulrich von Türrheim a XIII. század közepén, és Ulrich von dem Türrhein ugyane század második felében folytatott; németalföldi és skandináv földolgozások; végre az úgynevezett haagai töredék, a monda egy részletének földolgozása latin hexameterekben. Ha még tekintetbe vesszük, hogy a középkornak egyéb nemzeti és latin irodalmi termékei számos e mondakörre vonatkozó adatokat és czélzásokat tartalmaznak, körülbelül felsoroltuk az egész rengeteg anyagot, melynek átkutatása a tudomány föladata.

Melyik e mondakör eredeti alakja? melyek legrégebb földolgozásai? Hogyan magyarázzuk meg a különböző eposzokban felütlő eltérő vagy éppen ellentétes vonásokat? Milyen viszonyban állnak a fönmaradt földolgozások egymáshoz? E kérdésekre keresi a tudomány a feleleteket, és az eddigelé adott feleletek nagyon eltérő eredményekre vezettek.

A nemzeti mondák tanulmánya és tárgyalása Francia- és Németországban óriási irodalmat hozott létre. A régibb kutatás e téren bizonyos elvi megállapodásokon nyugszik, melyeket sokáig magától értetődő axiómáknak tekintettek, melyek ellen azonban az újabb nemzedék erős támadásokat kezd intézni.

Ily axióma, melyet legerősebben Grimm Jakab vitatott, hogy a nemzeti monda befejezett alkotás, melyet a népszellem teremtett és melyen a földolgozók (akár nép-, akár műköltők) nem mertek változtatni. E fölfogással szemben ma már biztosan állíthatjuk, hogy a hősmonda sohasem kerek, befejezett egész, hanem folyvást átalakulóban van, és hogy a földolgozók, a középkorban ép úgy mint manap, tudásuk, izlésök és költői czéljak szerint minden lelkifurdalás nélkül módosították és átalakították a hagyományos anyagot. Ez álláspontot foglalja el Becker is, a ki a földolgozók önállóságát, sőt önkényét meggyőződésünk szerint még jobban hangsúlyozhatta volna.

Ha a hősmonda befejezett egész, melynek módosítása ki van zárva, hogyan értsük a reánk maradt termékekben felütlő, még pedig mindenütt nagy számmal felütlő eltérő és ellentétes vonásokat? E kérdésre a legszokottabb válasz, hogy a földolgozások nem maradtak reánk eredeti alakjukban és hogy számos régi eposz elveszett. Ez álláspontról a tudománynak egyik legfontosabb föl-

adata volna: a reánk maradt művek eredeti alakjának megállapítása és az elveszett eposzok rekonstruálása. Világos, hogy itt igen ingatag alapon mozgunk, hogy e téren az egyéni izlés, sőt az egyéni önkény igen könnyen érvényesül. De a főbaj, hogy ép a legfiatalabb földolgozások készítetik a kutatókat a kiegészítésnek és pótlásnak e veszedelmes munkájára, a hősmondának oly megalakításai, melyek, a hagyomány eredeti erejének fogytával vagy teljes megszűntével legnagyobbbrészt az írói tehetségnek és izlésnek (illetve rendszeren tehetetlenségnek és izléstelenségnek) többé-kevésbé önkényes tákolmányai, milyen a délfrancia mondakör terén az olasz „Storie Nerbonesi”. E régibb irány ellen is fordul Becker, a ki a délfrancia mondakör terén csupán három hézag pótlására tartja három elveszett eposz föltevését indokoltnak, míg a többi költeményeket illetőleg tagadja (talán mégis egy kissé mérészen), hogy azok valamikor régibb és eredetibb földolgozásokban meg lettek volna.

Igen vitás kérdés a monda viszonya a történethez is. Mit tekintünk a mondában történeti ténynek és miért módosultak a hagyományba átment és az eposzokban fölismerhető történeti tények? A Vilmos-mondáról Becker érdekesen fejti ki, hogy e monda alapját nem a történeti Vilmos herczegnek való egyénisége és tettei teszik, hanem első sorban az a körülmény, hogy Vilmost a gellonei kolostorban mint szentet tisztelték, a mi utóbb alkalmat szolgáltatott arra, hogy a mondát reá átruházták. E Vilmos-mondához kapcsolódtak idővel egyéb történeti adatok és idegen hagyományok, melyek csak lassan és nem minden hézag vagy ellenmondás nélkül folytak együvé. Minél fiatalabb valamely földolgozás, annál több benne az idegen elem és az írói önkény, annál kisebb tehát mondatörténeti értéke. De azért nem szabad azt hinnünk, hogy a régibb földolgozások közelebb állnak a való történethez. Ez utóbbi mindig csak igen kevés adatot, néhány nevet, bizonyos általánosb jellegű viszonyokat szolgáltat az epikának. A történeti tény történeti dalban nyer alakot, de a történeti dal még nem eposz, és az eposz nem is jön létre egyidejüleg a történeti tényekkel. A francia hősmondát a Karolingok kora hozta létre, a mennyiben e kor alakjai és eseményei megtermékenyítették a későbbi nemzedékek képzeletét; de a hősmonda maga csak akkor alakult meg, mikor e kor már letűnt volt. Csak a Karolingok bukása után fordul a költészet Nagy Károly és utódjainak korához, hogy azt eleven képekben, gazdag képzelettel megrajzolja. E munkájában

fölhasznál egyes történeti adatokat és neveket is, fölhasználja a Karoling-világnak a hagyományban többé-kevésbbé híven fönmaradt általános képét is, de esze ágában sincsen, — hiszen meg se tehetné, — hogy azon letűnt kor embereinek, eseményeinek és állapotainak hű rajzát adja. Ez eposzok első sorban költészet, még pedig természetesen oly költészet, melyben mindenek előtt az egyes szerzők tehetsége és izlése érvényesül.

E gondolatok és következtetések oly természeteseknek tetszenek, hogy olvasóink alig fogják megérteni, mért kellett Beckernek azokat két vastag füzetben fejtegetnie. Ha tekintetbe veszik dolgozatainak számos polemikus részletét, rögtön megértik, hogy ez eszmék ellentétes fölfogásokkal szemben terjedelmes kifejtésre szorultak. Becker nézetei nem is fognak mindenfelé nagy tetszésben részesülni. De itt azután különbséget kell tennünk. A részleteket illetőleg Becker is igen jól tudja és ismételve hangsúlyozza, hogy tévedhetett vagy hogy fölfogása nem állhat meg, — hiszen oly rengeteg anyagot kellett földolgoznia, mely azonfölül részben még kiadatlanul hever francia, olasz és német könyvtárakban, hogy a téves következtetés veszedelme jóformán kikerülhetetlen volt. Más-kép áll a dolog az általános elvek és a kutatás módszerét illetőleg. Itt nem kell attól tartania, hogy meg fogják czáfolni; hisz ez elvek és ez a módszer mind nagyobb tért hódítanak a mai tudományban; és Becker főérdeme abban van, hogy ez elveket és e módszert egy rendkívül bonyolódott problémára sok ismerettel, éles elmével és tudományos következetességgel alkalmazta. Ez maradandó értéket biztosít tanulmányainak még abban az esetben is, ha a további kutatás a részleteket illetőleg az övéitől eltérő eredményekre vezetne.

t.

Új magyar könyvek.

Bellamy Edward. Ida. Regény a halhatatlanságról. Ford. A. S. (Athenæum-olvasótára. VI. évf. 24.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 180 l.) 50 kr.

Daudet Alfonz. A család támasza. Regény. Francia eredetiből fordította Geróné Cserhalmi Iré. I. köt. (Athenæum olvasó-

tára. VII. évf. 1. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 185 l.) 50 kr.

Daudet Ernő. Malory kapitány bűne. Franciaia regény. I. II. kötet. (Legjobb könyvek. II. évf. 12. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrédy (8-r. 156 és 180 l.) Egy kötet 50 kr.

Diesener II. Szilárdságtan és statika különös tekintettel a magasépitményekre. Számos példával, kimerítő számításokkal és táblázatokkal a fa-, kő- és vasszerkezetekhez. A 3. jogositott kiadás után fordította Glancz Dezső. Buda-Pest, 1898. Keil J. (8-r. VIII, 310 l.) 6 frt 80 kr.

Döntvénytár. A felsőbiróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a *Jogtudományi Közöny* szerkesztősege. III. folyam. XI. kötet. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. XXXII, 468 l.) 2 frt.

Gáspár Kornél. Költemények. Buda-Pest, 1898. Deutsch és Tsa. (8-r. 228 l.) 1 frt 50 kr.

Gombos Ferencz Albin. Az 1437-ik évi parasztlázadás története különös tekintettel a jobbágyi viszonyokra s a husszitizmusnak hazánkban való elterjedésére. Kolozsvár, 1898. Gibbon. (8-r. 133 l.) 1 frt 50 kr.

Haggard Rider. Ismeretlen ország. Ford. Sándor Tivadar. I. kötet. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 17. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 50 kr.

Halász Lajos. Éjjel. Elbeszélések. Nagyvárad, 1898. Laszky Á. (8-r. 100 l.) 1 frt.

Hazai Hugó. Katona históriák. Buda-Pest, 1898. Deutsch Zs. és Tsa. (8-r. 151 l.) 1 frt.

Illéssy János. Községi kiváltságlevelek jegyzéke. A királyi könyvekből összeállítva. Buda-Pest, 1898. Ranschburg G. (8-r. 41. l.) 50 l.

Juba Adolf. Az iskolák építése és berendezése Németországban és Svájcban. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 104 l.) 1 frt.

Jedlicska Pál. Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához. (1552—1560.) A m. t. Akadémia történelmi bizottságának segélyezésével. Buda-Pest, 1898. Ranschburg G. (8-r. XI, 820 l.) 3 frt 30 kr.

Kohányi Róbert. Beszélyek és rajzok. Gyula, 1898. Dobay J. (8-r. 123 l.) 1 frt.

Körösy József. A felvidék eltótosodása. Nemzetiségi tanulmányok Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör, Abauj, Zemplén és Ung megyék területéről, Pozsony és Nyitra megyék külön lenyomata. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 56 l.) 1 frt. 25 kr.

Magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. VIII. kötet. Magyarország története. VI. Károlytól a bécsi congressusig (1711—1815). Irta Marczali Henrik. (8-r. 625 l.) 6 frt.

Márk Márkus. Kules a kvótakuleshoz. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 84 l.) 1 frt.

Moldoványi István. Ipari törvénytár. Az iparra vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter megbízásából. 2 kötet. Buda-Pest, 1898. Pallas. (8-r. IX, 673. VIII, 589 l.) 8 frt.

Nagy Ferencz dr. A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló törvény (1898. évi XXIII. t. cz.) magyarázata. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 151 l.) 2 frt.

Posewitz Tivadar. A Szepesség, Magas Tátra és Szepesi középhegység. A csúcok megmászását leírta Dénes Ferencz. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (16-r. XVI, 324 l.) 2 frt.

Rodrigues Ottolengui. Dilettáns gonosztevő. Amerikai regény. I. kötet. (Legjobb könyvek. II. évf. 4. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 150 l.) 50 kr.

Scheiber S. H. dr. A pellagra. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 24 l.) 40 kr.

Tetétlen. Új alakulás. Buda-Pest, 1898. Légrády-testv. (8-r. 80 l.) 1 frt.

Vértesi Károly. Keleti ég alatt. Egyiptomban. Uti rajzok. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8. 202 l.) 3 frt.

RENAN ÉS BERTHELOT LEVELEZÉSE.

I.

Az ifjú Renan 1845 november 3-án búcsúzott el a Saint-Sulpice-seminariumtól és a papi hivatástól, melyre ez intézetben készült volna. Szegény ember lévén, élete fentartásáról most már magának kellett gondoskodnia. A Saint-Jacques városrész egy szerény, bár a «collège Henri IV»-rel kapcsolatos, nevelő-intézetéhez szegődött segédtanítónak «au pair», a mi a quartier latin műnyelvén annyit jelent, hogy díjazás fejében szabad lakást és eltartást nyert, ezenkívül pedig semmi pénzfizetést nem élvezett. Az igaz, hogy naponként csak két órai munkára kötelezte őt ez új állás és elég szabad időt engedett az önálló dolgozásra. Ez alárendelt helyzet, melyben negyedfél évet töltött, nem elégítette ki a fiatal embert, ki már akkor is nagy fába vágta fejszékét.

A szerény életviszonyok között kitartásra egy baráti viszony buzdította, melyet e segédtanítói állásának köszönt és melyet utolsó lehellestéig élete legbecsesebb kincsei közé számított. «A növendékek között— ezeket írja *Önéletrajzában**) — volt egy ifjú, ki előrehaladása és sikerei miatt az intézetben kivételes állást foglalt el. Tizennyolcz éves létére már ez időben is fölismerhették benne a philosophusi szellemet, a szívós buzgalmat, az igazság szenvedélyét, a fölfedező elmésségét, mely tulajdonságok később híressé tették nevét. Ez ifjú Berthelot volt. Szobáink egymás tőszomszédságában voltak és azon naptól kezdve, hogy megismerkedtünk, lelkünkben erős barát-

*) *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, 333—341. l.

ság ébredt egymás iránt. Tanulási vágyunk egyenlő volt, bár műveltségünk iránya nagyon is különbözött. Mindent összeraktunk, a mit tudtunk... Berthelot olyan dolgokra tanított, a melyekre a seminariumban nem oktattak volt; én meg kötelességemnek tartottam, hogy a theológiába és a héber philológiába vezessem be. Berthelot nyomban vett is egy héber bibliát, mely, ha nem csalódom, még most is fölívágtatlanul van könyvtárában. A héberben nem igen jutott tovább a «sevá»-nál; a laboratorium csakhamar győzelmes versenytársam lett». «Eszmecszerénknek nem volt határa, szellemi érintkezésünk mindennap újból született meg. Az éj egy részét együtt vircasztottuk át, közös kutatás és munka között. Midőn Berthelot matematikai tanulmányait, melyeket a lycée Henri IV-ban különös gonddal műveltek, bevégezte, atyja házába tért vissza, a Saint-Jacques de la Boucherie tornya tövében. Midőn esténként a rue de l'Abbé-de-l'Épée-ba jött engem látogatni, óraszámra együtt maradtunk. Aztán hazakísértem, a de kapu előtt rendesen kitünt, hogy a kérdés, melyről beszélgettünk, még nem volt kimerítve; erre aztán ő engem megint visszakísért és e jövés-menés többször ismétlődött egymásután.» E barátságba soha az önzésnek, a mindennapi érdekeknek árnyéka sem vegyült. «Nemcsak hogy soha semmiféle bizalmaskodás nem volt közöttünk; de még el is pirultunk volna, ha egyikünk a másiktól szolgálatot, vagy akár csak tanácsot is kért volna. Mindketten a corruptio egy nemének, az emberiség többi részén elkövetett igazságtalanságnak tekintettük volna, hogy egymástól előnyöket várjunk... Egyenlőképen lévén meggyőződve a múlt dolgok hiúságáról, egyenlőképen elragadtatva az örök dolgok iránti vágyakozástól, nem adhattuk magunkat arra, hogy közösen engedményt tegyünk a véletlen és múlt jelenségeknek. A közönséges barátság, az bizonyos, nem a dolgok hiúságáról való meggyőződésen szokott alapulni.» «A ki közölünk előbb hal meg, a másiknak lelkeben egy nagy hézagot fog hátrahagyni.»

A fiatal emberek barátsága aggkorukig méltó maradt e kezdethez. Mindvégig előkelő természetű, eszményi célú, az emberiség legmagasabb szellemi föladatainak szolgáló viszony; nem pajtásai egymásnak, kik a küzdelem idejében kölcsönösen érdekeik előmozdítására társulnak. S ezért állandó, mert az életviszonyok változása nem homályosítja el, melyen a törek-

vések szétágazása nem ejtethet rajta csorbát. Fiatalkori tisztaságában ragyog még az aggastyánok lelkében is.

E viszony érdemes volt arra, hogy Renan halála után az öt túlélő barát méltó emlékekkel örökítse meg.

Renan özvegyének hozzájárulásával, Berthelot ez évben előbb a *Revue de Paris*-ban, majd egy kötetbe gyűjtve kiadta a nagy barátjával 1847—1892 folytatott levelezését.*)

Renan fentebb közölt nyilatkozatából már megértettük, mily természetű volt a két ifjú közössége. E levelezés igen érdekes részletekkel gyarapítja az általános jellemzést. Megtudjuk például, hogy 1848-ban a két fiatal ember együtt tanult németül. Renan sajnálatát fejezi ki, hogy Crouzet collégáját kell egy tanító-órában helyettesítenie, ugyanabban az időben, mely különben közös német tanulmányaikra volt kitűzve. «N'y aura-t-il pas moyen de remplacer la séance perdue? je souhaite que vous le puissiez». (33. l.) Látszik, mily fontosnak tartották mindketten már deákkorukban a német nyelv ismeretét, mely Renan kritikai irányára oly döntő befolyással volt.

A két ifjú barát tanulmányai, bár különféle irányban indultak, mégis sok ponton érintkeztek. Talán Renan hatása volt, hogy Berthelot már korán érdeklődik saját kutatása körének historicumai iránt. Ez érdeklődés folytonosságának köszönjük Berthelot könyvét «az alchimia eredetéről» úgy mint egyik nagy munkáját «a chemia történetét a középkorban»; e munka egy külön kötetében a legelső források alapján tárgyalja a chemia állását a keleti népek tudományában. És a nagy chemicus, különösen ifjú korában, nagy előszeretettel mutatott a tudományok azon csoportja iránt, melylyel barátja foglalkozott. Talán áldozatába is került a természettudomány javára lemondani rólok. Renan legszivesebben látta volna, ha barátja teljességgel az irodalmi, történeti és philosophiai tanulmányokra adja magát. «Ön tudja — így ír Renan első római útjáról — (1850) — mennyire sajnáltam mindig, hogy nem az erkölesi, philosophiai és irodalmi tanulmányokat választotta hivatalos szakmájának; úgyis ezekből meríti lelki táplálékát. Úgy képzelem, az ellentét, mely belső vonzalma és hiva-

*) E. Renan et M. Berthelot: *Correspondance* — (1847—1892); Paris, Calmann Lévy 1898; 542. lap.

talos élete között fönnáll, életének rendszerét gyakran fölzavarja és kellemetlen érzetet költ föl lelkében. Talán túlságosan is arra itéli magát, hogy az æsthetikai élvezetekről lemondjon . . . Hiszen tudja ön is bámulni a szépet, de nem elégge keresi föl.» (94. lap.) De e föltevés, úgy látszik, nem hü képét adja Berthelot lelki irányának. Ugyanabban az időben ő maga azt vallja magáról (122. l.), hogy nyugalmat és jólétet abban talál, hogy «az emberi dolgok változékonyságát a természet mozdulatlan igazságában piheni ki» (se reposer dans l'immuable verité de la nature au milieu de l'instable des choses humaines).

Így tehát a két barát egymást igazában kiegészíti. Egymás hézagait pótolják azzal, hogy kiki a maga egyéniségével járul a barát jellemének kialakításához, megállapításához. Az első levélben (1847. aug.), a mely e gyűjteményt megnyitja, azt mondja Renan: «Sokkal többet köszönünk egymásnak, semhogy ezentúl egymástól elválhatnánk, legalább szívben és gondolatban nem. Az eredmények, melyeket egymásnak kölcsönöztünk, oly annyira egybe vannak fonva, hogy ha valaki a hálózatot föl akarná bontani, nem tudná megkülönböztetni, ki mivel járult hozzá.» (20. lap.) Renan a barátjának ajánlott *Dialogues philosophiques* első lapján mesteri módon jellemzi ifjú koruk szellemi közösségét. Az ez időben keletkezett *l'Avenir de la Science* című könyv, melyet à titre de remembrance megírása után vagy negyven évvel adott ki, közös gondolkodásuk eredménye volt; azt mondja Berthelot, hogy «két ifjú fő vívódásának első, ki nem forrt eredménye.»

A két barát mindvégig állandóan ugyanazon városban, Párisban, lakott, a hol kiki a maga tudományának vezérlő embere lett a tanszéken és az irodalomban. Levelezésök csakis azon ritkább időközökből való, melyekben akár külön tudományos czélú, akár üdülésnek szánt utazások választották el egymástól a térben. Levelezésök tehát nem tekinthető párbeszéd alakjában megjelenő teljes számadásnak a két barát belső és külső élményeiről és tapasztalatairól, életök eseményeiről. De azért bevégezett képet nyújt lelki életökről, mely a levelekben híven tükrözik és sok helyütt, különösen egyiköknek, az irodalomban nyilatkozó törekvéseihez, gondolatainak irányához, becses kommentárt nyújt. Intim nyilatkozatai sokszor megadják a kellő szempontokat, melyekből nagy mun-

káinak lelki rugóit igazabban fölismerhetjük. Mindkettejökre jellemző, hogy kezdettől fogva Renan a levelezés főszemélye, ha ugyan lehetne mondani, középpontja. Berthelot úgy tűnik föl, mint afféle interlocutor, ki csak azért szól, hogy a másiknak alkalmat adjon a nyilatkozásra. Saját személyiségével csak ritkán lép előtérbe ez intim leveleiben. Úgy látszik, magamagát nem tartja oly fontos egyénnek, mint barátját, kinek személyes és irodalmi ügyeibe mély érdeklődéssel és szeretettel merül; nem ugyan vak bámulással, mert biz' elég gyakran őszinte kritikát gyakorol Renan irodalmi módorán. Egy *Revue*-cikkéről azt mondja, hogy általánosságban tetszett neki, «mert kevesebb benne a phantasia és több a mértéktartás, mint sok előző dolgozataiban és jobban is alkalmazkodik a francia szellemhez». (181. l.) Szigorú kritikát gyakorol néha Renan tudományos thésisein, még oly esetben is, ha barátja speciális szakszerű kutatásai forognak szóban. Nem egyetlen példa erre nézve az az ítélet, melyet Renannak a phoenikiai régiségről fölállított theoriájáról hangoztat. Úgy hiszi, hogy Renan a fölfedező lelkesedése arra vitte, hogy Byblosnak jelentőségét az ókor történetében némi túlzással állapította meg. «Nem emlékszem, hogy olvasmányaimban Byblos ily méltatásával találkoztam légyen, és azt hiszem, hogy egy kissé túlbecsüli a tárgyat, melyet ez időszerint föl-kutat» (238. lap).

E majdnem egy félszázadra terjedő levelezésben Berthelotnak világra szóló irodalmi és tudományos munkásságához képest csak nagy ritkán van szó a saját munkáiról. Renan egy leveléből tudjuk meg, hogy a huszonegyéves Berthelot 1848-ban Plato fordításával próbálkozik (34. lap). Berthelot maga csak ritkán emlékezik meg barátjával szemben azon munkákról, melyeken dolgozik. Csak bevégezésökről szól, mint tudományos élete forduló pontjairól, egy-egy korszakának lezárásáról; 1860 októberben a *La chimie organique fondée sur la synthèse* megjelenését jelenti Phoenikiában kutató barátjának és nagyon érdekes ezúttal jellemzését hallani azon kritikának, melyet szaktársai, különösen Chevreuil és Biot a chemia e nagy eseményén gyakoroltak. Majd 1879 augusztusban az *Essai de mécanique chimique* lezárásáról szól: a *Synthèse* és a *Mécanique chimique* között húsz év folyt le. «Nem remélhetem, hogy a labororium és az íróasztal számára ezentúl még

húsz évig tartó munkásság és értelmi erő jut osztályrészemül. Most már az élet határára kell gondolni, fölnevelni a gyermekeket, ellátni őket és aztán — távozni, talán még mielőtt utolsó barázdámat megvonhattam volna». (479. l.). A Sinai félsziget mannája chemiai alkatáról szóló értekezését is csak azon ötletből említi föl, hogy keleti utazásra készülő barátját arra kérje, hogy helyszíni információkkal járuljon e tanulmány alaposságához (188. lap). Különbösen sohase zaklatja barátját azzal, hogy munkáit elősegítse. Ellenben Renan nem egy alkalommal fordítja hasznára társa szaktudományát. Midőn 1880-ban az *Eau du Jouvenet* írja, barátjától kéri a chemiai részleteket, melyek e kis munkába bele vannak szöve: «Sur quoi opéraient les vieux chimistes arabes pour obtenir l'esprit de vin? Conçoit-on ce qui mena les premiers distillateurs à l'alcool? Quelle était la forme des premiers alambics?» Nem kell épen, hogy mindez tudományos pontossággal legyen megadva. Az én dolgomban e tárgyak csak decoratióul szolgálnak; de azért szükséges, hogy nagy sületlenségek ne forduljanak elő. Küldjön tehát e dolgokról vagy egy tuczat sort, oly gyorsan, a mint csak lehet». (493. lap). S élete vége felé (1890), midőn az *Histoire d'Israël* harmadik kötetének bevezetése után abban talál pihenést, hogy a *Revue des deux Mondes*-nek egy philosophiai essait ír, a természettudományi adatok szempontjából a correcturaíveket Berthelot-val olvastatja el «pour me dire s'il n'y a pas de choses techniques trop arriérées» (528. lap). Így tehát a levelezésből, melynek közzétételét Berthelot baráti pietásának köszönjük, kettejük közül inkább Renan személyisége domborodik ki. Egymást egyenlőképen tisztelik, szeretik, bámulják. Érett férfikorukban, midőn már mindegyikük mélyen belevéste nevét nemzete szellemi fejlődésének történetébe, ők a legelsőek, kik egymás nagy jelentőségét elismerik. De mégis Berthelot az, ki erősebben eregeti a tömjénfüstöt. Midőn Renannak (1863) a Collège de France-ban tartott beköszöntő előadása miatt baja támadt, Berthelot e magasztaló szavakkal biztatja: «Az ön nevének a XIX. században épen oly jelentősége van, mint a minő saját korokban a XVIII. század philosophusainak jutott.» (300. l.) Igaz, hogy Renannak nem igen volt alkalma ily biztatásra Berthelot békésebb pályájával szemben, melyet nem tarkítottak oly harcias epizódok, a minöket Renan első föllépése a Collègeben

és az egyháztörténeti irodalomban fejére zuditottak. Életrajzi foglalatját tekintve is főképen Renan élete egyes csomópontjai emelkednek ki. Berthelot leveleiből csak nagy ritkán értesülünk magánélete fontosabb, lelkét mélyebben érintő eseményeiről. 1861 májusban házasságáról tudósítja a távol Keleten kutató barátját és Henriettet és a tengeren túl baráti szövetséget kötött a Renan hölgyei és saját ifjú felesége között. «Nőmet Zsófiának hívják, mint testvére (Henriette) kedvencz tanítványát: ezt a két hölgy kölcsönös vonzalma első jelének tekintem» (270. l.). Egyéni nyilatkozatai leginkább a hivatásával kapcsolatos dolgokra vonatkoznak. Gyakori külföldi utazásai alkalmával nem fukarkodik társadalmi, politikai és művészeti benyomásainak közlésével. Ezek közül legérdekesebbek a tanári pályáról szóló nyilatkozatai; összehasonlító elmékedései a francia- és németországi tanárság között. 1858 augusztusban egy német utazása alkalmával Heidelbergben ezeket írja: «Itt sok dolgot látok, melyek az ellentét által sokkal tisztábban tüntetik föl a francia rendszer előnyeit. Sokat beszélgetek a tudós magántanárokkal. Életök itt sokkal nyomorultabb, mint nálunk; a tudományos munkára szolgáló eszközeik itt sokkal inkább hiányzanak. Az a csekély függetlenség, melylyel talán ennek pótlásául rendelkeznek, inkább csak elméletben van meg, nem pedig valóságban; mert a nagyon szegény embert nem lehet igazán szabadnak tekintenünk. A mi a sajátképeni tanárokat illeti, hát nem tudom, vajon ötven tanítvány vezetése, kiknek (a tanár közreműködésével) rendszeres cursusban vagy százötven mindig azonos manipulatiót kell végrehajtaniok, a tudományos tevékenység akadályozása dolgában nem ér-e föl a sok vizsgálatlaltal és a kettős hivatalokkal? Egy előnyük mindenestre megvan: a becsvágyó törekvések hiánya, a melyek tudósainkat elvesztik, a mint az érett korba lépnek. De viszont, látkörük korlátolt és bajosan bírnak a dolgoknak azt az eleven és általános értelmét megszerezni, a melyet Párisban találunk? Úgy hiszem, minden dolgot a közelből és a távolból kell szemlél-nünk: itt optimista szemmel nézem a francia rendszert, melynek óriási hátrányait oly jól ismerjük... Mi a saját közpon-tosító rendszerünk korlátaival szemben szeretjük magasz-talni az egyén szabad fejlődését Németországban: viszont a németek az egyén tehetetlenségéről panaszkodnak és vele

szembe állítják azt az erőt, melyet a francziáknak tudományos munkáik javára az ő nagy és egységes gépezetök nyújt.» (159. l.) Bármennyire boldogítja őt a tanár tudós élete, sokalja a vele járó hivatalos kötelességeket. Különösen a vizsgákat unja. «A közigazgatási rendszer, melyet Európa irigyel tőlünk, legbutább gondolatainak egyike az — így ír 1863-ban, — hogy kiváló és kezdeményezésre hivatott egyének idejét arra pazaroltatja, hogy kezdők badarságait meghallgassák. E nemben nincs bölcsebb mód annál, melyet az École polytechnique-ben követnek, a hol a tanár hivatala a vizsgálóétól el van választva. Ez a kettéválasztás sok előnnyel jár; mert a szükséghez képest arra is alkalmat nyújt, hogy tisztességes nyugalmi hivatalokat teremtsen a tevékeny életbe belefáradt embereknek, kik koruk és tapasztalataiknál fogva annál alkalmasabbak arra, hogy az embereket megítéljék». (308. l.) De ha keveset beszél is magáról Berthelot e levelekben, mégis szándékán kívül sok közvetlen és ennél fogva annál értékesebb adatot szolgáltat az életrajzíróknak lelke mélységéről, baráti jelleméről és önzéstelenül jóságos indulatáról. Mondhatom, hogy e magas színvonalon mozgó levelezésből alig emelhetnék ki bájosabb, az olvasó rokonszenvét állandóbban lebilincselő helyeket, mint a gyermekszobáról szóló jelentéseket, melyeket Berthelot Párisból Ázsiába küld ottan időző barátaihoz. Midőn Renan távol Szíriában a phöníciai régiség ismeretét fejleszti a francia kormány megbízásából végzett ásatásaival, a Párisban visszamaradt barát gondját viseli Renának kis hároméves Ary fiának — a babynak, mint állandóan nevezik. — Kettejük, a kis Ary és a hírneves kemikus között, kezdettől fogva intim barátság állott fenn, melyet az utóbbi rendszeren mindenféle játékszerrel, kagylókkal, falovakkal és egyéb csecse-becsével szilárdít meg. A kis Renan, a mint beszélni kezdett, csak «mon pauvre petit Berthelot-»nak nevezte jókedvűen adakozó barátját (167. l.). Míg Renan, az apa, Byblosban, Amsitban, Tyrus és Sidon vidékén kutat, ásat, tanulmányoz, Berthelot odahaza a «kis baby» körül strázsál és a Renan kísérelő Henriettet a legaprólékosabb körülményességgel értesíti kettejük közös kedvencének egészségi állapotáról, játékaikról, gyermekies beszédeiről, egyáltalában minden viselt dolgairól.

Ez értesítések annál szükségesebbekké válnak, midőn

Renanné, a gyermek anyja is a tengeren túlra utazik férjéhez. «Anyja elutazta óta kétszer láttam kis baby-t. Hétfőn még nagyon izgatott volt. Pénteken éjjel sokat sírt «kis mamája» után. Tegnap már nyugodt és jókedvű lett és most már ismét szokott vidámságot és jó magaviseletet mutat. Egy szóval: jó egészségben van, és új környezetébe teljesen beleélt magát; unokahugát nagyon szereti maga körül látni. Teljesen megnyugodott, midőn azt mondtuk neki, hogy mamája Syriába utazott, hogy onnan a papát és tatát (így nevezi Henriettet) magával visszahozza. Ide mellékelve a bábé egy remek munkáját küldöm, mely már bizonyos célzatra is vall. A felső kép madarat ábrázol, a melyet egészen maga rajzolt; aztán akarata már nem lévén elegendő arra, hogy a plajbászt tovább vezesse, és figyelme is már ki lévén merülve, az alantabb látható zavaros vonalakat össze-vissza rajzolta». (218. l.)

Íme Ary Scheffer unokájának művészi kezdetei! De vajon mit szól ma a jeles festő, midőn azon jó tanácsokat olvassa, melyeket híres gyermekkori barátja az ő nevelése dolgában Syriába küldött papáékhoz? «Midőn Babyt ma reggel láttam, csak egyet sajnáltam: hogy oly kevésbé gyermek, oly kevésbé vall egy hároméves kis fiura. Túlságos sok a reflexio e kis főben és — hadd mondjam ki — sok az önzés is. Ha élete vezetését ismét kezökbe veszik, arra kell őt szoktatniok, hogy egy kissé több ügyet vessen a kivülről levőkre. E célból kapcsolatba kell őt hozni egyéb gyermekeknek ugyanazon irányban induló akaratával. Különben azt fogják tapasztalni, hogy igazzá válik egy furcsa mondás, melyet a gyermek a minap ejtett és melyet én nem csekély szomorúsággal hallottam tőle. Nagyanjáról szólván azt mondta, hogy valamely dolgot azért tett, mert öreg és aztán ezt tette hozzá: «és én is öreg vagyok». (263. lap). És pár hónappal ezután, a kis Ary egy betegsége után: «Kedves barátom, Baby ujdonságaival kezdem a leveletem; e pillanatban leginkább ez érdekelheti önt, legalább a Párisból jövő dolgok közt. Pompásan érzi magát, jobban talán, mint bármikor születése óta: a kis zivatarok, melyeken keresztül ment, megtisztították légkörét. Most már nem baby ő, inkább gyermeknek mondható: hétről hétre változik. Néha az ember 6—7 éves gyermeknek mondaná, oly gondolkodó és akaratos az arcz kifejezése. Átalán víg és eleven, a mennyiben természete bírja, de kevésbé rokonszenves: ez fajának egy vonása, (c'est un trait

de race). Nem szenvedheti a többi gyermekeket. Mit csinál majd később pajtásaival, mit még később embertársaival?» (264. lap).

E jelentések leginkább Henriettehez vannak intézve, csak elvéve magához Renanhoz. Berthelotnak folytonosan van oka panaszkodni, hogy barátja teljességgel elhanyagolja őt és hónapszámra megakasztja a köztök folyó levelezést. Renan maga ist azt vallja magáról, (1860) hogy «az emberek között a legkevésbé levélíró természetű (le moins épistolier des hommes), kivált oly emberekkel szemben, kik érzelmeiben nem kételkedhetnek. A míg a *Keresztység eredeteivel* el nem készülök, olyan leszek, mint a fülesbagoly, és csak nagy fukarsággal adom magam a levelezésre és a társalkodásra. Ön bevégezte emlékmunkáját; én az enyémmnek eddigelé csak előcsarnokát alkottam meg». (173. l.) S Phœnikiából Henriette dolga testvérének hallgatagságát, melyről a sűrű híradást váró Berthelot a komoly neheztelés hangján szól, kimenteni: «Sokszor magam is éreztem a fájdalmat, melyet ön levelében kifejez. Gyakran mondtam: «Becsvágya inkább uralkodik rajta, mint érzelmei, és újabb érzelmei inkább, mint a régiebbek... Az ember azt hinné, hogy azoknak, a kiket szeret, mindent képes föláldozni, csak egy pár pillanatot nem. Biztosíthatom önt, uram, hogy nem túlozok, midőn azt mondom, hogy Beyrutban kétszeri tartózkodásunk alatt több időt szentelt a tábornoknak és a pasának, mint annak a régi barát-nőnek, ki mindent odahagyott, hogy a távol vidékekre kövesse őt. Szóról szóra, mióta Syriában vagyunk, alig látom őt, és ha látom, oly annyira csakis küldetésének munkájába van merülve, abba a mi eredményt máris elért és a mit még csak ezentúl remél, hogy nem mondhatnám meg igazán, vajon jelenlétemről egyáltalán tudomást vesz-e». (204. l.)

II.

Renan ifjúkori nyilatkozatai azon érdekes megfigyelésre adnak alkalmat, hogy későbbi nagy munkáiban nyilvánuló lelki törekvése és iránya, szellemi életének jellemzetes vonásai, mily határozott alakban mutatkoznak már a seminariumból

távozó ifjában, majd a tudományos élete kezdetén álló fiatal tudósban.

Hogy mily hangulat töltötte el abban az időben, midőn a papnevelő-intézetben idegennek kezdte magát érezni, a mi aztán e szellemi milieu-tól való békés megválására adott okot, világosan láthattuk azon levélváltásból, mely azon komoly lelki válság idejében közötté és távol külföldön nevelősködő testvére Henriette között folyt.

Egy lépéssel tovább visznek most azon levelek, melyeknek ismertetése teszi e cikkünk tárgyát. Mindjárt kezdetben lelki rendszerének két jellemző mozzanata van elég éles határozottsággal kifejezve: a skepticismus és a tolerancia. «Hadd éljen mindenki — így szól huszonnégy éves korában — a maga sphærájában és engedje meg másoknak is: hogy a magukéban éljenek. Mert bár kiki azt köteles hinni, hogy a maga nézete a legjobb, az ellentétes nézetűek a magukéről ugyanazt hiszik: ki tudja, hogy kinek van igaza? Alapjában, kedves barátom, a türelmesség, vagy a mi ezzel egyre megy, a szabadság, a kritikai kételkedés leánya. A dogmatikus, ki mindenkit, a ki nem úgy gondolkodik mint ő maga, esztelennek néz, okvetlen intoleránssá válik. Az igazi szellemi függetlenség eszméjét csak azok érik föl, kik saját eredményeiket nem becsülik túl és képesek föltenni, hogy annak is, ki a dolgokat másképen látja, igaza lehet. Ez a mi állapotunk, kedves barátom, s ez a mi liberalismusunknak oka és azé a szent haragé, melyet bárki ellen érezünk, ki a maga gondolkodását, vagy a maga módját másokra akarná tukmálni». (18. l.) Hányszor hajtogatta ugyanazon igazságot férfi- és aggkorában keletkezett munkáinak remek előszavaiban!

A vallásos életnek nemcsak történeti, hanem pszichológiai szempontból is nagy méltatójául mutatkozik fiatalkori leveleiben. Nagyon tévednek, kik azt mondják róla, hogy a vallásos nyilatkozások iránti érzékét ott hagyta a Saint-Sulpice falai mögött. «Népies vallás — úgymond, — íme az, a mit becsülök, ez a kép tölt el engem és teljességgel uralkodik rajtam», így ír Rómában (1848) egy népies vallásos ünnep szemléletének hatása alatt (66. lap). Csakis a vallásos érzés szabad kifejtését korlátoló dogmatismus találkozik ellenszenvével; a lélek közvetlenségéből fakadó, szabadsággal megnyilatkozó vallásos étellel azonosítani is birta szellemét. E lelke

vonzalma, bővebb elméleti kifejtésének egy terjedelmes levelet (43—47 l.) is szentel, mely belső élete ez oldaláról értékes okiratul szolgálhat.

Egyátaltában a vallásos élet tüneményei kezdettől fogva előkelő helyet foglalnak el szemlélődésében és tudományos elmélkedésében.

Mindenki tudja, hogy Renan későbbi időben egy vallástörténeti theoriát fejtett ki, mely joggal találkozott ellenzéssel tudományos és különösen történeti szempontból. A vallásos életnek a különféle népeknél más-más irányban történő nyilatkozását és alakulását az ethnographiai fajok különféleségének szempontjából adta elő. Az általánosításra való hajlandósága, melyet e levelezésben Berthelot is szemére hány, sehol sem tűnt elő oly élesen, mint ez elmélet kifejtésében, a tudományos támadások elleni megvédésében és makacs föntartásában. Még legutolsó nagy munkájában is sértetlen teljességében óhajtja alkalmazni kedvencz elméletét. Már most úgy látszik, hogy ez elmélet csirái már 1847-ben fogamzottak meg lelkében, ha ugyan erre lehet érteni két homályos kifejezést, melyet ez időben egy szülőföldjéről, a hol vacatióját tölti, Berthelothoz intézett levelében használ. E levele végén azt mondja, hogy: «Kénytelen vagyok e levéllel végezni, még pedig egy furcsa okból: nincsen boritékom. Pedig még elég sok mondani valóm volna a *religiogeniet* illető tervemről, a mit most nagyobb pontosság kedvéért *religionomienak* nevezek. Ez azonban jövő levelemre marad». (32. l.) A következő levél azonban cserben hagyja várakozásunkat; az előző levélben ígért dolgokról nincsen benne szó.

A lelki élet és nyilatkozatainak körülhatárolása, természetes közvetlenségöknek korlátolása, szabott formák közé szorítása, egyszóval mindenféle dogmatismus, nemcsak a vallás terén ébreszti föl Renanban a kedvtelenség érzetét. E hangulat, mondhatni, oly rendszerességgel uralkodik lelkén, hogy első olaszországi útja idején (1849) az ókori művészet tárgyainak muzeumokba gyűjtését is e szempont alá szeretné fogni. Böven szólván azon elhanyagolásról, melynek Rómában a régiség ereklyéi akkoriban ki voltak téve, végezetül így fakad ki: «De mégis mennyivel inkább szeretem e gondtalanságot, mely az emlékeknek meghagyja a magok valóságát és nem változtatja át azokat a kíváncsiság és a hivatalos gondo-

zás tárgyaivá! Az emlékeknek csak akkor van értékök, ha igaznak maradnak meg. A mint üveg alá rejtik, nem egyéb az eléggé hiú kíváncsiság tárgyánál. Az «Ártatlanok kutja» mindenestre jobban őriztetnék meg, ha a helyett, hogy a zöldségárusok áruik mosására használják, némelyek akarata szerint egy számára berendezett térre, például a Louvre udvarába helyeznék át. De én meg azt mondom, hogy ha a kutat ily módon megfosztanak természetes rendeltetésétől, hogy a mutogatás tárgyánál egyéb ne legyen, egyúttal minden szépségét is elvesztené. Jobban szeretem, hogy a romokat annak hagyják meg, a mik, semhogy gondozzák, fésülgessék, öltöztetgessék és dédelgessék: csupa olyan dolgok, a mik a kíváncsiság és a tudományosság szellemét lehelik, de melyek a természetesség és valóság színét eltüntetik. A dolgok csak annyiban szépek, a mennyiben igazak és az emberiség valóságos szükségleteinek megfelelnek». (62. lap).

Műtörténetírók jobban fogják megítélhetni, mennyi alapos megfigyelést rejtenek azon többnyire műtörténelmi tárgyú levelek, a melyeket Renan Berthelothoz azon olasz tanulmányútról intézett, melyet 1849—50-ben országos ösztöndíj segítségével tehetett. Ez utazás közvetlenül azon kutatásoknak szolgált, melyeknek eredményeit Renan *Averroës* munkájában terjesztette a tudós világ elé. De nem hagyja egyúttal figyelmen kívül a művészet remekeit sem, melyeket Rómán kívül utazásának nagyobb állomásai, Milano, Velence, Padua, Pisa, Firenze, Nápoly, tárnak szemei elé. Egész æsthetikai értekezéseket ír e tapasztalatairól és tanulmányairól Berthelotnak. Fölötte érdekes elolvasni, mit mond Nápoly művészetéről, mely között nem birja magát föltalálni.

Ez utazása alkalmával a Monte Cassino könyvtárában is kutatja a scholasticismus irodalmi emlékeit, és többek között Abélard egy kiadatlan töredékét fedezi föl. Ez alkalommal elragadtatással szól ez ős-apátságban uralkodó nemes szellemről, melyet ez időben Rosmini, Gioberti, és Ventura tanai töltöttek el és melynek leghatározottabb kifejezője Tosti atya volt «espèce de Lamennais italien». «Az apennin hegyek szélén, távol a mindennapi közlekedés útjaitól akadtam ismét a modern szellemre, Franciaországra, melynek képmásával már oly hosszú idő óta nem találkozhattam. Az első könyv, melyet a könyvtárnok, Sebastiani atya, szobájában láttam,

Jézus élete volt Strausstól. Itt egyébről sem beszélgettek, mint Hegelről, Kantról, G. Sandról, Lamennaisról.» (80. lap).

III.

A levelezésben kezdettől fogva sok szó esik politikai dolgokról is, melyek aztán az 1870—71. háború után állandó és előkelő tárgyul megmaradnak a két barát eszmecseréjében. Azt vesszük észre, hogy e téren a kezdeményezés inkább Berthelottól indul ki, a kinek politikai nyilatkozatait a barát természetesen nem mellőzhette hallgatással. E révén aztán alkalmunk nyílik bepillantani a nagy orientalista és egyháztörténetíró politikai gondolkodásába is.

E pontban ő mindenesetre a gyengébb fél. Bár a társadalom problémáinak philosophiai szemlélése iránt mindig meleg érdeklődést tanúsított, hazája szüntelen politikai tusáinak közepette nem tudott, és úgy látszik nem is akart, határozott álláspontot foglalni. Vannak ugyan kezdettől fogva általános politikai meggyőződései, melyek iratain következetesen végighuzódnak. Így például a nemzeti eszmének nem igen barátja. 1849 szeptemberben ezeket írja: «Mindenesetre tisztelnünk kell a nemzetiségek elvét; de ne felejtse el, hogy ez elvre csak akkor hivatkozunk, ha az elnyomott nemzet magasabb fokon áll az elnyomónál. A kizárólagosan nationalista irányban van valami korlátoltság; nem egyéb a humanitás szempontjának tagadásánál» ... Nevezetes, hogy e szavak közvetlen kapcsolatában mily szempontból nyilatkozik a magyar szabadságharczról: «Valamint ön, úgy magam is sokat szenvedtem a magyarok katastróphájától, nem csupán e nemzet okáért, melynek létezési joga főleg azon igazán modern, sőt egy kissé kosmopolita elveken alapul, melyek velök harcztak. Még nem érkezett el annak az ideje, hogy ez elvek nyíltan keljenek harczra, azért még sok ideig a nemzetiségek leple alatt kell harczukat folytatniok.» (39. lap.)

Hazája belső kérdéseire nézve ugyanazon elven indul, mely gondolkodását minden egyéb kérdésben vezérelte. A pártok harcaival szemben ő a skepticismus álláspontját soha sem hagyja el, és épen úgy mint a vallásban és a művészetben, a dogmatismust e téren is elutasítja magától. A pártok rideg tételeit a

politikában olyanokul veszi, mint a dogmát a vallásban. Nincs helyünk, sem tehetségünk, hogy akár csak legcsattanósabb helyeit is ide igtassuk e tárgyra vonatkozó terjedelmes fejtegetésének, melyek barátjához 1847-ben intézett szünidei levelében (26—31. lap) foglaltatnak és melyeket e mondással végez: «Ezért váltig tartózkodom attól, hogy (exceptis excipiendis) bárki irányában politikai nézetet kockáztassak; egy perczzel később az ellenkező álláspontra helyezkedhetném; azt találnám észrevenni, hogy nézetem, vagy legalább kifejezésem egyoldalú volt, és ez rosszul esnék nekem. Nem hiszem, hogy e dolgokért valaha képes volnék keményen harcolni». Ilyen maradt a politika kérdéseiben mindvégig.

Ellenben Berthelot a politikában fiatal korától kezdve határozottabb elveket vallott. Voltak Franciaország politikája dolgában családi hagyományai is, melyek közt szülei házában nevelkedett. Maga Renan *Önéletrajzában* világosan reá mutat a közöttök fönnálló ellentétre. «Berthelot atyja — úgymond *) — gallicanus keresztyén volt. Politikai nézetei nagyonszabad elvűek voltak. Ő volt a legelső republikánus, kit valaha láttam. Fiának tudományos pályája az ő érdeme; megadta neki a módot arra, hogy harminczéves koráig kutató tanulmányainak szentelhesse magát, hogy sem hivatalt nem kellett vállalnia, sem pályázatban részt nem vennie, sem pedig magát fizető munkára adnia... A politikában Berthelot híve maradt atyja elveinek. Ez az egyetlen pont, melyre nézve közöttünk nincsen mindig egyetértés. Mert jómagam, ha a szegény emberiség javára szolgál, szívesen alávetem magam akár egy philantrop, művelt és szabad gondolkodású zsarnoknak is».

Ez ellentétek ötletéből önkénytelenül lelkünkbe tolokodik egy irodalmi párhuzam, mely ha nem fedezi is teljesen a Renan-Berthelot esetét, mindenesetre eléggé közel rokonságban áll hozzá, hogy ennek kapcsolatában emlékeztünkbe idézzük. Strauss Dávid Friedrich, az őskeresztyénség irodalma nagy német kritikusának gyermekkori barátjával, az aethetikus Vischerrel folytatott levelezésében ugyanis elejétől végeig szintén éles ellentétek nyilvánulnak a politika kérdéseiben. A vallástörténelmi kritikának legradikálisabb képviselője, Strauss, conservatív — mondhatnók reactionarius — poli-

*) *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*. 335. l.

tikusnak vallja magát és e meggyőződése mellett nem csekély epésséggel kardoskodik Vischer, az 1848-iki vívmányok föltétlen híve, ellenében. Strauss mindenféle nyilatkozatából az ember azt következtetné, hogy még a despotikus államformát is jobbnak találja a demokratikus elveken épülő politikai szabadságnál, melylyel megbarátkozni sohasem tudott és melynek ellenében rövid nyilvános politikai szereplésében is éles ellenzékét tanúsított.

Az igaz, a minden szenvedélyességtől ment Renan, ki bármily nézeteltérést a skepticismus szempontjából mérlegelt és a tolerantia szellemével méltányolt, a maga politikai nézeteiből senki irányában casus bellit nem alkotott. Összeveszni pedig ily dolgok miatt a világért sem vezett volna össze legjobb barátjával, mint a hogy Strauss és Vischer között e dolgok tartós elidegenedésnek voltak okai.

A francia tudósok békés szeretettel, távol minden szenvedélytől, beszélnek meg eltérő nézeteiket és meggyőződéseiket, melyeknek Berthelot még lélektani nyitját is megtalálja. «Bár mindketten — úgymond — a tudománynak és a szabad gondolkodásnak hódolunk, Renan, breton származása, a multak felé irányuló ecclesiasticus és szemlélődő nevelése következtében, kevesebb érzéket mutatott a demokratia és a francia forradalom, főkép pedig a gondolkodást, a gazdasági életet és a társadalmi szervezetet egyaránt érő átalakulás iránt, mely modern műveltségünket áthatja. Inkább vonzotta őt a régibb idők felfogása, a tudománynak, irodalomnak és művészetnek egy felsőbb autokratikus hatalomtól kiinduló protektiójáról; soha sem titkolta e fölfogását». Ennek ellenében maga magának az emberi társadalom tudományos fejlődésével inkább azonosuló fölfogásában előkelő részt juttat párizsi származásának, családja orvosi hagyományainak.

Berthelot ifjúságától mind maig következetesen vallotta a republicanismus elvét. Irtózik a legitimista monarchia «örvényétől» («l'abime de la legitimité»). «A frohsdorfi emberek mély butasága az egyetlen, de igazi reményünk», (431., 432. l.) úgymond egy beható eszmecsere során, melyen a két barát hazájának 1873-iki kríziséről és Chambordék fészkelődéséről elmélkedik. «Jövönk valóban nagyon homályos. Azonban mindinkább megerősödik bennem annak hite, hogy a köztársaságon kívül minden egyéb kormányforma lehetetlen». (436. l.)

«V. Henrik visszatérése egyike a legnagyobb agyrémeknek ; csak politikai cselszövök fejében foganhatott meg. Országunkban minden lehető, csak ez nem. 30—40 département paraszt-sága föllázadna ellene, mert komolyan attól fél, hogy az 1793-ban kiküzdött közjogokat megint elvonják tőle. E kérdésről nem lehet vele alkudni és ma is épen oly jól emlékeznek a forradalomra, mint ezelőtt ötven évvel. Ez az, a mi V. Henriket és a klerikalis kormányt lehetetlenné teszi.» A bonapartismust első kezdeteitől fogva elítéli. «Az első Napoleon igazságtalan hódításai és a harmadiknak igazságtalan követeléseai zúdították ellenünk a népeket.» (430. l.). Szeret mosolyogni, de egy kissé boszankodni is, a Bonaparte család hiúságán. A *Caesar élete* előszavának megjelenését, mely 1865 márcziusban Páris «événelement»-ja volt, e szavakkal üdvözli: «Furcsa darab, melyben szerzője irodalmi középszerűsége és a napoleoni eszme folytonossága nyilatkozik.» (334. l.). A levelezésbe szőtt egy érdekes epizód során szívesen ragadja meg az alkalmat, hogy a császárnét kigunyolja. Berthelot is azon tudósok közé tartozott, kik 1869-ben a suezi csatorna ünnepélyes megnyitása alkalmával a császárnéval együtt az egyiptomi alkirály vendégei voltak. Ez alkalommal a francia tudósokkal és művészekkel — köztök voltak Théophile Gauthier, Charles Blanc, Fromentin — egy túlsufolt hajón megtették a felső-egyiptomi utat, egészen Philæig. A Nilus áradásának ideje volt és csak néha-néha szállhattak partra a régiség emlékeinek megtekintése céljából. E kirándulás tanulságairól nagyon tekintélyes könyvek szólnak a francia irodalomban; nem csekély nagyképűsködéssel tárják elé a futólagos és tudományos megfigyelésekre egyáltalában alkalmatlan nilusi utazás alatt végzett kutatásaikat.*) Berthelot barátjához intézett intim közléseiben és egy külön naplóban, melyet nilusi útjáról írt, és most e levelezés közé igtatott (349—385. l.), talán az egyedüli részrehajlatlan tanu e furcsa tanulmányi utazás részleteiről. A császárné és közvetlen udvari kísérete külön öt hajón következett a tudósok és művészek nyomában. Ez állami hajóknak kellett volna átvennie a Franciaországból érkező postát is, melylyel

*) Közülök szívesen emelem ki Charles Blanc szép könyvét: *Voyage de la Haute Égypte. Observations sur les arts égyptien et arabe.* Paris, 1876.)

a tudós és művész társaság tagjai családjaik állapotáról vártak értesítést. «Mindegyikünk égi mannaként várta a neki szóló leveleket. A császárné azonban csak ujságlapokat küldött. Azóta megtudtuk, hogy nem engedte a leveleket tartalmazó kis zsákot öt hajója egyikére fölvenni. Azt mondta, hogy ő nem «falusi postás»; és kíséretéből nem volt senkinek se bátorsága arra, hogy a leveles zsákot magával vigye.» (377. l.). Szijut városa előtt pedig ezeket írja naplójába: «Egy órája, hogy a császárné hajói előttünk elhaladtak. Egyáltalán vajmi kétes értékű módon utazik; sehol nem áll meg, hogy valamit megnézzen; hiszen úgy sem értene e dolgokból semmit.» (384. l.).

A császárság végső bukása után, midőn Franciaország újjászervezése aktuális kérdéssé vált, Berthelot republikánus elve mind mélyebben megerősödik. Gyakorlatilag is részt vesz a köztársaság kormányzásában, midőn 1886—87-ben egy fél-éven át a külügyek tárczáját, az igaz, hogy nem valami nagy sikerrel, látja el. Leveleiből azt látjuk, hogy Gambettával és a radikálisokkal nem igen bír lépést tartani. (502. l.).

Egyáltalában minden nyilatkozatából határozott politikai jellem lép elénk. Ennek saját vallomása szerint is kerek ellentéte Renan. Politikai dolgokban e félszázados levelezés során csak egyszer pendülnek egy húron: hazájok jövője irányában táplált reménytelenségökben és pesszimizmusukban az 1870—71-iki háború után, és azon eszményi hazaszeretetben, melylyel egymást, a francia nemzet szellemi kincseinek fölforgatása idejében, kitartásra buzdítják. Renan arról értesül, hogy a hírneves Berthelotot Angolországba hívják tanárnak. «Az Isten szerelméért! utasítsa vissza ez eszmét. Kötelességet mulasztana. Mennél szerencsétlenebbnek látjuk hazánkat, annál inkább el kell tiltani magunkat attól, hogy oda hagyjuk. Megengedem, hogy a szegényes viszonyok között élő közönséges ember jól cselekszik, ha kivándorol és gyarmatosnak áll. De nem ez a mi esetünk. Mi oly egyének vagyunk, kikre a hazának különös szüksége van; mi intézményeinek, történetének, régi dicsőségének jótéteményeiben részesültünk; neveltjei, alumnusai vagyunk: ha elhagyjuk, hűtlenséget követünk el rajta azon tőkésre nézve, melyet nekünk előlegebe adott, még akkor is, ha nem egy jogos nehezteletünk volna ellene. Csak az esetben hagyhatjuk oda Franciaországot, ha bennünket elkerget, ha abban akadályozna

meg minket, hogy értelmi működésre való képességünket szabadon kifejtjük, vagy ha egyáltalán éhen engedne meghalni. De hiszen odáig nem vagyunk.» (404. lap).

Ettől fogva Franciaország jövő politikai újraalakulásának kérdése teszi eszmecseréjük legkiválóbb tárgyát, midőn egymástól távol élvén, gondolataikat egymással közlik.

Renan gondja az «année terrible» alatt fölszínre kerülő durvaságok között leginkább azon törekvés körül összpontosul, hogy hazája szellemi és tudományos érdekeinek elzüllését hárítsák el, melylyel a politikában beállott fejetlenség a százados intézményeket fenyegette. Midőn az állami kormányzat decentralisatiójának veszélye közeleg, első sorban azokat félti. «A Collège de France és az Institut, e központi, királyi, francia alkotások a Capetiek munkájának áthelyezése által inkább vannak veszélyeztetve, mint bármely más dolog.» De mind a mellett abban bizik, hogy túlélik e csapást. «A mi a Collèget illeti, hogy ha működése félbeszakad, nekünk kötelességünk a testületet föntartani, rendesen folytatni a tanítást, még az esetben is, ha fizetésünket fölfüggesztenék, körülbelül épen úgy, mint ezt a XVI-ik században is tették».

Nem mondhatnók, hogy hazája ujjaalkotására nézve oly határozott politikai meggyőződésesei volnának, mint Berthelotnak, a demokratikus köztársaság hívének. Ha ugyan szólhatunk politikai hitvallásának kimagasló mozzanatairól, úgy mindenesetre első sorban a radikális törekvések ellenségének mondhatjuk. A monarchia ellen nincsenek elvi kifogásai; úgy látszik, 1870 előtt a napoleoni császárság ellen sem voltak. A ki hazája szellemi kincseit öregbítette, a ki gondoskodott a Collège de France és az Institut dicsőségének föntartásáról, abban nem láthatott veszedelmet a haza közügyére. Talán a hála némi érzete is élt benne Eugenia császárné iránt, ki abban az időben, midőn őt szabad tanaiért a Collégeből kizárni készültek, pártját fogta. «Maurytól egy újságot hallottam meg — így ír neki Berthelot 1863 szeptemberben — mely nekem örömet okozott. A császárné, udvarának teljes környezetében egész határozottsággal önnek azon joga mellett nyilatkozott, hogy mindazokat megírhasssa, a mit elmondott, — de, jól értse meg, a nélkül, hogy ő maga az ön nézeteit elfogadná. E szabadelvűség meglepett és jó előjelenek veszem.» (301. lap). A Bonaparte-névtől Renan nem fázott

ügy, mint barátja. Egész más érülettel utazott Berthelot Egyiptomban a császárné kíséretében, mint néhány évvel később Renan Napoleon herceg társaságában, ki közvetlenül az 1870-iki háború kitörése előtt, norvégiai utazása alkalmával a híres tudóst decoratióul magával vitte. 1870 július 11-én — e dátum nagyon érdekes — Storenból (Drontheim mellett) az elragadtatás hangján ír északi utazásának gyönyörűségéről és a császári herceg kiváló tulajdonságairól. «Ma este Tromsoënek indulunk, innen Hammerfest felé tartunk. Vajon eljutunk-e Spitzbergenbe is? Ez teszi most fontolgatásaink nagy tárgyát. Szénben, az utazás folytatásának ez a legelső feltétele, nem lesz fogyatkozásunk, sem Hammerfestben, sem Tromsoëben. Peterheadben egy «ice-mastert» fogadtunk föl, ki az utazás sikerére nézve teljesen megnyugtat. De erről csak Hammerfestben határozhatunk... Nagyon kíváncsi vagyok rá, hogy a lappokat lássam. Úgy látszik, a norvégiai glossolálok sectája csak úgy hemzseg és fölötte eredeti tényekben nyilvánul közöttök. Napoleon herceg elragadó utitárs. Olyan jellemvonásai vannak, melyeket az ember alig gyanítana; az ismeretlen szomjazása, a végtelenség vágya, valami romantikus és mély, a mit nem igen látni Párisban. A hozzánk érkező rémhírek nem ijesztik meg, és nem indítják arra, hogy utiterve egy részletét megváltoztassa. Ez a vidék megnyugtatólag hat reá és csakis azon értelmi és erkölcsi kincseket juttatja érvényre, melyekkel gazdagon rendelkezik, bár kezdettől fogva nem igen művelte ki azokat.» (390 –391. lap.) De biz' nem sokára visszatértek, és az ice-master biztató ígéreteinek ellenére sem mehettek a lappok közé!

Renan az állami élet kérdéseiben, valahányszor ezekre kerül a szó, a mennyire ingadozó és határozatlan kifejezéseiből látszik, legszívesebben a conservatív politika felé hajlik. Nem szereti a multnak megtagadását, eredményeinek eltörlését. Lépten-nyomon historiai hajlamai jutnak érvényre; a hagyományok nagy értéke: ez világszemléletének uralkodó szempontja. A ki tudományos munkáit ismeri, sokszor meggyőződhetett azon törekvéséről, hogy kutatásai során azokat a módszereket fejleszsze és azoknak az igazságoknak alapján építsen tovább, a melyeket a francia tudomány régibb évtizedekben, sőt évszázadokban már fölmutatott. E tudatos folytonosságban, a multakkal való élő kapcsolatban látta a tudomá-

nyos kutatások erkölcsi lényegét. Bibliai tanulmányaiban Houbigant oratorianus atya (meghalt 1783.) iskolája folytatójának érzi magát és minduntalan nagy súlyt helyez arra, hogy nem járatlan utat tör, hanem a francia iskola hagyományai-ban jár.

Ily szempontok döntenek politikai fejtegetéseiben is, midőn hazájának katastróphája után az állami élet reconstruc-tiójáról elmélkedik, félreismerhetlen sentimentalismussal ka-paszzkodik a multakba és az állami élet történelmi hagyomá-nyaiban keresi azon támaszpontokat, melyekből szerencsétlen hazáját újjá lehetne szervezni.

Franciaország történelmi intézményeiben első sorban a «l'oeuvre des Capétiens»-t látja (404. lap). Soha sem nyilat-kozik ugyan a köztársasági kormányforma ellen, bár gyanakvó szemmel nézi a forradalom művének helyreállítását. «Országunk — így ír 1871 februárban — kitűnő elemekkel rendelkezik; de ez elemeket nem lehet érvényre juttatni azzal a durva gépe-zettel, melyet az 1848-iki forradalom eszelt ki. Megvallom, én az Orleansok felé hajlok, feltéve, hogy sikerülne számokra éré-lyes, nemzeti és fölvilágosodott támaszt teremteni.» (397. lap). S pár héttel később: «A mi most minden oldalról az ember szeme láttára történik, szégyenletes, buta, gyalázatos, vissza-taszító. Én magam tagadhatatlan előszeretettel táplálom a legi-timitás iránt, abban az értelemben, a melyben e fogalmat ön is magyarázza. Oly kormánynak, melyet legálisnak hiszek, még hibás és nevetséges oldalai, de még bűnei sem birnának arra, hogy irányában kötelességeim alól feloldottnak érezzem ma-gam.» (407. lap).

Nem hiszi, hogy egy országot a multak hagyományait kizáró intézményekkel boldogítani, az állami életet állan-dóan ezekre alapítani lehetne. Az állami élet számára törté-nelmi folytonosságot követel, melynek csirái historiai fejlődés-ben gyökereznek. Elítéli a történelmi multat szem elől tévesztő és hagyományait fölforgató radicalismust! Nem tartja arra valónak, hogy módszerével a végveszélyre jutott Francia-ország új életét helyreállítsák. A nagy *démoszt* pedig egyátalá-ban nem ismeri el a művelt állameszme látható hordozójá-nak. Nem democratá.

«A civilisatio — úgymond — minden időkben aristocra-tikus munka volt, melyet az emberek kis csoportja tartott fenn;

valamely nemzet lelke szintén aristokratikus dolog: kell pedig, hogy e lelket az erre hivatott pásztorok egy bizonyos száma vezérelje; ezek képviselik a nemzet folytonosságát. Íme e munkát valamely dynastia csodálatos módon végezheti. Egy senatus, afféle római vagy velencei, szintén elégséges e hivatás teljesítésére; még jobban megfelelnek e feladatnak vallásos, társadalmi, pædagogiai, gymnastikai intézmények, olyanok, a minők a görög városokban voltak. De a mit soha senki nem látott, az a homokra épített ház, társadalom, melynek sem hagyományos intézményei, sem nemzeti nevelése, sem általános vallása nincsenek. Radicalis iskolánk eszméi egyáltalán felületesek voltak. Nem tagadom a lélek buzgalmát ez iskola számos követőiben; de minél tovább gondolkodom, annál inkább látom, mily korlátolt, mily veszedelmes ez iskola. Lényegében déli eredetére vall. Ha Franciaország csupán csak hazánk északi részeiből állana, ily iskolánk egyáltalán nem volna, legalább nem ebben az ártalmas alakban.» (395. l.)

De e hangulata sem állandó. Hat évvel azután hogy e gondolatokat papirra rakta, már alkalma van a május 16-ika embereitől képviselt reactiók törekvések bukását óhajtani. *Partie stupide*-nek nevezi e férfiak pártját; csalatkozott bennök. Az elemek, melyek Franciaországot teremtették, a capeti dynastia, a nemesség, a papság, a felsőbb polgárság, most, úgy látszik, egy czél felé törekednek: lerontani saját művöket. De nincsen nemzet, mely képes volna arra, hogy a saját bel-sejében dühöngő efféle harczt kibirjon. Ismét megérjük 1791-et és 1792-öt; a hagyományhoz hű és conservatív emberek, elkeseredve az új Franciaország ellen, elhagyják a hazát... Következik az üldözés; ismét 1793-unk leszén, és minthogy Európának többé nem lesz kedve, hogy nyugodtan nézze, mint veszekednek democratáink egymás között, ez leszén *Finis Franciaë*.» (458. l.)

«Fourtou úr præfectusainak és de Broglie úr hatóságainak hallatlan eljárásáról az ember azt hinné, hogy a kik így járnak el, vörösbőrű vadak, kik erőszakkal lettek művelt országok uraivá. Soha, még 1871-ben sem jártam a külföldön a meg-alázás nagyobb érzetével hazámért.» (461. l.)

Egyre inkább erősödik pessimistikus hangulata a politika dolgai iránt — még a Boulanger mozgalmáról («un terrible danger») is van szava (527. lap) — és már 1878-ban eljutott

a tőle oly fényesen magyarázott bibliai könyvnek, a Kohelethnek végső *cæterum censeo*-jáig: «Minden hiúság» — így ír ez évben Florenczből egy politikai elmélkedés végén (467. l.) — «kivéven a tudományt», «*Tout est vanité, excepté la science.*»

IV.

Berthelot e levelezés rendezése alkalmával könnyen észrevehette, hogy életrajzi szempontból a levelekben Renan egyénisége áll előtérben.

Nevezetes, hogy míg ő a legelső kezdetektől fogva hiány nélkül őrzi barátja közléseit, a maga ifjúkori levelei Renannál csak hézagosan maradtak meg. A levélváltás 1847 augusztusban kezdődik; Berthelot első levele e gyűjteményben 1849 december 28-án kelt.

Midőn a közzétett leveleket fejezetekre osztja, személyes jelentőségek tekintetében leghelyesebben Renan élete fejlődését és ennek fő kimagasló eseményeit veszi a felosztás alapjául és a kiadott 215 levelet e szempontból csoportosítja öt sorozatban.

Az *elsőben*, mely 1847—1850-re terjed, Renan kezdő kísérletei és első olaszországi tanulmányútja, tudományos életének első nagy eseménye, teszik a levelezés középpontját.

A *második* 1856—1861 éveket foglalja magában: a *Mission scientifique en Phénicie* előkészítésének és végrehajtásának idejét; élete e korszakában alakul ki Renan tudományos egyénisége. A szerencsés fölfedezőben akkor fogamzanak meg azon tudományos szempontok és eszmék, melyek ezentúl orientalista és történetírói munkájának több mint három évtizeden át vezérlő igazságait fogják képezni. Syriai utazásában szellemes nővére kíséri, a tőle szentté avatott Henriette, ki életmunkája megállapításában oly előkelő tényező volt és ki a mindennapi női műveltségen magasan túlemelkedő színvonalról, lelki részvétellel, bár minden alkalmatlan tudákossg nélkül, követi szeretett bátyja szenvedélyes munkáját. «Testvérem» — így ír Henriette Berthelotnak Beirutból — «nagyon meg van elégedve azzal, a mit régiségek dolgában itt fölfedez. E talaj tele van romokkal. Az első fölirat, melyet fölfedezett, így hangzik: «Aspasio, Ariston fia, aggodalmak nélkül 65 évet

élt. Vallja meg, uram, hogy oly ország, mely ily sírfölirokra ad alkalmat, még század után is megérdemli, hogy meglátogassuk.» (198. lap). Kutatásaiba merült bátyja munkáinak előrehaladásáról ő értesíti Berthelotot, ki meg cserében baby állapotáról küldi azon beható értesítéseket, melyekből egy mutatványt már föntebb láthattunk. Itt éri Renan életének nagy fájdalma is. Henriette a szokatlan éghajlatnak 1861 szeptember 24-én áldozatául esik Amsitban, a phoenikiaiak szent városa, Byblos közelében, «Adonis földjén, a melynek szentelt forrásaiba vegyíték könnyeiket az őskor mysteriumainak aszszonyai.»

A keleti útjáról visszatérő Renan (1862) elfoglalja azt a széket, mely diák korában élete legfőbb becsvágyaként tűnt föl. Quatremère helyébe a sémi philologia tanárául nevezik ki a Collège de France-hoz. Berthelot mindent elkövetett, hogy a Collège és az Institut jelölését számára biztosítsa. Midőn Renan e diszes helyre aspirált, máris tudatában volt az ellene fölmerülő nehézségeknek. «Jól érzem, hogy élet-halálharcot kell majd küzdenem azok ellen, kik sacrilegiumot látnának abban, hogy a bibliát hivatalosan az én kezembe adják.» (151. lap.) Oly emberek, mint Biot («le bonhomme Biot») is az ellenpárthoz tartoztak. A küzdelem Renan javára dönt el. A Collège és az Institut őt jelölte; a kormány kinevezte... De csak állása hivatalos elfoglalásakor indult meg a háború. Már beköszöntő előadásával maga ellen zúdíttja a vallásos közvélemény hatalmas tényezőit, melyek a kormányzó körökre is erős nyomást gyakorolnak. Nem folytathatja előadásait, bár ő maga eleinte el van szánva, hogy elfogadja a hadüzenetet és végig küzdi a szabad tudomány harcát.

Berthelot csendes visszavonulást ajánl tüzes barátjának. «A mi az előadásokat illeti, egy perczig se számíton ezek folytatására: semmi reménnyel ne tekintsen ennek lehetősége elé. Erről csak egy hangot hallottam, még tisztelői és legjobb barátai körében is. Nem találkoztam senkivel, mondom: senkivel, ki másként vélekednék. Ha önnek ezt megírom, higye meg, nem azért teszem, hogy önnek fájdalmat okozzak, hanem azért, hogy önnel minden alkalmatlan lépést kikerültessek. Most minden tekintetben okosságra és szilárd-ságra van szüksége.» (301. lap.) Élénk színekben tárja eléje annak következményeit, hogy kinevezési okmányja és a szabad

tanítás elve alapján az előadások folytatását ki akarná erőszakolni. «Az első előadásra száz vagy kétszáz hivatalosan be rendelt fanatikus jelenik meg. Ennek hírére talán ezer vagy kétezer híve is oda jő az első vagy csak a második előadásra. Aztán a két párt összekocczan: a közbéke meg van zavarva. Nagy butaság ez, de el nem kerülhető. Franciaország még nincsen abban az állapotban, hogy a tudományos igazságot kedvező vagy ellenséges szenvedély nyilatkozása nélkül el bírja, és nem tudom, vajon más országok elbirnák-e oly állásponttal szemben, a minőt ön ez esetben elfoglalt, a melyet nem pusztán az abstract tudományosság vezet.»

Bár az előadások folytatásáról ily körülmények között le kell mondania, büszkén utasítja el magától a ministeriumnak azt a közvetítő ajánlatát, mely állásáról való lemondása fejében egy tudományos szempontból előnyös könyvtári hivattal kínálja meg. Az irodalomban számot tesznek azon férfias iratok, melyeket ez alkalommal a kormányhoz és a Collège tanári testületéhez intézett.*) Végre teljes méltósággal belenyugszik helyzetébe.

«Gondoljunk csak vissza azon időkre» — így ír Berthelotnak (303. l.) — «midőn a szabadon gondolkodó köteles volt vagy meggyőződését eltitkolni, vagy pedig magát a biztos halálnak kitenni . . . Nem fogják a közönséget megakadályozhatni abban, hogy könyveimet megvegyék, nem kiadómat, hogy tőlem ily könyveket kívánjon, sem pedig *Buloz*-ot és a *Débats*-ot, hogy cikkeimből kérjenek.» Most egy ideig arra is gondol, hogy a kathedráról való eltiltásáért a kamarában keressen kárpótlást. Itt nyilvános föllépésre, véleményeinek érvényesítésére elég alkalma nyílnék. «Ne higye» — így ír barátjának — «hogy a politika vonzó erővel bír reám. Őszintén esküszöm önnek, hogy inkább szeretnék békés tanára lenni tiz hallgatónak, ezalatt nyugalommal írván meg könyveimet azzal a legmagasabb czállal, hogy valaha a Collège administratori állását is elérhetem. De országunk furcsa szelleme az, mely akaratomon kívül magával ragad és, törekvésem ellenére, ilynemű tevékenységre terel. Jó németjeink alig bir-

*) Az összes iratok (*La chaire d'Hébreu au Collège de France*) Renan *Questions contemporaines* című kötetében (191—250 l.) foglalnak helyet.

nák megérteni, hogy egy pálya, mely abba az irányba volt igazítva, hogy az emberből professor publicus ordinarius váljék, oda lyukadjon ki, hogy az ember képviselőül lépjen föl.» (310. l.) Nem is sikerült neki; megbukott.

Ekkor aztán második keleti utazásában keres vigasztalást, háromnegyed évet tölt nejével együtt Egyiptomban és Szíriában, a hol ismét fölkeresi boldog tanulmányainak színhelyét és Henriette sírját. «Két lépésnyire a sír helyétől egy csinos kápolna emelkedik. Itt istentiszteleti szertartást rendeztettem ama szép maronita liturgia szerint, mely egyike a legősibbeknek és majdnem a keresztyénség kezdeteibe nyúl vissza. Az egész falu népe jelen volt. A részvét, melyet a jó emberek tanusítottak, komoly és ősrégi énekök, az asszonyok és gyermekek seregei, kik szomorú nagy szemöket reám meresztve az egyházat betölték: mindez együttvéve egyszerű és mély hatást tett lelkemre. Ő maga is egyszerű és mély volt... Mától fogva szentföldem ez nekem; még visszatérek ide; itt hagytam saját személyemnek egyik legjobb részét.» (327. l.) Ez utazása során legelőször látja Damaszkust is; a látogatást arra használja föl, hogy Pál fordulásának topographiai körülményeit megállapítsa. (329. l.) Hazatérőben útba ejti Athént, Macedóniát, Smyrnát; a keleti után a görög életet és műveltséget tanulmányozza, míg végre Konstantinápolytól ismét hazája felé tart. Konstantinápoly, melynek emlékei művészi tekintetben sem elégitik ki, egyáltalában nem tesz nekik. «Soha az emberi aljasság, a gyalázat, a bárgyúság, az öntelt semmiség, egy önmagoknak inkább megfelelő képmást nem alkottak. A török világ, két-három kivétellel, egyáltalán buta és tisztességtelen. A görög népesség elnyomva; semmiben sem hasonlítható a királyság lakosságához. De az emberi szellem legszomorúbb példánya az itt található perota vagyis levantín népelem. Egy-két nemzedék letűnésével a francziák és olaszok itt sajátmagok torzképeivé változnak. Ez a város olyannak tűnik föl nekem, mintha a majmok városa volna, a méltó Konstantinus által azért alapítva, hogy állandóan a nemtelenség, cselszövés és az ostobaság fővárosa legyen.» (348. l.)

E harezok és utazási tanulmányok körül mozog a levelek *harmadix* csoportja (1862—65), melyekhez már most Berthelot egyiptomi úti levelei és utazási naplója is (1869) csatla-

koznak. Szikrázó szellemességgel adják elő azon gondolatokat, melyeket a keleti és a hellén világ szemlélete Renan lelkében ébreszt; így olvasva, sokszor hamaros ötleteknek, futólagos hangulatok merész általánosításának látszanak.

A levelek *negyedik* sorozatában (1870—1872) leginkább hazájok katastrófájáról és Franciaország jobb jövőjének föltételeiről elmélkednek a barátok. E themából nem fogynak ki az *ötödik* sorozatba foglalt levelekben (1872—1879) sem. Ez időben gyakori alkalmok nyílt arra, hogy gondolataikat írásban közöljék egymással. Tanári szünidejüket külön-külön Franciaország különféle részeiben töltik; külföldre is utaznak. Renan több ízben bejárja ismét Olaszország különféle vidékeit. Saját életfölfogása is nagy változásokon ment keresztül, mióta 1849—50-ben először járt e classikus földön. Itt is nagyot fordult azóta a világ. Már nem kell attól félnie, hogy Nápolyban a hozzá érkező leveleket, mielőtt kézhez kapná, a rendőrségen elolvassák: «Vous savez qu'à Naples toutes les lettres sont ouvertes: ainsi précautions» — ezt írja 1849 végén. (67. l.) De a pápánál sem jelenhetik meg kihallgatásra, mint első utazása alkalmával, midőn római tartózkodásának ez érdekes episódjáról nagy részletességgel értesíti barátját. (98—102. l.)

Most mint világhírű író jár-kél azon földön, a hol két évtizeddel előbb első munkáihoz anyagot gyűjtögetett. Valóságos diadalutat tesz Siciliában, midőn 1875 őszén, a nagy orientalista és történettudós Michele Amari senator meghívására, ennek hazájába rándúl. Minden lépését ovatiók kísérik; mintha az egész ország a francia tudós ünneplésére szervezkedett volna. «Nem hiszem, hogy Empedocles óta («ce Newton doublé de Cagliostro») volt-e tudós, ki ily diadallal járt Sicilia városaiban. E tekintetben csak Garibaldi mult felül. . . Tudni való, hogy évek óta Sicilia papjai rólam prédikálnak, és hogy ily alkalommal a hallgatók közül azok, kik a szónoklat tartalmát félreértik, vagy kik rosszakaratból a pap beszédeiből épen ellenkezőjét következtetik annak, a mit ő maga el akart érni, a prædicatio végén e kiáltásra szoktak fakadni: Evviva il Renan! Ennélfogva mindnyájan, még a papok is, látni akartak, mint valami mythosi alakot, melynek való létezésében ezelőtt bajosan hittek. . . Selinontében, tiz-tizenöt mértföldnyi távol-ságról csónakokon jöttek ide az emberek, hajónkat ostrom alá

fogták és egyre azt kiabálták, hogy: Viva la scienza! Ugyane kiáltás jelszóként járta az összes helységekben. Még a papság is nyájassággal nézte a dolgokat és irányomban nagyon udvariasan viseltetett. Magyarország után ez az ország leginkább mutat készséget arra, hogy régi korlátait áttörje és hogy a vallásos reform útjára lépjen.» (1875. szeptember, 451. lap.) A sarkába szegődő közönség «lelkes ovatiói» mindenesetre nagyon időt-rablók és nyugalomzavarók lehetnek; de azért egy cseppet sem akadályozták meg abban, hogy Sicilia városaiban széjjel nézve nagy érdekléssel ne vizsgálja az arab, byzanci, norman művészet remek emlékeit. «Valóban mindezek csakis magasabb polczra emelik Athént és mindinkább bizonyossá teszik, hogy itt fedezték föl a művészi gyakorlat tökéletességét, azokat a végtelen finomságokat, melyekre az athéniek előtt a görögök épen oly kevésbé gondoltak, mint az egyiptomiak.» (u. o.)

1878 őszén ismét Olaszországban találjuk; a Florenzben tartott orientalista-congressusra rándult le. E három év alatt feltűnő fordulatot tapasztalunk lelki életében. Csupa tudóssá változott. Az emberi szellemnek csak azon igazságai érdekelik, melyek az irodalmi kutatás révén nyilatkoznak. Még a művészet sem számíthat már részvétére, neki, ki 1858-ban, midőn az averroesi irodalom föl kutatása vonzotta Olaszországba, e száraz scholastikus könyvek tanulmánya közben is kiapadhatatlan lelkesedéssel és ájtatos érzéssel járt-kelt a művészet remek emlékei között és keveselte Berthelot buzgalmát e dolgok iránt. Most: «minden hiúság, kivéven a tudományt: még a művészet is üresnek kezd előttem föltűnni. Úgy érzem, hogy 25 év előtti benyomásaimat a gyerekeség bizonyos neme hatotta át. Mostani szempontunkból nézve nincs az a festmény, melyből valamit tanulhatnánk. Végre is, e dolgok valamikor éltek és ez elég.» (467. l.)

Ez időben leginkább tanári és akadémiai működése érdekli, a Collège de France, melynek régi becsvágya szerint igazgatójává lett és a *Corpus inscriptionum semniticarum*, melynek kiadását az *Académie des Inscriptions et Belles lettres*ben megpendítette és melyet haláláig szerkesztett és igazgatott. Jól esik neki 1880-ban, egy angolországi útja alkalmából, a francia tudományos életet az angollal összehasonlítani. Oxfordban sorra látogatja a college-eket. Munkájokban nem bírja a tudományos

szellem nyomát föllelni. «Minden college valóságos földi paradicsom, de üres paradicsom. . . Van közöttök olyan, mely évenként egy millió fölül rendelkezik; de a fellowknak az a hite, hogy a pázsit kellő gondozása, mely az alapítólevél értelmében az ő föladatok, nem fér össze a tanulók jelenlétével. Tényleg egy tanulót sem látunk ott; de a pázsitok csodálatosan frissek és a fellowk elköltik a college jövedelmét azzal, hogy Angolország négy táján vadásznak. Csak egy ember dolgozik, Max Müller.» (490. l.) Néhány kisebb philosophiai munkán kívül legutolsó nagy könyve az *Histoire d'Israel* előkészítése és sikeres bevégezése teszi ezután legkiválóbb gondját. «E magasztos történetek tartottak fenn engem és ismételve elbájoltak» (1887 július, 524. l.). 1881-ben újabb palesztinai utazást is tervezett volt e munka érdekében. «Ismét látni akarom Jeruzsálemet, a Libanon hegységét és ott a helyszínén megalkotni vázlatát *A zsidók történetének*, valamint a *Jézus életét* is ily módon készítettem elő. Arynak is jót tenne ez utazás. És aztán jutalom volna, melyet kiérdemeltem. Jó sokat dolgoztam az utolsó időben; befejeztem az *Origines*-t. A lelkiismeretes munka rászolgált e buzditásra.» (500. l.) Az utazás terve füstbe ment. De már 1885 őszén mint nyári szünidejének gyümölcseről szól az új munka előrehaladásáról (516. l.); egyes kötetei egymást gyors időközökben követve látnak világot. 1892 áprilisban, midőn Hollandiából visszatérve, a hol Spinoza emlékének fölavatása alkalmából remek beszédeinek egyikét mondotta el, már rosszul kezdte magát érezni, félti e munka utolsó két kötetének correcturáját. «Egy jó corrector nálam nélkül is közzé tehetné e köteteket; ámbár, hogy az igazat megvalljam, nagyon kényelmetlenül érezném magamat, ha a purgatoriumból nézném, mint corrigálják mások saját munkámat.» (533. lap.) A levélgyűjtemény utolsó szavai is e könyvvel foglalkoznak. «Ez a szomorú nyár azonban nem akadályozott meg teljesen a munkában. Negyedik kötetemben van egy kétes pont, mely nagyon megnehezítette volna a közzétételt személyes utasításaim nélkül. Ezdras és Nehemias kölcsönös viszonyáról van szó, egyike a történet legkülönösebb problémáinak. De, úgy hiszem, e fejezetet is sikerült tisztába hoznom. Joggal így nevezhetném: «Benoni» filius doloris mei.»

A közelgő halál sejtelve megsiettetette tudományos hatyudalának kihangzását. De bár csak három évvel ifjabb barátja

is lassan-lassan annak érzetére ébred, hogy elérkezett számukra az idő, midőn az ember a vénség szerepébe köteles magát beletalálni.

Kevéssel Renan után ő is Hollandiában járt és szintén megadta a szokatlan éghajlat árát. Komolyan megbetegedett. «Mindennek» — így ír akkor Renannak — «az a philosophiája, hogy ön is, én is, már túl vagyunk az utazások korán. Törekedjünk már most életünket Párisban, a lehetőleg legkevésbé rossz egészségi állapotban eltölteni és legjobb tehetségünk szerint a tudománynak és embertársainknak hasznára lenni. . .» «Ha ismét összekerülünk, hadd találkozzunk sűrűen és rakjuk össze szenvedéseink és philosophiánk kincseit.» (535. l.)

De még csak nagyon rövid ideig élhettek egymással ez eszményi barátságban. Renan 1892-iki október 2-ikán meghalt.

«Most» — úgymond Berthelot a levelezéshez írt előszavában — «midőn kortársaim egymásután elköltöztek, azzal a nyilatkozattal tartozom, hogy közülök senki sem volt velem oly szoros kapcsolattal egyesítve mint ő, hogy a sirba szállva, egyikök se hagyott lelkemben élénkebb fájdalmat, erkölcsi egyéniségemben nagyobb hézagot.»

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

A HÁROM GÖRÖG TRAGIKUS.

Második közlemény. *)

II.

SOPHOCLES.

(496—406.)

Huszonkilencz évvel Aeschylus után született Sophocles, Colonusban, Athentől egy félórányira. Atyja teljes jogú polgár s gazdag gyáros volt. Sophocles egyik drámájában rajzolja szülőhelyét.**) Dúsan tenyészett rajta a sötét örökzöld, az aranyos sáfrány, a fehér nyárfa s a kékes olajfa. A vidék ma már pusztaság; de az ezüstös Cephisus még talán ma is táplálja a sok kis vízeret, melylyel a paraszt fával benőtt gabnaföldeit öntözi s a ritkült lombok homályában tavasszal még csatog a csalogány. Itt született a boldog Sophocles, a ki azt énekelte, hogy nem születni a legnagyobb boldogság; vagy röviden élni, ha már élni kell. Az ilyen gondolatok nála olyas valami, mint a felhő árnyak, melyek forró, verőfényes napon a földeken átsuhannak. Mert egész élete verőfény volt. Kegyesek voltak iránta az istenek s ritka egyhangúsággal szólnak a régiek szerencséjéről, szeretetreméltóságáról, a köztiszteletről, mely környezte és szép életéről. Szép volt, elég gazdag volt s nemcsak geniusával parancsolt tiszteletet, hanem személyes tulajdonságaival is hódított. A salamisi győzelem ünnepén ő vezette lanttal kezében az ifjak karát s élte később

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 262. számában.

***) Oed. Colonusban. 668. v. sk.

is összeforrott Athén fényével és dicsőségével. Együtt érzett s együtt élt kortársaival s míg Aeschylus s Euripides a külföldön haltak meg, s szenvedélyesebb vagy a közérzéstől elütőbb természetök a környezettel meghasonlásra vitte őket: Sophocles mindvégig athenei — ἀνὴρ φιλαθηναῖος — maradt. Rövid időre különben ő is távozott Athenéből. A források állítása szerint Antigonéja annyira föllekesítette az atheneieket, hogy Samos ellen Periklessel együtt strategosnak választották. Ez alkalommal találkozott Chiosban a költő Jonnal, ki jelesebbnek találta őt a serleg mellett, mint vezéri tisztében. Első igazi költői mérközése 468-ra, huszonnyolcz éves korára tehető Aeschylussal.*) A marathoni nemzedék — mint mondják — Aeschylus pártját fogta s oly erős volt a pártoskodás, hogy a szokásos öt pályabíró helyett az archon a harczból épen visszatérő Cimont s hadvezér társait bizta meg a döntéssel. Azóta Sophocles uralkodott a színpadon s öntudatos művészete s művészetének tisztább formája tiszteletre méltó régiség színében tüntetette fel Aeschylus drámáit. A közszeretet különböző hivatalokra is emelte Sophoclest. Strategos voltát már említettük. S a népre s viszonyokra egyaránt jellemző, hogy Sophocles a költő s fiatalabb korában színész, 443-ban hellenotamias, a birodalmi pénztár főkezelője lesz. S valószínű, hogy a mi Sophoclesünk az, kit 413-ban, a sicíliai vereség után a tíz éltesebb probulos egyikének választottak meg, kiknek Thucydides szerint (VIII. l.) az volt a feladatok, hogy a közügyekről, a szükség szerint, javaslatokkal lépjenek a nagy tanács elé. A töretlen szellemű öregnek utolsó szerencséje az volt, hogy épen a kellő időben jött érte a halál. Mert alig hunyta le a kilenczvenéves költő szemét, néhány hónapra rá megjelent a spártai hajóhad Athene előtt s ellenséges kürtszó mellett rombolták le a piræusi falakat. Athen hatalma megtört. Raphaelt kora halála az idők tisztító távolában eszményi színben tünteti fel. S még sem tudnék Rafael ifjúsága mellé méltóbbat helyezni, mint Sophocles kilenczven évét. Mind a kettő ugyanazt az egy ritka dolgot hirdeti: a művészet és élet összhangját. Sophocles szobra ma a Laterani museum fődíszé; valószínűleg másolata annak,

*) Győző drámája valószínűleg a ma elveszett Triptolemus volt, tehát egy atheni tárgyú dráma, localis hőssel, a mely kívül esik a homeri körön.

melyet Lycurgus állítottatott fel az athenei színházban. Van benne férfiaság és gratia, a tartásában keresetlen fönség s némi urias negédesség; a természetadta képességeknek s tudatos akaratnak az a szép egybejárása, mely műveiben is feltalálható.

Sophocles valamivel többet irt százhusz drámánál; fönnmaradt közülök épen hét és pedig a leghíresebbek. Plutarchus nyomán beszélnek ugyan fokozatokról Sophocles művészi fejlődésében: de reánk maradt darabjai annyira magas ponton mutatják költészetét, hogy (verstani különbségeket nem tekintve) bennök a fejlődés nyomait már nem igen kutathatjuk. Egy dolog azonban, mint a többi tragikusnál, Sophoclesnél is azonnal szemünkbe tűnik: rendkívüli szaporasága. *) E körülménynél nemcsak az egyéni tehetség jó szóba, hanem általános okok is közre játszanak. Az egyik az, hogy az eredetiséget máskép fogták föl a görög tragikusok, mint a maiak s e mellett egy finomabb, egyenletesebben képzett izlésű, de naivabb fogékonyságú közönséggel állottak szemben. Ez a közönség nem volt folyton újabb és újabb tárgyakra éhes, sőt azt kívánta, hogy a költő mindig azokat az alakokat hozza eléje, melyek képzeletében úgy is gyökeret vertek. Nemcsak a mese anyaga volt adva, hanem a cselekvény főbb mozzanatai, helyzetei, sőt kifejlése is. Ebben is lehet a dramatikuskok munkáját a szobrászokéhoz hasonlítani. A mint ezek egyre dolgoztak Zeus, Poseidon, Hera, Athene alakjain, mint a renaissance-festői a Madonna típusán, úgy a dramatikuskok Labdakos, Pelops háza stb. történetén. Formált anyagot vett át egyike a másikatól; csak az arányokon, a belső elrendezés részletein változtatott. A dramatikuskok művészi erejét tehát sem az új anyag után töprengés, sem a minden áron eredetiséget keresés nem emésztette. Ha újabb költők azzal az érzéssel vannak tárgyak iránt, mintha ők teremtenék belé a lelket: a görög nem ismert holt anyagot. A monda élt s a költő megelégedett azzal, hogy az élő mondának új hirdetője legyen.

S még egy más körülmény is megkönnyítette a régiek munkáját; épen a művészi mesterség nehézsége. A mai értelemben vett dilettantismusról a kardalköltészetben s a drámában szó sem lehetett. A drámai forma a legkisebb részletig

*) A spanyol dráma mutat erre még analogont.

kiszámított és kimért volt; a zene, táncz, ének beleolvasztásával pedig sokoldalúlag árnyalt s mégis egységes hatásra egybealkotott szervezet. A ki ezen urrá lett, annál a formaérzéknek épen olyan kifejlett gymnastikáját kell föltételeznünk, mint a görög athletánál testére nézve. Ez a szélső öntudatosságig kifejlett, a munka utolsó kis részleteire is kiterjedő, különböző művészetekben is arányosan gyakorlott formaérzék valódi eleven műszerré alakította a költő képzelmet s látszólag játsszi könnyüvé, biztossá és arányossá tette a kivitel munkáját. Az ideális modell képzete sokkal elevenebb és kidolgozottabb volt a görög tragikusoknál, mint bármelyik későbbi drámairodalomban. Az, a mit a görög tragédia plastikus tisztaságának nevezünk, nemcsak a görög gondolkozás természetéből következik, hanem főleg a költői műhely jelességét is mutatja.

Sophocles művei e tekintetben első helyen állanak. Aeschylus drámái úgy aránylanak hozzájuk, mint a girgentii Zeus-templom masszív hatalmas óriás oszlopai a szomszédos Concordia-templom könnyed emelkedettségéhez s lágyabban egymásba folyó méreteihez. S ha rendesen Euripidest állítják szembe a két első tragikussal: a különbség Aeschylus és Sophocles között nem kisebb szellemre, formára, mint Sophocles és Euripides között. Sophocles nem a legnagyobb költő a társaságban, de a legélénkebb formaérzékű művész. Aeschylus mindenben kivételes, Hephæstus pörölyével veri ki alakjait; a körvonalak kemények és nagy arányúak; de a mese tagolásában, az alakok arczán, redőzetén a szabályosabb detailmunka hiányzik. Drámái fölépítésében is a masszív benyomást keresi. A mondát sem tagolja kisebb önálló organismusokra, hanem kapcsolatos trilogiák hármasságában viszi a színpadra.

Aeschylus pörölye után Sophocles finom vésője dolgozik a görög tragédián. A körvonalak ideálisak maradnak most is, de méreteikben arányosabbak lesznek; az alakok arcza az indulatok játékától megmozdul s veszít zord fönségéből; a festői redőzet sem oly súlyos rajtok többé, könnyebben lebben s plastikusabban és engedékenyebben mutatja a tagok mozdulatait. E belső formai élénkség a trilogia hármasságát is kikapcsolja s Sophocles a drámai gondolatot mindig meg tudja valósítani egy-egy külön tragédiában.

De Sophocles és Aeschylus tragédiáinak typusa nem-

csak a tagoltabb forma által különbözik. Más gondolkozás is tükröződik bennök s az életnek más felfogása. Aeschylus az egész világ drámairodalmában az egyetlen, ki az emberi sorsot olyannyira szorosán egybekapcsolta az istenséggel s az istenség eszméjét az igazságossággal. Ő a nemezis költője s egyedül ő a görög tragikusok közül. Nála minden bűn egyéni elhatározás cselekvénye; de minden bűn az istenséget is sérti s azért a bűnhődés úgy érkezik az emberre, mint valami felsőbb hatalom nyomása, mely elől nincsen menekülés. Ezt a mély vallásos gondolatot értették félre Aeschylusban s nevezték nála fatumnak. Mint Prometheus küzd Zeussal, úgy küzd nála az önző ember az isten igazsága ellen, míg magához tér, mint Prometheus; vagy elvész, mint Klytæmnestra. Ennek a nagy harcznak a föltüntetése kellett Aeschylusnak a trilogia formája s azok a colossalis alakok, melyeknek határozottságát, egyoldalú szenvedélyét csak belső egyszerűségek múlja felül. Aeschylus a drámai gigantomachia költője, melyben Zeus ellen támad az emberi szenvedély. E szempontból Aeschylus talán egyetlen vallási genieje a görög irodalomnak; naiv érzésű és mély, a ki a nélkül, hogy a nép hitét támadni akarná, annak a saját lelke parancsoló ösztöne szerint új és tisztultabb értelmet ad. De ebből látható egyszersmind Aeschylusnak, mint drámaírónak egyoldalúsága is. A bűn és bűnhődés kapcsolata érdekli első sorban; kevésbé már az emberi szenvedélyek, mint olyanok, a jellemek különböző vagy ellentétes volta, a lelki árnyalatok, egyáltalában az emberi boldogság vagy boldogtalanság. A mélység árán ebből az egyoldalúságból emelte ki Sophocles a görög tragédiát. Először is föloldotta az embert az isteni igazságosság oly közeli s fojtó öleléséből; önállóbbá s változatosabbá tette az ember világát. Míg Aeschylus Zeus útjainak kutatásába merül el: Sophocles művészebb elfogulatlansággal tekintette az életet és az emberi sorsot. Ő mondta ugyan a halálra, a bajokra, a sors veszedelmeire, hogy «*χ' οὐδ' ἐν τούτων ὁ τι μὴ Ζεὺς;*»*) de ezt csak jámborsága, a vallási hagyományokhoz ragaszkodása mondatja vele: ő a kapcsolatot Zeus és az emberi történet közt nem kereste s e részben, bár tisztultabb vallásos érzettel majdnem az epos naivitásához tér vissza. Eurip-

*) Minden Zeusben van; nincs semmi, a mi nem Zeus. *Trach. nők* befejező sora.

pidesből azután hiányzik a naivitás s élet-erkölcsi eszméi s az istenek világa közt nemcsak szakadás áll be, de ellentét.

Sophoclesnél az istenek még egy boldogabb hazában élnek, de ha megkapják a kellő apanage-ukat, alapjában véve közönyösek az emberi sors iránt, csak egyet büntetnek kivétel nélkül: azt, ki áttör a halandó korlátain. Egyébként csak az bizonyos, hogy az élet olyan, mint az árnyék, a pára; s hogy az ember rövid boldogság után szenved, néha bűnéért, néha a nélkül. Sophocles így elejti a nemezis képzetét; nála a szenvedés nem bűnhődés, hanem az emberi sors következménye s ezt tüntetik föl tragédiáinak alakjai. Az egyéni cselekvés is jobban előtérbe lép műveiben s nem áll többé, mint Aeschylusnál, földöntúli hatalmak nyomása alatt, melyet mint átkot, mint démoni indítékot érez magában: hanem egyén harczol egyén ellen, jellem áll jellemmel szemben s drámáinak belső élete épen ezen ellentétek éles kihegyzésén alapúl. A tagoltabb formán kívül ez is megkülönbözteti Sophoclest Aeschylustól.

De mielőtt ez úton tovább haladnánk, álljon itt Sophocles egy tragédiájának tervrajza, hogy ennek nyomán világosabban tájékozhatjuk magunkat költészetében s általában a görög tragédia külső tagozását is világosabbau láthatjuk. Például veszem *Electrát*, már azért is, hogy néhány pillantást vethessünk Aeschylus hasonló tárgyú drámájára. A tárgy ismeretes: Orestes titokban hazatér, ott találja nővérét, a bánkódó Electrát, fölfedi magát előtte s aztán segítségével végre hajtja Apollo parancsát: megöli Agamemnon gyilkosait, anyját s Aegisthust. Ezenkívül sok egyes vonást is készen adott a tragikusoknak a monda. Klytæmnestra álomlátása, Pylades segítségével, a hamis hír Orestes haláláról stb. mind nem a dramatikusan találmánya. Lássuk most, hogyan tagolja drámává Sophocles az anyagot. A *prologus* (a bevezető jelenet a kar föllépte előtt) elénk állítja, mi fog történni a drámában. Orestes a pædagogussal s a néma Pyladessel megjelen Mycenæ előtt, «mikor a kelő nap már a madárdalt ébreszti» s fölfejt cselekvése tervét. Az a tervök, hogy az öreg szolga menjen a palotába Orestes halálának hamis hírével, kémlelje ki ott a viszonyokat, Orestes pedig és barátja majd később Agamemnon sirjáról induljanak utána kezökben a halotti urnával, mely állítólag Orestes hamvait rejti s hajtsák végre a tettet.

A palotából Elektra jajszava hallatszik s a három jövevény elvonul. Itt egy kissé álljunk meg, hogy egyelőre Aeschylusnál és Sophoclesnél a drámai technika különbségeit megfigyelhessük. A *Síri áldozók*ban is Orestes nyitja meg a darabot; de már atyja sírjánál van s már a dráma kezdetén fölismeri egymást a két testvér. Sophocles darabja az által lesz lehetséges, hogy a költő a fölismerést közvetlenül a vég elé teszi. Ez által helyet nyer Elektra jellemének kirajzolásához, a mi a darabban tulajdonképi művészi célja is. Majd látni fogjuk, hogy a kis változtatás mögött mily mélyre ható különbségek rejlenek. S most Electra lép a színre s egy panaszdalban boszúért kiált az alvilág isteneihez és fohászkodik testvére hazatérteért. Következik a *parodos*, a kar (mycenæi nők) fölvonulása. Csittítja Electrát, ki panaszolja előtte fájdalmát és hirdeti boszúja jogát. Az első *epeisodon*, a darabnak mintegy második része egy nagy párbeszéddel kezdődik Electra s a kar között. Electra lelki állapota rajzolódik. Hogy örülnek oda benn a gyilkosok, tánczolnak, ünnepet ülnek Agamemnon halála napján! S ő rongyokban, eltaszítva nyomorog. Alacsonyabb, mint a szolga! Szenvedélyességét, mértéktelen fájdalmát, lihegő boszúját mutatja minden szava. De árnyalni kell a jellemét s még plastikusabbá tenni valami ellentét által. E mellett a cselekményt is meg kell indítani. Erre szolgál Chrysothemis, nővére, a heroikus testvér mellett a gyöngédebb, a viszonyoknak engedő, kivel ellentétben erősebb reliefet nyer Electra alakja, mint Ismene mellett Antigonéé. Ezekkel a heroinákat árnyaló, galambepéjű nőkkal Sophocles gazdagította a tragédiát. Hozzájuk tartozik *Deianira* is, kiben Sophocles ezt a típust tragikai szépségre emelte. Ha Aeschylus *Síri áldozóira* figyelünk, szinte újjal mutathatunk a pontra, honnan Chrysothemis szerepe keletkezett. Chrysothemis, Sophocles új alakja a színre lép, nyugalomra inti nővérét; rajzolja, milyen sors vár rá, ha daczában megmarad s azután elbeszéli, hogy Klytæmnestrának nyugtalanító álma volt s ezért küldi most őt engesztelő áldozatokkal a meggyilkolt sírjához. Az álom motivuma valószínűleg megvolt már a mondában, de a képzelem milyen sötét pompájával szötte azt drámájába Aeschylus! Csak még Shakespeare alakjai álmodnak így, de ezek is Aeschylus után! Sophoclesnél az álom rémes költészete egészen hiányzik; e részben nem akart versenyre kelni Aeschylussal, de azért az álom

motivumát elfogadta és művészileg dolgozta be drámája új szövetébe. Ez egy példája annak, mily öntudatos és finom érzékű Sophocles compositiója. Aeschylusnál Electra mondja el az anyja álmát s ő az, kit Klytæmnestra az engesztelő áldozatokkal a sírhoz küld. Láttuk már, hogy Sophocles a testvérek fölismerése jelenetét hátrább tolja, hogy helyet nyerjen Electra jelleme s fájdalma bővebb kiszínezésére. Most egy másik változtatással eléri azt, hogy hősnője jellemének még élesebben megvonja körvonalait. Sophoclesnél nem képzelhetni, hogy Electra anyjának ilyen parancsát teljesítse; nem képzelhetni, hogy anyja helyett — a halott megszenteltségtelenítésére — ő vigyen engesztelő áldozatot a sírhoz. Így lép helyébe Chrysothemis; a mi lágyság még volt Aeschylusnak inkább a háttérben maradó Electrájában: az egy új alakba, ebbe a Chrysothemisbe megy át Sophoclesnél. Chrysothemis mondja el az álmot, s Chrysothemis megy anyja meghagyásából a sírhoz. Így lép szembe a heroikussal a gyöngébb testvér s így esik az ellentét által még sötétebb, tragikaibb árnyék Electrára. Sophoclesnél Electra megtámadja Chrysothemist oly gyengeségért, melyet Aeschylusnál még maga követ el. Aeschylusnál a sírhoz menetel a testvérek felismerésére vezet, Sophoclesnél Electra lelki állapota tovább fejlesztésére szolgál. Electra újjong; a kétségbeesésből átsap a reménybe. Az álmot bizonyosan a halott küldte! Klytæmnestra fél! Talán közel a boszú! Ezt a hangulatot tünteti föl most az első stasimon, az az ének, melyet a kar a színen helyét elfoglalva ott álltában énekel. Chrysothemis sírhoz menetele, mint látni fogjuk, különben a drámai cselekmény tovább fejlesztésére is szolgál.

Most következik a harmadik rész, mintegy a harmadik fölvonás. Klytæmnestra lép föl *) s éles párbeszéd fejlődik közte és Electra közt. Ez a jelenet egészen Sophoclesé s Aeschylusban nincs rá nyom. Aeschylusnál csak egyszer kerül Klytæmnestra gyermekeivel, Orestessel szembe: az utolsó pillanatban, de akkor a rövid szavak, a fojtott szenvedély gyors villanásai megfagyasztják a nézőben a vért. Sophoclesnél valami keménység, a mai érzés előtt durvaság, nyilatkozik a különben pompásan stylizált jelenetben: két érzékeménységű lélek összezsapása szikrázik benne. De Electra

*) A második *epeisodion* kezdete.

alakja most legalább minden oldalról előttünk áll, naivul, az eposi traditio szellemében, mint egy mesekirálynő, egy tragikai hamupipőke, kit a költő a mese kedvéért és izgató gyönyörűségeért hoz a néző elé. Ez sem Aeschylus szempontja. Mi lesz most Electrával? Belső fejlesztésről, lelkiismereti harcokról az ilyen alaknál szó sem lehet. A drámai életet tehát ellentétes helyzetek föltüntetésében kell fölmutatni. S csakugyan az is történik. Föllép a pädagogus, egy phocisi vendég képében s a prologus értelmében tudatja a királynéval s Electrával Orestes halálát. S itt megint jellemző módon tér el Sophocles Aeschylustól. Aeschylus is jelenteti Orestes halálát; de csak röviden, csak épen hogy elhitesse szavait. Aeschylus annyira a tragikai lényeg embere, hogy ilyen mellékmotivum kiszínezésével nem törődik. Sophocles már játszik a formákkal; a részletekben is színez, színpadi hatásokat keres s Aeschylus biborköpenyébe tetsző himzéseket sző. A drámai helyzet csak azt kívánja, hogy a szereplők Orestes haláláról értesüljenek. A nézők látták Orestest; tudják, hogy az egész dolog csak cselvetés. S ennek értelmében járt el Aeschylus; néhány szóval jelenti a halálhírt. Sophoclesnél azonban a pädagogus egy fényes epikai részletet mesél, hogyan vonult Orestes a pythiai játékokhoz, mily fénynyel vett részt a versenyben s mily szerencsétlenül veszett el a győzelem pillanatában. Ez a dolog nem a drámaért van, hanem magáért a fényes elbeszélésért s képzelhető, hogyan tapsolta meg a néző e jelenetet s a költővel együtt elfeledte, hogy e versenyek Orestes korába nem illenek. E helyett Orestes ebben a pillanatban majdnem kortársukká lett. Ezzel az elbeszéléssel van bevezetve az ellentétes helyzetnek első mozzanata. Az imént Electra még a bosszú közelét hihette s íme most mindennek vége. Nem akar többé az átkos palotába lépni, meg akar halni stb. s ez érzelem egy *kommosban*, a karral folytatott lyrai dialogusban hangzik ki. S most egymásután következnek a szimmetrikus ellentétben kiesztelt helyzetek, minőket még Aeschylusnál nem találunk, mert először Sophocles művészi technikája teremtette meg. Föllép Chrysothemis; örömmel tér vissza atyja sírjától, mert rajta virágot talált, áldozat nyomát s egy hajtekereset is. Kie lehetne, ha nem Orestesé? E hamis öröm új bánat Electrának. S Sophocles jellemző művészetének egy új bizonyítéka, hogy csak most tör ki Electrából a gondolat, hogy a mit Ores-

tes többé meg nem tehet, ő fogja megölni atyja gyilkosait. Erre a kar a második stasimonban mintegy megkoszorúzza Electrát énekével. Milyen nemes! Mint él benne a kegyelet atyja iránt! Csak megtalálná jutalmát! Most beáll a fordulat s a harmadik *epeisodion*ban a cselekmény fejlődése is a tetőpontra ér. (*Peripeiteia*). Orestes lép föl álruhában, üres halotti urnával kezében. Ez a halotti urna is Sophocles találmánya és díszítése. Aeschylusnál Orestes egyszerűen bekopogtat a palotába, némileg úgy, mint a hogy Macbeth várában a kapust hívják a gyilkosság utáni reggelen. Sophoclesnél az a halotti urna arra szolgál, hogy Electra még egyszer elsirassa Orestest. Ezt ma a panasz bravour-áriájának mondanók. Kétségkívül szép s a világerért sem nélkülöznök szívesen; de az ilyen dolog világosan mutatja Aeschylus egyszerű fönségével szemben Sophoclesben a számító művészt: itt például egy mesterségesen előkészített helyzetet aknáz ki. Ismerte a színpadot, az érzékeny jelenetek hatását s markában akarta tartani közönségét. Nagyon hamis eszményítésben látnók Sophocles művészetét, ha azt hinnők, hogy a színpadi fogásokat, sőt a hatásvadászatot — természetesen görög szellemben — nem ismerte. Jellemző mondását idézik Sophoclesnek Aeschylusról: mindent jól csinált, de a nélkül, hogy tudta volna. Sophocles pedig mestersege minden zegét-zúgát ismerte s mindig tudta, mit csinál. Electra fényes panasza után következik a fölismerés, a másik ellentétbe: az ujjongásba való átcsapás és a vég. A kar azzal fejezi be a drámát, hogy Atreus háza végre boldog s békesség vonulhat beléje.*) Ha így Sophoclesnél e drámai forma tagoltabb, gazdagabb, részleteiben kiszámítottabb s jobban ellensúlyozott, mint Aeschylusnál: a cselekmény elrendezését tekintve egy fontos dologban mégis mögötte marad. Aeschylusnál az egész dráma menete Klytæmnestra halálára irányul, mint földogra s ebben tetőződik a dráma. Sophocles, talán

*) A darab szerkezete tehát így tagolható: öt részre (mintegy fölvonásra) osztható. I. *Prologus*. A bevezető, a kar fölléptét megelőző jelenet. *Parodos*. Az első karének a kar bevonulásakor. II. Első *epeisodion*. A kar föllépése után első dialogus. Első stasimon. A már színen álló kar első kardala. III. Második *epeisodion*. Második stasimon. IV. Harmadik *epeisodion*. Harmadik stasimon. V. *Exodos*. Az elvonuló kar záró-éneke.

tudatosan keresve az eltérést Aeschylustól, először Klytæmnestrát öleti meg s Aegisthus halála csak azután következik. Még a monda is Aeschylus mellett szól, mert a tragikusok előtti vázaképeken is először a trónuson ülő Aegisthust támadják meg s Klytæmnestra szekerczével még segítségére siet. *) Ez a külső változtatás is nyomra vezet, hogy föltüntethessük azt a különböző szempontot, melyből Aeschylus és Sophocles a mondát tekintette. Aeschylusnál a drámai élet abban a lelkiismereti tusában, abban a belső kényszerűségben nyilvánul, mely Orestest lelki lázban a tett teljesítésére hajtja. Az anyja réme üldözi a tett előtt, a tett után. Így Klytæmnestra jut előtérbe s az ő halála jön a drámailag fontosabb helyre s nem Aegisthusé. S még egy más körülmény is életet kölcsönöz Aeschylus drámájának. Maga a költő is öntudatlanul részt vesz e drámában, a mit az a mód mutat, a mint a tárgyat élénk állítja. Nem polemisál a monda ellen; de ha megelevenül bennünk a költeménye, világos lesz előttünk, hogy a költő érzi, milyen kemény és zord isten az az Apollo és milyen megoldhatatlan conflictusba került Orestes. Jellemzőn végzi a kar a darabot: «alig hogy elpihent az átok dühe, újra ébred s hol fog végződni, hol?» **)

Mind ennek de a legkisebb nyoma sincs Sophoclesben. Nincs lelki harc; nincs belső probléma. Apollo parancsa, a gyilkosság, a monda által adott dolog, mely a költő lelkében megindulást, vagy igazságérzetének legalább homályos fölgerjedését nem támasztja. Sophocles azt gondolja magában, az a történet nem mai történet, hanem a múlt hagyománya, melylyel nem azonosítom magamat, a melybe mai érzésemet nem viszem be. Egy czélom van, hogy minél hatásosabbá tegyem a szörnyű mesét. Így aztán közönyös lesz előtte, Aegisthus hal-e meg előbb, vagy Klytæmnestra; az fog dönteni, hogy ér el biztosabban valami új hatást. S érdekesnek találta azt, hogy mikor Klytæmnestra eltakart holttestét gördítik a színre, Aegisthus Orestesének vélje. Odalép aztán, fölemeli a leplet s

*) Robert. *Bild und Lied*. 155. l.

**) *ποῖ ὄητα κρανεῖ, ποῖ καταλήξει μετακοιμισθὲν μένος ἄτης*; V. ö. ezzel a sophoclesi véget: Ó Atreus ivadéka, mennyi szenvedésen át vívtad ki végre szabadságodat, míg mai teteddel jó végre jutottál. ἃ σπερμὲ Ἀτρείως, ὥς . . . ἐξήλαθες τῆ νῦν ὀριμῇ τελεωθέρ.

megpillantja — Klytæmnestrát. Aeschylus egyszerűben végez; de annyiban drámaibb, mert érzi, hogy a mellékesebb alak, Aegisthus meggyilkolása csak akkor hathat erősebben, ha a Klytæmnestrátét megelőzi, nem pedig követi.

S most az *Electra* futó elemzése után világosabban utalhatok néhány olyan különbségre is, mely a cselekvényt s jellemzést tekintve a görög tragœdia s a miénk között fönforog. Nem hiába teszi Aristoteles a cselekményt az első helyre a drámában s csak második sorba a jellemet. A görög tragikusok az eposon s a hősmondán nevedett közönséghez fordultak. Láttuk az *Electrán*, hogy az író a cselekvényt, annak főbb mozzanatait, kifejlését, alakjait, sőt néha külsőségeit is készen kapja; csak másként helyezi el, hogy új hatásokat nyerjen belőlök. Az egyszerű cselekvény arányos és gazdag tagolása lesz tehát a fődolog; ez a dráma talpazata s egyszersmind kerete; olyan, mint a szobrásznak a görög templomon a tympanon, melybe alakjai csoportját behelyezi. A görög tragédia így a cselekvénybe mintegy beléállítja a jellemet, mint a fal fölkéibe a szobrot: míg a shakespearei tragédia a jellemekből fejlesztí a cselekvényt. S ebből fakad egy másik különbség. A modern dráma a jellemek kifejlésével, lelki harcaival kapcsolja egybe és motiválja a cselekvény fejlődését. A görög tragédiában ellenben a cselekvény fejlődik, csúcsára jut, véget ér; de a jellemek állandók, a cselekvény fordulatai szerint sorsuk változik, de ők magok a végén jobbára ugyanazok, mint kezdetben voltak. Lelkők szenvedélyei megmaradnak, csak szerencsájök változik, csak sorsuk fordul. Ez az állandóság az, mi a maiak szemében azt a látszatot kelti, mintha nem is egyének volnának, hanem typosok. *Electra* például mindjárt az első pillanatban kész alak. Mindig akarja a bosszút, egyforma szenvedélylyel; lelkében nincs kétség, nincs semmi kérdőjel. Ma azt keresnök, hogy juthat a szenvedély és bosszú ilyen fokára egy nő? Ez a kérdés Sophocles szemében nem létezik; a cselekvény természete ilyen kérdést meg sem tűrne. Ilyen alak *Antigone* is; az ő lelkében sincsen küzdelem, melynek egyes mozzanataiból lehetne cselekvényt fejleszteni a shakespearei dráma értelmében. Lelke egyenes vonalon halad, egy perczig sem habozik; az első pillanatban már bírja magát, tudja mit fog tenni s választja a halált, menekülni, sorsa elöl kitérni nem akar egy pillanatra sem. De

igy, kevés kivétellel, végig mehetnénk az egész görög tragédián. Szinte szabad szemmel megkülönböztethetjük tehát a görög tragédiában a két geologiai réteget: a régibbet, az epos tradícióját, a cselekvény külön kialakításában s az újat: a drámai elemet, az állandó alakok szélesebb kiszínezésében és egyénítésében. Azt mondhatjuk ezek után, hogy a görög tragédia jobbára ellentétes helyzeteken gördülő cselekvényből és állandó alakokból épül föl. Az a kérdés marad: hogy kapcsolódnak egybe az elemek s hogyan támad e kapcsolatból a drámai mozgalom? Az egyik mód az, hogy Sophocles, a mit Aeschylus még nem tett, merőben ellentétes jellemeket állít egymással szembe (Antigone és Kreon, Ajax és Odysseus, Odysseus és Philoctet, Kreon és Hæmon stb.) s az ellentétekből húz ki drámai szikrát; vagy egymás mellé állít ugyanazon fajból erőset és gyöngét, Antigonet s Ismenet, Electrát s Chrysothemist vagy más irányban Deianirát s Jolét s a shakespearei dráma belső feljlesztése helyett ilyen mozgó árnyalások által kelti föl a változatos lelki élet látszatát. A legtöbb azonban Sophocles drámáiban ellentétes helyzetek és sorsfordulatok által történik. A változatlan jellemelek ellentétes helyzetekbe állítása és sorsa változása, szerencséből szerencsétlenségre, szerencsétlenségből szerencsére határozza meg a dráma menetét. S jellemzőn Sophocles kardaljai egy része az ilyen fordulónál, az ellentét erősebb érzékitésére s a hatás fokozására a szerencse reményét vagy örömét hirdeti a beálló csapás előtt.

A jellemzés módja, a mint a drámai dictióban nyilatkozik, hasonlókép mutatja, hogy a görög dráma közvetlenül az epos helyébe lép s e származását meg sem is tagadja. Az a sajátos viszony, mely a görög drámában a cselekvény és a jellemelek közt észlelhető: kihat a drámai dictio némely sajátosságára is. Az alakok a cselekvénynek csak bizonyos forduló pontjain kerülnek egymással szembe; a mi e mozzanatokot egybe fűzi s a mi belőlök következik: a történet átmeneteit azután eposi előadás, elbeszélés pótolja. Azért mondhatjuk, hogy a mese a görög drámában többnyire eposi kerekeken gördül. Sophocles kiváló művészetét mutatja, a mint ez eposi elemeket a drámába úgy be tudja illeszteni, hogy pszichologiai csattanójuk legyen. De még így is érezzük azt az eltérést, mely e részben a sophoclesi tragédia stilusa és Shakespeareé közt fönnáll. A sok helyett csak egy jellemző példát hozok föl a *Trachisi nőkből*.

Deianira palástját Heracles már magára öltötte, már égeti a méreg és Hyllus a szörnyű látomány első hatása alatt találkozik anyjával. Mi itt egy pathetikus kitorésekkel tele jelenetet várnánk, mint mikor Hamlet kerül szembe anyjával. Sophoclesnél azonban a jelenet magja és középpontja Hyllus elbeszélése (a jelenet nyolczvanhat sorából ötvenhárom esik az elbeszélésre) s annak a testi fájdalom okozta gyilkos dühnek és szenvedésnek a leírása, melyet Heracles a méreg marása alatt érez. Egy hatást kereső elbeszélő művész szól Hyllusból, nem a megrendült fiú, ki bűnösnek hitt anyja előtt áll. A drámai megindultságot csak a föllépő Hyllus bevezető négy sora fejezi ki.*) És még Deianira hallgatása is. Annyira megrendül, hogy elhül vére s szótlanul a palotába távozik, hogy megölje magát. Csak gyaníthatjuk belső küzdelmét. Mert utolsó perczeiről, mérhetetlen fájdalomról megint csak egy eposi elbeszélésből értesülünk, a dajka meséli el a karnak s oly művészetel, hogy Deianirát többé el nem felejthetjük. Nagyobb részt így dolgozik együtt eposi előadás és drámai jelenetezés a tragédia cselekményén és jellemein egyaránt. A drámába szőtt elbeszélő részletek előadásával a dictio némi conventionalismusa is együtt jár. Bevezetésül, előkészítőül bizonyos állandó rövid kérdések s feleletek előzik meg, melyből a hallgató előre sejtetheti, hogy most valami érdekes pathetikus történet következik. Olyas valami ez, mint olasz operában a recitativ a nagy aria előtt.

A görög drámának itt felsorolt formális sajátságait mind megtaláljuk mesteri alakításban Sophoclesnél. Ép oly szívesen taglalnók külön minden egyes darabja szerkezetét, hogy az olvasó képzelme elé állíthassuk azt a közös schemát, mely szerint fölépülnek. De e részben pusztán az *Electrára* kellett szorítkoznunk s a többi drámáról már csak néhány futó megjegyzésre marad helyünk.

Az *Oedipus király* Aristoteles óta dicsért és bámult remekmű. Dicsérték főleg hibátlan szerkezetét; mi dicsérjük e mellett még az eleven jellemzésért, melyben Oedipus és

*) És pedig elég jelentősen: «Oh, anyám! Bár csak a három közül egyet mondhatnék is rólad! Oh, bár ne élnél; vagy élve, ne volnál anyám; vagy a mostaninál jobb szívet válthatnál!

Iocaste előttünk áll. *) Egyébiránt e darabnál is föltűnik Aeschylus és Sophocles különbsége. Aeschylus a Labdakus háza történetét egy trilogiában dolgozta föl, melynek drámai kovása az a gondolat, hogy a bűn új bünt szül. A trilogia megint az erinysek titkos hatalmát hirdeti. Ez a gondolat nem eleven Sophoclesben. A történetet egész naivul fogadja el, mint valami tragikai anekdotát, mint hálás tárgyat, nem azért, hogy tudatos reflexióval a fatum és szabad akarat problémáját beléje vigye, hanem mert a benne rejlő érdekes bonyodalom első sorban alakító ösztönét izgatta föl. Mikor drámájával elkészült, olyan érzés foghatta el, mint a görög szobrászt, mikor szobra talapzatára neve után odavéste: *ἔποίησε*. Azok a nagyon öntudatos gondolatok a fatum és szabad akarat viszonyáról, a tragikai vétségről és megfelelő bűnhődésről *Oedipussal* szemben nincsenek helyükön. Az *Orestiára* még inkább alkalmazhatók, mint Sophoclesnek műveire későbbi elméleteknek e meghatározásai. Sophocles kardalain és drámaín egy uralkodó érzés vonúl keresztül, melyben az élet tragikumája nyilvánul s ez az, hogy az emberi sors ingatag és bizonytalan, s hogy a szerencsétlenség s a mit szerencsének nevezünk, a boldogság s a boldogtalanság nem első sorban tetteink következménye. Az ember jelleme, akarata csak tettei indító okait határozza meg, a többi nincs az ő kezében. Ebből a fölfogásból fakad az is, mit Sophocles tragikai iróniájának neveznek. A kar tánczra kel, örömdalokat zeng, közvetlenül a beütő csapás előtt. Az ember legbiztosabbnak érzi magát, mikor már talpa alatt inog a föld. A jellem és sorsa közt vonható egyenletben van egy ismeretlen tényező: a véletlen, mely nyilatkozhatik, mint különös jóslat, mely minden áron teljesül, mint isteni akarat, mely ellen hiába küzdünk. Aeschylus az ily véletlenek s az egyén sorsa közt az *Orestiában* erkölcsi kapcsolatot, nemezist lát, de Sophoclesnél ez a dolog szabadon lebeg. Aeschylust mondják kardalai hatása alatt a lyrikusabb költőnek. Pedig ő az igazán *τραγικώτατος* és Sophocles a lyraibb és humanusabb lélek. Az ő tragikai érzése az élet árnyékvoltát hirdeti s darabjain ép

*) Vesd össze a finom különbséget, mely a két alak indokaiban nyilatkozik, a miért a jós szavait, mint nem Apollótól eredőket, megvetik.

oly melancholia lebeg, mint a milyen a nemes görög szobrok arczáról felénk letekint.

S felénk tekint *Antigonéból* is, mikor elevenen kősírájába indul temetkezni. Sophocles e drámájában egy nemes érzés hőstét rajzolja, ki habozás nélkül odaveti életét, mert ez érzését nem akarja magába fojtani, hanem tettere váltani. S ebben rejlik — egyszerű, száraz szóval elmondva — a darab tragikumuma. *Antigonénak* egész nagy irodalma van, mely e részben a legkülönbözőbb elméleteket eszeli ki, hogy csak minél fontosabbnak s mélyebbnek tüntesse föl a darab problémáját. A családi kegyelet és állami rend összeütközését keresik benne, mintha Antigone és Kreon cselekvése etikailag egyenlőjogú indítékokból fakadna. A hiba onnan ered, hogy Kreont, az ő akaratosságával, vak daczával, ellenmondást nem tűrő természetével az állami rend eszméjével azonosítják, őt az államhatalom képviselőjévé teszik, a mire Sophocles nem gondolt. Darabjában Antigonét halála megdicsóíti; a bűnhődés keserűségét csak Kreon érzi. Érdekes, hogy Aeschylus tragédiájában, a *Hetekben*, az utolsó hetven sorban benne van Sophocles darabja. Aeschylusnál még két részre szakad a kar. Az egyik fele engedelmeskedik Kreon parancsának, a másik azonban Antigone mellett marad és vele együtt indul temetni Polynicest. Sophoclesnél erősebb kellett tenni az ellentétet. Kreonnal csak Antigone áll szemben, egyedül, mert a kar gyöngé részvétével tétlen nézővé lesz.

Antigone alakjában talán a legművészibb az, hogy hajtthatatlan akarata, határozottsága mögött, melyért a kar nyers apa nyers gyermekének *) nevezi, Sophocles mégis föl tudta tüntetni a női természet lágyságát is. Erős érzése hajtja, neki el kell temetnie elhagyott testvérét. De mikor számot ad s megokolja cselekedetét, egészen nő lesz: csak érezni tud, nem okoskodni. Okot okra halmoz s egyik sem fejezi ki tettének értelmét. Csak ép azért teszi, mert a halott fivére; a fivér pótolhatatlan, férjével, gyermekével nem törődnek; vagy azért, mert természete nem a gyűlölködőkkel szeret társulni, hanem a szeretőkkel; vagy mert a temetetlen halott az isteneket sérti, mert a halál minden sértést eltöröl, stb. Érzése minden fölshőkő gondolathoz hozzákapaszkodik, de alapjában kifejezetlen

*) ὠμὸν γέννημα ἐξ ἁμῶν πατρὸς 471. v.

marad. S ép oly nőies, mikor utolsó útján fájós pillantást vet vissza a napos életre, melyből önként távozik. S mikor sorsa eszébe juttatja Niobet, kit a kő körülfogott, mint kúszó örökzöld a fát s a kar feleli rá, hogy Niobe isteni származás volt, de a halandónak is dicsőség, ha istenek sorsában osztozik, akkor Antigone azt hiszi, hogy a kar gúnyolja őt. Annyira nincs tudatában, hogy valami nagyot cselekszik. Ez is szép és egyenítő vonás. Nem érdektelen megfigyelni a darabban, hogyan szövi belé Sophocles a szerelem ritka motivumait. Antigone Kreon fiának, Haemonnak arája. Az újabb dráma itt szívfacsaró jelenetekre talált volna alkalmat. A görög dráma ilyesmit nem ismer. A görögnél a szerelem vagy tisztán érzéki marad, vagy egyenesen családalapítás a célja. A görögök erosa az egyéni érzelmek kipiperézését nem keresi; az ifjúban férfiatlannak, a nőben szemérmetlennek tünnék föl. Haemon heves mint Romeo, de szótlan Rómeo; ő is megöli magát arája holtteste mellett, de képzelme az édes méreggel nem játszik. Egy heves jelenete van atyjával; inti, kéri, hogy igazságtalanságot ne kövessen el; szenvedélyességében ő a józanabb a makacs öreggel szemben. Egy szóval sem említi szerelmét; de atya tudja, hogy az is beszél belőle s «asszony szolgájának» csúfolja. E jelenet után a kar rákezdi énekét: *Ἔρωσ ἀνίκατε μάχαν**) s ezzel az episod véget ér. Antigone utolsó útján sem említi Haemont; csak sir, hogy nem volt része nászdalokban s férjtelen, gyermektelen kell a Hadesbe leszállania.

E szerelmi episod kapcsán tanulságos lesz, ha *Deianira* történetét is hozzáfűzzük, a mint azt Sophocles a *Trachisi nők*-ben élénk állítja. Deianira, az *Ἀιτωλὶς γυνή*, ép abban a korban van, mikor a fiatalság első virága hervadni kezd. Elmondja, hogy eddig sem volt boldog. Mint leány az Acheloos folyó ül-

*) 781. v. s. k. Szerelem, kit harcz le nem győz, ott virrasztasz a leány lány orczáján, s nem kimélsz vagyont, hatalmat: átmegy a tengeren túlra s ellátogatsz erdők pásztoraihoz; nem futhat előled a halhatatlan isten s az ember sem, ki csak napokat él. S a kihez elszállsz, őrzöng. Te vagy az, ki szégyenére az igaz embert is a jogtalan útra elhajszolod s te keltetted föl most is rokonok közt a bomlasztó viszálykodást. Győz kétségtelen a szép menyasszony vágykeltő édes pillantása; ősi törvényekkel egyenlő hatalmú. Mert Aphrodite isten érezteti benne ellenállhatatlan erejét.

dőzte szerelmével, ki különböző alakokban jelent meg atyja előtt, mint bika, mint kígyó, mint óriás, bikafejjel s a víztől ömlő nagy bozontos szakállal. Mint a nőstény szarvas nézi a hímek halálharczát, úgy nézte Deianira a távol halomról, a mint Herakles küzdött a folyamistennel s legyőzte s magával vitte a leányt, el anyjától, mint borjut a tehéntől. S azóta is mennyi baj! Herakles alig volt otthon s az alatt Deianira álmatlan éjjeleket töltött s mikor gyermekek születtek, a férj az otthont csak úgy látta, mint a földmunkás távoli földjét, vetés és aratás idején. De soha boldogtalanabb nem volt Deianira, mint most. Tizenöt hónapja van távol Herakles, s mikor távozott, úgy indult el, mintha halni készülne. Hátra hagyott egy iratot, mintegy végrendeletét s ebben egy jóslatról is szólt, melynek értelmében a határidő után vagy nyugalma lesz, vagy halált talál. Itt az időpont s Heraklesről még semmi hír. Él-e még, vagy Deianirának siratnia kell? S a dajka — a tragédiák állandó házi butora — tanácsára elküldi fiát Hyllust tudakozódni atyja után. Erre sietve megjelen egy követ a hírrel, hogy Herakles győző erejében visszatér. Ép most beszéli az ujságot Lichas, a hírnök, a trachisiaknak, a kik kíváncsian körülfogják s nem engedik távozni. A kar egy vidám tánczdala után (*ὕπορχημα*) végre megjelen Lichas, elmondja, hogy Herakles mit tett egy év alatt, s hogy ép most pusztította el Eubœaban Eurytus városát, honnan előre küldi a fogoly leányokat, mert ő maga még előbb az Oeta hegyén Zeusnak fényes áldozatot akar bemutatni. Deianirába öröm száll, nézi a foglyokat s soraikban föltűnik neki egy hallgatag, szép szomorú leány. Ki az a szerencsétlen? Ki anyja, ura? Kérdi a leányt, kérdi Lichast. A szép leány némán áll, mint a szobor, Lichas vállat von: ő nem tudja. Deianira önkéntelen nyugtalanságával s szeretetreméltó aggódásával szemben a leány hallgatása nagyon hatásos. Beszéd helyett némasággal hatni drámai helyzetekben sehol oly jól nem tudtak, mint a görög színpadon.*) Ez a hallgató szép alak igazán érdekelni kezd; minket, a nézőket, de Deianirát is. «Nem királyi fajból való?» «Van talán Eurytusnak leánya?» kérdi tovább. S mikor a fogoly most sem felel: «hagyjátok békében; fájdalmát én ne tetőzzem

*) V. ö. Prometheus hallgatását. Iokaste utolsó jelenetét az Oedipusban, s Deianira föllépését a hazatérő Hyllussal szemben. sat.

újjal; menjen nyugodtan házamba», mondja Deianira. Szükszavú jelenet, rövid mint egy epigramm, de bájos, mint egy görög relief. Modern drámának is elég jó kezdet volna: egy lü, érettszepségü és már megunt feleséggel szemben, a ki mit sem sejt, egy viruló leány. De ez a modern párhuzam mindjárt az első lépésnél cserben hagy, a mi darabunkban nincs asszonyi mérközés, szerelmi dialektika. — Deianira megtudja, hogy Lichas rejtegette előtte a valót. Ujra kérdi s most meghallja, hogy az a szép fogoly: Jole, Eurytus király leánya, kit Heracles szeret, kit nem mint szolgát, hanem mint menyasszonyát küld haza.

Mikor Deianira Lichost kikérdezi, így szól: «Oh, Zeusra, kinek villáma Oeta berkei fölött cikáz, ne rejtsd előlem az igazat! Mert a kihez beszélsz, nem nemtelen asszony s tudja, hogy az emberi természet állhatatlan örömeiben. Nem bölcs az, ki birokra kel a szerelemmel; mert úr ez az istenek fölött s fölöttem is. S miért ne uralkodnék más nön is? Esztelen volnék, ha férjemre vetnék azért, mert elfogta a baj, vagy e nőre itt. Ne félj! Csak az keseritene, ha meg nem tudnám az igazat. De ha ismerem — mi szörnyőség van benne? Herakles már sok mást szeretett — többet, mint bárki is — s egyik sem hallott tőlem egy zok-szót sem. S e leány sem fog, ha szerelmében egészen föl olvadna is. Mert mély szánalom fogott el, a mikor megláttam, hogy szépsége így megrontotta életét s szolgaságba döntötte honát.» E szókból, mintegy költői fátyolon át elénk tűnik a nemi élet természetessége a görögknél s egy kissé a nőnek nyomott helyzete. Az ifjúság s boldogság rövid tavasza után sorsa is az volt, mint a fonnyadt virág: eltaposták vagy észre sem vették.

A kar előtt azután egészen kitarja lelkét Deianira. Úgy jött a házhoz a leány, mint egy hajós árúja, mely lelke békéjét zavarja meg. Herakles ölelése most mindkettőjüké legyen! Ez hát a jutalom, melyet neki Herakles hű sáfarkodásaért küldött! Nem tud reá haragudni, már megtanúlt tűrni. De egy fedél alatt élni e leánynyal — az mégis erején túl megyen. «Mert látom, hogy az ő ifjúsága virágzik és hervad az enyim; ezért félek; Heraklest majd férjemnek mondják, de a fiatalabbnak társa lesz». Így vezeti vissza Sophocles Deianira alakját a legtermészetesebb női ösztönökre; ez egy mondatba mintegy összevonja cselekvése és érzése, egész lénye rugóit. Deianira a

görög femme de trente ans, kiből azonban nem veszett ki a női lélek naiv költészete s a ki a mellett a modern szeretkezés helyett csak urának akar tetszeni. Nagyon elevenné teszi az alakot, hogy Sophocles ép ebben a kritikus pszichológiai pillanatban mutatja föl. S az is jó, hogy Deianira eddig — Herakles annyi kalandja alatt — nem gondolt varázs-szerre; bizott ifjúságában, hogy visszahódítja férjét. Most azonban eszébe jut Nessus ajándéka. Mintegy az alvajáró öntudatlanságával a palotába megy, beken a Centaurus vérével egy királyi szép palástot s küldi Lichással Heraklesnek. Ha majd felölti, működik a szerelmi varázs-szer s Herakles nejéhez visszatér. Hiába olyan szép, olyan ifjú Jole. S itt egy új, finom vonását találjuk Sophoclesnek. A míg a vészes ajándékot Deianira el nem küldi, csak egy gondolat él benne: férjét minden áron visszahódítani. De alig hogy elmegy a hírnök: kezd gondolkozni, hátha nem jól tett. Hátha Nessus megcsalta és ő szerelmi varázs helyett bajt hozott arra, a kit szeret. S erre következik a jelenet, mikor némán, megsemmisülve hallgatja fia szemrehányásait s azután megöli magát.

Deianira nem kisebb példája Sophocles művészetének, mint a hiresebb Antigone. S e mellett egy sajtószerű cultura tanúsága is. A görög gunaikeion tragédiája nyilvánul meg benne, mikor a férj a neje iránt való hűséget nem érzi még erkölcsi kötelezettségnek, a nő pedig csak nemének varázsa által érvényesül s jogokra nem hivatkozhatik. Az ilyenféle alakok rajzára Aeschylus képzelmenek még nincs hajlékonysága; ehhez jobban értett már Sophocles, kit a régiek tanúsága szerint sokat zaklatott Eros. Az *Ajax*-ban is van egy érdekes nő alak, mely a görög fölfogást mutatja. Tekmessa, kit Ajax zsákmányul hódított magának, olyan mint egy «bon animal», hű, odaadó, ragaszkodó, siró, jajgató, a férfi egy intésére elcsendesülő, engedelmes, magát alárendelő teremtés. Magának nincs gyökere, sorsa az urától függ.

De vissza kell térnünk a *Trachisi nők*höz, mert érdekes a tragédia folytatása is. Hőse a szenvedő Herakles, a kit sebei marnak s a ki fiától azt kéri, hogy vigye az Oeta hegyére s égesse el a máglyán. Ha egy tökéletes tragédiából levont szabályokkal lépünk Sophocles e műve elé, egy kissé zavarba jövünk. Herakles halálát bűnhődésnek kellene tekintenünk s kapcsolatot keresnünk tette és sorsa közt. Azt kellene monda-

nunk, Sophocles hűtlenségeért lakoltatja Heraklest. Ez az ethikai szempont e darabtól teljesen idegen s mai fölfogást erőszakolnánk reá. Sophocles egyszerűen a monda kapcsolatát tartotta szem előtt s újra egy érdekes történetet dramatizált; psychologailag elevenné tette Deianira történetét, de Herakles halálát ezzel ethikai kapcsolatba nem hozta. Aeschylust lelkülete talán rá vitte volna; Sophocles a naiv művész, ki a monda tarka köntösét nem szaggatta szét s a Nessus palástja nála nem marja Herakles lelkét, csak testét. S a darab e részében oly vonások is jelentkeznek, melyek megemlítése nélkül hiányos maradna képzetünk Sophoclesről. A colonusi csalóányban van valami keménység, merevség, a mit a görög *σκληρόν*-nak nevez s melynek okát messze a görög lélekben kellene keresnünk. A gyöngédségnek ez a hiánya nyilatkozott a társadalmi életben is, mikor a görög személyes ellenségét vadnak nézte, melylyel szemben a vadásznak minden szabad. Ilyenkor arcza kőkeményre változott s szívében nem dobbant emberi érzelm. Ez a merevség végig vonúl például az egész *Electrán*; minden művészet mellett is szinte kellemetlenül érint benne a lélek nyersesége. Ilyen nyers vonásokkal telve van Oedipus király; a nyerseséggel kapcsolatos az a kedvtelés, melylyel Sophocles a physikai fájdalmat részletezi s néha különb erővel rajzolja, mint egy mai, úgynevezett realista tenné. Ilyenkor az ideális görög közönség sorában föltűnik előttünk az edzett tenyerű s rideg athenei matrónép s a költő ennek kemény idegeit akarja rezgésbe hozni. A physikai fájdalom drámai megjelenítésével végződik a *Trachisi nők* is. Az eszményítés egy sugara sem esik Heraklesre; Sophocles nem tud róla, hogy megdicsőül, hogy Zeus mellett halhatatlanságot nyer. Igaz, hogy Herakles kényes tárgy volt tragikai alaknak; az athenei tréfa már nagyon kikezdette, de majd látni fogjuk, mennyire mélyíteni tudta Euripides. Mai érzésünk szerint az is fokozza még Sophocles Heraklesében a nyersség hatását, hogy egy szava sincs Deianira mellett. Mikor megtudja, hogy jó lélekből, szerelemből tette a végzetes lépést s meghallja halálát: örjöngő testi fájdalmában akkor is csak azt sajnálja, hogy nincs kezei közt s nem tépheti szét. Ez már nem mai, szinte nem is görög, tisztán barbár valami.

De nem szabad túloznunk; s nem szabad Sophocles

rovására vennünk oly dolgokat, melyek magyarázata és megértése a kulturtörténet és a népi lélek bonyolult kérdéseivel is kapcsolatos.

S most néhány szót mondjunk még Sophocles hátralevő két tragédiájáról, melyek időre nézve is a legkésőbbiek. A *Philoctetes* 409-ből való s mióta ez a datum megbizonyosodott, sokan csakugyan hanyatlás nyomait vélik benne fölfedezhetni. A dráma tárgya nagyon kedvelt volt s mind a három tragikus földolgozta. Úgy látszik, Sophocles művével egyiké sem mérkőzhetett. Mind Aeschylusnál, mind Euripidesnél lemnosi férfiakból áll a kar. Sophoclesnél költőileg nagyon emeli Philoctetes alakját, hogy Lemnos itt elhagyott vadon, a hol nincs élő ember a szegény, partra tett Philoctetesen kívül. Sophoclesnél úgy látszik, a főalak jellemrajza is érdekesebb. Míg a másik két költőnél megtörik, mikor elveszik tőle fegyverét, a Sophocles alakja a nagy csapások után is hajthatatlan marad. S Sophocles darabjai közt is egyetlen azon festőiség által, melyel hősét elénk tünteti. Az elhagyott sziget, a cserjék közt elrejtett sziklaodu, hol Philoctetes lakik, a hegyi út, a melyen sebe miatt négykézláb kúszik; a szegényes házi szerek, melyeket magának a társaitól hűtlenül elhagyott és sebegyötrött antik Robinson készít; az a nehéz mód, a mint ijával élelmét szerzi, ha tájéka felé röpül a madár, minden úgy hat ránk, mintha az ősidők elhagyott emberéről szólna a mese. Euripides hatását mutatja a darabban az a mód, a mint Sophocles a csomót megoldja. Philoctetes csak akkor száll hajóra s indul régi ellenségeivel Troia felé, mikor Herakles parancsolja, ki végül mint deus ex machina jelen meg. A darabban egészen Sophoclesé Neoptolemusnak, Achilles fiának alakja. Euripidesnél, mint látni fogjuk, ilyen fiatal, tiszta lelkű, csalástól ment alak, különösen a nők közt, számos változatban fog megjelenni. Itt azért is érdekel minket, mert azt hisszük, hogy Goethében a Neoptolemos motivuma is eleven volt, mikor *Iphigeniájában* a megoldást kigondolta. Pylades eleinte ráveszi Iphigeniát, hogy csellel vigye ki a tengerparthoz az istennő képét, mint a hogy Odysseus ráveszi Neoptolemust, hogy hazugsággal szerezze megmagának Philoctetes ívét. De Neoptolemusban fölébred a szánalom és igazság érzet, önként visszaadja az ívet, s kockára téve tervök sikerültét, megvall mindent Philoctetesnek. Így tesz Iphigenia Thoással szemben. Nem érdektelen, hogy azon

motivumnak is, melylyel Goethe Euripidesen változtatott, antik forrása van.

Sophocles *Oedipus Colonusban* című drámáját, egy régi jegyzet szerint, már csak a költő unokája hozta színre 401-ben. Keletkezése idejéről sokat vitatkoznak, de egy bizonyos: az öreg kor hosszú tapasztalása, önmegadása, komoly méltósága szól belőle. Alig van cselekvénye a drámának s mégis csodálatos belső élet ömlik át az egészen. Oedipus, vakon, rongyokban, leányára támaszkodva keresi utolsó nyugvó helyét, az Eumenidák berkét, honnan sirja örök áldást fog hozni Athénre. Oedipusnak «minden íze király»; kor és szenvedés megbénította, de minél inkább közeledik végéhez, annál több méltóság ömlik el alakján. Megtisztult az átoktól; ártatlannak érzi magát; a bűnök, melyekbe a sors sodorta, nem az övéi; szenvedélyes természete «mint a cikázó villám», kitör még belőle Kreonnal s hűtlen fiával szemben, de különben végzett az élettel. Földöntúli magasztossággal indul utolsó útjára. Oedipusnak ez a megdicsőülése a görög költészet nagy dolgaihoz tartozik. Álljon itt végezetül e drámából egy karének, egy Hymnus Attikára és Colonusra, a költő szülőhelyére: *)

«Idegen, eljöttél a szép ménék hazájába, a gyönyörű tanyára, a fehérlő földű Colonusba, hol zöldelő berkekben otthonosan megvonulva hangos énekét csattogtatja a fülmile sötét örökzöld közt, istennek szentelt, sértetlen lombok alatt, melyeken ezrével a gyümölcs s melyeket nap nem éget s nem hervaszt sem szél, sem vihar. Csak Dionysus látogatja a helyet, ünnepi mámorában, dajkáló nymphái körével.»

«Itt virul égi harmaton, nap-nap után a szépgerezdű narcissus: a Nagy Istennők koszorúja és az aranyfényű sáfrány. S nem apadnak el soha az álmatlan források, honnan a Cephisus vize mindennap átömlieszti tiszta árját a dombos földeken, s gyorsan termékenyít. S nem kerüli a Muzsák kara e földet, sem az aranygyeplős Aphrodite.»

«S van itt növény, milyenről nem tudok Ázsia földjén s milyen Pelops nagy dór szigetén **) sem terem . . . virul magától s hatalmasan tenyészik itt e földön, az ellenséges lándzsák félelme, a gyermektápláló, kékeslevelű olajfa. Ifjú keze ne

*) 668—706. v.

**) Peloponnesus.

pusztítsa, sem öreg ember. Mert Zeus Morios örök éber tekintete őrzi és a szürkeszemű Athana.»

«S még más dicséretét tudom mondani anyavárosunknak; egy nagy isten ajándokát, földünk fő büszkeségét. Gazdag ménekből, gazdag csikókban s tengere nagy! S Kronos fia, uram Poseidan, te helyezted ily nagy dicsőségbe, mert először városunk utcáin fékezted meg a rohanó paripát s szerezted a zablyát. S a szép evező is, a kézhez illő, villámgyorsan fut a habokon s kíséri a Nereidák tánczát.»*)

Csak egyet hagyott ki Sophocles a dicséretből: hogy ő is Colonusban született.

PÉTERFY JENŐ.

*) Eredetiben a százlábú Nereidákat. Mert ötven Nereida volt. Ez egy csoportban százláb. Az evezőt is Poseidon szerezte.

AZ EMBER HANGJA ÉS A BESZÉD.

I.

AZ EMBERI HANG.

A levegő, miközben a gégefőn, a garatüregen és a szájon át kitódul, megfelelő körülmények között együttlengésbe hozza a hangszalagokat, s okozza az emberi hangot. Hangképzőszervünket, mint fúvóhangszert, orgonával, vagy jobban harmoniummal (phisharmonika) hasonlíthatjuk össze. A fúvókat képviseli a két tüdő, a szelladát a hörgők és a légcső, a nyelvessel a gégefő, a toldalékos csövet a torok-, orr- és szájür. Azonban, míg a harmoniumban annyi nyelv van, a hány hangot egyáltalában képesek vagyunk belőle nyerni, addig a tüdők szele a valódi hangszalagok alkotta egyetlen nyelvessel a sípba jut. Mindazt a sok hangot, mely az emberi beszédben, énekekben stb. előfordul, a gégefőben amaz egyetlen hártvás, nyelvessel a síp lengése kelti. Ezt egyfelől a gégefő ama szerkezetének köszönhetjük, melynél fogva a hangszalagok nagyságát és ruganyosságát izomműködés segedelmével megváltoztatni és így az egy sípot különböző magas hangokat adó sípokká át tudja alakítani, másfelől agykérgünk azon képességének, melynél fogva a gégefő izmait mindenkor a kellő módon és mértékben be tudjuk idegezni.

Nyelvek alatt az akustikában olyan többnyire hosszúkás négyyszögű ruganyos lemezeket értünk, melyek valamely légáramlásra szolgáló nyílást csaknem egészen elzárnak. Az ilyen nyelvek a levegőt vezető csőhöz csak egyik szélökkel vannak rögzítve, a többi három szélök szabad; hártvás síp

nyelvének csak az egyik széle, a hosszabb szokott szabad lenni. A légáram feszíti a nyelvet, s ha elég erős, nyugalmi helyzetéből kimozdítja, ekkor a levegő kioson, e miatt csökken a légnyomása s a nyelv rugalmasságánál fogva visszatér előbbi helyzetébe, újból elzárva a légáram útját és a játék kezdődik előlről. A nyelv e lengései által sűrűdési és ritkulási léghullámok állanak elő és okozzák a hangot. Szilárd nyelvek hangmagassága, tehát lengési száma a lemez vastagságától, hosszától, fajsúlyától, ruganyossági modulusától és az esés gyorsulásától függ. Ily nyelvek vannak a gyerekek trombitáiban, a dorombban, a harmoniumban, orgonában, fagottban, clarinettben, oboában. Hártyás nyelvek hangmagassága közel ugyanazon törvényeket követi, mint a húrok által adott hangmagassága; fordított viszonyban áll a nyelv hosszával és direct arányos a feszülés gyökével. Hártyás nyelveknél a légnyomás fokozódása a nyelv feszülését is megváltoztatja, s befolyásolja ez által nemcsak a hang erejét, de magasságát is. Nyelves sípokon a toldalékos cső együtthangzik a nyelv alaphangjával, vagy ennek valamely fölhangjával és erősíti azt, azonban hanginterferencia által a síp hangját mélyebbé is teheti. Nem így van a dolog az emberi hanggal. Ennek magasságát a torok-, száj- és orrür alkotta toldalékos cső nem változtatja meg; ezek fala engedékeny, lágy és egyenetlen felületű. Csupán a hang színezetére van a toldalékos csőnek itt befolyása. Hangszervünknek hártyás nyelvei első sorban a hangszalagok, de lehet az ajkakat is sípok nyelvei gyanánt használni. Igen könnyen készíthetünk is ilyen hártyás nyelvet, ha például valamely cső végére két kaucsuk lemezt alkalmazunk olyformán, hogy a cső közepén a két lemez széle egymással szembe állva keskeny rést alkosson. A valódi hangszalagok éles széle is ilyen rést hagy szabadon, a hangrést (glottis). Minthogy a hangszalagok elől közvetlen egymás mellett a gégeporcz hátsó felületéhez, hátul pedig külön az állítóporczok hangszalagnyújtványaihoz vannak rögzítve, azért a hangrés alakja is nyugodt légzéskor V alakú, mely belégzés alatt pedig rhomboid-dá lesz. Midőn a gégefőben hang szólal meg, a hangszalagok egymással párhuzamos állásba jutnak és így szűkül a hangrés, sőt teljesen záródik. A tüdőből kitóduló levegő kénytelen a hangrésen áttörni és a hangszalagokat rezgésbe hozni, miáltal a tüdőből kijutó levegő is lengésekbe jő.

Az állítóporczok az alapporcz lemezének lejtős két felső szélén ülnek és csuklóizületben oly mozgást végeznek, melyet a hangrés záródása, vagy nyitása követ.

Az állítóporczok egyszersmind, minthogy ízfölszínök a csuklóizület tengelyének irányában rövidebb mint az alapporcz-ízfölszíne, valamicskét ide-oda csúszhatnak és hossz-tengelyök körül forgómozgást is végezhetnek, miáltal az állítóporczok hangnyúlványai egymáshoz közeledhetnek és egymástól távolodhatnak is. Megfeszülnek és megnyúlnak, avagy ellazulnak és megrövidülnek a hangszalagok az alapporcz és feszítőporcz izületében végbemenő mozgás következtében, midőn az alapporczt izomműködés fölhúzza, avagy egyesek szerint a feszítőporczot izomműködés lefelé húzza. A forgás egy amaz izületen átmenő frontalis tengely körül történik.

A hangrés szűkítése és tágulása, valamint a hangszalagok megfeszítése és ellazulása a gégefőizmok működésének természetes következménye. Ha valamennyi izom ellazul, a mint ez a hullában van, úgy a hangszalagok és a porc puszta rugalmassága az, mely a hangrést bizonyos mértékben nyitva tartja. Ez a rugalmasság tartja a szükséges fokban nyitva a hangrést a lélekzés alkalmával is.

Mi a gégefő izommozgató beidegzését illeti, a felső gégeideg külső ága és az alsó gégeideg a gégefő izmok beidegzői. A középponti beidegzést illetőleg létezik úgy subcorticalis, valamint agykérgi középpont. Az Onodi által föltalált subcorticalis központ kutyán a négytelep hátsó dombcsa párjában és ennek megfelelőleg a negyedik agygyomrocs fenekén, a Krause által meghatározott kérgi központ pedig az úgynevezett gyrus praefrontalisban fekszik. Emberen a kifogástalan kórház megfigyelések még oly csekély számúak és az agyi sértések oly különbözőek, hogy hangadó agykéreg-középpont még biztosan megállapítható nem volt és a kísérleti úton tett tapasztalatok eredményei sem voltak még eddig összeegyeztethetők. Különböző kórházi tapasztalatok arra utalnak, hogy beszédzavarokkal járnak megbetegedések a harmadik homloki és az első halántéki tekervényben, valamint a Sylvius-féle árok mélyében. A mozgási kört éri a sértés, ha az ok a homloki tekervényben és inkább az érzési kört, ha az a halántéki tekervényben székel. Igen érdekes az a jelenség, hogy aphasia (hangtalanság) csak a bal félteke sérüléseit követi, míg a jobb

féltekében székelő sérülés csakis a balosoknál (balkezűeknél) jár a beszéd zavaraiával, vagy a szókiejtés képtelenségével. A hangejtés első sorban az akarat működése, e mellett azonban centripetalis (érző) izgalmak is nagy szerepet játszanak.

A hallásnak is igen nagy szerepe jut a hang használatánál, azért a jó hallás, a hallószerv és a megfelelő agykérgi rész helyes működése, lényeges föltételei a jó énekek is.

A valódi hangszalagok fölött fekvő Morgagni-féle tasakban végzik a hangszalagok szabadon mozgásaikat. Némely állatnál e tasakok mint együtthangzó ürök szerepelnek. Azon számos nyálkamirigy váladéka, melyek részben a felső vagy álhanszalagoknak a Morgagni-féle tasak felé néző oldalában, részben a tasakot kibélelő nyálkahártyában székelnek, nedvesíti a folytonos légáramnak kitett valódi hangszalagokat és így védi azokat a kiszáradás ellen. Az álhanszalagok rendeltetését különben pontosan nem tudjuk; némely vizsgáló hajlandó volt fölvenni, hogy ezek a faldett hangok ejtésekör érintik a valódi hangszalagokat, a mi azonban tévedésnek bizonyult.

Legjobban észlelhetni azon változásokat, melyek hangképzéskor a gégefőben végbemennek, mindenekelőtt oly öngyilkosokon, kik gégeiket a hangszalagok fölött átmetszették. Jelenben e változások észlelésére a Garcia által fölfedezett gégetükröt használjuk.

Az egyes emberek gégefője bizonyos tekintetekben egymástól eltér. És ezen eltérésekben leljük okát azon jellemző eltéréseknek, melyek az egyes emberek hangja között vannak.

A legföltünőbb e különbség a gyermeki, a női és a férfi gége hangjai között. A gyermek és a nő gégeje kisebb, mint a férfié, hangszalagaik vékonyabbak és rövidebbek is. Középerértékben a gyermeki hangszalag hossza 6—8, az ellazított női hangszalag 10—15, a megfeszített női hangszalag 15—20 mm, míg a férfi 15—20, illetve 20—25 mm hosszú hangszalaggal rendelkezik. Ennek megfelelőleg a hangrés hossza ellazult hangszalagok mellett nőknél 17, férfiaknál 23, megfeszített hangszalagok mellett nőknél 20, férfiaknál 27.5 mm.

Mint minden hangszer által adott hangon, úgy az emberi énekhangon is megkülönböztetjük a magasságot, az erősséget és a színezetet. A hangmagasságot illetőleg, az ember által adható hangok az E és c^3 között találhatók és így mint-

leányoknál a 6. életévben 9, a 8—10. életévben 13, és a 13.-ban körülbelül 16 hangra terjed ki. Később nő a gégefő és pedig különösen férfinél a pubertas korában (mutatio), mikor az ékalakúan előálló feszítőporcz hosszabb hangszalagokat föltételez, a hangterjedelem nő és a hang maga mélyebb lesz. A közepes életévekben legnagyobb a hang terjedelme. Később ismét, az aggkorral járó változások következtében, úgy a hang terjedelme, valamint erőssége is csökken; a porcz rugalmassága csökken és az izomerő csökkenésével a hangszalagok feszülése sem az, mint előbb. Hogy mily begyakorlottak énekesek egyes gégefőizmai az egyes hangok adására, az világosan kitetszik azon körülményből, hogy megszólított hang után éneklésénél a hiba középértékben alig haladja meg a rezgésszám $+0.357\%$ -át.

A hang magassága függ a rezgések számától, melyet a hangszalagok másodpercenként végeznek és ez a rezgési szám ismét függ a hangszalagok hosszától, vastagságától és megfeszülési fokától. Hosszú hangszalag mély, rövid magas hangot ad. Ezért a férfi hangja általában mélyebb a női hangnál és a gyermeké magasabb, mint a felnőtté.

Hogy vastag hangszalag mély hangot ad, bizonyítja a tapasztalat is, melyet gégehurutban szenvedő egyéneken tehetünk, kiknél a duzzadt hangszalagok a hangot mélyebbé teszik. A magában a hangszalagban elhelyezett izom, összehúzódásának nagysága szerint, a rezgő hangszalagok belső szélét a szűkségnek megfelelőleg vastagabbá vagy vékonyabbá teheti. Hogy mennyiben folyik be a hang magasságára a hangszalagok feszülési foka, azt Müller tette behatóbban vizsgálat tárgyává kivágott gégeken. Müller rögzítette az alapporcztot, az állítóporczokat teljesen közelítette egymáshoz és a feszítőporcz felső szegletéhez fonalat rögzített, a fonalat csiga körül vezette; így a fonal szabad végét tetszés szerint súlyokkal terhelhette, mi által a hangszalagokat a súly szerint különböző mértékben feszíthette. A hang magassága, melyet fujtatóval a gégefőn át egyenletesen áthajtott levegő okozott, tehát tisztán csak a feszítő súly nagyságától függött.

Így sikerült egyetlen gégeben, csakis a feszítő súly változtatásával a hangok egész sorát *ais*-tól *dis*³-ig létrehozni. A hangszalagok ezen megfeszítését természetesen mindenkéltől a megfelelő izmok okozzák, de ezen feszülést fokozhatja

a tüdőből kiáramló levegő nyomása is. Azért növelik énekesek a tüdőbeli levegő nyomását, ha magasan akarnak énekelni és hangszalagaik már tovább nem feszíthetők.

Az ilyen fokozott légnyomásakor, mely magas hangok adására szükséges, a levegő gyorsabban surran ki a tüdőkből, mint mikor mély hangon énekel valaki, azért mély hangok tovább is tarthatók ki, mint magasak.

A hang ereje a lengések nagyságától függ. Annál erősebb tehát a hang, minél nagyobb erővel nyomul a levegő a hangszalagok felé. Müller, szerint kivágott gégen eszközölt kísérleteinél, az emberi hang adására, a hang intenzitása szerint, 13—13·5 mm magas víznyomásnak megfelelő légnyomásra volt szükség. Légcsősipolyos egyéneken, azaz oly egyéneken, a kik a légcsövön ejtett nyíláson keresztül vettek lélekzetet esetleg mert gégefőjük légáthatatlan volt, Cagniard-Latour úgy találta, hogy közép magas hang éneklésekor a légnyomás 160, erős kiáltásnál 945 mm víznyomásának felel meg. Gégetükörrel is látható, hogy a hangszalagok erős hangok adásakor nagyobb lengést végeznek. A légnyomás fokozódása nemcsak feszíti a hangszalagokat és ezáltal növeli a hang magasságát, de egyszersmind annak erejét is nagyobbítja. Azért mihelyt egy piano énekelt hangot forte akarunk kiadni, hogy magassága ne változzék, a hangszalagokat megfelelően el kell lazítanunk. Müllernek föntemlitett kísérleteiben, mikor ugyanazon hangot piano, crescendo és forte akarta megkapni, a feszítősúlyt tetemesen kellett kisebbitenie.

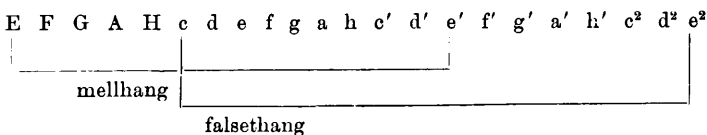
Hangszereinken a hangerőt még együtthangzás útján is növeljük. Énekhangnál ez az együtthangzás kevésbé jó számba és a gégebemenetnek, torok-, száj- és orrürnek, a hang magasságára semmi befolyása nincsen. Mindamellet ez a toldalékos cső módosítja a hang színezetét, a gégehang egyes részlehangjainak erősítésével. Ezért hangzik egy és ugyanazon hang különféle énekeseknél különféleképen, sőt ugyanazon egyén képes hangjának színezetét akarattal is megváltoztatni a toldalékos cső némi változtatásával. Az énekelni tanulás nagy részben épen oda is irányul, hogy a toldalékos cső czélszerű beállítását az illető könnyen tudja föllelni.

Az énekhangokat illetőleg közönségesen megkülönböztetni háromféle hangot, melyeket a hangadás módja és a hang csengése, különösen pedig magassága határoz meg és

pedig a mellhangot; a közép- és a falsethangot. A hangadás módját illetőleg a középhang is a falsethanghoz tartozik, e miatt elég csak mell- és falsethangokat különböztetni meg. A mellhang a közönséges beszéd hangja. Itt a hangszalagok egy széles lemeze az, mely mint egész lengésekbe jő. A hangszalagok szabad szélei le- és felfelé kitérnek és ennek megfelel a hangrésnek váltakozó tágulása és szűkülése. A mellhang erősebb és mélyebb, mint a falsethang. Míg énekelni avagy beszélni mellhanggal — hogy úgy mondjuk — semmi fáradságunkba sem kerül, a falsethang adása a gégeben bizonyos feszülés és megerőltetés érzetével jár. Mellhang adásakor a mell levegője jön együtthangzásba, innen a mellkasnak érezhető rezgése, a fremitus pectoralis. A falsethangokat illetőleg Oertel a stroboskopikus koronggal tett kísérleteiben úgy találta, hogy a hangszalagok ilyenkor egy a szabad széllel párhuzamos nyílirányú csomóvonalat alkotnak, melytől befelé és kifelé ellentett irányú mozgás történik. Sehfeld szerint ilyenkor a hangszalagoknak csakis legbelső szabad széle jő lengésbe, míg Réthi úgy találta, hogy egyáltalában csak néhány milliméternyi keskeny csík leng a hangszalagok szabad szélén és hogy minden ilyen lengése a szabad szélnek, mint lassankint lejáró hullám terjed ki kis darabon a felületen. A falsethangokat a toldalékos cső együtthangzása útján támadó erős ráhangzás kíséri olyan a benyomás, mintha a keletkezés helye a fejben volna, ezért fejhangoknak is mondják. A gégefő mélyebben áll mellhang mint a falsethang adásakor.

Mellhang adásakor a hangszalagok igen közel állanak egymáshoz és hosszú elliptikus, csak hajszálfinomságú rést alkotnak, mi mellett a hangszalagok egész tömegét az izmok összehúzódnása a közép felé tereli és a hangszalagok széle aránylag vastag és széles lesz. Ellenben oly egyének hangszalagai, kik falset hangon énekelnek, vékonyabbak, egymástól jobban elállanak, úgy hogy közöttök egy aránylag tág elliptikus rés marad szabadon.

A mell- és falsethang terjedelme férfire vonatkozólag:

nőkre:

$f^1 e^1 g^1 a^1 h^1 c^1 d^1 e^1 f^1 g^1 a^1 f^1 e^2 d^2 e^2 f^2 g^2 a^2 h^2 c^2 d^2 e^2$

mellhang

falsethang

Férfiak tehát úgy a mell-, valamint a falsethangok közül az alsó, nők a felső két registert használják.

Egyes egyének hangjai bírnak egyszersmind személyes tulajdonságokkal is, miért is mi ezen hangokat egymástól meg tudjuk különböztetni és ismert egyéneket hangjokról képesek vagyunk fölismerni.

Az emberi hangok e jellemző tulajdonságait ugyanazon körülmények okozzák, melyek a zenehangok jellemző csengésének okozói. Az emberi énekhangot tudniillik számos felhang kíséri, melyek az alaphang erőssége szerint különböző számmal és erőben jelentkeznek, és részben mások, ha a levegő a száj- és orrüőrön, vagy ha csak ezek egyikén át távozik el. Számos zörej is kíséri az ember hangját, melyek a hangszerhez tartozó részek alakja szerint különbözők, és szintén elősegítik a hangok megkülönböztetését.

A mi az állatok hangjait illeti, azok az emlősöknél sokkal egyformábbak, annak ellenére, hogy hangszervök az emberi hangszervhez hasonlóan van alkotva. Madaraknak a légső osztási helyén van egy gégefőjük median és lateral elhelyezett hárttyákkal, mely a madarak hangját szolgáltatja, míg a felső, az ember és emlősök gégefőjének megfelelő gége, a hangképzésben egyáltalában nem vesz részt. Békák valódi hangszalagokkal bírnak, sőt a hímeknek még együtthangzó hanghólyagjaik is vannak. Azok a hangok, melyeket egyes halak, valamint a többi állatok, mint különösen a rovarok hangoztatni tudnak, egészen más módon keletkeznek, mint az emberi hang.

II.

A BESZÉD.

A beszéd zörejekből és hangokból áll, melyeket a kiáramló levegő hangképzőszervünk toldalékos csövében, külön-

nösen pedig a szájürben okoz, s melyekhez többnyire a gége hangja is csatlakozik. De hogy gégehang a beszédhez nem föltétlen szükséges, bizonyítja a suttogás. Ha suttogunk, a gégefőben hang nem szól, csak dörzs-zöreje keletkezik, melyet a gyengén kiáramló levegő az egymáshoz csak kevéssé közelített hangszalagokon okoz; e zörejt használjuk föl a suttogó beszédre. Sőt suttoghatunk akkor is, midőn a gégefőn levegő egyáltalában nem áramlik. Oly emberek suttogása, kiknél a gégefő teljesen zárt, kik légszó-sipolyon át vesznek lélegzetet, egészen érthető; ezek ajkukkal és arcizmaikkal csekély légáramot idéznek elő, mely elegendő a suttogó beszédhez szükséges zöreje keltéséhez.

Ez egyszersmind legjobban mutatja a toldalékos cső fontos szerepét a beszédnél. A hangos beszéd a gégefő hangján történik, melyhez a száj- és orrürben együtthangzás útján előállott hangok, és oly zörejek csatlakoznak, melyek a toldalékos cső valamely helyén támadtak, és épen jellemzők a beszédhangra.

A száj- és orrür levegője a gégefő hangjával együtt rezeg, erősíti annak egy vagy két hangját; ezek erősen kihallatszanak és a hangzatát az eredeti hangnak úgy változtatják meg, hogy előállanak a magánhangzók. A szájür alakja tehát minden egyes magánhangzóra más és teljesen megszabott; így a szájürben keletkező hang jellemző a magánhangzóra.

Ha *A*-t mondunk, a száj a legnagyobb mérvben nyitott, a nyelv mélyen len a szájürben fekszik, gyöke erősen hátrafelé húzódott s az egész toldalékos cső előfelé nyitott tölcserhez hasonlít. Az inyitorla az orrür zárására mérsékelten emelkedett, a gégefő is magasabban van, mint nyugalomkor. *O* kiejtésekor a száj nyílása kisebb, a nyelv hátsó részével a lágy szájpadhoz közeledett, a toldalékos cső rövidnyakú, hasas palaczkhoz hasonlít. Az inyitorla erősebben, a gégefő kevésbé emelt, mint *A* kiejtésekor. *U* kiejtésekor legszűkebb a szájnyílás. Az ajkak előrenyomódnak, a nyelv hátsó részével még jobban közeledik a lágy szájpadhoz. Az inyitorla magasan van, a gégefő alig emelkedett. A toldalékos cső igen tágas, rövid, szűknyakú palaczk alakot nyer. A nyújtott *Á*, *Ó*, *U* kiejtése az *A*, *O*, *U* kiejtéstől csak annyiban különbözik, hogy hosszasabban tart; a szájür részeinek elrendeződésében a megfelelő párok közt nincsen különbség. *E* és *I* kiejtésekor a száj-

nyílás valamivel kisebb, mint *A* kejtésekor, de nagyobb, mint *O* és *U* hangoztatásánál. Legföltünőbb itt a nyelv helyzete és alakja; a nyelv már *E*-nél is, de még inkább *I* ejtésekor középrészével a kemény szájpadhoz közeledik; hátul és elől a hegyén, lemélyedt. Egyszersmind a nyelv-hegye az alsó fogsor elülső fogait érinti, a nyelv oldalai pedig a felső fogsor fogaihoz feküsznek oda.

Az inyitorla az orrürt legtökéletesebben *I* ejtésekor zárja, *E*-nél jobban, mint *A* hangoztatásánál, de kevésbé, mint *O* és *U*-nál. A gégefő emeltebb *E*-nél, mint *A*-nál és *I* ejtésekor még emeltebb, mint *E*-nél; fokozatosan tehát emelkedik a következő rendben: *U*, *O*, *A*, *E*, *I*. Az együtthangzó szájür alakja *E* és *I* kiejtésekor fordítottja annak, mint a minőt *O* és *U*-nál láttunk; a tágult palaczk nyaka ugyanis előfelé áll. *É* kiejtésekor a gégefő keveset följebb van, mint mikor *E*-t mondunk, a nyelv is jobban közeledett a kemény szájpadhoz. A hosszú *Í* kiejtésekor a nyelvhat még inkább emelkedett a kemény szájpad felé, úgy hogy a köztök visszamaradó rés a legszűkebb. *Ao*, *Ö*, *Ü*-re vonatkozólag végül, ezek átmeneti hangzók, ennek megfelelően a beszédben részt vevő szervek helyzete az egyes határhangzókénál említettek közt lesz kereendő. Az orron át ejtett magánhangzók hangoztatásakor a szájür az inyitorlának a nyelv gyökéhez való csatlakozása miatt többé-kevésbé zárt.

Az egyes magánhangzókra jellemző, a szájürben keletkező hangokat, mint «magánhangzó-képzőket» különféleképp határozták meg. Ezek a hangok resonatorokkal fölismerhetők, sőt gyakorlott kutató a részlethangokat ki is hallja. Ha a szájat egy bizonyos hangzóra beállítjuk, úgy az arczon vagy a gégen kopogtatásra az illető szájürben keletkező hangot kapjuk; vagy ha a száj elé különböző, megszólaltatott hangvillát tartunk, akkor együtthangzás útján az illető szájürben keletkező hang erősíti a megfelelő hangvilla hangját. Így kapta Helmholtz a következő hangokat:

$$U, O, A, \acute{E}, E, I, \ddot{O}, \ddot{U}.$$

$$f, b^1, b^2, d^2, g^2, f^1, b^3, f/d^4, f^4 \text{ cis}^3, f, g^3.$$

E, *É*, *I*, *Ö* és *Ü*-re tehát Helmholtz két-két hangot talált, melyek közül az egyik a palaczk alakú szájür hasi, a másik a nyaki részének felel meg. A König-féle manometrikus lán-

kísérletek a forgó tükörben és az Edison-féle phonographfal tett kísérletek igazolják, hogy a magánhangzók tiszta hangok, melyeket a részlehangok szabnak meg. König tudniillik kis dobot szerkesztett, melynek ürét finom kaucsukhárttyával kettéválasztotta. A dob egyik felébe csövön gázt vezetett, a honnan ez vékony égőn át kijutott, hol meggyújtva, finom lánggal égett. A dob másik felének tágas nyílását vastag kaucsukcső hangfölfogó tölcserrel kötötte össze. Ha ilyenkor hang jut a tölcserbe, a kaucsukhárttya rezgésbe jő, s a rezgéseket ez a gázra s a kis lángocsókára ruházza át. A lángnak így keletkezett játéka oly gyors, hogy közvetlenül meg nem figyelhető, de könnyen láthatóvá lesz, ha sötét szobában a láng előtt forgatott négyoldalú tükörben tükörképét nézzük. A mikor a láng nyugodtan ég, a tükörben egyforma fényes vonal látszik, a mint azonban a tölcserbe hang jut, akkor a láng tükörképében emelkedéseket és mélyedéseket figyelhetünk meg. Ezek az emelkedések szabályosak, ha egyszerű hang, vagy zenehang szólal meg, szabálytalanok, ha a lángot valami zörej hozza mozgásba. Midőn magánhangzó szólal meg s a láng rezgésbe jő, a tükörképben teljesen szabályos emelkedéseket és mélyedéseket lehet látni, melyek egyszersmind az egyes magánhangzókra egészen jellemzőek. Az Edison-féle phonographfal az eljárás abban áll, hogy a hang lengésbe hozza az eszközön alkalmazott üveglapot, a mely rezgéseit egyenletes sebességgel forgó paraffin-viasz hengerre írja, az így mintegy rögzített hang bármikor újra ismételhető, ha egy mozgó, gömbölyű fejecskével ellátott mutató pontosan követve a hengerre írt mélyedéseket, az e közben végzett lengéseit ismét az üveglapra ruházza. Hermann bizonyította, hogy e phonograph a beléenekelt hangzót csak akkor adja vissza változatlanul, ha a henger forgási sebessége ugyanaz marad. Hermann e phonogramokat tükörkép segítségével photographikus eljárással is átvizsgálta. Mindezek az eljárások az egyes magánhangzókra teljesen megszabott részlehangokat adtak. Hermann úgy találta, hogy e «képzők» hosszú hangzókra mélyebbek, mint rövidekre. Peping hosszú hangzókra e tekintetben a következőket találta.

<i>U</i> -ra	<i>d</i> ¹ -ig, <i>f</i> ¹ -ig,
<i>O</i> «	<i>g</i> ¹ -ig,
<i>Ao</i> «	<i>é</i> -ig és <i>dis</i> ³ -ig,
<i>A</i> «	<i>gis</i> ² -ig és <i>dis</i> ³ -ig,
<i>É</i> «	<i>g</i> ² -ig és <i>fis</i> ³ -ig,
<i>E</i> «	<i>fis</i> ³ -ig és <i>cis</i> ⁴ -ig,
<i>Ö</i> «	<i>f</i> ¹ -ig és <i>g</i> ³ -ig,
<i>Ü</i> «	<i>d</i> ¹ -ig és <i>c</i> ⁴ -ig,
<i>I</i> «	<i>d</i> -ig és <i>cis</i> ⁴ -ig.

A hosszú *I* jellemző két hangja az *f* és *b*⁴.

Megpróbálták mesterségesen is előállítani a magánhangzókat. Már a phonographfal és grammophonnal történő eljárás is ide tartozik.

Sikerül a magánhangzókhoz hasonló hangokat kapni nyelvsíppal, hangvillákkal, ha ezek elé a szájürben keletkező hangoknak megfelelő együtthangzókat tartunk. Helmholtz *B*, *b*, *f*¹, *b*¹, *d*², *f*², *gis*², *b*² és *d*³-re hangolt hangvillákat vett, melyeket elektromagnesek tartottak rezgésben; az elektromagnesekhez egy a Wagner-féle kalapácshoz hasonló megszakító *B* hangvilla vezette az áramot. Mindegyik, különben nem hallható hangvilla elé megfelelő együtthangzót helyezett, mely tetszés szerint nyitható, vagy csukható volt. Valahányszor az egyik hangvilla együtthangzóját nyitotta, mindannyiszor szólt az illető hang. Ha az alaphangnak megfelelő *B* hangvilla egyedül hangzott, akkor tompa *U* hang hallatszott. Az *U* erősbödött, teljesebb lett, ha *B* mellett még *b* és *f*¹ is gyengén szólt. Ha *b*¹ erősen, egyszersmind pedig *B*, *b*, *f*², *d*³ gyengén hallhatók voltak, ugyanakkor *O* tisztán kivehető lett. A telephon, különösen pedig a mikrophon, szintén visszaadják a hangot. Ha zongorába úgy énekelünk bele, hogy a zongora tompítóját fölemeljük, akkor az illető hang megszólal; mindazon húrok együttrezgésbe jutnak, melyek hangjai a zongorába jutottak.

Az egyes magánhangzókra jellemző hangok, melyek a szájürben keletkeznek, minden embernél ugyanazok s a korról is csak alig hogy változnak. A mennyiben a szájür nagysága az egyeseknél különböző, és e szerint különböző hangokkal juthatna együtthangzásba, annyiban beszéd közben a szájnagyságot és annak nyitását izomműködés változtatja oly-

formán, hogy a különben beálló eltéréseket kiegyenlíti. Gyermek, kisebb szájjal, az *U* tiszta kiejtésére ajkakat jobban előretolják, mint felnőttek, a felnőtteknek pedig, ha az *I*-t erősen akarják hangsúlyozni, gégejüket erősebben kell emelniök.

A magánhangzóktól a mássalhangzókhoz a semivocal hangok képezik az átmenetet, minthogy ezek kiejtésénél is hangok támadnak a száj- és orrürben. Mikor *N*-et ejtünk, a szájürt zárjuk a nyelvvel, úgy hogy ezt elől a metszőfogakhoz szorítjuk, vagy felül a felső állkapocs fogmeder nyúlványához, sőt a kemény szájpadhoz is odaillesztjük; a szájürt zárhatjuk úgy is, hogy a nyelv hegyét az alsó állkapocs metszőfogaihoz, a nyelvhátat pedig a felső állkapocs fogaihoz szorítjuk. Ha *M*-et mondunk, akkor az ajkak zárják a szájürt. Az orron át ejtett *N* (*N* nasale) mondásakor a nyelv gyöke illeszkedik a kemény szájpadhoz és így zárja a szájürt. Mind a három hang ejtésénél a levegő az orron át nyomulhat ki és ez esetben a szájür, mint zárt együtthangzó üreg szerepel.

A tulajdonképeni *mássalhangzók* zörejek, melyek a különböző mássalhangzók szerint különbözőképen keletkeznek. A nyelv és lágyszemek helyzetét a mássalhangzók kimondásakor vizsgálhatjuk egyrészt úgy, hogy a szájürt figyeljük meg a nyitva tartott szájon át, másrészt úgy, hogy a nyitott szájba ujjunkat vezetjük be s tapintjuk a lágyszemeket.

Grützner a nyelv helyzetét úgy is megfigyelte, hogy a nyitott szájon a nyelvhátat karminporral hintette be, majd a mássalhangzó kimondása után vizsgálta a fogak és a szájpadnak vörösre festett helyeit. Vajon a hátsó orrnyílás csukva van-e vagy nyitva, azt könnyen megítélhetjük, ha az orrnyílások elé puha tollat, égő gyertyát vagy tükröt tartunk, a menyinyiben a nyitott hátsó orrnyílásokon kiáramló levegő ezeket mozgásba hozza, illetve a tükröt vízpárával lepi el.

A zörejt tekintve megkülönböztetünk dörzsölő-, záró- és remegő mássalhangzókat. A dörzsölő hangokra jellemző zörejt a tüdőből kitóduló levegő a légutak valamely szűkületén okozza.

Ha a hangképzőszervet a tüdőből kiáramló levegő irányának megfelelően hátulról előfelé tekintjük, az első ily szűkület, mely dörzsölő zörejt okozhat, magában a gégefőben van. Az itt keletkező dörzs-zörejt adja a *H*-t. *H* mondásakor a hangrés valamivel szűkebb, mint nyugodt lélekzés alatt, de sokkal

kisebb mértékben, semhogy a kitóduló levegő a hangszalagokat hangot adó lengésekbe hozhatná, azonban mégis elég szűk arra, hogy a *H*-ra jellemző zörej támadhasson. A *H* mindig hangtalan és kiejthető a száj bármily magánhangzónak megfelelő helyzete mellett. Ha például a *H*-ra magánhangzó következik, akkor a száj részei az illető magánhangzóra szükséges helyzetet már előre elfoglalják. Számos betűket okoz az a dörzsölözörej, mely a nyelv miatt előállott valamely szükületen támad, midőn a levegő ott kiáramol. Ha a szükület a nyelv, keményszájpad és a fogak között keletkezik, előállanak *Zs, S, Z, Sz, L, J.-Zs* kiejtésekor leginkább hátul van a szükület a nyelvhát és kemény szájpad közt. Midőn *S*-t mondunk akkor a szükület keveset előbbre kerül. Ilyenkor a nyelv a felső állkapocs metszőfogai mögött körülbelül 1 czm.-nyire fekszik és elülső végénél keskeny rést hagy szabadon, miközben oldala a felső állcsont fogmedernyújtványaihoz és a fogakhoz támaszkodik, háta pedig részben a kemény szájpadot érinti. *Z*-t úgy ejtjük ki, hogy a nyelv hegyét a felső áll metszőfogaihoz közelítjük s ezek között és a nyelv s felső áll metszőfogainak fogmedernyújtványa között készítjük a szükületet. *Sz*-nél a nyelv még előbbre kerül, a két áll metszőfogai közé s a levegő a nyelv és felső állkapocs között, ott, a hol a nyelv közepe kissé bemélyed, keskeny résen surran ki. Mindez esetekben a két fogsor egész kis távolságra közeledett egymáshoz. *L* mondásakor a nyelv oldala a felső metsző és zápfogaknak megfelelő fogmedernyújtványhoz támaszkodik úgy, hogy az első zápfogaknak megfelelő helyen két oldalt két kicsiny rés marad. Az e réseken átnyomuló levegő okozta zörej jellemző *L*-re. *J* kiejtése úgy történik mint a német *ch*-é, azaz a nyelv gyöke a keményszájpadal (hátsó *ch*) vagy a nyelv háta az inynyel (elülső *ch*) okoznak szükületet, a melyen kiszabaduló levegő zöreje a *ch* okozója. Ha a *ch*-t a gegében szóló hang kíséri *J* lesz hallható. Végül szükületet idézhetünk elő ajkunkkal is, mikor például az alsó ajkat a felső fogakhoz közelítjük. Az így támadt szükületen átsurranó levegő a fogak szélén okozza a dörzsölözörejt, melynek eredménye az *F* betű. *S*-t, *L*-et, *F*-et hang kíséretében is kiejthetjük és ily módon e mássalhangzók két sorozata keletkezik, mely közül az, melyet hang kíséretében ejtünk lágyabban hangzik; így adja, mint föntebb láttuk, *Ch* hanggal az *I*-t, *S* a francziák *I*-jét, *F* hanggal ejtve *V*-t.

A záróhangokra nézve jellemző zörejek akkor támadnak, ha fölemelt inyitorla mellett a légáramot valamely zár hirtelen megszakítja, vagy ha a légáram az ilyen előre készített zárt áttöri. Mindezeket a betűket ejthetjük gégehang kíséretében vagy a nélkül, és e szerint vannak puha és kemény beszédhangok. Ily zárt képezhet a nyelvhat a kemény szájpada hátsó részletével, vagy a lágy szájpaddal. Ha a hangot nem okozó levegő e zárt áttöri, keletkezik a *k*, s ha a gégefőben hang is szól, a *g*. A zár előbbre kerül, ha *k* vagy *g* előtt avagy után *e* vagy *i*, és hátrább jut ha *a*, *o* vagy *u* van. Másfajta zöreje áll elő, ha a nyelv képezte zár előbbre kerül, ha például a nyelvet a felső állkapocs fogmedernyújtványához vagy az elülső fogakhoz szorítjuk. Mikor a levegő e zárt áttöri, keletkezik a *T*. Ha a zárt a nyelv és az elülső fogak képezik, az ilyen *T* a «*T dentale*»; ha a nyelv az elülső fogakon kívül még a fogmedernyújtványt is érinti, ez a «*T alveolare*». A nyelv hegye a keményszájpaddal is képezheti a zárt és így keletkezik a «*T cerebrale*». Végül a nyelvcsúcs az alsó állkapocs elülső fogaihoz is támaszkodhatik és ez alatt a nyelvhat a felső állkapocs elülső fogaihoz illeszkedik, az e zárt áttörő levegő is adja a *T*-t. Ha ez alatt hang is szól, úgy mindezekben az esetekben a *T* a lágy *D*-be megy át. Erős zárt képezhetnek az ajkak is. E zár hirtelen megnyitásakor *P* hallatszik, mely mihelyt gégehang is kíséri, *B*-vé lesz.

Az egyetlen remegő hang az *R*. Ekkor a kiáramló levegő a toldalékos cső egy könnyen mozgó részét, mint egy nyelvet, rezgésbe hozza. Ilyen könnyen mozgó részek a hangszalagok is és vannak, kik a hangszalagok megrezegtetésével adják az *R* betűt, ez a «gutturalis *R*». Ezt az *R*-t kövér, vastagnyakú egyéneknél találni, kik úgynevezett torokhanggal beszélnek. Az «*R uvularet*» a lágy szájpada vagy az inyitorla remegése okozza. A nyelv hátsó részét emeljük, közepütt kis vályút hagyva hátra az inyitorla részére, ebben rezeg az inyitorla föl és le. Ez az *R* már gyakoribb, különösen a francziáknál. A nyelv *R*-je, az «*R linguale*» úgy támad, hogy a fölfelé néző nyelv hegye remeg, mialatt a felső áll fogaihoz és fogmedernyújtványához is hozzáütődik. Végül a kilégzett légáram az ajkaknál is remegésbe hozhatja. De ezt az «*R labiale*»-t a beszédben nem használjuk; kocsisok lovaiknak szoktak vele jelt adni.

Összetett mássalhangzók, *ks, pf, ps, x* állanak elő, ha hirtelen záróhangokról dörzsölőhangokra megyünk át. Éppen így összetett betűk a *gy (dj), ly, ny, ty, cs (ts), cz (tz)* is. A beszéd hangjait lehetőleg egyforma erősen mondva ki, azok különböző távolságból válnak hallhatóvá, így sokkal távolabbról hallhatók az *s, sz* és általában a sziszegő betűk, mint a többiek; e szempontból ezek a távolság csökkenésével a következő sorozatba oszthatók:

g, f, k, t, b, u, r.

E röviden jellemzett beszédhangok lényeges elemei minden kifejlődött beszédnek. A különböző tájszólásnál, valamint egyes idegen nemzetek nyelvében előforduló külön beszédhangok bővebb tárgyalásába nem bocsátkozhatom, mivel ez a jelen közlemény határán kívül esnek.

KLUG NÁNDOR.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

„Tizedik és utolsó közlemény.*)

VIII. FEJEZET.

Eső, sötétség, aggódó utasok.

Mialatt Eustacia képmása semmivé olvadt, s a szép aszszony maga a Blackbarrown álldogált és lelke az elhagyatottság örvényének egészen a fenekére merült, a hol kevesen jártak még olyan fiatal fővel mint ő, Yeobright egyedül ült a Blooms-Enden. Beváltotta Thomasinnak tett ígérését, levelet küldött feleségének Fairwaytől, s most folyton növekvő nyugtalan-sággal leste visszajöttének valami jelét. Ha Eustacia még a Mistoveren volt, akkor legalább is választ kell küldenie azonnal a levélvivőtől, ámbár, hogy teljesen szabadjára hagyja, Clym azt mondta Fairwaynak, ne kérjen feleletet tőle. Ha mégis kapna, jöjjön vissza egyenest; ha pedig nem, akkor csak menjen haza, s ma éjjel már ne fáradjon a Blooms-Endre.

De Clym titokban többet remélt. Azt, hogy Eustacia nem fog írni — hiszen úgy is az volt a természete, hogy tett szó nélkül — hanem egyszer csak megjelenik maga.

Nagy bánatára alkonyatkor megeredt az eső, s heves szél támadt. Horzsolta, surolta a vihar a ház zezzugait, s a zápor öreg cseppjeit, mint valami borsószemeket verdeste az ablakhoz. Yeobright nyugtalanul járt föl s alá az üres szobában, apró forgácsokat dugdosott az ablakszárnyak alá, a küszöb és

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255., 256., 257., 258., 259., 260., 261. és 262. számaiban.

az ajtó közé, összébb nyomkodta az ólmot az ablakkarikákon, hogy elhallgattassa azokat a sajátságos neszeket, zajokat, a melyek majd itt, majd amott támadtak. Azok közé az éjtszakák közé tartozott ez, a midőn az ó templomok falán kiszélesedik minden repedés, midőn a roskatag udvarházak mennyezetén kiújulnak a régi foltok, s egy tenyérnyiből sok lábnyira megnövekednek. A kerítés kis ajtaja a ház előtt folyvást ki-kinyílt, meg bezárult, de a mint Clym sóvárogva kitekintett, nem látott egy lelket sem, mintha a halottak láthatatlan árnyai járnának-kelnének ott az ő látogatására.

Tíz és tizenegy óra közt, mivel se Fairway, se más nem jött, lefeküdt, s mihamar álomba is merült, noha az aggodalom egy percze sem hagyott neki békét. Álma azonban nem is vala mély, s mindjárt fölserkent arra a kopogtatásra, mely vagy egy órával később hangzott föl ajtaján. Fölkelt s kinézett az ablakon. Az eső szakadt s az előtte elterülő pusztaság halk sziszegő hangot adott a záporban. Nagyon sötét volt ahhoz, hogy valamit láthasson.

— Ki van itt — kiáltá ?

Könnyű léptek hallatszottak a tornáczon s tisztán kivehette egy női hang szavait :

— Oh, Clym, gyere le és bocsáss be.

A vér fejébe szökött az izgalomtól. — Bizonyosan Eustacia — mormolá. — S ha úgy volt, most mindenesetre váratlanul érkezett.

Gyorsan világot gyújtott, felöltözött és lement. A mint kitárta az ajtót, a gyertya sugarai egy gondosan beburkolt aszszony alakjára estek, a ki előre lépett.

— Thomasin ! — kiáltott föl Clym leirhatatlanul csalódott hangon. — Thomasin ! és ilyen éjtszakán ! Oh, hol van Eustacia ?

Valóban Thomasin volt, csuron-vizesen, megrémülten és pihegve.

— Eustacia ? Nem tudom, Clym ; de talán sejtem — felelt az fölindúltan. — Bocsáss be, hadd pihenjek meg, majd megmagyarázom. Nagyon rosszat forralnak — férjem és Eustacia.

— Mit ? az Isten szerelméért !

— Azt hiszem, az uram el akar hagyni, vagy valami borzasztót tesz — nem tudom, mit. Elmégy úgy-e Clym, s

utána nézel. Senkim sincs rajtad kívül, a kire támaszkodjam. Eustacia nem jött még haza?

— Nem.

Thomasin lihegve folytató: — akkor együtt akarnak elszökni. Damon ma este nyolcz óra tájt bejött hozzám, s egész hirtelen így szólt: «Tamsie, épen most jut eszembe, hogy el kell utaznom.» «Mikor?» kérdém. «Ma éjjel», felelt, «holnap újra itthon leszek». Aztán elment, készülődni kezdett, s többé ügyet sem vetett rám. Vártam, hogy meglátom, mikor indul, de nem indult, hanem tíz órakor bejött, s azt mondá: «Jobb lesz, ha lefekszel». Nem tudtam, mit tegyek, hát szót fogadtam. Talán azt gondolta, hogy elaludtam, mert egy fél óra múlva feljött s kinyitotta azt a tölgyfa szekrényt, a melyben a pénzt tartjuk, ha sok van otthon, s valami csomót vett ki, a melyt azt hiszem, bankjegy lehetett, ámbár én nem is tudtam, hogy most pénz van ott. Ezt akkor kellett kihoznia a bankból, mikor a minap bent járt. Mire kellett neki a bankjegyek, ha csak egy napra akar elmenni? Mikor lement, Eustacia jutott eszembe és az, hogy a múlt éjjel találkoztak — igen, tudom, hogy találkoztak, Clym, mert egy darabon követtem Damont; de nem akartam megmondani, mikor kérdezted, hogy rosszat ne gondolj felőle, meg sem álmodtam, hogy a dolog ilyen komoly. Aztán nem tudtam tovább az ágyban maradni: fölkeltem, s mikor hallottam, hogy kiment az istállóba, azt gondoltam, eljövök hozzád s hirt adok neked. S így csöndesen lejttem a lépcsőn és kiszöktem.

— Akkor még bizonyosan otthon volt, mikor eljöttél?

— Otthon. Leszel oly szíves, Clym, hogy elmégy s megkísérted rábírní, hogy ne menjen el? Az én szavamra nem sokat ad, s leráz a nyakáról a historiájával, hogy el kell utaznia, de holnap visszajön, meg más ilyenfélével; de én nem hiszem azt. Te bizonyosan tudsz hatni reá.

— Megyek — mondá Clym. — Oh, Eustacia!

Thomasin egy nagyocska csomagot tartott karjai közt, s most, hogy leült, kezdé kifelé göngyölgetni, mignem egy gyermek tünt elő a hüvely magvául, — szárazon, melegen, semmit sem tudva az utazásról vagy a rossz időről. Thomasin megcsókolta a gyermeket, s aztán talált időt arra is, hogy sírva fakadjon, a mint így szólt:

— Elhoztam a babát, mert félttem, hogy valami éri.

Talán bele is hal a szegényke, de nem volt lelkem Rakhelre hagyni!

Clym sietve megigazgatta a tuskókat a tűzhelyen, föl-piszkálta a parázst, a mely még nem aludt ki teljesen, s a fujtatóval lángra gyújtotta.

— Szárítsd meg magad — mondá. — Megyek és hozok még fát.

— Nem, nem — e miatt ne maradj. Csak eredj; eredj, kérlek.

Yeobright fölszaladt öltözékét befejezni. Míg oda volt, újabb kopogtatás hallatszott az ajtón. Most semmi sem kelté azt a látszatot, hogy Eustacia jöhet: a kopogtatást nehéz, lassú lépések előzték meg. Yeobright azt hívén, hogy valószínűleg Fairway hozott választ, újra lement és kinyitotta az ajtót.

— Drew kapitány? — mondá egy csurónvizes alakhoz.

— Itt van az unokám? — kérdezte a kapitány.

— Nincs.

— Hát hol van?

— Nem tudom.

— De tudnia kellene — hisz ön férje.

— Csupán névleges, a mint látszik — felelt Clym növekvő izgalommal. — Azt hiszem, ma éjjel meg akar szökni Wildevevel. Épen abban járok, hogy utána nézsek.

— Az én házamból elment, körülbelől egy félórával eze-lőtt. Ki ül itt?

— Unokahugom, Thomasin.

A kapitány szórakozottan hajolt meg a fiatal asszony előtt. — Csak még rosszabb ne legyen belőle a szökésnél — mondá.

— Rosszabb? Egy feleség tehet már rosszabbat annál?

— Bizony, nekem különös dolgot beszéltek. Hogy indulóban voltam Eustaciát keresni, felkiáltottam Charleyt, a kocsi-somat. A minap eltűntek a pisztolyaim.

— A pisztolyai?

— Akkor azt mondta a fiu, hogy tisztítani vitte. Most megvallotta, hogy azért vitte le, mert Eustacia nagyon is érdeklődve szemlélgette őket, s később maga is bevallotta Charley-nak, hogy magát akarta elemészteni velök; a fiuval titoktartást fogadtatott, s megígérte neki, hogy sohase gondol ilyesmire többé! Én nem igen hiszem, hogy legyen valaha bátorsága

hozzá, de látszik, hogy motoszkált valami a fejében, s a ki egyszer erre az útra botlik, rátéved az arra másszor is.

— Hol vannak a pisztolyok?

— Elzárva jól. Oh nem, azokhoz bizonyosan nem jut többé. De nem csak golyóval lehet megszabadulni az élettől. Min tudtak önök olyan keserűen összekapni, hogy ilyenek jussanak az eszébe? Nagyon meg kellett őt bántania. Nos, nekem sohasem volt inyemre ez a házasság, és igazam volt benne.

— Jön velem? — kérde Yeobright, figyelmem kívül hagyva a kapitány utóbbi megjegyzését. — Ha igen, majd útközben elmondhatom, min pöröltünk össze.

— Hát hova?

— Wildevehez — biztosra veszem. Eustacia is oda indult.

Thomasin is közbeszólt, még mindig sirt:

— Damon azt mondta, csak valami rövid útja akadt hirtelen; de akkor mire kellett neki annyi pénz? Oh Clym, mi lesz ebből? Szegény piczike gyermekem, félek nem sokára nem lesz apád!

— Indulok — szólt Clym, kilépve a tornácra.

— Nagyon szeretnék önnel menni — mondá az öreg habozva. — De tartok tőle, hogy lábaim fölmondanak a szolgálatot e kegyetlen éjtszakán. Nem vagyok már az, a ki hajdan voltam. Ha szökési tervök meghiusul, Eustacia bizonyosan visszajő hozzám, s otthon kell lennem, hogy fogadjam. De bármint legyen is, nem tudnék elmenni most a *Jámbor asszony*-hoz, s ezzel vége. Megyek egyenest haza.

— Talán legjobb is lesz — felelt Clym. — Thomasin, szárítsd meg ruháidat s tedd kényelembe magad.

Azzal bezárta maguk után az ajtót s az öreg emberrel együtt elhagyta a házat. A kapitány a kapun kívül elvált tőle s a középső ösvényre tért, a mely Mistorvernek vezetett. Clym a jobb kézre eső csapásra fordult, a korcsma felé.

Thomasin egyedül maradva, levetette vizes felső ruháit, a gyermeket fölvitte Clym ágyába, s aztán újra lejött a nappali szobába, a hol hatalmas tüzet rakott és szárítkozni kezdett. A láng egész a kéményig föl-fölesapott, s kényelmes, barátságos színt adott a szobának, a mit még elevenebbé tett az odakint dühöngő vihar, a mely meg-megrázta az ablaktáblákat, a kémé-

nyen át halk, különös sóhajtásokat hallatott, a melyek úgy hangzottak, mint valami tragédia prologusai.

De Thomasinnak csak legkisebb része volt jelen a szobában, szíve odafönt tanyázott alvó kis leánykája körül, elméje pedig Clymot követte útjában. Mikor már jó darabig folytatta ezt a képzeletbeli utazást, türehetetlenül kezdte érezni, mily ólomlábban halad az idő. De csak ült tovább. Aztán eljött a pillanat, midőn alig tudott már tovább ülni, s gúnynak tünt föl előtte a saját türelme, ha arra gondolt, hogy Clym még aligha érte el a korcsmát. Végre fölment gyermekeéhez. A kis leányka mélyen aludt; de Thomasin képzeletét annyira elfoglalták azok a rémes események, a melyek most odahaza történhetnek, a nem-látottak annyira fölülkerekedtek a látottakon, hogy nem tudott tovább bent maradni. Le kellett mennie és kinyitnia az ajtót. Az eső még folyvást esett, s a mint a gertya világitott a közeli cseppekre, úgy tűntek azok föl a sötét háttéren, mint valami csillogó nyilvesszők. Ebbe a mediumba bemerülni ugyanaz volt, mint levegővel hígított víztengerbe merülni. De a nehézség e pillanatban csak még kívánatosabbá tette előtte a hazamenetelt; akármilyen jobb volt, mint ez a feszültség. — Ide is milyen jól eljöttem — mondá magában — miért ne tudnék vissza is menni? Hiba, hogy otthon nem vagyok.

Gyorsan lehozta a gyermeket, bepólyálta, magát is beburkolta, úgy a mint előbb volt, a tüzet elfödte hamuval, hogy valami baj ne lehessen belőle, s aztán kijött a szabadba. Egy pillanatra megállt, hogy régi, megszokott helyére, az ajtópárkány mögé tegye a kulcsot, aztán határozottan fordult szembe az eget-földet borító fekete éjtszakával, s a másik pillanatban már közepébe merült. Képzeletét más dolgok foglalván le, sem az éj, sem a vihar nem volt félelmes előtte, s helyzetét csupán kényelmetlennek találta.

Csakhamar leért a blooms-endi völgybe s áthaladt a domb hullámos oldalán. A szél füttyölve nyargalt végig a pusztá fölött, mintha örömét találná benne, hogy ilyen magához illő éjtszakára talált. Útja néha mély hajlásokba vezette Thomasint, a hol lucskos páfránybozótok közt kellett elhaladnia, a melyek teljesen kiszáradtak ugyan már, de még egyenesen állottak, s úgy fogták körül, mint valami tó. A hol nagyon is magasak voltak, magasra emelte a csecsemőt, hogy fölül legyen vizes lombjainkon. A halmok ormain erősen, akadálytalanul fújt a szél, s az

esőcseppek vízszintesen röpültek, minden észrevehető hajlás nélkül, úgy hogy lehetetlen volt elképzelni, hol szakadtak le a felhő kebeléről. Itt gondolni sem lehetett önvédelemre, s egyes cseppek úgy hatoltak ruhájába, mint Szent Sebestyén testébe a nyilvesszők. A mocsarakat fölismerhetővé tette előtte valami jellemző ködös, halavány szín, s így ki tudta kerülni azokat, noha kevésbbé fekete környezet mellett ezek magok is bizvást képviselhették volna a sötétséget.

S Thomasin még sem bánta meg, hogy elindult. Ő előtte nem volt démonokkal telve a levegő, s gonosz szellemekkel minden kis lomb, minden bokor, mint Eustacia előtt. Az esőcseppek, a melyek arczába csapódtak, nem skorpiók voltak, csupán prózai esőcseppek; s az Egdon nem volt valami ismeretlen szörnyeteg, csak egy lelketlen nyílt mező. A mitől félt e helyen, józanúl félt, s a mit nem szeretett rajta, érthető okokból nem szerette. Most nedves, viharos tájéknak tünt föl előtte a pusztá, a melyen sok kellemetlenséget kell átélni a gyaloglónak, a ki hozzá még az útát is elvétheti és meg is hülhet.

Ha jól ismeri az ösvényt az ember, ily időben nem igen nehéz megmaradni rajta, mert hozzászokik és megérzi a láb, de ha egyszer elveszítette, meg nem leli többé. Minthogy gondolatai mindig a gyermekén jártak, s így a külvilágra nem igen figyelt, végre is eltért a csapásról. Ez a baleset egy nyílt lejtőn történt, mintegy kétharmadán az útnak. Meg sem kísérlette azt a reménytelennek látszó vállalatot, hogy ide s tova bolyongva e vékony fonálra újra ráakadjon, hanem csak haladt tovább előre. Általános helyismeretére bízta magát, a mely oly nagy volt, hogy a Clymé sem igen múlta felül, s talán maguké a pusztai vad ponyké sem.

Végre egy völgybe érkezett, s az esőn keresztül gyöngye, halvány világosságot vett észre, a melynek alakja egy nyitott ajtó hosszukás formáját mutatta. Azonnal rájött, hogy ház e tájon nincsen, s az ajtó magassága a föld felett csakhamar egészen tisztába hozta előtte a tüneményt.

— Nini! ez bizonyosan Venn Diggory kocsija — mondá. Tudta, hogy Venn, ha e tájon tartózkodik, gyakran szokott egy bizonyos félreeső sarokban meghúzódni a Blackbarrow közelében; s mindjárt sejté, hogy most erre a mystikus tanyára bukkant. Elméjében az a kérdés merült föl: vajon kérjen-e Venn-től útbaigazítást vagy nem. Aggodalma, hogy hazajuthasson

már, rábírta, hogy segélyül hívja, nem törődve azzal, mily különös dolog lesz ily helyen, ily időben kerülni szemei elé. De a mint e szándékával a szekérhez ért s benézett az ajtón, észrevette, hogy senki sincs belül; különben kétségtelen volt, hogy a kocsi a festékesé. A kályhában égett a tűz, s a lámpa egy szegen függött. A padlót, az ajtó körül, beeste az eső, de csak kevéssé, a mi nyilván mutatta, hogy nem rég lehet nyitva.

Míg itt állt, bizonytalanul nézegetve befelé, háta mögött a sötétségből feléje haladó lépteket hallott; megfordulva egy jól ismert alakot pillantott meg, gypaju ruhába öltözve, vörös-sen tetétől-talpig; a lámpa sugarai sűrű esőfátyolon keresztül hullottak reá.

— Azt hittem, hogy lement ön a lejtőn — mondá a nélkül, hogy a nő arczára tekintene. — Hogy jött ide vissza megint?

— Diggory? — mondá Thomasin halkán.

— Kicsoda ön? — kérdé Venn, még mindig idegenül. — S miért sirt úgy az imént?

— Oh, Diggory, hát nem ismer rám? — szólt az asszony. — Különben nem is csuda, úgy be vagyok pólyálva. Mit mond? Én nem sirtam itt s nem is voltam itt előbb.

Venn közelebb jött, míg a lámpánál szemügyre vehette Thomasint.

— Wildevené! — kiáltott meglepetve. Mily idő a találkozásra! És a gyermek is! Micsoda szörnyű esemény hozhatta ki önt e rettenetes éjszakán?

Thomasin nem tudott mindjárt felelni; s Venn a nélkül, hogy engedelmet kérne rá, kocsijába szökött, s karjánál fogva maga után vonta Thomasint.

— Mi történt? — folytatá újra, a mint belül voltak.

— Blooms-Endből jövet eltévedtem, s nagyon sietek hazafelé. Legyen szíves útbaigazítani. Nagy ügyetlenség tőlem, hogy az Egdonon sem tudom a járást, s nem is értem, hogy tévedhettem el. Kérem igazítson útba mindjárt.

— Azonnal, természetesen. Én is vele megyek. De ön volt itt az imént, Wildevené asszony?

— Én épen e perczen érkeztem.

— Különös. Öt perczel ezelőtt itt aludtam; az ajtót bezártam a rossz idő miatt, s egyszerre csak asszonysírást

hallok. Kinyitom az ajtót, kitartom a lámpát, s egy asszony ötlük a szemembe; félre fordult, mikor a világosság rá esett, aztán lesietett a domboldalon. Én fölakasztottam a lámpát, ruháimat hirtelen magamra szedtem, s kíváncsian próbáltam követni egy pár lépésre, de hiába, nem tudtam meglátni többé!

— Talán valamelyik pusztai asszony volt, hazafelé ment.

— Nem, semmiesetre. Nagyon késő van. A ruhája, miközben ment, úgy suhogott, a hogy csak selyemruha szokott.

— Akkor én nem lehettem. Az én ruhám nem selyem, a mint látja . . . Nem a Mistover és a korcsma közti vonalba esik ez a hely?

— De igen, körülbelől abba.

— Ah, talán ő volt! Diggory, rögtön mennem kell.

S azzal leszökött a kocsiból, mielőtt Venn észrevette volna; Venn aztán leakasztotta a lámpát és utána ugrott. — Viszem én a gyermeket — mondá. — Ön bizonyára kifáradt már belé.

Thomasin habozott egy pillanatig s aztán Venn kezébe tette a gyermeket.

— Csak meg ne szorítsa, Diggory — mondá — vagy meg ne sértse a kis karját; s a kendőt fogja hozzá feszesen, így ni, hogy az eső be ne menjen rajta.

— Jó, jó — felelt Venn komolyan. — Mintha tudnék én megsérteni akármit, a mi az öné.

— Csak úgy gondoltam, hogy véletlenül — mondá Thomasin.

— A gyermeket nem igen éri az eső, hanem ön alaposan megázott — jegyzé meg a festékes, a mint behúzván az ajtót, hogy belakatolja, észrevette a padlón a vízgyűrűt, mely a Thomasin ruhájáról csorgott alá.

Thomasin nyomon követte Vennt, a mint az, hol jobbra, hol balra ki-kitért, hogy elkerülje a nagyobb bokrokat, vagy meg-megállt olykor, s eltakarva a lámpát, válla fölött hátra-tekintett, hogy tájékozza magát a Blackbarrow helyzetéről, mert annak pontosan a hátuk mögött kellett esni, ha egyenes úton akartak haladni.

— Bizonyos benne, hogy a gyermekre nem eshetik az eső?

— Egészen bizonyos vagyok. Szabad kérdenem, hány éves a fiucska, asszonyom ?

— Fiucska! — mondá Thomasin szemrehányóan. — Hisz láthatja, hogy leány. Idestova két hónapos lesz. Mennyire vagyunk a korcsmától ?

— Valamivel távolabb egy negyedmérföldnél.

— Nem mehetnénk egy kissé gyorsabban ?

— Attól féltém, hogy terhére lesz.

— Csak siessünk, bár mielőbb ott lehetnék. Ah, ott valami ablak világít.

— Nem ablak lesz az. Egy gig-lámpa, hacsak nagyon nem csalódom.

— Oh! — szólt Thomasin kétségbeesve. — Csak elébb tudtam volna haza érní — adja ide a babát, Diggory — most már visszamehet.

— Haza kell kísérem egészen — felelt Venn. — Azon fény közt és köztünk egy mocsár van, s ön bizonyára bele esnék, ha én el nem vezetném mellette.

— De a világ a korcsmából jön, s az előtt nincsen mocsár.

— Nem, a világ néhány száz lépésnyire van a korcsmától.

— Mindegy — viszonzá sietve Thomasin. — Csak tart-
sunk a világnak s nem a korcsmának.

— Nem bánom — mondá Venn engedelmeskedve, s egy kis szünet után hozzátette: — Szeretném tudni, micsoda nagy baj van most a levegőben. Azt hiszem, azt már tudja, hogy bízhatik bennem.

— Vannak dolgok, a melyeket nem lehet . . . nem lehet elmondani . . . s Thomasin hangja elfogódott és egy szónak sem volt ura többé.

IX. FEJEZET.

Schajtasok és hangok összevezérlik a bolyongókat.

Wildeve, a mint nyolcz órakor Eustacia jeladását a halomról észrevette, tüstént hozzáfogott a készületekhez, hogy segélyére lehessen a szökésben. Egy kissé zavarban volt s az a mód, a hogy Thomasint utazási szándékáról értesítette, maga

elég volt arra, hogy feleségében gyanut ébresztszen. Mikor Thomasin lefeküdt, összeszedett egyet-mást, a mire szüksége lehetett, s aztán fölment a pénzes szekrényhez. Tudta, hogy Eustacia sehová sem mehet pénz nélkül, s gyanakodott, hogy titkolván útra készülődését, nem igen láthatta el magát ezzel, azért elhatározta, hogy annyit ad neki, a mennyit csak nélkülözhet. Takaros kis összeg volt az bankókban, a melyet az örökségből az átköltözés esetleges költségeire vett magához.

Aztán benézett az istállóba és a kocsiszinbe, hogy személyesen győződjék meg, vajon a ló, a gig és a szerszámok elég jó állapotban vannak-e egy hosszú utazáshoz. Közel egy fél óra telt ebbe, s mikor a házba visszatért, esze ágában sem fordult meg, hogy Thomasin talán még nem feküdt le. A kocsisnak azt mondta, hogy ne keljen föl; ő három vagy négy óra-
kor fog indulni. Ez is elég szokatlan óra volt, de mégis kevésbé föltűnő, mint a megállapított éjjéli idő. Wildeve gondolt rá, hogy az egész dolgot elmondja a feleségének, de félt a következményektől, s abban állapotodott meg, hogy nem is szól róla visszajöttéig, akkor úgy is el kell beszélnie, de egyúttal túl lesz már mindenén. S magok a tények fogják bizonyítani, habár különöseks lesznek is, hogy együtt-szökésre nem gondoltak.

Végre minden elcsöndesedett s neki nem volt más dolga, mint várakozni. De semmiképen sem tudott szabadulni a levertségtől, melyet Eustaciával való utolsó találkozására óta érzett. Ez volt az ő helyzetében az, a mit pénzzel nem lehetett meggyógyítani. Elhitette magával, hogy tisztességgel járni el saját szelíd kis feleségével szemben, s lovagiasnak lenni egy másik asszony iránt, nemcsak lehetséges, de könnyű is: elhatározta, hogy magatartását teljesen az erény kanonjai szerint intézi, elfelejti szerelmét, segíteni fogja Eustaciát abban, hogy eltávozzék, de míg ezzel foglalatосkodott, tulajdonképen mind erősebben vette hatalmába a varázs, melyet ama nő gyakorolt reá. Az volt ugyan a terve, hogy teljesen az Eustacia utasításaihoz tartja magát, leteszi, a hol kívánja, s ott hagyja, a hol akarja, de azért szíve hevesebben dobogott, a mint arra a gyönyörűségre gondolt, hogy találkozni fog vele.

Nem akarta engedni, hogy elhatározása és reményei még tovább is folytassák e küzdelmet lelkében, s húsz perczczel tizenkét óra előtt újra kiment csöndesen az istállóba, fölszerszá-

mozta lovát és meggyújtotta a lámpákat; s zablájánál fogva a lovat, a fedett kocsi-val, kivezette az udvarból egy helyre, az országút mellé, valami negyven-ötven lépésnyire a korcs-mától.

Itt várakozott, a hol egy magas töltés védte némileg a szakadó eső ellen. Az út színén, a lámpa fényében a laza fővényt s apró kavicsokat tánczoltatta, zörögtette a szél, míg aztán ott hagyva őket apró halmokban, a bokrokon át besivított a sötétségbe. Csupán egyetlen zaj hallatszott még a szél zúgásán kívül e helyen, egy zsilip bömbölése néhány lépéssel odább, ott, a hol az út legközelebb hajlott ahhoz a folyóhoz, mely ez irányban a pusztá határát képezte.

Tökéletes csöndben álldogált itt Wildeve egy darabig, mignem azt kezdte hinni, hogy éjjel már elmúlt. Erős kétsége támadt, hogy vajon Eustacia lejön-e ilyen időben; mégis, ismerve az ő természetét, azt hitte, hogy igen.

Szegényke, épen az ő sorsához illő idő! — mormolá.

Végre a lámpa felé fordult, s megnézte óraját. Meglepetésére éjjel csaknem egy negyed órával elmúlt. Most már kívánta, hogy bár a kanyargós országúton elment volna Mistoverbe, a mely tervet előbb azért nem tartott jónak, mert az nagyon hosszú volt a halmon átvezető gyalogösvényhez képest, s mert a lóra még úgy is nagy út várt.

E pillanatban közeledő léptek zaját hallotta, de az érkező nem a lámpafény irányában jött s nem volt látható. A gyalogos megállt s aztán megint közelített.

Ön az, Eustacia? — kérdé Wildeve.

Az alak előlépett s a lámpafényben Clym jelent meg, csillogva a nedvességtől; Wildeve rögtön fölismerte, ellenben őt, a ki a lámpa mögött állt, nem ismerte föl egyszerre Yeobright.

Megállt egy kissé, mintha azon tünődnék, hogy vajon ennek a várakozó fogatnak lehet-e valami köze az ő felesége szökéséhez vagy nem. Yeobright föltünése egyszerre száműzte Wildeve józanabb érzéseit, s ama halálos ellenséget látta benne újra, a kitől Eustaciát meg kell szabadítani minden áron. Wildeve tehát nem beszélt, azt remélve, hogy Clym minden különösebb tudakozódás nélkül fog elhaladni mellette.

Mialatt mind a ketten így habozva állottak, egy tompa hang ütötte meg füleiket, a vihar és szél zúgásán keresztül.

A hang eredetét nem lehetett félreérteni — emberi test zuhant a közeli folyóba s úgy tetszett nem messzi a zsiliptől.

Mindketten megdöbbsenek.

— Úr Isten? talán Eustacia? — mondá Clym.

— Miért lenne Eustacia? — kérde Wildeve, ijedtében elfeledve, hogy eddig titkolta kilétét.

— Ah ön az, gazember? — kiáltá Yeobright. — Miért lenne ő? Mert a múlt héten már véget vetett volna az életének, ha módjában lett volna. Vigyázni kellett volna rá. Vegye a másik lámpát és jöjjön velem.

Yeobright megragadta a felőle eső lámpát s azzal elsietett; Wildeve annyi időt sem vett, hogy a másik lámpát kiakassza, hanem néhány lépés késedelemmel utána eredt Clymnek az út mentében a zsilip felé.

A Shadwater-zsilip lábánál egy széles köralakú medencze terült el, valami tizenöt láb átmérőjű; a vizet tiz hatalmas ajtó eresztette belé, a melyeket fogaskerekekkel lehetett föl-emelni és leeresztetni. A part téglával volt kirakva, hogy ki ne moshassa a víz; de télen néha akkora volt a folyó ereje, hogy így is pandalt ázott a falba, a mely aztán mindenestől beömlött a mélységbe. Yeobright a zsiliphez ért, a mely tetejétől alapjáig rengett a rohanó árban. A medenczében csupán a hullámokon tánczó tajték volt kivehető. A padlóra lépett, mely a folyón átvezetett s a korlátba fogózva, hogy a szél le ne dobja, áthaladt a másik partra. Itt a falhoz dőlt s leeresztette a lámpát, de semmit sem látott azon az örvényen kívül, melyet a visszatérő áradat okozott.

Wildeve ezalatt az előbbi parthoz ért. Yeobright lámpája lobogó, rezgő fényt vetett a zsilipmedencze fölé, s a koresmaros szeme előtt megvilágítá a zsilipajtókon átözönlő kavargó hullámokat. E szakadozott, fodros tükrön keresztül egy sötét test úszott lassan fölfelé az egyik visszatérő árral.

— Oh kedvesem! — kiáltá Wildeve kétségbeesett hangon; s a nélkül, hogy elég lélekjelenléte lett volna, csak téli kabátját is ledobni, beleveté magát a forrongó mélységbe.

Most már Yeobright is észrevette a vizen lebegő testet; s Wildeve ugrásából azt következtetve, hogy emberéletet kell megmenteni, maga is utána akart szökni. Hirtelen azonban jobb gondolatra tért, egy gerendához támasztotta a lámpát, hogy egyenesen álljon s lefelé szaladva a medencze alacsonyabb

széléhez, a hol nem volt kifalazva, beleugrott, s gázolni kezdett fölfelé, a merre a víz mélyebb volt. Itt tüstént elkapta az ár, s vitte körül a medencze közepe felé, a hol Wildevét már küszködni látta a habokkal.

Mindez néhány pillanat műve volt, s Venn és Thomasin ezalatt már a puszta alacsonyabb sarkán, a fény iránya felé tartottak. Ahhoz nem voltak elég közel, hogy a zuhanást hallják, de látták, hogy a kocsilámpát tova viszik, s vigyázták annak haladását az út mentén. Mihelyt a kocsihoz értek, Venn mindjárt sejté, hogy valami váratlan dolog történhetett, és sietve indult a mozgó világ után. Gyorsabban haladt, mint Thomasin, s így egyedül ért a zsiliphez.

A lámpa, melyet Clym a gerendához támasztott, még világított, s a festékes valami mozdulatlan, lebegő tárgyat vett észre a víz színén. Minthogy a gyermek nála volt, tüstént visszafutott Thomasinhoz.

— Kérem, vegye el a gyermeket — mondá sebesen. — Szaladjon vele haza, költse fel a kocsi s küldje ide, meg mást is, a kit csak talál. Valaki beleesett a medenczébe.

Thomasin elvette a gyermeket és futott. Mikor a fedett kocsihoz ért, a ló, ámbár egészen pihent volt, mozdulatlanul állott, mintha sejténé a szerencsétlenséget. Thomasin észrevette, hogy ez az ő fogatuk. Csaknem elájult, s egy lépést sem lett volna képes tovább tenni, ha csak az a tudat, hogy kis leányát kell oltalmaznia, bámulatos önuralmat nem öntött volna lelkébe. Ilyen kétségbeesett állapotban lépett be a házba, biztos helyre tette a gyermeket, felköltötte a fiut és a szolgálót, s kiszaladt, hogy a szomszéd viskókba hírt adjon.

Diggory visszatérve a medenczéhez, észrevette, hogy a keskeny felső rácsok ki vannak szedve. Egy közülök ott feküdt a gyepen, s azt hóna alá véve, lámpájával kezében belépett a medenczébe, épen úgy, mint előbb Clym. A mint mélyülni kezdett a víz, fölvetette magát a rácsra, s így felszínen maradhatott, a meddig akart. Egyik kezében a lámpát tartotta, s lábával kormányozva magát körül-körül keringett a medenczében, hol fölfelé vitette a visszatérő áramtól, hol ismét lefelé az örvény közepébe.

Eleinte semmit sem látott. Aztán a csillogó örvény tetején, a fehér tajték között egy gazdátlan női kalapot vett észre. Most a baloldali fal mellett akart kutatni, mikor csaknem

szorosan mellette valami bukkant föl a mélyből. Nem asszony volt az, a mint várta, hanem férfi. A festékes fogai közé vette a lámpa gyűrűjét, megragadta az úszó ember gallérját s szabad karjával a rácsba kapaszkodva, belevetette magát a legerősebb árba, a mely aztán az élettelen férfit, a rácsot és őt magát nyilsebesen vitte lefelé. Mihelyt megérezte, hogy lába a sekélyes fvényhez surlódik, fölállt s gázolva indult a partnak. Itt, a hol a víz körülbelől melléig ért, kihajította a rácsot s megpróbálta szárazra vonszolni az embert. Nagyon nehezen ment a dolog, s a festékes nagy meglepetéssel vette észre az okot. A boldogtalan ember lábait, a kit ki akart menteni, egy másik szerencsétlen tartotta szorosan átkarolva, a ki eddig teljesen a víz alatt volt.

E pillanatban megdobbant a szíve a futó lépések zajára, melyek feléje közeledtek, s a medence túlsó szélén két ember jelent meg; Thomasin küldte őket. Odaszaladtak Vennhez és segítettek neki kiemelni a halottnak látszó szerencsétleneket; elválasztották őket és lefektették a gyepre. A ki felül volt közülök, Yeobright vala, a másik, a ki teljesen lemerült, Wildeve.

— Most még át kell kutatni az egészet újra — mondá Venn. Egy asszony lesz benne valahol. Hozzatok egy rudat!

Egyik ember a pallóhoz ment, s leszakítá a korlátot. A festékes akkor harmad magával bement a vízbe; alól, mint előbb s egyesült erővel kutatni kezdtek a medenczében, befelé haladva, a legmélyebb táj felé. Venn nem tévedt, mikor úgy okoskodott, hogy a ki a vízbe esik, végre ide mossa az ár, mert alig haladt fele útjára a tónak, valami akadt a rúd elibe.

— Húzzátok errefelé! — mondá Venn. S azok húzták, egész közel, a lábaikhoz.

Venn eltűnt a hullámok közt; mikor újra fölbukkant, egy öl vizes ruhát tartott a karjai közt, a mely egy asszony hideg testét fedezte. Ez volt minden, a mi a szerencsétlen és kétségbeesett Eustaciából megmaradt.

Mikor a partra értek, ott találták Thomasint, a ki leirhatatlan bánattal hajolt a már ott fekvő két öntudatlan alak fölé. Közel vezették a lovat, a mennyire csak lehetett, s mindhármukat föltették a szekérre. Venn elől ment, karjával támogatta Thomasint, a másik két ember hátul, így értek a korcsmához.

Az egyik cseléd, a kit Thomasin felrázott volt álmá-

ból, gyorsan felöltözött, tüzet gerjesztett; a másik horkolhatott békén a ház hátuljában. Aztán behozták szegény Eustaciát, Clymot, Wildevet, lefektették őket a pokróczra, lábaikkal a tűz felé. Próbálgatták élesztgetni őket, a kocsist pedig elszalasztották orvosért. Úgy látszott azonban, hogy e szerencsétlenekben egy szikrája sem maradt az életnek. Végre Thomasin, a kinek kábultságát egyelőre izgatott tevékenység váltotta fel, egy üveget tartott a Clym czimpáihoz; Eustacianál és Wildevenél is próbálta már, de hiában. Yeobright felsóhajtott.

— Él! — kiáltott Thomasin.

Clym csakhamar egész tisztán lélezett, s Thomasin újra meg újra ismételte férjénél élesztgetési kísérleteit, de az nem adott életjelt. Igen valószínűnek látszott, hogy ő és Eustacia már kívül vannak a földi ébresztő szerek hatásán. De azért kísérleteikkel nem hagytak föl, míg az orvos meg nem érkezett, akkor aztán egyenként fölhorrták őket az emeletre s meleg ágyakba fektették.

Venn mihamar fölmentve érzé magát minden további segédkezéstől, s elindult hazafelé. Szinte nehezeére esett valónak tartania e különös catastrophát abban a családban, a mely őt annyira érdekelte. Biztosra vette, hogy Thomasint összetöri a hirtelen és borzasztó szerencsétlenség. A szilárdlelkű, okos Yeobrightné nem él már, hogy e nagy megpróbáltatásban támogassa szelid kis hugát; elfogulatlan néző ugyan nem tartotta volna valami nagy szerencsétlenségnek oly férj halálát, a minő Wildeve volt, de azért kétségtelennek látszott, hogy Thomasint ez a csapás földre sújtja. A mi őt magát illeti, neki nem állt jogában, hogy fölmenjen hozzá s így nem volt oka sem arra, hogy ott maradjon abban a házban, a melyben voltaképen idegen.

Visszatért a pusztán át szekeréhez. A tűz még nem aludt ki, s minden úgy volt, mint elmentekor. Eszébe jutott, hogy ruhája facsaró víz s olyan nehéz, mint az ólom. Levetette hát, kiterítette a kályha mellé, aztán lefeküdt. De álom sehogyssem jött szemére, mind csak az járt a fejében, mennyire föl van most fordulva az a ház, a melyet elhagyott; kárhoztatta magát, a miért eljött, más ruhát vett, bezárta az ajtót s ismét a korcsma felé sietett. Az eső ömlött akkor is, mikor a konyhába lépett. A tűzhelyről ragyogó fény áradt szét, s két asszony tett-vett körülötte, az egyik Dowden Olly volt.

— Hogy vannak? — kérde Venn aggodalmas suttogással.

— Yeobright úr jobbacskán van, de Yeobrightné meg Wildeve sohasem ébrednek föl többet. Az orvos azt mondja, mire kihúzták őket, már végök volt.

— Bizony gondoltam magam is. Hát a tekintetes asszony?

— Meg van szegény valahogy. Az orvos jól bepólyáltatta pokróczba-mibe, majd is olyan vizes volt, mintha őt is a folyóból húzták volna ki. A kigyelmed ruhája sem látszik valami száraznak.

— Nem tesz semmit. Ruhát váltottam azóta. Csak most áztam meg egy kicsit, hogy jöttem.

— Alljon oda a tűzhöz. A tekintetes asszony azt mondta, hogy mindenben kedvére tegyünk kigyelmednek, a mit csak kíván, oszt' igen sajnálta, hogy itt hagyott volt bennünket.

Venn közelebb lépett a tűzhelyhez s elmerülve nézett a lángokba. Ruhája párolgott, s a gőz a füsttel együtt szállott fölfelé, ő pedig azokra gondolt, a kik oda fönt az emeleten voltak. Kettő azok közül halott, egy alig szabadult ki a halál torakából, a negyedik beteg és özvegy. Utoljára akkor járt ő itten, mikor a kockajáték folyt, mikor Wildeve élt és virágzott, Thomasin derült lélekkel tett-vett a szomszéd szobában; Yeobright és Eustacia épen az idétt keltek össze, s Yeobrightné a Blooms-Enden tölté napjait. Úgy tetszett akkor, hogy ez az állapot legalább vagy húsz esztendőre szól. S ime, az egész társaságból ő az egyetlen a kinek viszonyai nem változtak meg lényegesen.

Mig így tünődött, léptek zaja hallatszott a lépcsőn. A dajka jött, egy csomó nedves papirost tartott a kezében. Úgy el volt foglalva vele, hogy alig vette észre Vennt. Egyik szekrényből madzagot vett elő, aztán kijebb húzta a tűzhelyen a vasmacskát, a madzagot hozzákötözte, s ráteregette a nedves papirdarabokat.

— Mik azok? — kérde Venn.

— A szegény tekintetes úr bankói. A zsebiben találták, mikor levetkeztették.

— Akkor hát hosszabb útra készült — mondá Venn.

— Azt csak a jó Isten tudja.

Vennek nem volt kedve eltávozni, hisz e földél fedte

mindazt, a mi őt a világon érdekelte. Mivel az éjjel nem aludt a házban senki sem azon a két emberen kívül, a kik örökre elaludtak, nem is volt semmi ok arra, hogy elmenjen. Behuzódott rendes ülőhelyére a kandalló zugolyába s onnan nézte-nézte, hogyan száll a bankókból a pára fölfelé, s hogyan libegnek azok a kémény léghuzamában, mígnem nyirkosságuk eltűnik és szárazak, ropogósak lesznek megint. Akkor a dajka újra előjött, leszedte őket, összehajtogatta, s fölvitte az emeletre. Aztán megjelent a doktor is a lépcsőn, látszott rajta, hogy itt nincs mit tennie többé, fölhúta a keztyűjét s kiment, lova dobogása is csakhamar elhalt az úton.

Négy óraker halkan kopogtattak az ajtón. Charley lépett be, a kit Drew kapitány küldött kérdezősködni, van-e valami hír Eustaciáról. A leány, a ki beeresztette, úgy nézett rá, mint a ki nem tudja, mit válaszoljon. Odavezette a festékeshez: — Tessék elmondani neki.

Venn elmondta. Charley felelete csupán egy elhaló, határozatlan hang volt. Egy kis ideig mozdulatlanul állott, aztán görcsösen kitört:

— Megláthatom-e még egyszer?

— Azt hiszem, meg — szólt Diggory komolyan. — De talán jobb lenne, ha előbb hazaszaladnál hirt vinni a gazdádnak.

— Megyek, megyek. Csak szeretném látni még egyetlenegyszer.

Megláthatod — felelt egy csendes hang a háta mögött; mindketten visszanéztek, s a derengő világításban egy vékony, sáppadt, csaknem kísértetszerű alakot pillantottak meg, a ki pokróczba volt burkolva, s olyan volt, mint a sírjából jövő Lázár.

Yeobright vala az. Se Venn, se Charley nem szólt és Clym folytatá: — Megláthatod. Elég idő lesz még elmondani Drew kapitánynak majd ha megvirrad. Megnézi ön is, úgy-e Diggory. Nagyon szép most az arca.

Venn feleletül fölállott, s követte Yeobrightot a lépcső aljáig, ott levetették a cipőiket. Aztán föl kísérték Clymot az emeletre, a hol egy gyertya világított, azt Clym a kezébe fogta s a szomszéd szobába vezette őket. Itt az ágy mellé lépett és visszahajtotta a lepedőt.

Egy szó nélkül nézték mindhárman Eustaciát, a ki így halottaiban szebb volt, mint élteben bármikor. Arcza nem

annyira sápadt volt, mint fehér, s nem is csupán fehér, csaknem fényt hintett a szobában. Finom metszésű ajkán kellem honolt; mintha a büszkeség épen az imént arra készítette volna, hogy hallgasson el. Az örök fagy abban a pillanatban lepté meg, mikor fölindulása lemondássá válóban volt. Fekete haja ziláltabban hullott alá, mint valaha, s erdő gyanánt vette körül homlokát. Megjelenésének az az előkelősége, a mely egy kislelősi leánynál szinte visszásnak tetszett, itt végre szerencsés művészi háttért kapott.

Egyikőjük sem szólalt meg, mígnem Clym letakarta újra és félrefordult.

— Jöjjenek be ide is — mondá.

A kis benyilóba léptek, ott egy keskenyebb ágyon feküdt egy másik alak — Wildeve. Az ő arcza nem volt olyan nyugalmas, mint Eustaciáé, de ugyanaz a ragyogó ifjúság szállott arra is, s a legelfogultabb szemlélőnek is éreznie kellett, hogy ez az ember magasabb sorsra volt teremtve, mint a minő osztályrészeül jutott. A halálküzdelemnek nyoma csak az újjai hegyén látszott, a melyek kisebesedtek, mikor kétségbeesve iparkodott belekapaszkodni a medenceze falába.

Yeobright magatartása olyan nyugodt volt, s olyan keveset beszélt, hogy Venn azt hitte, bele is törődött ebbe a csapásba. Csak akkor látszott aztán, hogy milyen a lelki állapota, mikor újra elhagyták a szobát, s a lépcsőhöz mentek. Itt szinte eszelős mosolygással, fejével intve azon szoba felé, melyben Eustacia feküdt, így szólott:

— Ő a második asszony, a kit az idén megöltem. Nagy részem volt az anyám halálában is, s az övét egyedül én okoztam.

— Hogyan? — kérde Venn.

— Kemény szavakat mondtam neki, s elhagyott. Csak akkor hittam már vissza, mikor késő volt. Nekem kellett volna tulajdonkép a vízbe fojtanom magam. Mennyivel jobb lett volna, ha engem borít el a hullám, őt meg fölveti. De én tölem meg van tagadva a halál. A kiknek életben kellett volna maradniok, halva feküsznek, s én élek ma is.

— De hogy vádolhatja magát ilyen bűnökkel? — szól közbe Venn. — Épen úgy mondhatná azt is, hogy a szülők a vétkesek, ha gyermekök gyilkol, mert hiszen nélkülök sohasem született volna meg.

— Igaza van Venn, de ön nem ismer minden részletet. Ha az Úrnak tetszett volna magához venni, nagyon jól járt volna vele mindenki. De már kezdem megszokni azt a szörnyű gondolatot, hogy élnem kell. Azt mondják, jön idő, mikor az ember már csak nevet minden szerencsétlenségen, mert réges-rég ismerős vele. Nekem bizonyára nem kell sokáig várnom ezt az időt.

— Ön mindig jót akart — felelt Venn. — Nincs oka ily kétségbeesett beszédre.

Nem kétségbeesett az, csak reménytelen. Azt fájlalom szívemből, hogy azért, a mit tettem, embertől nem jöhet rám büntetés.

HATODIK KÖNYV: ÚJ ÖSVÉNYEK.

I. FEJEZET.

Akarva vagy akaratlan: haladni kell.

Heteken, hónapokon át folyt a szó egész Egdonban az Eustacia és Wildeve haláláról. Szerelmök ismeretes részleteit úgy megnagyították, eltorzították, módosították, változtatták, hogy a valóság nagyon kevésbé hasonlított ahhoz a verzióhoz, a mely a szomszédok ajkán élt felőle. Volt-e Wildeveben akkora erkölcsi erő, hogy visszatérjen Thomasinhoz, ha egyszer Eustaciával Budmouthba ment, azt lehet kétségbe vonni, de az egdoniak túl tették magokat a kétségen, s mikor rájöttek, hogy csak másnap szándékozott visszafordulni, nem ismertek kegyelmet, s úgy beszéltek e tervről, mint a mely hihetetlen s az ismétlésre nem méltó. Egészben véve azonban se az asszony, se a férfi nem vesztett e hirtelen halál által; a balszerencse kegyesen sujtott le rájuk, s az a katastropha egy csapással végét szakította történetöknek, elejét véve annak, hogy életök érdektelenné válják.

Közelállóikra egészen más hatást tett a szerencsétlenség. Az idegenek, a kik sok ily esetet hallottak már, mindössze többet hallottak egygyel; de azokat, a kik közvetlenül érdekelve vannak, a balsejtelmek egész sora sem tudja előkészíteni egy

ilyen csapásra. A katastropha gyorsasága némileg tompítá a Thomasin érzését, de annak a tudata, hogy férje sokkal jobb ember is lehetett volna, elég sajátságosan, épen nem csökkenté bánatát. Ellenkezőleg, ez csak emelte a fiatal asszony szemében Wildevét, s csupán fellegnek tűnt föl, a mely nélkül nem is lehetne szívárvány.

De az ismeretlen borzalmi elmúltak; véget értek kósza aggodalmai: mi lesz vele, ha az ura elhagyja. Valaha remegve találgatta, micsoda szerencsétlenség szakad reá, most már ismerte azt, s látta, hogy nem elviselhetetlen. Bánata önmegadó volt, magatartása alázatos; s ha így áll a dolog, a fölzavart lélek ismét lecsendesül.

Ha Thomasin mostani bűját s Eustacia régi derűtségét közös mértékre lehetett volna venni, körülbelöl egy fokot mutattak volna. De Thomasin azelőtt úgy ragyogott a jókedvtől, hogy rajta árnyéknak látszott az is, a mi komor atmosphaerában fényzámba ment volna.

Eljött a tavasz és csillapúlt bánata, eljött a nyár és enyhülést hozott, elérkezett az ősz és kezdett megvigasztalódni, mert kis leánya erős egészséges volt, s naponként növekedett testben, lélekben. A külső körülményei is nagyon kedvezők voltak. Wildeve nem hagyott végrendeletet. Az egyedüli rokonok ő és gyermeke voltak. Mikor kezére szállott a vagyon, az adósságot mind kifizette, s úgy találta, hogy az összeg, a mely most már az övé és a gyermekéé, alig kevesebb tízezer fontnál.

Melyik házban lakják? Blooms-End tetszett neki legjobban. Igaz, hogy a vén szobák nem igen voltak magasabbak, mint egy fregatt kabinjai, s bizony lejjebb kellett eresztetni ott a padlót, a hol az új óra állott, s még úgy sem maradhattak a tetején a csinos rézcsúcsok, de ilyen szoba aztán volt bőven, s ifjusága emlékei kedvessé tették előtte ezt a helyet. Clym nagyon szívesen elfogadta őt lakónak, maga csak két hátulsó szobát foglalt el az emeleten; ott élt csöndben a maga módján, saját gondolatai közt, elzárva Thomasintól és három cselédjétől, a kiket a fiatal asszony jónak látott fölfogadni most, hogy megragyonosodott.

Clymnek némileg külső megjelenségét is megváltoztatta a bánat; de az igazi változás belsejében ment végbe. Azt lehetett volna mondani, hogy megránczosodott a lelke. Ellen-

sége nem volt, nem is vádolta senki egy szóval sem, talán épen azért, mert oly keserű szemrehányásokat tett magának.

Néha úgy gondolta, a sors annyira rútul bánt vele, hogy azt mondhatja, az élet oly dilemma, a melynek megoldása kézzelfogható: nem arra kell törekednie az embernek, hogy dicsőséges pályát fusson meg, hanem csupán arra, hogy szegény nélkül tudjon visszavonulni. De nem sokáig volt azon a véleményen, hogy ő vele s övéivel gúnyosan és kegyetlenül bánt a végzet, s tüzes vasakkal égette lelküket. E nézetváltozás rendszerint beáll mindenkinél, egyes zord természeteket kivéve. Az emberiség ama nemes törekvésében, hogy oly hypothesis-t találjon, a mely nem válik szegényére a fő oknak, mindig habozott olyan erkölcsi érzéket tulajdonítani az uralkodó hatalomnak, mely az övénél alacsonyabb rendű lenne. S még akkor is, midőn a babyloni vizeknél ül és kesereg, ott is mentségeket talál ki annak az erőszaknak a védelmére, mely könyeket sajtol szemeiből.

Így, noha a vigasztaló szavak teljesen meddők maradtak vele szemben, mégis, ha egyedül volt, enyhülést talált bizonyos magaválasztotta eszmékben. Olyan természetű embernek, mint ő, minden szükségletei fedezésére bőven elég volt a ház és a százhusz font évi jövedelem, melyet anyjától örökölt. A gazdagság nem a jövedelem nagyságától függ, hanem a bevétel és a kiadás arányától.

Gyakorta sétálgatott egyedül a pusztán, s ilyenkor megmegragadta sötét kezével a mult, s kényszeríté, hogy hallgassa meséit. Képzetele benépesíté a helyet régi lakóival: feledségbe merült Celta-törzsek csapatai rajzották körül, s ő szinte közöttük élt, látta arcaikat, látta, a mint megállnak a sirhalmok mögött, a melyek époly érintetlenül, époly domborun emelkednek ki ma is, mint azon a napon, midőn dombolták őket. Az ókor barbárjai közül azok, a kik művelhető vidékeken szálltak meg, olyanok voltak ezekhez képest, mint az, a ki papírra ír, a pergamentre íróhoz. Az ő emlékezetüket régen beszántotta az eke, ezek művei pedig ma is megvannak. De mindkettejük élt és halt a nélkül, hogy tudtak volna valamit műveik eme különböző végzetéről. Ez arra emlékezteté Clymot, hogy a halhatatlanság ismeretlen tényezők munkájának eredménye.

Majd visszatért a tél megint, szeleivel, fagyával, didergő veresbeyeivel s szikrázó csillagfényével. Thomasin tavaly alig

vett tudomást az évszakok haladásáról; az idén már mindenféle külső benyomás iránt érzékeny volt a szíve. A mi Clymot illeti, kedves huga, a kis gyermek, s a szolgálók életéről csak azon hangok útján értesült valamennyire, a melyek a fa közfalon áthalaltszottak hozzá, midőn öreg betűs könyvei mellett üldögélt; de a füle aztán annyira meg is szokta ez átszivárgó könnyed zajt, hogy majdnem teljesen fölismerte rajtuk, melyik mit jelent. Gyöngé, szabályos kopogás azt bizonyította, hogy Thomasin a bölcsőt ringatja; határozatlan dudoló hang a kis leányka altatását jelenté; s homokszemek csikorgása — mintha malomkövek közé kerültek volna — Humphrey, Fairway vagy Sam alakját idézte szeme elé, kiknek sulyos léptei a konyha kövezetén recsegték; könnyű lépések, s velőkjáró víg dallam Cantle apót árulták el előtte, s ha e nóta hirtelen megszakadt, tudta, hogy az apó egy pár korty sörrel végez; a ki s becsapkodott ajtók piacra készülődést jeleztek, mert Thomasin szörnyen sokat adott ugyan az uri magatartásra, de azért nevetéségesen fukar életet élt, csakhogy minél több fontot takarít-hasson meg kis leánykájának.

Egy nyári nap Clym a kertben sétálgatott, épen a nap-pali szoba ablaka alatt, mely rendesen nyitva állt. A virágcserepeket nézegette a párkányon. Thomasin keze alatt úgy felüdültek, éledtek azok, mint hajdan, anyja életében. Egyszerre hallja, hogy Thomasin, a ki bent üldögélt, halkan föliskolt.

--- Egészen megijesztett — mondá valakihez, a ki belépett. — Azt hittem, a szelleme jár itt.

Clym elég kíváncsi lett arra, hogy odább menjen, s bené-zen az ablakon. Elbámult, a mint Venn Diggoryt látta meg ott és pedig nem festékesként többé, hanem megváltozva, becsületes keresztyén emberhez illő ábrázattal és ruhában. Fehér ingelöt, virágos mellényt, kékpettyes nyakkendő-t és sötétzöld kabátot viselt. Megjelenésében voltaképp semmi különös sem volt, hacsak az a nagy különbség nem, mely az előbbi és a mostani Venn között vala. A vöröst, még pedig bárminő árnyalatú vöröst, ruházatának minden darabja gondosan kerülé; mert semmi sem kellemetlenebb az emberek előtt, mint azon régi foglalkozásukra emlékeztető dolgok, a mely gazdaggá tette őket.

Yeobright megkerülte a házat s belépett.

— Úgy megijedtem — mondá Thomasin egyikről a másikra mosolyogva. — Nem tudtam volna elhinni, hogy a maga jószántából lett fehér. Szinte kísértetiesnek tetszett.

— Lemondtam a festéküzletről karácsonkor — mondá Venn. — Elég jövedelmező volt, s azt hiszem, szereztem anynyit vele, hogy beállíthatok én is egy tehenészetet nyolczvan tehénnel, mint az apám annak idején. Mindig az volt a szándékom, hogy ide térek vissza.

— Aztán mit csinált, hogy fehér legyen, Diggory? — kérde Thomasin.

— Megjött az lassanként magától, asszonyom.

Sokkal csinosabb, mint akármikor azelőtt.

Venn mintha zavarba jött volna; és Thomasin is elpirult egy kissé, észrevevén, mily tapintatlanul beszélt oly ember előtt, a ki talán még most is gyöngéd érzelmeket ápol iránta. Clym ebből semmit sem vett észre s tréfálkozva jegyzé meg:

— Már most kivel fogjuk ijeszteni a Thomasin kicsikéjét, ha ön újra emberi lényvé változott?

— Üljön le, Diggory — mondá Thomasin — s igyék egy kis theát.

Venn oly mozdulatot tett, mintha a konyhába akarna visszavonulni; de Thomasin nyájas vidámsággal folytatta, miközben varrnivalóján babrált:

— Természetesen itt üljön le. S aztán hol akarja berendezni a tehenészetét?

— Valami két mérföldnyire Alderworthtól, jobb kézt, a hol a rét kezdődik. Arra gondoltam, hogy ha Yeobright úrnak kedve jönne egyszer vagy másszor elnézni hozzám, azon ne múljon a látogatása, hogy nincs meghíva. Köszönöm, ma délután nem iszom theát, dologban járok. Holnap május elseje s a shadwateri nép, meg az önök szomszédai közül is egyik-másik, összegyültek, hogy itt állítják föl a májusfát az önök palánkja mellett a pusztán egy csinos kis pázsitos téren. — Venn az emlegetett tér felé mutatott, szemben a házzal. — Beszéltem róla Fairwayvel — folytatá — s mondtam neki, hogy mielőtt leállítanák a fát, jó lesz szót tenni róla a tekintetes asszony előtt.

— Én nem tehetek kifogást ellene — felelt Thomasin — A mi határunk csak a palánkig tart, egy iznyivel sem tovább.

— De hátha ellenére volna, hogy annyi nép zúgjon-zajongjon itt, úgyszólván a szájukban.

— Nem, nincs egyáltalán semmi ellenvetésem.

Venn csakhamar távozott, s este Yeobright egész a Fairway viskójáig elbolyongott. Gyönyörű májusi alkonyat volt, a vad Egdont szegélyző nyírfák új lombdiszt öltöttek, finomat, mint a pillangó szárnyai, s áttetszőt, mint az ambra; a Fairway lakásán túl, az országúttól felfelé, volt egy nyílt tér, itt gyűlt most össze a környék fiatalcsága egy pár mérföldnyi kerületből. A májusfa ott feküdt, félvégével egy bakra támasztva, s asszonyok leányok sűrűgtek körülte, hogy tetejétől aljáig vadvirággal fonják be. A vidám Anglia ösztönei különös elevenséggel maradtak fenn itt, s azok a symbolikus szokások, minőket minden évszakhoz fűzött a hagyomány, az Egdonon még valósággal éltek. Valóban, az ilyen félreeső falvak hajlamai még ma is pogányok: ezeken a helyeken a természet tisztelete, önimádás, a féktelen mulatozások s a teuton szertartások töredékei oly istenek iránt, kiknek nevei rég feledésbe tűntek, egy vagy más módon túléltek a középkor doctrinait.

Yeobright nem akarta megzavarni az előkészületeket, s haza ment. Másnap reggel, mikor Thomasin föl húzta hálószobája függönyét, a májusfa már ott állt a pázsitos tér közepén, csúcsával bemerülve az égboltba. Úgy szökött ki a földből egy éjjel, vagy inkább egy hajnalon, mint valami mesebeli virágfa. A fiatal asszony kinyitotta ablakát, hogy tisztábban láthassa a koszorúkat és csokrokat, a melyek diszitették. A virágok édes illata már betöltte a levegőt, a mely most egészen tiszta lévén, a maga eredeti teljességében szállítja a mámorító áradatot az üde kelyhekből egyenesen ajkaihoz. A rúd tetején egy gyűrű állt, befonva köröskörül mezei virágokkal; ezután mindjárt egy tejfehér gyöngyvirág-zona következett, aztán kék gyűszűvirágok, aztán primulák, aztán bodzavirág, aztán sárga narcisok s így tovább, le egész a földig. Thomasin észrevette mindezt, s öröm futotta át, ha arra gondolt, hogy a májusi vigalom olyan közel van.

A mint délutánra hajolt az idő, a nép gyülekezni kezdett a gyepen, s még Yeobright is nézte őket szobája egyik ablakából. Csakhamar Thomasin is kijött a házból, épen a Clym ablaka alatt eső ajtón, s föltekintett rokonára. Még ily csinosan öltözve nem látta őt Yeobright, mióta Wildeve meg-

halt; s annak már tizennyolcz hónapja volt; sőt mióta férjhez ment, még sohasem tűnt föl ilyen bájosnak.

— Mily csinos vagy ma, Thomasin — jegyzé meg Clym. Talán a májusfa tiszteletére?

— Nem egészen. — S akkor elpirult és lesütötte szemét. Clym különösebb figyelmet nem fordított ugyan a dologra, de azért egy kissé sajátságosnak találta Thomasin magaviseletét, tekintve, hogy csupán ő van itt a közelben. Lehetséges volna vajon, hogy ő miatta vette föl a világos ruháit?

Emlékezetébe idézte Thomasin magatartását az utóbbi hetekben, midőn gyakorta együtt dolgozgattak a kertben, mint hajdan anyja szemei előtt. Mi lesz akkor, ha Thomasin szeretete nem talál pusztán rokoni szeretet maradni iránta? Yeobrightnak minden ilyféle lehetőség rosszul esett volna; s most majdnem fájdalmat érzett, ha erre gondolt. A szerelmi érzésnek, mely Eustacia életében oly elevenül élt benne, utolsó szikrája is kialudt az ő halálával. Ez a szenvedély sokkal bentebb esett férfikorában, semhogy táplálékot hagyott volna egy új tűz számára, mint a hogy az ifjabbkori szerelem szokott. S ha tudna is még szerelmes lenni valamikor, az ő szerelme már lassan, küzdelemmel növekedő plánta lenne, a mely végre is törpe és csenevész maradna, mint a késő őszre kelő madárfü.

Annyira bántotta ez az új bonyodalom, hogy a mint a lelkesült fuvóbanda megjelent és elhelyezkedett a színen, nyilvánvaló jeleit adván annak, hogy képes volna akár az ő házát elfúni a föld színéről, Yeobright a hátsó ajtón át visszavonult szobájából, lement a kertbe, s a kis ajtón át ki az avaros bozótba és ott eltűnt szem elől. Bármennyire iparkodott is erőt venni magán, nem tudott a mulatságon jelen lenni.

Négy teljes óráig színét sem lehetett látni. Mikor ugyanazon az úton hazajött, már leszállt az est, s a bokrokat, füvet megeste a harmat. A lármás zene megszűnt; de minthogy hátulról jött be az udvarra, nem tudta kivenni, vajon a mulató társaság széteszlott-e már egészen, mignem Thomasin lakosztályán át aztán kiment a pitvarba. Unokahuga egyedül állodgált ott.

Szemrehányóan nézett Clymra.

— Épen akkor mentél el, Clym, mikor kezdődött — mondá.

— Igen. Éreztem, hogy nem tudnék velök vigadni. Te ott voltál, úgy-e ?

— Nem, nem voltam.

— Úgy tetszett, mintha ahhoz öltöztél volna.

— Úgy is volt, egyedül nem mehettem ; roppant sokan voltak. Valaki még most is ott van.

Yeobright odaszegezte szemét arra a sötétzöld pontra a palánkon túl, s a májusfa fekete sudara mellett egy henyén le s felsétálgató homályos alakot vett észre.

— Ki az ? — kérdé.

— Venn — felelt Thomasin.

— Azt hiszem, Tamsie, behívhattad volna ; mindig olyan szíves volt hozzád.

— Hát hehívom — mondá s aztán rögtön megindult és a kertkapun át odament Vennhez a májusfa alá.

— Venn úr van itt, úgy-e bár ? — kérdé.

Venn meglepetve állt meg, mintha előbb nem látta volna — kissé ravaszul, bizonynyal — s aztán felelt :

— Igen, én vagyok.

— Jőjjön be hozzánk.

— Félek, hogy — —

— Láttam mennyit tánczolt ma este és pedig mindig a legderekből leányokkal. Talán azért nem akar bejönni, mert jobban esik itt merengenie a múlt kedves órák emlékein.

— Nos, talán azért is — felelt Venn tüntető érzelmességgel. — De az igazi ok, a miért itt kószálok föl s alá, az, hogy meg akarom várni a hold feljöttét.

— Azt akarja látni, milyen csinos a májusfa holdvilágnál ?

— Nem. Egy leány elveszítette a keztyűjét, azt keresem meg.

Thomasinnak elállt a szava a meglepetéstől. Hogy egy ember, a kinek négy-öt mérföldet kell még sétálnia hazáig, ily okból itt maradjon, annak csak egy magyarázata lehet : az az ember örülten szerelmes a keztyű tulajdonosába.

— Tánczolt azzal a leánynyal, Diggory ? — kérdé oly hangon, a mely elárulta, hogy ez a fölfedezés érdekesebbé tette Vennt az ő szemében.

— Nem — sóhajtá az.

— Hát csakugyan nem jön be ?

— Köszönöm, ma este nem.

— Küldjek egy lámpát, Venn úr, hogy megkereshesse a keztyűt ?

— Oh nem, kérem, nem szükséges, köszönöm. A hold egy-két perc múlva fönt lesz.

Thomasin visszatért a pitvarba.

— Bejön ? — kérde Clym, a ki még most is ugyanazon a helyen állt.

— Ma már nem akar — felelt Thomasin, s elhaladva Clym mellett, bement a házba ; erre Yeobright is visszavonult szobáiba.

A mint Clym elment, Thomasin föltapogatózott a sötétben az emeletre, s előbb hallgatózván kissé a bölcsőnél, vajon alszik-e a gyermek, az ablakhoz ment, óvatosan fölemelte a függöny egyik sarkát, s kinézett. Venn még ott volt. Thomasin nézte a mint lassanként erősödik a halvány derű, mely a keleti égbolton megjelent, s végre föltűnik maga a hold, fényvel hintve tele az egész völgyet. Diggory alakja most tisztán kivált a zöld pázsiton ; meghajolva járt idebb-odább, nyilván az elveszett drága kincset kutatva ; ment jobbra, ment balra, mindenfelé, míg csak egy talpalatnyi megvizsgálatlan darabot sejtett.

— Mily nevetséges ! — mormolá Thomasin magában oly hangon, a mely gúnyosnak volt szánva. — Hogy egy férfi olyan együgyű tud lenni, hogy éjnek éjtszakáján itt keresgélje egy leány keztyűjét ! Egy tisztességes tejkereskedő, s hozzá vagyonos ember. Igazán nevetséges.

Végre, úgy látszott, megtalálta ; akkor fölállt, s ajkaihoz emelte azt. Azután mellénye felső zsebébe tette, a legközelebbi helyre egy férfi szívéhez, a hová a modern öltözködés engedelmével eljutni lehet — s aztán neki vágott a völgynek toronyirányában a szállása felé.

II. FEJEZET.

Clym ezután egy pár napon át ritkán találkozott Thomasinnal, s mikor összejött vele, hallgatagabbnak találta, mint rendesen. Végre megkérdezte tőle, min évődik olyan nagyon.

— Rá nem tudok jönni — felelt az őszintén — semmi-kép rá nem tudok jönni, ki lehet az a leány, a kibe Venn olyan szerelmes. A mulatságon rá sem nézett jóformán egyik leányra sem, pedig mégis ott kellett lenni választottjának is.

Clym egy pillanatig törte a fejét, ki lehet a Venn szerel-mese, de mivel nem érdeklődött valami erősen a kérdés iránt, csakhamar ismét hozzá látott a kertészkedéshez.

Egy darabig nem is lebbent föl Thomasin előtt a titok fátyola. De egy délután, a mikor már épen indulni akart, hogy sétál egyet, egyszerre csak lekiáltott a cselédnek: Rákhel! Rákhel egy serdülő tizenhárom éves kis leány volt, a ki a kis gyermek mellett peszrázkodott.

— Nem láttad valahol az egyik keztyümet Rákhel? — kérde Thomasin. — Az újat.

Rákhel nem szólt semmit.

— Miért nem felelsz?

— Azt hiszem elveszett.

— Elveszett? Ki vesztette el? Még egyszer sem volt a kezemen.

Úgy látszott, hogy Rákhelt szörnyüségessé zavar fogta el s végre sirva fakadt.

— Tessék megengedni, mikor a multság volt, nekem nem volt keztyüm, megláttam itt az asztalon a tekintetes asz-szonyét, s gondoltam, jó lesz az. Vigyáztam is rá, mint a sze-mem világára, az egyik mégis elveszett. Egy fiatal ember oszt' adott pénzt rá, hogy vegyek a tekintetes asszonynak másikat, de nem tudtam még eddig bemenni a városba.

— Ki volt az a fiatal ember?

— Venn úr.

— Tudta, hogy a keztyü az enyim volt?

— Tudta. Megmondtam neki.

Thomasint úgy meglepte ez az újság, hogy elfelejtette megpirongatni Rákhelt, a ki aztán szép csöndesen el is osont.

Gondolkozott egy kissé, azután arra határozta, hogy otthon tölti a délutánt, varrja, estig mind varrja a kis leá-nya köntösét, a melyet a legújabb divat szerint szabott volt ki.

Hogyan történhetett aztán, hogy ilyen kitartó munka

mellett sem haladt semmire, megfoghatatlan rejtély lett volna mindenki előtt, a ki nincs azzal tisztában, hogy az ilyféle apró históriák, inkább a szellemi tevékenységnek szoktak kedvezni, mint a physikainak.

Másnap visszatért rendes életmódjához, sétálgatott a pusztán a kis Eustaciával, a ki abban a korban volt, a midőn még erősen kétséges: arra van-e teremtve a gyermek, hogy a kezén járja végig az élet útját, avagy arra, hogy a lábán, s midőn még mindakét módszer alkalmazása kínos complicatiókat szül.

Thomasin igen kellemes órákat töltött azzal, hogy kivitte kis leányát az Egdon valamelyik pontjára s órákat adott neki e nehéz tudományból ott a zöldelő tőzegen, démutkán, a melyek lágy szőnyeget alkottak, s kényelmesen végig lehetett feküdni rajtok, ha az aequilibrium ideiglenesen veszendőbe ment.

Egyszer is épen ezzel foglalkozott, s lehajolva szedegette össze a száraz galydarabokat, páfrányszárazakat az útról, nehogy a kis Eustacia expeditióját idő előtt félbeszakassza valami hüvelyknyi áthághatatlan akadály, mikor megrezzenve vette észre, hogy egy lóhátas ember csaknem mellette áll. A puha természetes szőnyeg elfogta volt a ló lépteinek zaját.

A lovas, a kiben Vennre ismert, megemelte kalapját, s udvariasan meghajolt.

— Adja vissza a keztyüm, Diggory — szólította meg Thomasin, a ki sohasem szokta kerülgetni a kényes tárgyakat sem.

Venn tüstént leszökött, oldalzsebébe nyúlt, s átadta a keztyüt.

— Köszönöm. Nagyon szép öntől, hogy gondját viselte.

— Nagyon szép öntől, hogy köszönetet mond azért.

— Épen nem. Igazán örültem, mikor megtudtam, hogy önnél van. Mindenki oly közönyössé válik lassanként, hogy meglepve hallottam, hogy ön gondol reám.

— Ha eszébe jutottak volna az elmúlt napok, nem lett volna meglepve.

— Nem, nem — felelt Thomasin élénken — de az olyan jellemű emberek, mint ön, többnyire nem igen sokat törődnek mással.

— Milyen jellemű emberek aztán azok?

— Nem vagyok tisztában vele — mondá Thomasin egy-

szerűen — de csak azt tudom, hogy ön bizonyos gyakorlati modor alá szokta rejteni érzéseit, s csupán olyankor tárja föl őket, mikor egyedül van.

— Oh, hát ezt honnan tudja — kérde Venn egy kissé számításal.

Thomasin lehajolt, hogy normalis helyzetbe állítsa a kis leányt, a kinek sikerült teljesen ellenkező posztióba jutnia, s ezalatt így szólt:

— Mert tudom.

— Ne ítéljen meg másokról — felelt Venn. — Annyi bizonyos, hogy mostanában nem bírok tisztába jönni a szívemmel. Úgy beleögyeledtem a dolgaimba, hogy gyöngéd érzéseim mind elpárologtak. Igen, testestül-lelkestül csak azon vagyok, hogy pénzt szerezzek. Pénz az én egyedüli álmom.

— Ugyan, Diggory, hogy lehet ilyen — szólt Thomasin szemrehányóan, s látszott az arcán, hogy félig komolyan veszi a festékes szavait, félig tréfának, a mi az ő ingerlésére van szánva.

— Bizony nem valami ritka szép dolog ez — mondá Venn derülten, oly ember módjára, a ki már beletörődött abba a gondolatba, hogy vétkeiktől nem szabadulhat meg.

— Ön beszél így, a ki azelőtt olyan kedves szokott lenni?

— Valóban? azt szeretem. A mi volt az ember, az lehet ismét. — Thomasin elpirult. — Csak egy kicsit nehezebben megy már.

— Mért? — kérde az ifju özvegy.

— Mert ön gazdagabb most, mint akkoriban volt.

— Oh nem is sokkal. Majd mindent átírtam a babára, kötelességem is volt, magamnak csak annyit hagytam, hogy épen megélhessek belőle.

— Annak örülök — mondá Venn lágyan, szeme sarkából tekintve Thomasinra. — Így könnyebb lesz jó barátságot kötnünk.

Thomasin újra elpirult, s miután még néhány nem kellemetlen szót váltottak, Venn lóra ült s elporoszkált.

E társalgás az ősi római út mellett egy laposban folyt, a hova Thomasin gyakran ki-kirándult. S e kirándulások nem történtek gyérebbe e jelenet után. Hogy Venn kerulte-e a pusztának ezt a táját, mióta Thomasint ott látta, arra is köny-

nyen rá lehet jönni azokból, a mik vagy két hónappal később történtek.

III. FEJEZET.

Clym komoly tárgyról beszél unokahugával.

Mióta a sors ily közel hozta őket, Yeobright gyakran töprengett azon, minő kötelesség néz ő reá Thomasinnal szemben. Lehetetlen volt nem éreznie, mily siralmas dolog lenne az, ha ez a gyöngéd lélek arra volna kárhoztatva, hogy kedves adományai itt pusztuljanak el a páfrány és rekettyebozót magányában. De mindezt nem úgy érezte, mint szerető. Eustacia iránti szenvedélye egész életére szőtt, s e felséges érzelemből nem volt már készlete, a mit elajándékozhasson. Gondolnia sem lehetett arra, hogy elvegye Thomasint, még akkor sem, ha így kedvében járna.

De ez még nem volt minden. Anyja, évekkel ezelőtt egy ábrándképet szövögetett kettőjük jövőjét illetőleg. Határozott óhajtássá sohasem vált az, de legkedvesebb álma volt Yeobrightnének. Ez az ábránd az vala, hogy férj és feleség legyen belőlük, ha ez összeköttetés egyikőjük boldogságát sem veszélyezteti. S ily körülmények közt micsoda út maradt oly ember számára, a ki úgy tisztelte anyja emlékét, mint Yeobright? Szerencsétlen dolog az, hogy a szüléknek akárhány aprólékos szeszélye, a melyet egy félórai beszélgetéssel el lehetett volna oszlatni életökben, haláluk után kérlelhetetlen legyenné erősödik, noha oly gonosz eredményeket szülhet lelkiismeretes gyermekeikre, a melyek miatt ők maguk jajdulnának föl először.

Ha csupán a saját jövőjéről lett volna szó, Yeobright kész szívvel kérte volna meg Thomasin kezét. Neki nem volt mit veszítenie azzal, hogy valóra váltja megboldogult anyja reménységét. De visszaborzadt attól a gondolattól, hogy egy kiegészített szívű ember sorsával fűzze össze a Thomasinét. Mostanában csupán három földadatnak élt. Az egyik volt, hogy csaknem naponként ellátogatott a kicsiny sirkerthez, melyben anyja nyugodott; a másik, hogy épen oly gyakran fölkereste éjjeli sétáin azt a távolabbi temetőt, a melynek lakói közé Eu-

stacia is tartozott; s a harmadik végre tanulmányai, a melyekkel a vándor hitszónoki hivatásra képezte magát — ez tünt föl előtte élete egyetlen méltó céljának. Nem látszott valószínűnek, hogy Thomasin ilyen hajlamu férj mellett boldog lehessen.

Elhatározta mégis, hogy kérdést intéz unokahugához, döntsön ő maga. A kötelességteljesítés kellemes érzése fogta el egy este, midőn e szándékkal lefelé haladt Thomasinhoz. A háztető épen oly hosszú árnyakat vetett most a völgybe a hunyó nap fényében, mint a minőket számtalanszor látott anyja életében ott heverni.

Thomasint nem találta a szobában, kint volt a kertben a ház előtt.

— Már rég óhajtottam mondani neked valamit, Thomasin — kezdé — a mi mindkettőnk jövőjét érdekli.

— S most meg akarod mondani? — szólt közbe élénken Thomasin, s elpirult, a mint tekintetök találkozott. — Várj egy pillanatig, Clym, én hadd beszéljek először, mert furesa ugyan, de én is akartam már mondani valamit neked.

— Akkor csak mondjad, Tamsie.

— Azt hiszem, itt senki sem hall bennünket — folytatá a fiatal asszony, körüljártatva szemét s meghalkítva hangját. — Nos, de először ígérd meg, hogy ha nem tetszik, a mit mondok, nem haragszol meg és nem fakadsz ki ellenem.

Yeobright megígérte, s Thomasin folytatá:

— Tanácsodat akarom kérni, mivel rokonom vagy, sőt úgyszólván gyámom is — nincs igazam, Clym?

— De igen, azt hiszem, igazad van — úgyszólván gyámod vagyok. Tényleg, az vagyok, természetesen — felelt Clym, nem tudva rájönni, hova czéloz Thomasin.

— Arra gondoltam, hogy férjhez megyek — jegyzé meg Thomasin nyájasan. — De csak azon feltétel alatt, ha te nem helyteleníted ezt a lépésemet. Miért nem felelsz?

— A meglepetés vette el a szavamat. De mindazáltal örömmel hallom, a mit mondasz. Természetesen helyeselni fogom, kedves Tamsiem. Aztán kihez? Gyanítani sem tudom. De, de mégis — az öreg doktorhoz! — nem mintha én öregnek tartanám, mert hiszen egyáltalán nem nagyon öreg. Ah, láttam is, mikor utoljára itt jart.

— Nem, nem — szólt sebesen Thomasin — Vennhez. Clym arca hirtelen elkomolyodott.

— Nos, úgy-e nem szereted, bárcsak szót se tettem volna róla — kiáltott majdnem durczásan. Nem is hoztam volna föl másként, csakhogy ő sürget s én nem tudom, mit tegyek.

Clym nem tudta hirtelenében, mit mondjon. — Venn ellen tulajdonkép semmi kifogásom — felelt végre. — Igen becsületes és értelmes ember. Ügyes is, a mit bizonyít az, hogy tetszésedet meg tudta nyerni. De valóban, Thomasin, azt hiszem, hogy ő mégsem . . .

— Úri ember, a kihez hozzá mehetnék, úgy-e? Épen ezt érzem magam is. S most már sajnálom, hogy szóltam felőle, s ki is vetem a fejemből. De ha egyáltalán férjhez megyek, akkor csak ő hozzá mehetek — csupán ennyit akartam mondani.

— Nem látnám, miért — mondá Clym, gondosan eltitkolván a saját félbenmaradt szándékát, a melyről Thomasinnak nyilván sejtelve sem volt. — Mehetsz valami hivatalnokhoz, vagy olyanfélehez, ha beköltözöl a városba és ott ismeretséget szeresz.

— Nem vagyok én városra való — mindig oly falusias és együgyű voltam. Nem veszed észre magad is, mennyire falusias a modorom?

— Nos, mikor Párisból hazajöttem, akkor vettem észre, hogy egy kicsit az; de ma már nem.

— Mert magad is elfalusiasodtál. Én el nem tudnék lakni egy rendes utczában. Egdon nevetséges vén pusztá; de én megszoktam és másutt sohasem tudnék boldog lenni.

— Én sem — mondá Clym.

— Akkor hogy mondhatod hát, hogy valami városi emberhez menjek? Akár mit mondasz is, vagy Diggoryhoz megyek, vagy senkihez. Senki sem volt hozzám olyan szíves, mint ő, s annyi sok jót tett velem, a mit magam sem tudok. — Thomasin majdnem duzzgó hangon beszélt.

— Igaz — felelt Clym közönyösen. — S én teljes szívemből kivánom, bár tanácsolhatnám: eredj hozzá. De nem felejtetem, hogyan gondolkozott édes anyám e tárgyban és fáj, ha az ő véleményét semmibe sem veszik. Nagyon sok okunk van rá, hogy azt a kicsit legalább, a mi tőlünk telik, megtegyük iránta.

— Oh nem — nem akarok ennyire engedetlen lenni —

viszonzá Thomasin szomoruan. — Nincs semmi okom Vennre gondolni — helyesebb, ha családommal törődöm. Milyen gonosz indulatok is gerjednek én bennem! — Ajka reszketett s elfordult, hogy könnyeit elrejtse.

Clymot bántotta ugyan némileg Thomasinnak ez a különös izlése, mégis bizonyos fokig megkönnyebbült arra a gondolatra, hogy a házasság kérdése, legalább őt illetőleg már rendezve van. Több napon át látta azután szobája ablakából, hogy huga vigasztalanul bolyong a kertben. Félig haragudott reá, a miért Vennt választotta; aztán megint fájlalta, hogy így útjába állt Venn boldogságának, a ki végre is van olyan tisztességes fiatal ember, mióta új pályát választott, mint akárki az Egdonon. Egy szóval Clym maga sem tudta, mit tegyen.

Mikor a legközelebbi nap találkoztak, Thomasin hirtelen megszólal:

— Most már sokkal elfogadhatóbb ám mint akkor volt.

— Kicsoda? — Oh, igen — Venn Diggory.

— Néném csak azért tett ellene kifogást, mert festékes volt.

— Nos, Thomasin, meglehet, hogy én nem is ismerem apróra az anyám nézetét. Jobb lesz, ha a saját belátásod szerint cselekszel.

— De akkor folyton érezni fogod, hogy nem tisztelten eléggé anyád emlékét.

— Nem, semmiesetre. Azt tartom majd, meg vagy győződve, hogy anyám is megfelelő férjnek találta volna számodra Diggoryt, ha mostani helyzetében ismerte volna. Ez az, a mit én érzek. Ne kérj többé tanácsot tőlem, Thomasin, hanem tedd, a mit jónak látsz. Én előre bele nyugszom.

Azt kell hinnünk, hogy sikerült Thomasint meggyőznie erről, mert egy pár nap múlva, mikor a pusztá egyik sarkában kószált, a hol nem fordult meg mostanában, Humphrey, a ki ott dolgozgatott, így szólítá meg:

— Örülök neki, hogy Wildevené tekintetes asszony meg Venn újra megértették egymást.

— Igen? mondá Clym szórakozottan.

— Igen, bizony; s Venn mindig ki tudja módolni, hogy útjába akadjon, mikor szép idő van, osztán kísétál a pulyával. De én csak a mondó vagyok azért, hogy Yeobright úrnak kel-

lett volna a tekintetes asszonyt elvenni. Nincs annak értelme, hogy két tűzhelyet csináljanak oda, a hol egynek kéne lenni. Biztosan el is tudná ütni a kezéről a tekintetes úr, ha csak egy szikrát is utána látna.

— Hogy volna nékem lelkem megházasodni, mikor már két asszonyt kergettem halálba. Ne gondoljon ilyeneket, Humphrey. Ilyen tapasztalatok után templomba menni, s megházasodni furcsa egy dolog volna. Mint Jób mondja: «Az én szemeimmel szövetséget kötöttem vala, hogyan igyekeztem volna tehát valamely asszonyállatnak megszerzésére.»

— Hogy mondhat ilyeneket, Clym úr, dehogy is kergetett halálba két asszonyt.

— Jó, jó, hagyjuk ezt — felelt Yeobright. — De annyi bizonyos, hogy az az idő rajtam hagyta bélyegét, s az nem valami nagyon illenék szerelmes jelenetekhez. Csak két terv él a fejemben, egyéb semmi. Az, hogy éjjeli iskolát nyitok, s hogy pap leszek. Mit szól kigyelmed ehhez, Humphrey?

— Hát én elmegyek és meghallgatom a tekintetes urat szívesen.

— Köszönöm. Egyebet nem kívánok.

A mint Clym lefelé haladt a völgybe, Thomasin is jött egy másik ösvényen, s a kis ajtóban összeértek.

— Mit gondolsz, Clym, mit akarok neked mondani? — kérde Thomasin vállai fölött tekintve Yeobrightra.

— Sejttem — válaszolt az.

Thomasin fürkészőleg nézett arczára.

— Úgy van, jól sejtetd. Már csak meglesz. Venn azt tartja, hogy nincs mit haboznom sokáig, s most már én is ebben a véleményben vagyok. Jövő hó huszonötödikén esküszünk, ha nincs ellenvetésed.

— Tedd a mit jónak látsz, kedvesem. Én csupán örülök rajta, hogy te immár egész tisztán látod boldogságod útját. A férfi-nem sok kárpótlással tartozik neked azokért, a miket elmúlt napjaidban szenvedtél.

IV. FEJEZET.

Blooms-End újra földerül és Clym megtalálja hivatását.

A ki az esküvő napján délelőtt tizenegy óra tájt áthaladt volna a Blooms-Enden, a Clym háztájékát meglehetősen csön-desnek találta volna, ellentétben a Fairway Timotheuséval, a melyből nagy sürgés-forgásra valló zaj áradt ki. E zajt főképp a léptek keltették, melyek szaporán jártak-keltek a földes szobában. Kint csak egy ember volt látható, a ki úgy látszik, elkésett valamiről, mert sietve ment az ajtóhoz, kinyitotta és minden teketoria nélkül belépett.

A jelenet, a mely eléje tárult, nem volt mindennapi. Egy csomó ember álldogált odabenn; maga Fairway, Cantle apó, Humphrey, Keresztély s még egy pár tőzegvágó. Meleg nap volt. A férfiak természetesen ingújjra vetkőztek mind, az egy Keresztélyt kivéve, a ki mindig erősen húzódozott attól, hogy idegen házban akármelyik ruhadarabjától is megválják. Egy vaskos tölgyfa asztalra a szoba közepén egy csikos vászon volt kiterítve, melynek egyik végét Cantle apó tartotta, a másikat Humphrey, Fairway pedig ugyancsak dörzsölgette valami sárgás csomóval, az arcát már egész ellepte a verejték a nagy munkától.

— Párnahajat viaszkolgattok? — kérdé az ujonjött.

— Azt, Sam — felelt Cantle apó röviden, mint a kinek sokkal jobban tele van dologgal a keze, mintsem a szót vesztegethetné. Meghúzzam még egy kicsit ezt a végét?

Fairway válaszolt, s a munka serényen haladt előre.

— Úgy látom, pompás egy ágysz — folytatta Sam rövid hallgatás után. Hova szántátok?

— Annak az új párnak, a melyik most készül az esküvőre — mondá Keresztély, a ki mély csodálattal nézte a műveletet.

— Takaros ajándék lesz. A ki libát nem tart, annak talán nem is lehetne jobbat adni, úgy-e bátyámuram? — kérdé Keresztély Fairwaytól, a kit mindentudó lénynek tekintett.

— Nem igen — felelt az fölegyenesedve, s megdörzsölvé a homlokát alaposan. Aztán átadta a viaszdarabot Humphrey-

nak, a ki folytatta a bedörzsölést tovább. — Ez a pár ugyan nem szorult rá, de ilyen nagy alkalommal bizonyosan jól esik egy kis szivesség nekik is. A leányomat is elláttam párnával, mikor férjhez ment, s ebben az esztendőben megint annyi toll gyűlt, hogy sok. Na, szomszédok, azt hiszem, elég jól megviaszkoltuk már. Fordítsa ki, Cantle apó, a czihát, hadd tömöm meg.

Akkor Fairway meg Keresztély óriás papirzacskókat hoztak elő, telistele tollal s mégis könnyűeket, mint a pehely. Aztán hozzáfogtak a cziba megtöltéséhez. Zacskó zacskó után ürült ki s finom pelyheskék kezdtek uszkálni a levegőben mind sűrűbben és sűrűbben. Egyszerre csak Keresztély elügyetlenkedte a dolgot, az asztalra üritett ki egy zacskót, a mitől azután az egész szoba tele lett hüvelyknagyságyú pelyhekkel, melyek úgy hulldogáltak a munkálkodó emberekre, mint szélesöndes időben a hó.

— Hogy az Isten akárhova tegyen! — szolt Cantle apó szigorúan. Olyan fajankó vagy, mintha az apád világéletében sohasem járt volna túl a Blooms-Enden. Hát csak hiába voltam én katona, gavallér, minden, úgy látom, nem válik a neked javadra egy szikrát sem. Ilyen fiam lehetne akkor is, ha a lábom se tettem volna ki az Egdonból, s nem láttam volna országot-világot. Ámbár, a mi engem illet, nekem javamra szolgált, hogy olyan csupa tűz voltam.

— Ugyan hagyjon békét már, apámuram, most is halálba szégyeltem magam. Hiszen esetlen vagyok, tudom.

— No, no, ne ereszd mindjárt búnak a fejed, Keresztély. Szedd össze egy kicsit magad — szolt közbe Fairway.

— Úgy, úgy, szedd össze egy kicsit magad — ismétlé Cantle apó oly hangon, mintha ő tette volna ezt az ajánlatot. Vagy meg kén házasodnod, vagy katonának kellene állnod. Vétkezik az a hazája ellen, a ki se egyiket, se másikat nem teszi. Én megtettem mindakettőt, hála Istennek. Bizony pipogya legény az, a ki se nem szaporítja az embereket, se nem fogyasztja.

— Tűzbe sohse volt merszem menni — rebegette Keresztély — hanem a mi a házasságot nézi, feleséget szerezni már próbáltam egyszer-másszor, de bizony a nem igen sikerült. Ismerek pedig egy-két házat, a mék kaphatott volna bennem gazdát — már olyat a milyet — mégis asszony viszi benne a

gazdaságot most is. Még talán nem is lett volna jó, ha megházasodom, mert akkor nem maradt volna otthon senki sem, osztán ki csitítgatta volna az apámat, hogy úgy viselje magát, a hogy öreg emberhez illik.

— Bezzeg is, ha te nem volnál! — szólt Cantle apó gúnyosan. Hej csak ezt az átkozott gyöngeséget ne érezném enynyire! holnap lenne a napja, újra a nyakamba venném a világot. De hetvenegy esztendő, a mit itthon félvállán elvisel az ember, útra már nagy teher . . . Az ám! Boldogasszonykor múltam hetvenegyesztendő. Héj! ha jóféle guineákra válthatnám az éveimet! — s az öreg ember sóhajtott.

— Sohase szomorkodjék, apó — szólt Fairway. Töltsön még egy kis tollat ebbe a párnahajba, s osztán ne törődjék semmivel. Ha vékonyult is egy kicsit a törzsöke, a levelei zölddek most is. Krónikákat szerezhetnek még kigyelmedről az ideje felől.

— Uccsegen elmék, Timotheus öcsém, el én, az új párhoz — mondá Cantle apó neki bátorodott hangon, s frissen megperdülve. Mondom, elmegyek, s fuvok nekik egy lakadalmas nótát. Kentek tudják, hogy szer vagyok ilyesmire, hadd tudják meg ők is. Az én időmben a volt a divatos nóta, hogy: *Lent a Cupido kertjében*, de tudok én többet is, egy se igen alábbvaló annál, egyik-másik meg különb. Hogy is mondja csak:

Epedve szól a kis leány:
Szerelmes drága violám,
Jer be, az est hideg, ködös.

Tudom, megtetszik nekik erre az alkalomra. Igazán, most jut eszembe, hogy nem is danoltam ki magam kedvem szerint azóta az éjtszaka óta, a hogy a kánikulakor együtt voltunk a korcsmában, s kár így elhanyagolni a mihez jól ért az ember, kivált mikor olyan kevés van az ilyen nótafélére ráteremtőzve.

— Hát csak igaz az, a mi igaz, apó — felelt Fairway. No most rázzuk meg jól. Hetven font drága jó toll van már ebben a párnahajban, s nem igen hiszem, hogy több bele menne. Keresztély! kukkanj csak bele abba az almáriomba, lelsz ott egy kis harapnivalót, én meg majd azután nézek, a mivel leöntözzük.

Azzal leültek falatozni egy kicsit, köröskörül rajtok ott hevert vagy szálldogált a kiszóródott töméntelen pehely, a melyeknek eredeti tulajdonosai be-bekandikáltak a nyitott ajtón s vigykedve gágogtak, midőn régi öltözetükből ilyen nagy csomót együtt láttak.

— Isten engem, tüstént megfuladok — szólt Fairway, a ki épen egy tollat húzott ki a szájából, s látta, hogy a közbejáró korszóban uszkálnak a pelyhek.

— Én bizisten már nyeltem le egynehányat, s egyiknek takaros szára is volt — mondá Sam nyugodtan az egyik szögletben.

— Hallga te — mi az? Kocsi jön? — kiáltott Cantle apó fölugorva, s az ajtóhoz sietve. Itt vannak, pedig azt tudtam, beletelik még egy félóra. Milyen hirtelen is meg lehet esküdni, ha az embernek kedve van hozzá.

— Hirtelen bizony! — vágta rá Fairway, mintha a Cantle apó megjegyzése még kiegészítésre szorult volna.

Aztán fölállott és követte az öreget; a többiek szintén az ajtóhoz léptek. Egy percz se telt belé, könnyű, nyílt kocsi villant el előttük, Venn, a felesége, Yeobright meg Vennek egy úri rokona, a ki csupán az esküvőre jött át Budmouthból. A kocsit a városban bérelte Venn, nem törődve sem távolsággal, sem költséggel, mert az volt a nézete, hogy az Egdonon nincs olyan alkalmatosság, a mely Thomasin elvitelére méltó legyen, gyalog pedig nem mehetnek olyan messze a templomba.

A mint a fogat a ház előtt elhaladt, a kint álló csapat éljenzésbe tört ki, s kezeivel integetett; minden mozdulatukra pelyhek szabadultak ki s szállongtak elő hajukból, kabátjuk ujjából és ruhájuk ránczai közül, s a Cantle apó régi pénzei vígan tánczoltak a verőfényben, a mint az öreg megperdült a sarkán. A kocsis gögös tekintettel méregette őket, sőt az új pár iránt is csak leereszkedő volt, mert hiszen mi egyéb, ha nem barbár, az az ember, a kit a sors arra kárhoztatott, hogy itt, az isten háta megett, az Egdonon élje le napjait. Thomasin azonban épen nem adta az urat velök szemben; oly szaporán integetett feléjük, mint a hogy a madár szárnya repes, s könnyes szemmel kérdé Diggorytól, nem kellene-e leszállniok s egy-két szót váltaniok ezekkel a derék szomszédokkal. Venn azonban azt vélte, hogy fölösleges lenne, hisz este úgy is eljönnek.

Ez izgalmas eset után a társaság újra visszatért előbbi foglalkozásához, nemsokára be is fejezték a párnatömést és a varrást is. Akkor Fairway fölszerszámozta a lovát, begöngyölgette a súlyos ajándékot, kocsira tette, s elindult észak Shadwater felé a Venn házához.

Yeobright, midőn teljesíté azt a kötelességet az esküvőn, a mely természetszerűleg reá nézett, s aztán Vennel és Thomasinnal visszatért a házhoz, vonakodott részt venni a lakomán és a tánczban, a mely a napot befejezte. Ez nem jól esett Thomasinnak.

— Szívesen itt maradnék, de attól tartok, nem illek bele a társaságba — szólt Clym. Olyanforma hatást tennék, mint a koponya a terített asztalon.

— Ugyan, ugyan, Clym.

— Ezt nem is tekintve, örvidenek, ha nem kívánnád a jelenlétemet. Tudom, hogy ez nem járja tulajdonképen, de félek, nem találnám jól magam a vendégeitek közt. Íme ez az igazság. Ha most távol maradok, nincs abból semmi baj, majd meglátogatlak később gyakran.

— Akkor hát engedek, tedd azt, a mi neked legkellemebb.

Clym megkönnyebbülten ment vissza szobájába, s azzal tölté a délutánt, hogy megcsinálta a vázlatát egy beszédnek, a melylyel végre meg akarta valósítani jó s rossz időben egyaránt ápolgatott tervét. Újra meg újra megvizsgálta, mérlegelte szándékait és semmi okot sem látott arra, hogy megváltoztassa őket, ámbár jelentékenyen összebb vonta terveit. Látását a szabad levegő erősebbé tette, de olyan erős most sem volt, hogy az igazi tanulást kibirta volna. Ez azonban őt nem szomorítá el, volt még elég hétköznapi föladat, a mi összes energiáját igénybe veszi s minden óráját elfoglalja.

Esteledett s a ház alsóbb részében mind élénkebb lett az élet, a kerítés ajtaja folytonosan ki s becsapódott. Úgy volt, hogy a vacsora korán meg lesz, s a vendégek összegyűltek még alkonyat előtt. Yeobright lement a hátsó lépcsőn s ott egy ösvényen át a puszta felé indult. Sétálni akart egyet, míg a társaság széjjel nem oszlik, akkor majd visszajön, hogy istenhozzádot mondjon Thomasinnak és férjének, mielőtt

elválnának. Lépteit ösztönszerűen a Mistover felé irányította, arra az ösvényre tért, a melyen akkor járt, mikor azon a borzasztó reggelen a Zsuzsanna fiától megtudta, mi történt a házánál. De nem fordult félre a konyhá felé, hanem egy dombnak tartott, a honnan beláthatta azt az egész tájékat, a mely valaha Eustacia otthona volt. Míg a sötétülő szintért nézegette; lépteket hallott közeledni. Clym nem látta, ki jön, nem is szólította volna meg, ha a gyalogos, a ki Charley volt, reá nem ismer s nem köszön.

— Régen nem láttam magát, Charley — mondá Yeobright. Sokszor jár errefelé ?

— Nem — felelt a fiu. Ritkán jövök kívül a gáton.

— Ott volt-e a májusfánál ?

— Nem — felelt Charley, az előbbi közönyös hangon — nem törődöm már én az olyasfélékkel.

— Maga szerette Eustaciat, úgy-e ? — kérdé Yeobright szeliden. Eustacia gyakran említette előtte a Charley regényes vonzalmát.

— Nagyon szerettem. Oh bár . . .

— Nos ?

— Ha nem veszi rossz néven a kérésem Yeobright úr, szeretném, ha adna valamit nekem, a mi valaha a tekintetes asszonyé volt.

— Nagyon szívesen. Kész örömet, Charley. Hadd lám csak, mim van tőle, a mi önnek jó lenne ? Jőjön haza velem, ott majd utána nézek.

Visszafordultak Blooms-End felé. Mikor oda értek, a ház homlokzata, sötét volt, a függönyök is le voltak eresztve, úgy hogy a szobákba nem lehetett betekinteni.

— Menjünk körül — szól Clym — én most a hátsó lépcsőn járok föl.

Megkerülték a házat, fölhaladtak a sötét lépcsőn a Clym szobájába. Yeobright gyertyát gyújtott, Charley csöndesen követte. Yeobright kutatni kezdett az asztalfiókban, végre egy selyempapírosból két vagy három hullámos hollófekete fűrtöt vett elő, ezek közül kiválasztott egyet, bepakolta s odaadta a legénykének, a kinek a szemét elborította a könny. Charley megcsókolta a kis csomagot, aztán zsebetette és hálásan mondá :

— Nagyon köszönöm jóságát, Clym úr !

— Elkísérem egy darabig — szólt Clym.

A mulatság vidám zaja közt haladtak lefelé. Útjuk egy kis oldalablak mellett vezetett el, a honnan a gyertyák világa kisugárzott a bokrokra; ezt az ablakot tudniillik, a melyet a bokrok meglehetősen eltakartak, nem függönyözték be, úgy hogy innen megláthatta az ember, mi történik abban a szobában, a hol a vendégek vannak, csak egy kissé homályossá tettek a képet a zöldes, régi üvegtáblák.

— Mit csinálnak odabenn, Charley — kérde Clym. Ma megint nem látok jól, az ablak üvege sem tiszta.

Charley megtörülte a szemét, a mely még most is könnyes volt, s közelebb lépett.

— Venn úr kéri Cantle Keresztélyt, hogy daloljon. Keresztély úgy fészkelődik a székén, mintha nagyon megijedt volna a kéréstől s az apja kezdett egy nótába helyette.

— Igen, hallom is az öreg hangját — mondá Clym. Tánczolni hát nem tánczolnak. S Thomasin a szobában van-e? Úgy tetszik, mintha a gyertyák előtt őt látnám mozogni.

— Ott van. Boldognak látszik; az arca piros, s nevet valamit, a mit Fairway mondott. Oh istenem!

— Micsoda zaj az?

— Venn úr olyan magas, hogy beleütötte a fejét a gendába, a min a felesége nagyon megijedt, odaszaladt s megtapogatta a Venn úr fejét, hogy nem dagadt-e fel? Most újra nevetnek, mintha semmi sem történt volna.

— Úgy-e, senki sem törődik azzal, hogy én nem vagyok ott.

— Egy szikrát sem. Most mindnyájan fölemelik poharukat s rá köszöntik valakire.

— Vajon nem én reám-e?

— Nem. Az új párra! Venn úr felel is nekik. Most meg a tekintetes asszony fölállt. Bizonyosan öltözni megy.

— Nos, nem törődnek velem s helyesen is teszik. Minden jól van így, s Thomasin legalább boldog. Ne is maradjunk tovább már mindjárt széjjel oszlanak.

Elkísérte egy darabon a fiút, s mikor egy negyedórával azután visszatért, Thomasin és Venn útrakészen állottak, a vendégek pedig mind hazamentek már.

A fiatal pár beleült abba a négykerékű kocsiba, a melyet

Vennek a kocsisa hajtott át. A kis Eustaciát és a dajkát a hátsó ülésen helyezték biztonságba, a kocsis pedig egy vén, cseberbelépő ponyn, a melynek a patkói úgy csattogtak, mint a cséphadaró, hátul lovagolt, mint valami múlt századbeli testőr.

— Most már megint tied lesz az egész ház — szólt Thomasin, a mint lehajolt, hogy bátyjának jó éjtszakát mondjon. Egy kicsit magányos lesz ez után a hűhó után, a mit mi csináltunk.

— Nem baj — felelt Clym — mélán mosolyogva. Aztán a koci elindult, eltűnt az éjtszaka árnyékában, Yeobright pedig visszament a házba. Az óra ketyegése volt az egyedüli hang, a mely köszönté, mert egy lélek sem maradt a házban. Keresztély, a ki szakács, inas és kertész volt egy személyben, apjával töltötte az éjtszakát. Yeobright leült egyik üres székre és sokáig maradt ott gondolatokba merülve. Anyja széke szemben állott. Ma este olyan emberek ültek rajta, a kik alig emlékeztek arra is, hogy ez valaha a ház asszonyáé volt. De Clymnek szinte úgy tetszett, hogy anyja most is jelen van. Bármennyire elhalványult is emléke mások előtt, ő előtte szentség volt az, a melynek fényét még az Eustacia iránt való szerelem sem tudta elhomályosítani. De most nehéz volt a Clym szíve. Ez az anya nem örvendett vele, mikor vőlegény volt, mikor a szíve tele volt vidámsággal. Az események igazat adtak neki s bizonyosságot tettek arról, hogy fia volt a legfőbb gondja. Engedelmeskednie kellett volna, nemcsak a maga érdekében, hanem Eustaciáért is. Minden az én hibám! — suttogta. Oh anyám, anyám, ha újra kezddhetném az életet, s elszenvedhetném érted azt, a mit te szenvedtél érettem.

Az esküvő után való vasárnapon különös látvány tárult föl a Blackbarrown. Messziről úgy tűnt föl, hogy egy mozdulatlan alak áll az elhagyatott csúcson, épen úgy, mint Eustacia állt két és fél évvel azelőtt. De most nem homályos szürkület volt, hanem kora délután és derült, meleg idő, csak a nyár szellője lengett körül. Azok, a kik a szomszédos halmokra fölkapaszkodtak, észrevehették, hogy a középső alak, mely az égbe merült, nem volt egyedül. Körötte a Barrow lejtőjén egész csomó férfi és asszony heverészett vagy üldögélt kényel-

mesen, s hallgatták a középben álló ember szavait, a ki prédikált nekik, míg ők eltűnődve tépdesték az avarfüvet és a páfrányt s kavicsokat gurítgattak lefelé a lejtőn. Ez volt az első azon hegyi prédikációk közül, a melyek itt fognak megtartatni minden vasárnap, míg szép idő jár.

Kettős oka volt annak, hogy Clym választása a Blackbarrowra esett: először központi helyzete volt a szerte szórt viskók között, s másodszor a szónokot meg lehetett látni a körüleső tájék minden pontjáról, s föltűnése jelként szolgálhatott azoknak a kószálóknak, a kik a beszéd iránt érdeklődtek. A szónok hajadonfővel állott s a szellő szeliden lengette haját, a mely egy kissé gyér volt oly embernél, a ki még harmincz esztendő sem számlált. Szemeit ellenző védelmezte, arca gondolkodó volt és redőkbe vont; de bár testileg a hanyatlás jeleit mutatá, hangjában nyoma sem vala a gyöngeségnek, gazdag, érczes, átható volt az. Kijelenté, hogy beszédei néha világiak lesznek, néha vallásosak, de dogmatizálók soha; vezérigéit mindenfajta könyvekből fogja válogatni. A mai délután igéi ezek:

«És fölkelvén a király, elébe méne az ő anyjának és fejet' hajtott ő előtte, azután pedig leüle az ő trónjára és az ő anyjának széket készíttette; ez pedig leüle a tróntól jobbfelől. Azután monda az asszony: egy kevés kéréssel jövök tehozzád és kérlek ne mondj nemet énnekem. És a király felele néki: Anyám, kérj tőlem, a mi tetszik, mert nem fogok nemet mondani tenéked.»

Yeobright tényleg megtalálta hivatását abban, hogy vándorló pap és igehirdető lett a szabad ég alatt; e naptól kezdve szakadatlanul munkálkodott ezen a mezőn, hirdetvén nemes, magasztos erkölcsi elveket, s ném csupán egyszerű népi nyelven a Blackbarrow közönségének, hanem műveltebb, magasabb styben is a városházak lépcsőiről és tornáczairól, a piaczi keresztek küszöbjeiről, a kutak párkányáról, a sétatereken és a rakodópartokon, a hidak mellvédjeiről, fészerekben és csűrökben, s minden ilyféle helyen a szomszédos wessexi városokban és falvakban. A megállapodott hittételekkel és bölcséleti rendszerekkel sohasem foglalkozott; elégnek tartotta, ha csupán azokat a kérdéseket tárgyalja, a melyek minden jó embert érdekelnek. Voltak, a kik hittek neki,

voltak, a kik nem hittek; némelyek azt mondták, hogy szavai csupa közhelyek, mások azt, hogy kevés a szellemi műveltsége; ismét mások úgy vélekedtek, hogy egészen rendinvaló dolog, ha prédikálásra adja magát az ilyen ember, a ki a szeme miatt úgyse igen tudna egyebet végezni. De szívesen fogadták mindenfelé, mert szomorú története általánosan ismeretes volt.

HARDY TAMÁS *után, angolból*

B. P.

ROSSZ TERMÉS.

«Kedves fáim, azt kérdem én :
Mi dolog az, hogy az idén
Semmit sem termettetek ?
Ha ez így tart, bizony Isten,
Bosszuságra immár itten
Többé fát nem ültetek.»

«Jó gazdánk, ne pörölj velünk,
Hát mi arról nem tehetünk,
Nálunk jobb te sem vagy ám !
Te is semmit sem termettél,
Még egy kis dalt sem költöttél :
Költs, s mi is termünk talán.»

GYULAI PÁL.

VERLAINE PÁL KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

Piros alkonyatban
Véres lett a tó.
Lábaimnál halkan
Nagy-nagy, sápadó
Vizi rózsák ringnak,
Miket a szél ingat
A tó nádas tükrén.

Nagy-nagy, sápadó
 Vizi rózsák ringnak,
 Miket a szél ingat
 S csupa csend a tó . . .
 Egyedül néztem a vizet
 Piros nap-alkonyatán,
 Álltak felettem vén füzek
 És köd borúla rám.
 Hűs enyhet ez sok mély sebnek adott,
 Mely mindig fáj nekem
 S melyre megváltó dallamot
 Nem lelt költészetem.
 Ködfátylak usztak s összefolyva,
 A mint ide-oda vonultak,
 Egy rémalakká alakultak,
 Mely kétség'esve tördelé kezét,
 Dalát vég nélkül sirta szét,
 Miként a szárnyas vízi vad,
 Ha tó fölé gyül s egy gomolyba
 Verődik s újra szétszakad . . .
 Hol vén füzek álltak körül,
 Piros nap-alkonyatán
 Ott jártam egyes-egyedül
 És köd borúla rám.
 Az égről most lehulla,
 Mint sötét kánya tolla
 Az éj. És lábaimnál
 Kihúny a napfény immár . . .
 De nagy, sápadó
 Vizi rózsák fénye
 Dereng szét az éjbe
 S csupa csend a tó.

(Promenade sentimentale.)

II.

A ház felett oly kék s enyhe amott
 A mennynek boltozatja.
 A fát, mely éri az ablakot,
 Oly szelid szél ingatja.

A messze toronyból cseng ide már
Oly halkan a harangszó.
A dal, mit a fán zeng egy madár,
Oly panaszosan hangzó.

Nagy ég! Mi is az életem:
Minő sivárság, szükség!
Mint egykor, harangszó cseng nekem
Templomtoronyból ismét . . .

Itt állsz s nem érted, kérdezed csupán,
Mig hull a könnyed bőven:
Hisz én oly ifju voltam hajdanán,
Mi lett belőlem?

(Sagesse.)

Franziából

KOZMA ANDOR.

A VILÁGTÖRTÉNELEMRŐL.

A világtörténelem az emberiség fejlődésének története. Az a folytonosság, mely a jelent összeköti nemünk legtávolabbi multjával, és alapját veti a jövőnek. Lépésről-lépésre megtanítva arra, mit köszönünk az elődöknek, rég kiveszett emberöltőknek, útmutatással szolgál arra is, mivel tartozunk még meg sem született nemzedékeknek. Mert a mint a természet életének legfőbb törvénye az, hogy erő el nem vész, csak átalakul, úgy élvezi minden későbbi kor az előbbieik erkölcsi és szellemi fáradozásának gyümölcsét, úgy bűnhődik, ugyanazon törvény szerint, az ősök vétkeiért és mulasztásaiért.

Szép és költői volt a classikus világ fölfogása, mely az emberiség bölcsője köré helyezte az aranykort. Mély értelmű a bibliai hagyomány, mely a paradicsom kertjében látta az első emberpár hazáját, honnét Isten haragja űzte ki és tette «e munkás világbele». Talán még elragadóbb a mult század bölcselkedőinek álma, hogy az emberiség a fölvilágosodás útján ellenállhatatlanul halad a boldogság és tökéletesedés magasztos céljai felé. De a történetírás hiába keresi az Édent e földön: legrégebb hagyományaink is háborúról, pusztulásról, inségről szólnak. A haladás végtelenségét sem látja teljesen igazolva. Nagy, a mienkhez hasonló culturák veszttek el; nem mindig volt a jobb az erősebb is. Észleljük az egyes nemzetekben fölmerülő, erőre jutó életjelenségeket, látjuk őket küzdeni, győzni, majd elomlani. Bukásuk okait megtaláljuk magokban, megtaláljuk a helyettök fölülkerekedő eszmék nagyobb erejében és hatásában. De oly határozott elvet, mely akár folytonos hanyatlást, akár folytonos emelkedést jelölne, nem lelünk. A történet lényege a küzdelem, a változás; míg az

emberiség él, épen oly kevéssé ismerheti a mennyország csendjét, mint a sir nyugalját. Értjük be azért a fejlődés szerényebb nevével; vizsgáljuk a tényeket, örvendjünk az emberi lélek sokféle tevékenységének szemléletén; a legrejtettebb okok, a legmélyebb és legáltalánosabb törvények földerítésére tudomány nem vállalkozhatik.

Lemondáson, gyöngeségünk fájdalmas beismerésén kezdjük. De midőn így szűkebbre vontuk a határt, kizárva körünk-ből mindazt, a mire csak a vallás vagy az elvont elmélkedés mondhat kész feleletet, még mindig óriásinak, szinte megdöbbenőnek látszik föladatunk. Nagyobbat ennél alig tűzhet maga elé az emberi elme.

Nem az anyag roppant, szinte beláthatatlan bősége miatt. Nem minden történeti tény, nem minden fenmaradt emlék vagy adat egyúttal a világtörténelemé. Szemünk előtt mindig az általános értékűnek kell lebegnie. Minden egyes, különben bármily érdekes tény vagy adat csak annyiban jöhet számba, a mennyiben vonatkozással bír a fejlődés egész menetére, és a mennyiben összeköttetésbe hozható a tárgyalást irányozó szempontokkal. Csak olyan, ki nem ismeri a történeti anyag természetét, gondolhat teljességre. Az igazi történetírónak ezt — a mi különben is mindig csak vélt és nem valódi — föl kell áldoznia annak, hogy műve földolgozott legyen, igaz képet nyújtson. Nem a téglák száma, hanem elrendezésök és egybeforrasztásuk teszi az épületet.

Nem úgy értjük ezt, mintha a történetírónak nem kelene arra törekedni, hogy az igazolt tények lehető bő sorával rendelkezék. Előadása csak úgy lehet kellően színezett, itélete csak úgy lehet alapos. De minden ténynek fölsorolása, melyet ismer, nem csupán az előadás szépségének menne a rovására. Ez az igazsághoz képest csak másodrendű érdek. Az adatok elmondása válogatás, kiemelés nélkül, meghamisítaná a képet, nem engedné, hogy a mi valóban fontos és történeti, az őt megillető helyet foglalja el.

De még így is, minő gazdagsága a tárgynak! A mit az emberi közösség alkotott államban, egyházban, tudományban és művészetben, a mit tett a természet erőinek megfékezésére és fölhasználására, a maga fölszabadítására és boldogulására, mind-mind föladatunk köréhez tartozik. Akár a politikai, akár a vallásos, akár a gazdasági életet nézzük, akár az emberi

szellemnek önmagának és a természetnek fölfogására irányuló törekvéseit, mindannyian — bárminő fontosak is magukban, csak egy-egy húrját képezik egyazon óriási hangszernek. A történetírás belső harmóniája abban áll, hogy mindegyik hangot ott emeli érvényre, a hol a tárgy azt megköveteli. Nem ellentmondás s következetlenség, hanem a dolog természetéből folyó szükség, ha korok és nemzetek szerint hol a szorosán vett politikai, hol katonai, hol társadalmi, hol meg egyházi, hol gazdasági, hol ismét tudományos és művészeti tények részesülnek kiváló figyelemben.

A tárgynak ez a gazdagsága és sokfélesége okozta, hogy a különböző korok főirányai szerint a történeti eseményeknek egyik vagy másik sorozatára helyezték a fősúlyt; bennök látták úgyszólván az egész történetet. Így újabb időben különösen a művelődéstörténet, egyrészt a gondolkodásnak, szellemi műveltségnek, másrészt a technikai és gazdasági haladásnak leírása lépett előtérbe. Helyes, a múlt századi angol és francia fölvilágosító irodalomra visszavezethető reactio ez, azon régiebb, szinte kizárólagosan katonai és vallásos történetírás ellen, mely csoportosításának központjául nem bírt találni mást, mint az uralkodók és főemberek nemzedékrendjét, életét és tetteit. De a mint ez utóbbi irány már kihalt és csak néhány elmaradt író munkáiban kél színleges életre, úgy a kulturhistória, minden belső értéke mellett, melylyel előzőjét sokszorosan fölülmúlja, sem elégítheti ki igazán azt, ki valóban a történeti élet velejét keresi. Inkább az egyéni munkát adja elő, mint a közösséget. A mit tárgyal, csak egy része, bár igen fontos része annak az egységnek, mely az emberiség egész fejlődését tárja elénk. Nem is szólva arról, hogy még a legértékesebb, legkiválóbb egyéni munka is csak a közösségre való hatása által válik a történelem igazi alkotó részévé.

Az emberi közösség élete az, a minek megismerése föladatunk. Egyének, rendek, sőt nemzetek is csak annyiban érvényesülnek, a mennyiben munkájuk az egészre visszaható. Egy embernek vagy nemzetnek élete csak annyiban történet, a mennyiben része a világtörténetnek. Magában, külön állítva, érthetetlen, előzményeit, hatását csak az egésznek reá való befolyása és az magyarázhatja meg, mivel munkája az egésznek fejlődéséhez járult.

Nem zárja ki ez a fölfogás az egyesek, osztályok és né-

pek művének méltánylását. Minden, a mi történet, egyes embertől indul ki, mindennek előbb aránylag csekély körre van hatása, csak aztán szövődik bele az egész kornak tudatába és válik küzdelem és átalakulás útján általános történeti ténynyé. A mi az egyén vagy a nemzet életéből nem az ilyen munkára vagy küzdelemre vonatkozik, az nem is történet. Minden személyes vagy nemzeti munkának az általánosra való hatásának mérlegelése adja meg perspectiváját, igazi értékét. A mit talán e megszorítás által egyes vonásokból veszít, azért bő kárpót-
lást nyújt a színtérnek, a melyen megjelenik és működik, óriási nagysága. Elszigetelt ember vagy állam nincs: minden csak egy-egy láncszem az események végtelen sorában. A legnagyobb is csak a közösség körében érvényesülhet, és a legkisebbnek törekvése és munkája is hozzájárul az általános fejlődés művéhez.

Közelebb jutottunk problémánkhoz. Vezetőnk tehát nem lehet egyéniség, bárminő kiváló az, még csak nemzet vagy állam sem, bárminő hatalmas részt szabtak magoknak a történet körében. Az irányt azok az eszmék állapítják meg, melyek a történet körében fölmerülnek, mozgást, küzdelmet, változást idézve elő. Nem magok az eszmék, hanem megvalósulásuk, előbb csekély körben, aztán általános hatással, azon szándékkal, hogy állandók, maradandók legyenek: intézmények által. Midőn az eszme valamely politikai, társadalmi vagy gazdasági szükségből megszületik, magán viseli eredetének, születésének bélyegét, nem elvont, hanem bizonyos, tényleges föltételek közt jött létre és megtestesülése, állandósítása soha sem megy végbe a nélkül, hogy az illető körök a magok fölfogásához, saját viszonyaikhoz és gondolkodásuk módjához ne szabnák. Az általánosnak és a részletesnek ez a folytonos érintkezése a történet műhelyének legszebb, legtarkább szövédéke. Ismétlés, egyformaság nem fordulhat benne elő, minden élő, történeti egyediség a leghatalmasabb külső befolyással szemben is megtartja egyéniségét. Mint a napsugár, mely egyformán világítja be a földet, de különböző színekben verődik vissza a tárgyak minősége szerint, a melyekhez ért.

Ebből következik aztán, hogy általánosításnak, állandó típusok alkotásának a történetben nincs helye. A legáltalánosabb szempontok kitűzése mellett is megtartja jogát az egyes tény, a történeti ismeretnek részlete. A mint az eszmék

hiánya lélektelenné teszi az előadást, úgy homályossá, ingadozóvá válik az, ha az egyes tény tisztázva, külön tartva nincs, hanem önállóság nélkül olvad bele a hasonlításoknak ködös, zürzavaros tengerébe. Ezért az általános eszméket kereső, az egyes jelenségeket összefűző elmélkedés mellett egyenrangú tényező gyanánt lép föl a részletekbe menő, egész az aprólékosságig bonczoló történelmi kritika. Mit is érne az olyan okoskodás, a melynek az alapjául szolgáló tények nem teljesen igazak.

De van-e egyáltalában történelmi tudomány? Nem tapasztaljuk-e napról napra, hogy a legegyszerűbb, mindennapi tényeket annyiféle árnyalattal adják elénk, hogy még a résztvevőnek is bajos tudnia a teljes igazságot. Nem tudjuk-e, hogy a mit évszázadokon át ájtatos hittel környezett nemzeteknek, korszakoknak hagyománya, azt mesének, igen csekély történelmi alkotó részeket magában foglaló mondának mutatja ki a tudományos megrostálás. Nem mondták-e az igazság némi látszatával *fable convenue*-nak az egész megírt történetet? Hol keressük tehát a tudományos meggyőződésnek és a jogosult kétkedésnek határát?

Valójában úgy áll a dolog, hogy a mihez kétség fér, annak édes-kevés köze van az előadó történethez.

A történelmi kritika szétszedte, különböző korokban létesült alkotórészeire bontotta azt a könyvet, melynek minden betűjét szent igazság gyanánt tiszteli a népek nagy része: a bibliát. De mi benne igazán történelmi: a prófétai lélek ihletése, az egy-isten uralom megalapítása a földön, az igaz és szilárd marad, mint a köszikla. Milyen keveset fogadunk már el abból, mit Livius Róma keletkezéséről és növekedéséről mesél! De bárminő kétesek is az egyes nevek és számok, Róma politikai és katonai, jogi és gazdasági viláгурalma megdönthetetlen tény marad. Minő sivár és üres a középkor első századainak reánk maradt történelmi irodalma, mennyi kétség fér minden adatához! De azért a modern népek megtelepedése, állami szervezkedése végbement és a mi azon sötét századokban történt, annak mai napig is érezhető a hatása.

Így, egy más szempontból nézve is, azon eredményre jutunk, hogy a történet anyagát első sorban az eszmékben és az azokat megvalósító intézményekben keressük, ne pedig egyes személyekben vagy egyes eseményekben. Talán előadá-

sunk veszt ez által érdekességéből, hisz soknak csak a személyes vonatkozás tetszik és a herosok cultusa még nem szűnt meg. De ezért kárpótól az a tudat, hogy azt nyújtjuk a történelemből, a mi benne valóban tanulságos és lélekemelő.

Tárgyunk ezek szerint nem csupán a politikai történet. Első sorban az állam jó ugyan számba, a nemzetek és egyesek erejének öntudatos, hatalmas szervezete. De annak intézményei mellett fönnáll a társadalom ereinek szabadabb lükte-tése. Hagyományai, érdekei, gyakran ösztönei és szenvedélyei is átalakítólag hatnak az állam szervezetre, megakadályozzák, hogy megcsontosodjék az, a mi törvénybe van iktatva és a mint magok történeti fejlődésnek eredményei, úgy folyton előkészítik a változást, a jövőt.

Mi volt? mi lett belőle? miért? e kérdések adják meg a történeti elbeszélésnek és egyúttal a történeti elmélkedésnek keretét. Világos, hogy mind e kérdésekre csak az egyes események tisztázása, az egyes tények igazolása, a koholmányok és ferditések kiküszöbölése után felelhetünk. De a kutatás csak eszköze az igazságnak és a részletek megállapításának magasan fölötte áll az az igazság, mely az egyes adatot beilleszti az egész történeti munkának keretébe.

Mert nem csupán a hiteles adat történeti tény, az és pedig gyakran első rangú, a hagyomány is. Az igazi történetíró szorosán külön fogja választani a kettőt, de azért méltányolni fogja a régibb korszakok történeti fölfogását. Hisz annak is döntő hatása volt az emberek gondolkodására és így tetteire is. És midőn a bíráló búvárkodás lerontja a képzelet légvárait és az irányzatos okoskodás ferditéseit, a romok közül ki kell keresnie a gondolkodásnak és érzésnek benne rejlő kincseit. Mert azok a korszakok, a melyek e hagyományokat megteremtették, saját állapotuknak, helyzetöknek, világnézetöknek hagyták reánk ily módon idealisált rajzát. Az egyes vonás gyakran téves, sőt koholt; de azért az egész hü képe lehet az egész korszak vágyainak és reményeinek.

Ezek, nézetem szerint, minden igazi világtörténelemnek alapvető elvei. Ezek mellett azonban a magyar világtörténelemnek még egy más cél után is kell törekednie. A világ történetét összefoglaló, részben kitünő munkákban nincs hiány. De a kutatásnak, a csoportosításnak, s az igazolt combinatióknak végtelen a tere. A magyar munka magyar tudományos tevé-

kenységnek legyen az eredménye. Mert a történetben az objectiv ténytől el nem választhatò az írónak subjectiv meggyőződése és színezése. Ha a tudománynak e jelentékeny ágát eddig jobbára csak idegen könyvekből ismertük, önkénytelenül is idegen gondolkodásnak, idegen ítéletnek jutottunk függésébe.

A történelem anyagát meg nem másíthatjuk, át nem alakíthatjuk. Igen fontos ugyan az is, hogy nemzetünk részvétét a világeseményekben tüzetesebben tárgyaljuk, mint az eddig történni szokott. De meggyőződésem szerint nem az anyag a leglényegesebb. A fölfogásnak kell másnak, a honi viszonyok ismeretéből merítettnek lennie. Nemzetünk sajátos alakulása, politikai és társadalmi fejlődése elég támpontot nyújt arra, hogy a magunk szemével nézzük, a magunk elméjével ítéljük meg a történelem nagy drámájának lefolyását. Új és igazolt szempontoknak, csoportosításoknak bevitele az irodalomba pedig csak hasznára válhatik a tudománynak, melyet az író szolgál.

Egy nagy író az emberi nem nevelésének mondta a történelmet. A mit az emberi lélek magasztosat és állandót teremtett, annak tisztelése egyedül irányítsa ítéletünket. Az erkölcsök, a vallásos és állami formák sokfélesége ne közömbösségre tanítson, hanem méltánylásra, igazságra.

MAR CZALI HENRIK.

ROTHSCHILD ÉS WATERLOO.

A Rothschild-név egyike azoknak, melyekkel a társadalom, a világsajtó, de meg az újabb kor története is sokat foglalkozott és foglalkozik ma is. Alig van ember, nemcsak Európában, de az egész világon, ki e nevet ne ismerné, ne hallotta volna. Ma e név viselői vezetik Európa összes pénzpiaczeit. A Rothschild-család eredetét, meggazdagodását sokan, még olyanok is, kik komoly oknyomozóknak akarnak tartatni, kalandos, mesés, titokzatos eseményekkel hozzák kapcsolatba. Nem kutatjuk, mennyiben nyilatkozik ez annyira elágazó véleményekben a félszegség, az elfogultság vagy talán épen rosszhiszeműség; nem is akarjuk a Rothschild-család eredetét dicsfényvel övezni. Mert a mi érdemök van, azt tőlök senki el nem vitathatja; ha pedig hibáztak, a mint hogy egy ember sincs hiba nélkül, úgy e hibák elbírálása, megítélése a világtörténelem ítélőszéke elé tartozik. Csupán a Rothschild-család eredetére, meggazdagodásának okára, ha úgy tetszik, kiinduló pontjára akarunk némi világot vetni.

Erre pedig igen jó alkalmat szolgáltat egy nemrég megjelent mű, mely I. Napoleonnak a zsidósághoz való viszonyával foglalkozva, a Rothschild-családot bemutatja.

Lémann József abbé, a Napoleon-irodalom ez avatott, tudós művelője a jeles történetírót mindenkor szükségkép jellemző tárgyilagossággal mutatja be a nagy imperátornak a zsidóság irányában táplált nézeteit, véleményét, irányában tanusított magatartását.*)

*) E mű czíme: *Napoleon I-er et les Israélites*, par l'abbé J. Lémann. Un volume in 8°, librairie Victor Lecoffre. Paris. Prix 5 frs.

A jeles mű beható bíralását, tüzetes méltatását, valamint Napoleon személyét és említett viszonyának jellemzését mellőzve, ezúttal csak arra szorítkozunk, hogy a Rothschild-családot, — melynek szereplése az egész művön végigvonul — s múltját röviden ismertessük, vagyis a méltán nagy feltűnést keltő műből közöljük mindazt, a mi e modern Kræzusokra vonatkozik.

I.

Goethe a következő szavakkal jellemzi Frankfurt városának zsidóutcáját (Judengasse): «Keskeny, sötét és piszkos utca ez, melynek füstös házsorai között csak úgy hemzseg a sok zsidó.» — Ebben az utcában állott egy, a többihez teljesen hasonló ház, melynek kapuja fölött vörös tábla («roth Schild») ékeskedett. E vörös táblától származik Európa leggazdagabb családjának a neve. Innen, ez igénytelen hajlékból ered a pénzkirályok dynastiája.

Valami Mózes-Anzelm («Moses-Amschel») nevű egyén, ki apró régiségekkel és érmekkel kereskedett, batyujával bejárta a város környékét és mint házaló kereste kenyerét. Egy az utókor számára is fönmaradt eset élénken jellemzi e szegény házaló óvatos körültekintését. Egy izben útjában egyik hitsorsosával találkozott. Ez is házaló, de nálánál jobbmódú volt: áruit egy öszvéren szállítá. Moses-Amschel társa lekötelező fölszólításának engedve, nehéz batyuját az öszvér hátára rakta. Jó ideig szótlanul egymás mellett haladva, sebes folyású, mély patakhoz értek. Moses-Amschel a patakon átvezető rozoga, egy szál deszkából álló hidat megpillantva, gyorsan megállítá az öszvért, lekapta róla batyuját és így szólott gúnyosan mosolygó társához: «Tudod, az ilyféle átkelésék gyakran veszélylyel járnak; összes vagyonom e batyuban van s így nem veheted tőlem zokon, hogy szívességedet most már nem akarom továbbra is igénybe venni.» *)

Mayer-Amschel, előbbinek fia, 1743-ban született. Szülői rabbinak szánták s ezért Fürthbe küldötték, hogy az ottani

*) L. *The Rothschilds*, by John Reeves, Londres, 1887. *Revue des Deux Mondes*, 1888: *Les Grandes Fortunes en Angleterre*.

rabbiképző-intézetben a szükséges theologiai ismereteket megszeresse. A fiu, ki e pályára semmi hivatást sem érzett, már ekkor nagy előszeretettel gyűjté a keze ügyébe kerülő régi érmeket és ismert, jónévű éremgyűjtőkkel érintkezett, kik elismeréssel adóztak az ifjú helyes ítéletének és ügyességének. Majd Hannoverában, az Oppenheim-testvérek pénzügyintézeténél nyert alkalmazást. Itt rövid néhány év alatt nemcsak közvetlen főnökének, hanem az egész háznak osztatlan nagyrabecsülésére tett szert. Takarékos, tevékeny ember lévén, rövid idő alatt rendszeres kis éremgyűjteményt szerzett, az érmeikkel ügyesen kereskedett s e mellett a régi műtárgyakat is folyton növekvő érdeklődéssel kísérte, annyira, hogy mire megérkezett az ideje, hogy önálló pénzügyveletekkel foglalkozzék, egyúttal a műgyűjtő szakképzettségét is megszerzé.

Ő vette meg a frankfurti zsidó-utczában levő vörös táblás házat. Új otthonában nyomban megtelepedve, fölvette a Rothschild-nevet.

Nejét, Schnappe Gudulát, a Rothschildoknak, az öt modern Krözusnak anyját már saját házába vitte. És be kell ismernünk, hogy e puritán jellemű, szerény zsidóné élénken emlékeztet Ramolini Letiziára, a Napoleonok anyjára. Később dúsgazdagságával csupán szerénysége vetekedett. Ő, a milliomos neje, nem tudott, de nem is akart a vörös táblás háztól megválni. Itt is halt meg 1849-ben.

A tehetséges, ügyes férfiu hírében álló Mayer-Amschel valóban a becsületesség példaképe volt. Mindenki csak egyszerűen «a becsületes zsidó»-nak nevezte. Kiváló tulajdonságai megszerezték számára IX. Vilmos hessen-kasseli választófejedelem bizalmát. E fejedelem óriási kincsekkel, milliókat érő aranypénzzel és egész halom ritka drágakővel birt. Az 1806-ik év a kis németországi fejedelemségeket komoly veszélylyel fenyegeté: egy pillanatra sem voltak biztosak Napoleon csapatainak betörésétől. Midőn IX. Vilmosnak a francia csapatok közeledtét hírül hozták, azonnal Mayer-Amschelért küldött, kinek titkon palotájába kellett jönnie. E találkozás és következményei vetették meg a Rothschild-ház nagyságának, dúsgazdagságának alapját.

Ez érdekes, nagyfontosságú találkozás részleteit eddig nagyobbára homály fődte. Egy szentanu, báró Marbot, francia lovastábornok naplójegyzetei érdekes világot vetnek ez

eseményre és Rothschild Mayer-Amschel példás becsületeségére.

Báró Marbot többek között ezeket írja :

«Midőn a hesseni választófejedelem, kit általában Európa leggazdagabb tőkepenzesének tartottak, a válságos körülmények kényszerítő hatása alatt gyors menekülésre határozta magát, Angliába való szökése előtt magához rendelt valami Rothschild nevű frankfurti zsidót. Ez harmadrendű bankár volt, kit senki sem méltatott figyelemre. Csak annyit tudtak felőle, hogy becsületes ember és hogy vallásának törvényeit aggályos lelkiismeretességgel tartja meg. E körülmény IX. Vilmost, ki jól tudta, hogy kincseit nem viheti magával, arra indítá, hogy tizenöt milliót érő vagyonát ez igénytelen, de talpig becsületes férfiura bizza. Tette pedig ezt azon kikötéssel, hogy tetemes vagyonának kamatai a bankárt illetik, kitől majd csak az alaptőkét fogja számon kérni.

«A fejedelem palotájában, melyet katonáink megszállva tartottak, a császári kincstár ügynökei egész vagyont képviselő értéktárgyakat és nagy beccsel bíró festményeket lefoglaltak; készpénzt azonban nem találtak. Ez annál is inkább föltűnt, mivel a fejedelem gazdagsága köztudomású volt és teljesen ki volt zárva azon föltevés, hogy IX. Vilmos kincseit magával vitte volna. Mivel pedig a háború törvényeinek értelmében («lois de la guerre») a győztes fél minden ellenséges területen talált bárminemű vagyont vagy kincset jogos tulajdonának tekintetett, a fejedelem kincsei iránt mindenki egyaránt érdeklődött. Beható tudakozódás után végre kiderült, hogy a fejedelem elutazta előtt egy teljes napot együtt töltött Rothschilddal, mire a császári biztos nyomban fölkereste a szóban forgó bankárt, hogy annak pénztárát és irományait tüzetesen átvizsgálja. Ez meg is történt, de minden eredmény nélkül: a fejedelem vagyonából egy fillér sem került elő. Midőn a biztos látta, hogy rábeszélése, sőt komoly fenyegetőzése is teljesen meddők maradnak, Rothschild mély vallásosságára számítva, tudára adá, hogy kutatásait megszünteti, ha esküvel bizonyítja, hogy a fejedelem nem bízza reá kincseit; jól tudta, hogy oly jámbor, vallásos férfit, mint Rothschild, semmiféle anyagi előny nem fog hamis esküre indítani. Rothschild a császári biztos óhaját egyszerűen megtagadta. Már mindenütt a «bankár» letartóztatásáról beszéltek, de ezt maga Napoleon

megakadályozta, kijelentve, hogy ily erőszakosságot soha sem fog jóvá hagyni. A francia biztos az utolsó, épen nem tisztességes eszközhöz nyúlt. Látva azt, hogy a bankár ellenszegülését nem képes megtörni, azt hitte, hogy birvágának fölkeltésével mégis megközelítheti a tántoríthatatlan férfit. Azon ajánlatot tette tehát Rothschildnak, hogy ha a választófejedelem kincseit kiadja, felét megtarthatja: a francia államkincstár ennek fejében az egész vagyont átadásáról szóló nyugtát ad és még külön írásbeli nyilatkozatot is arról, hogy a fejedelem kincseit csakis a nyers erőszaknak engedve adta ki. E fölötté kedvező, de épen oly becsstelen föltételek Rothschild részére az óriási vagyont felének háboríthatatlan birtoklását biztosították volna. A becsületes férfi azonban megvetéssel utasítja vissza a kormánybiztos ajánlatát, mire a francziák, a hosszas, meddő alkudozásba beleúna, békén hagyták.

«A tizenöt millió tehát 1806-tól a császárságnak 1814-ben bekövetkezett bukásáig Rothschild kezei között maradt. Elképzelhetjük, mily tekintélyes összeget jövedelmeztek e milliók nyolcz év leforgása alatt — egy frankfurti bankár kezében! Innen ered a Rothschildok mesés gazdagsága, kik ilyképen egyedül atyjok becsületességének köszönik azon nagy befolyásukat, melylyel ma az összes művelt államokban bírnak.»*)

Mayer-Amschel már nem érte meg az örömet, hogy a reabízott vagyont IX. Vilmosnak visszaadhassa. E mindenestre megtisztelő szerep Nátán fiának jutott (1814). A fejedelmi vagyont hű letéteményese 1812 szeptember 13-án meghalt. Halála előtt maga köré gyűjté öt fiát és e szavakkal búcsúzott tőlök: «Fiaim, maradjatok mindenkor Mózes vallásának hű követői; ne viszálykodjatok; semmit se tegyetek anyátok tanácsa nélkül; ha e tanácsaimat, parancsaimat megszívlelitek, gazdagok, igen, a leggazdagabbak lesztek és az egész világ a tiétek leszen!»**) Nem emlékeztetnek-e e szavak a régi patriarchákra?

Az agg «frankfurti bankár» jóslata szószerint, ugyan-

*) L. *Mémoires du général baron de Marbot*, t. I., chap. XXXI.

**) L. *The Rothschilds*, by John Reeves. *Revue des Deux Mondes*, 1888.

csak fényesen beteljesedett. Ő lett a világhírű pénzemberek dynastiájának megalapítója.

II.

Atyjok halála után az öt Rothschild-fivér szilárd egyetértéssel szívében, elszéledt a világban. Salamon Bécsbe, Nátán Londonba költöznek; Jakab Párisban, Károly pedig Nápolyban telepedik le, míg Anzelm, a legidősebb, Frankfurtban marad, hogy a régi «vörös táblás» ház hírnevét föntartsa, növelje.

Ily módon egész Európa pénzügyi kormányzatának számai a Rothschild-fivérek kezeiben összpontosulnak. A békés egyetértés, folyton gyarapodó vagyonuk és apjoknak neve hatalmasakká, nagyokká tették őket, kik azután jól föl tudták használni a zavaros idők eseményeit, a császárság előrelátható bukásával járó, váratlan változásokat. Éberségökben, egymásról való gondoskodásukban annyira mennek, hogy nemcsak sűrű levélváltás, de kölcsönös, igen gyakori személyes érintkezés révén is figyelmeztetik egymást a kínálkozó kedvező alkalmakra: egyik a másiknak gyarapodását mintegy ellenőrzi és így előmozdítja.

Rothschild Nátánnak, ki atyja halála után Londonba költözött, jutott a szerep, hogy a reájok bízott tizenöt milliót jogos tulajdonosának átadja. Hogy mily híven kezelte a reábízott vagyont, erről saját szavai tesznek tanuságot: «Atyám reám bízta a fejedelem millióit, ki hűségemmel annyira meg volt elégedve, hogy borait és asztalneműit nekem ajándékozta.»*) Valamennyi Rothschild közül Nátán volt a legleleményesebb, legeredetibb. Alig, hogy Angliában megtelepedett, a londoni értéktőzsdén (Bourse de Londres, «Stock-Exchange») próbált szerencsét. Kezdetben senki sem méltatta figyelemre, sőt a mint első ízben a tőzsdén megjelent, az idősebb, vagyonos tőzsérek némi megvetéssel tekintettek a «frankfurti bankár» fiára. De a mint megtudták, hogy vagyonát öt év leforgása alatt kétezeröttszázszor kiadta kezéből, hogy ugyanannyiszor kamatostól visszakapja, csakhamar nagy tekintélyre tett szert.

*) L. *The Rothschilds*. by John Reeves stb. m. f.

A galambpostára tetemes összegeket fordított; nagyszámú utazó ügynökét rendkívüli ügyességgel alkalmazta s így a legfontosabb és legújabb híreket mindig első kézből kapta. Mindez tetemesen növelte vagyonát, hírnevét. A császárság bukása és a waterlooi ütközet pedig jó alkalmat nyújtottak pénzügyi suprematiájának, világhírű bankházának megalapítására.

Rothschild Nátán a spanyol háború idejében megismerkedett Wellington herczeggel és ismeretségök idővel ószinte barátsággá fejlődött. Az angol kormány a legnagyobb zavarban volt, a mennyiben nem volt képes Wellington herczegnek a szükséges összegeket idejében rendelkezésére bocsájtani, s így a Rothschild-házhoz fordult, annak közbenjárását kérve. A Rothschildok lelkiismeretes pontossággal teljesíték e megbízást, s a mellett megőrizték részrehajlatlanságukat, a mit már csak egyéb pénzműveleteikre való tekintetből is meg kellett tenniök.

E közvetítést, nem tekintve, hogy Rothschild Nátán és Wellington herczeg között benső viszonyt létesített -- a már ekkor is dúsgazdag családnak csekély 1.200,000 font sterlinget (30 millió frank) jövedelmezett.

Mióta Napoleon Elba szigetén tölté száműzetése sivár napjait, Európa megkönnyebbülve lélezett. És ezt az angoloknak köszönheté.

De ez nem tartott sokáig. Napoleon akkor, midőn a világ már-már végleg napirendre tért fölötte, a Juan-öbölnél váratlanul partra száll, Párisba siet és a Bourbonokat megfutamítja. Mint a derült égből lecsapó villám, úgy hatottak a kedélyekre e hihetetlennek tetsző hírek.

A túlmerész császárnak e váratlan, meglepő és az európai concertet alapjában földuló csinyje a londoni pénzpiacot is végromlással fenyegeti.

Wellington Belgiumba jó, hogy az angol erődök parancsnokságát átvegye. Barátja, Rothschild Nátán, ki azonnal átlátta, hogy Európa sorsa az első ütközet kimenetelétől függ, nem bizva kiküldött tudósítóinak éberségében, odahagyja Londont és Brüsszelbe siet. Innen Wellington herczeg vezérkarához csatlakozva, ő is Waterleoo felé veszi útját.

Itt szemtanuja volt a «nagy sas» utolsó szárnyesattogásának.

Wellington a Szent-Jánoshegynél (Mont-Saint-Jean) vé-

dekező állást foglal, mi az angolok lohadó bátorságának teljesen megfelel.

A császár, látva, hogy a herceg hadseregét hátul sűrű erdő fődözi, most már azon iparkodott, hogy az angolokat érzékenyen megtámadja és e merész tervétől katonáinak ki-merültsége s a nagy nyomor sem tartották vissza.

Az angoloktól csak keskeny gát választá el, mely mögül szakadatlanul ágyuzták az ellenséget, s a császár Ney tábornagnak szigorú parancsot ad, hogy a gátat áttörve, az ellenséges főcsapat sorain rést üssön. A francziák csakhamar fölkúsznak a töltésre: Ney seregével túlsó oldalon foglal állást. Csak az ágyúkat és az új tartalékos csapatokat kellett volna még megfelelően elhelyeznie, hogy a győzelmet a francziák részére biztosítsa. Halálmegevetéssel az ellenségre támad, de ekkor tartalékcsoportja a jobb szárny felől hirtelen előbukkanó, 30,000 főnyi porosz csapattal állott szemben. Ez Blücher seregének Bülow tábornok vezénylete alatt álló előőrse volt.

A francziák e váratlan támadás által felbőszítve, a hegy ormára sietnek, azt elfoglalják és Wellington minden erőmegfeszítése ellenére sem volt képes előnyomulásukat megakadályozni; mégis sikerült állását esti hét óráig megvédenie. Már-már megnyugodott a vereség gondolatában, midőn a csatateren hirtelen zavaros sürgés-forgás támadt.

Nem tudta, mit jelentsen ez ?

Napoleon, miután Blücher csapatait Lignynél megverte volt, Grouchy tábornoknak megparancsolja, hogy a poroszokat szemmel tartsa és akadályozza meg előnyomulásukat, míg ő maga a Szent-Jánoshegyen táborozó Wellington ellen indul. Az angolok védelmére siető poroszok a császár ez intézkedése ellenére déltájt zavartalanul előnyomultak. Este felé Blücher tábornagy személyesen vezette megmaradt seregét a waterlooi csatater színhelyére.

— Ime Grouchy! Végre megjött Grouchy! Még épen jókor! — Eszavakkal biztaták egymást a vitéz francia harcosok. Pedig tévedtek, csalódtak. Oly rettenetes csalódás volt ez, melyhez fogható a háborúk krónikája alig tud fölmutatni.

A teljesen kimerült, elcsigázott francziák most már Blücherrel állottak szemben. Esti nyolcz órakor új ütközetre került volna a sor, de a mérhetetlen zürzavar lehetlenné tette a rendszeres hadakozást. Nem ütközet, de valóságos

mészárlás fejlődött ki, mely a gyengébb fél futásával végződött.

A lovasság nem mozdult helyéből. Nagy négyszöget alkotva várták Wellington herceg parancsát. Az öreg sas velök együtt akart a halálba menni. E mozdulatlan csatasort általános zürzavar vette körül. A szökevények seregétől fölvert porfellegek; a füstölgő kartácsok bömbölése, huszonötezer tüzes, nyugtalankodó harci mén dobogása, mindez úgy tűnt föl, mintha a császárság most vívná utolsó csatáját. A francziák diadalittasan kétszer is lelkesülten kiálták: «Victoire!» Az előnyomuló ellenség mindkétszer elfojtotta lelkesült kiáltásukat. A francziák tüzelése mind gyérebb; töltényeik fogytán vannak. Néhány sebesült gránátos ott hever negyvenezer halott és egész halom véres ágyugolyó között; kettétörött, kicsorbult szuronyok és kardok, hasznavehetetlenné vált ágyúk tarkítják a szomorú képet. A sebesültek közelében, félreeső helyen ott ül a «háború embere», Wellington és fürkésző tekintetét körüljártatva, lesi az utolsó ágyú dübörgését.*)

Minden áron a vértések közé akar vegyülni, hogy velök együtt haljon meg; tábornokai erőszakkal visszatartják.

Figyeljük meg már most a «nyereség emberét»; aggodalmait.

Rothschild Nátán Wellington herceg vezérkari tisztjei közé elegyedett. «Ez emlékezetes napon — írja J. Reeves — június 18-dikán egy percze sem távozik a csatatérről; Pozzo di Borgo, Alava, Vincent báró és Müffling báró tábornokokat folyton kérdéseivel ostromolja; ezekkel együtt aggódik, majd velök remél.»**) Látja, mint ront Napoleon húszezernyi harczedzett, vitéz lovasságával az angolokra, s már-már mindent veszve hisz, midőn egyszerre a vértések kivont karddal a Szent-János hegy oldala felé nyomódnak.

Itt, ez óriási pázsiton, hol Európa sorsának el kell dőnie, itt dőlt el az ő sorsa is: meggazdagodása vagy teljes tönkrementése ez ütközet kimenetelétől függött. De szerencsecsillaga örködött fölötte. Látta, mint ingadoz a legyőzhetetlennek vélt francia lovasság; kétszáz tüzéruteg öblös torkú ágyú

*) L. Chateaubriand, *Congrès de Vérone*.

**) L. *The Rothschilds*, by John Reeves. *Revue des Deux Mondes*, 1888.

csak úgy szórták feléjük az öldöklő tüzet és a lovashadtest egy a fején sebzett óriási kigyó módjára majd előnyomult, majd ismét meghátrált. És midőn Blücher tábornok csapatával a Saint-Lambert úton előre törtet, biztosítva látja a szövetségesek győzelmét.

Rothschild megsarkantyúzza paripáját, lóhalálában Brüsszelbe siet, ott várakozó postakocsijára ül és másnap, június 19-dikén reggel Ostendebe érkezik.

III.

A tenger háborog. Hullámaint szélvihar korbácsolja és senki sincs, ki a tajtékozó habokkal merne szembeszállani.

Rothschild hiába ígér 5—600, majd ezer frankot: senki sem meri őt átszállítani a túlsó partra. De képzelhető-e oly akadály, melyet a bírvágy le nem győzne? Végre előlép a halászsok egyike s önként ajánlkozik, hogy Rothschildot 2000 frankért a tengerszoros túlsó partjára szállítja. Rothschild a kért összeget a halász remegő nevének szó nélkül kifizeti, a szegény ember pedig aggódva tekint övéire, kiket talán sohasem lát viszont.

A halász bárkája mindinkább távolodik a parttól. A vihar lecsendesül és talán még sohasem vált be annyira a közmondás: «Fortes fortuna adjuvat».

Rothschild még aznap este partra szállott. Elcsigázva, fáradtan előfogat után néz s másnap már ott áll megszokott helyén a Stock-Exchange egyik oszlopához támaszkodva. Arca sápadt, ajkai remegnek, mint azoknál, kik valami iszonyú csapástól tartanak.

A tőzsdén zürzavaros rémület uralkodik és Rothschild levertsége épen nem alkalmas a háborgó kedélyek megnyugtására. Mindenki szemmel kíséri őt, néhányan halkán suttognak és mintha valamennyien előre sejtenének valami le-sújtó, szerencsétlen hirt. Avagy nem tudták, honnan jő Rothschild? A kisérteties csendet csak néha zavarja meg némi moraj. A tőzsérek sápadtan, mint valami kisértetek sunannak végig a termen és suttogva tárgyalják a hatalmas pénzember közeli bukását. A kínos aggodalom tetőpontra hág, midőn valami — állítólag Rothschildnak egyik meghitt embere — szél-

tében azt hieszteli, hogy Blüchernek száztizenhétezer főnyi serege június 16-dikán és 17-dikén Lignynél csúfos vereséget szenvedett és hogy Wellington maroknyi csapatával nem volt képes Napoleon túlnyomó erejének ellentállni.

E rémhír futótűzként bejárta az egész várost. Az árfolyam hirtelen csökkent és mindenki csak a nagy veszteségre gondolt.

Csak néhányan voltak, kik még mindig reméltek. Híre futott ugyanis néhány tetemes vételnek, de azután ismét mély, kínos csend következett.

A délelőtt ily izgalmak között telt el. Csak délután érkezett a szövetségesek győzelmének híre. E hirt maga Rothschild Nátán is örömtől sugárzó arczzal erősíté és tudatá az érdeklődőkkel.

Az árfolyam egy csapásra felszökött; Rothschildot pedig mindenki sajnálta. Részvétellel számítgatak veszteségét, mivel nem is sejtették, hogy vesztesége titkos ügynökeinek ébersége és saját haláltmegvető elszántsága révén szerzett nyereségével mi arányban sem áll. Nem tudták, hogy rövid negyvennyolcz óra alatt egy millió font sterlinget nyert.

Egyetlen horoggal 30.000,000 frankot fogott. Az éjszaki tengerben még aligha halászott valaki ily fényes eredmény-nyel.

KUBINYI VIKTOR.

É R T E S I T Ő.

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák. I. kötet. Írták Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor, Földváry László, Buda-Pest, 1898. (A magyar protestáns irodalmi Társaság kiadványai, szerkeszti Szöts Farkas títkár.)

A magyar történetírók nem hanyagolták el az egyháztörténetet. Mindig foglalkoztak a protestantismus és catholicismus küzdelmével. Nem mondjuk, hogy e téren már minden meg van téve. Inkább azt mondhatnók, hogy a protestantismus elterjedésének s visszaszorításának története még nincs úgy megírva, a hogy a tárgy megérdemelné. De még kevésbbé foglalkozott a történetírás a felekezetek belső életével. Meglepő, hogy mily kevés földolgozott anyagot talál az általános történettel foglalkozó író az egyházi szakirodalomban, ha a felekezetek körén belül történt mozgalmakkal óhajt foglalkozni. A protestáns irodalmi társaság nagyon hasznos munkát végez tehát, midőn új monographiákkal akarja gyarapítani a történeti irodalmat. A most megjelent első kötetben négy monographia van kiadva, kettő közülök a protestantismus belső életére s kettő a catholicismus ellen vívott küzdelmére vonatkozik.

Zoványi Jenő *a magyarországi superintendentiák a XVI. században* czimmal oly tárgyról értekezik, melyet érdemes volt megvilágítani. Tudjuk, hogy csak az 1608-iki törvény engedte meg a protestánsoknak superintendensek választását. Addig a törvény nem ismerte el protestáns egyházi főhatóságot. A magyarországi protestánsok a korszakalkotó 1610-ki zsolnai zsinaton választottak először superintendenseket a törvény alapján. De a superintendensi intézmény ekkor már nem volt új a magyar földön. Tizenhatodik

századbeli hatáskörét és fejlődését tünteti föl Zoványi beható tanulmány alapján. Payr Sándor a XVIII. századbeli magyar pietistákról értekezik. Spener irányának nálunk is voltak hívei, a kik, mint papok, tudósok és népnevelők sok jót cselekedtek. Köztük volt Bél Mátyás, a ki Halleban, Francke intézetében tanulta a földrajzot, s Bárány György, az első magyar nyelvű neveléstan szerzője. Ez a munka fordítás Francke után s *Oktatás a gyermeknevelésről* címen 1711-ben jelent meg. A hívek s a papok életének tisztasága egyik fő gondja volt a pietistáknak. Bárány György merész szójátékokban integeti papi társait: «Ha az egyháziak» — úgymond — «vagy történetből, vagy kész akartva összeve akadtanak és gyűltenek, illik, hogy egymással serkentésre és épülésre való dolgokról beszéljenek; nem a lizstról, de a tisztról; nem a telkekről, de a lelkekről, nem a gyapjúról, de a mennyei szoros kapuról». Payr Sándor alapos értekezésében a magyar műveltségtörténet egy érdekes s nem eléggé ismeretes fejezetére hívta föl figyelmünket.

Földvály László idősb Wesselényi Miklós báró és Cserey Ilona házasságáról értekezik, vagyis inkább arról a harcáról, mely a vegyes házasságból született gyermekek vallásáért folyt. Földvály levéltári adatokat is használt. Körülményes elbeszélése érdekesebb, mint sok újabb magyar novella s mégis telve van történeti tanulsággal. A házasságszerző ravasz szülők, a hű nő, ki férje kedvéért vallását is változtatja, a büszke s zaklatott Wesselényi, a ki a szerinte álnokul kicsikart reversalis ellenére is ösei vallásában akarja neveltetni gyermekeit és ez alakok mögött a lélekvadászó jámborok — ezek a szereplői a megtörtént novellának. Földválynak nem csekély érdeme az, hogy méltatva Kemény Zsigmond essayjének szépségeit, enyhítgeti idősb Wesselényi romantikus jellemrajzának nagyításait.

Révész Kálmán Gyöngyösi Pál (1668—1743) történetét beszéli el, különösen a kassai levéltár adatai alapján. Gyöngyösi Pál majdnem áldozata lett egy vallási türelmetlenségből elkövetett birói gyilkosságnak. Története, úgy látszik, örökké korszerű marad. Érdekes ember lett volna, még ha a sors nem teszi is egy hires ügy hőségévé. Majdnem öt esztendő t töltött német, holland s angol egyetemeken. Az angol püspöki egyházban szentelték pappá s itt kapta a «presbyter Ecclesiae Anglicanae» címet. Franequerában lett theologiai doktorrá. Hat vagy hétszáz kötet könyvet vitt magával, midőn hazájába vissza akart térni. De a jezsuiták lefoglalták könyvtárát a határon s csak öthatodát adták vissza az angol nagy-

követ közbenjárására. Kollonics százharminczat elégettetett Gyöngyösi könyveiből, mivel féltette tőlük a jó erkölcsöket s a monarchikus érzést.

1701-ben Gyöngyösi derecskei pap lett. Nem fért meg az előljárással. Egyebek közt azt a vakmerőséget követte el, hogy a tarpai Köz-zsinat határozata ellenére is tovább viselte az Angliában megszokott parókát. De mi több, pasquillt irt saját püspöke s a tiszántuli kerület több vezetője ellen. El kellett hagynia Derecskét, három évig állás nélkül volt, míg végre 1711-ben Kassára választották papnak. Szomorú napjai voltak ekkor a kassai reformatus egyháznak. A városi tanács s az egri püspök ugyancsak szorongatták. Gyöngyösi nem ijedt meg az ellenfél támadásától, hiszen a harcot még hitfelei közt is kereste. Élesen válaszolt prédikációiban a kassai jezsuiták szónoklataira.

1721-ben Timon jezsuita egy munkát irt, melyben azt bizonyította, hogy a r. kath. fejedelem, előljárással, vagy földesúr semmiképen nem tűrheti meg országában vagy birtokán a protestáns lakosokat, hanem az a kötelessége, hogy azokat akár büntetésekkel, akár száműzetéssel fenyegetve a r. kath. vallás felvételére kényszerítse. Gyöngyösi e könyvre az 1722-ben megjelent *Altare Pacis* című munkával válaszolt, melyről Révész lelkesedéssel szól. A közlött részletek mindenesetre fölkeltik az érdeklődést az eddig még nehezen hozzáférhető munka iránt. Annyi bizonyos, hogy a jezsuiták lelkére az *Altare Pacis* nem hatott békítően.

1723 októberében Kozma Péter kanonok fölszentelte a kassai Mária-szobrot, mely még ma is áll azon a helyen, a hol a hajdúk felkonczolták Kátai Mihályt, kit Bocskay megmérgezésével vádoltak. Ez időtájt egy Gyalai András nevű erdélyi deák járt Kassán, s gúnyverset költött az új Mária szoborra. Gyöngyösi leírta a verset és megőrizte. A következő évben Gyöngyösi egy Turkevi nevű peregrinusnak megmutatta Gyalai költeményét. Turkevi Gyöngyösi engedelmével lemásolta azt, még pedig két Schirmer-féle számla tisztán maradt felére. Gyöngyösi ugyanis a hajdan tekintélyes Schirmer-féle házban lakván, az ott talált számlákat összeszedegette és azokra írta jegyzeteit. A bolondos Turkevi a junius 26-ikára virradó éjszakán a két darab papirra másolt verset a Mária-szoborra ragasztotta.

Képzeltető, mily nagy volt másnap a jezsuiták fölháborodása; de másrészt örömük sem volt csekély, mert a Schirmer-féle számlák nyomra vezettek. A városi tanács a papok szolgálatába

szegődött. Gyöngyösi börtönbe került s meg volt a kívánt alkalom a kálvinisták üldözésére. Megindult a vizsgálat, a kalvinista tanúk vallomásából kitűnt a vádlott ártatlansága. De ezekre a városi tanács mitsem adott. Ellenben egy húsz éves olasz közkatonát, a ki azt vallotta, hogy látta Gyöngyösit a mondott éjjelen a szobor körül forgolódni, hiteles tanúnak vett a tanács. Erősen terhelte Gyöngyösit a Derecskén írt pasquillus. Gyöngyösi bátran s méltósággal válaszolt a bírák kérdéseire. «Dogmánk szerint a Mária-szobor bálvány» — így szólt — «ezt prédikációban is elmondottam, de arra esküszöm, hogy a verset nem én irtam s nem én ragasztottam föl». De a városi tanács blasphemia miatt mégis fejvesztésre ítélte Gyöngyösit 1724 június 20-án. A király azonban nem hagyta jóvá az ítéletet; a kancellária fölterjesztésére december elsején III. Károly örökös száműzetésre ítélte a kassai papot. Talán érezte a kancellária referense, hogy Gyöngyösi bűnössége nincs bebizonyítva, de nem volt lelke, hogy felmentse a kalvinista papot.

Különben a száműzetés nem ártott meg Gyöngyösinek. I. Frigyes Vilmos kinevezte az odera-frankfurti egyetemen theologiai tanárnak. II. Frigyes is pártolta a hazájából kiűzött magyar kalvinistát. Gyöngyösi idősebb fia, Pál, II. Katalin czárnó udvari orvosa lett. A volt kassai pap 1743-ban halt meg 75 éves korában s idegen földön van eltemetve. d.

Otto Harnack: Schiller. Berlin, 1898. 418 lap.

A kiváló költők saját költeményeikben örökítik meg életrajzukat. Külső életökből csak az van halhatatlanságra hivatva, a mi művészi fejlődésökben is döntő szerepet játszott. Schiller élete nem épen gazdag ily eseményekben, de ezek annál mélyebbre vették nyomukat irodalmi munkásságába. Költői pályafutása győzelmes hadjárat; diadalai mind sűrűbbek; megkoszorúzottan, elragadó pathosának ragyogó fényében tűnik föl előttünk eszményi alakja. Mint ily megdicsőült hős él Schiller népe lelkében is. Másnak ugyan, de nem kevésbé nagynak ismerjük Schillert a történeti forrásokból: a győztes hősből tragikus harczos lesz, a ki csodálatos lelki erővel élete föláldoztaig küzd fonséges földadataért. Keserű tapasztalatok árán ismerte meg Schiller a valóságot, a melylyel ahhoz mérten bánt el, mindig szigorúan megkülönböztetve eszmé-

nyi hivatását reális viszonyaitól. Ép ez a szívós, megrendítő küzdelem, a melyben a költő kiapadhatatlannak látszó lelki erővel viszi győzelemre eszményét a való világ minden akadályá ellenére, teszi oly meghatóvá fonséges alakját. Ez életből, a melynek már annyi megírója akadt, Harnack helyes módszerrel csak a fontosat, a költő szellemébe vágó eseményeket válogatta ki, minthogy célja voltaképp Schillernek nem annyira külső életét festeni, mint inkább annak kapcsán belső fejlődését megvilágítani.

Mély tragikus vonás Schiller egyéniségében az eszmény és valóság meghasonlása. Ifjúsága szenvedélyes reményeivel küzdött az eszményért, férfi korának érett erejével törekedett a szellemi s érzéki világot önmagában összeegyeztetni, de hasztalan, meg kellett győződnie arról, hogy ő nem azon harmonikus szellemek közül való, a kik nem érzik azt a meghasonlást. Egészen az eszmény szolgálatába szegődött, hogy fáradhatatlan harcban leküzdje a valóságot, a melyet ellenségének tudott. Így fogta föl Schiller nemcsak a maga, hanem általában az ember föladatát; de érezte azt is, hogy ez erőszakos meggyőzése a való világnak csak átmenet, csak iskolája az erkölcsi életnek, a legfőbb cél a béke szellem és természet között. Életviszonyai sodorták Schillert abba a küzdelembe, de bizonyára már eleve is arra volt teremtve egyénisége. Károly Jenő herczeg zsarnokoskodása nem hogy megfékezte volna e szabadságért rajongó szellemet, hanem inkább megszilárdította és lánggra lobbantotta, a minthogy a költőnek későbbi szenvedései is csak mind jobban élesztették eszményiségét. Ennek igazsága és varázsa ép abban rejlik, hogy Schiller művei tényleges bizonyítékai annak a való korlátai fölé emelkedésnek, a melyet követelnek.

Nyilvánvaló, hogy ily elme költeményeiben is inkább gondolatot s eszmét akart kifejezni, mint érzelmet. De Schiller költészetének ép az a sajátos jellege, hogy ihlete, noha többnyire eszméből eredt, egyszersmind mély érzelmet is fakaszt a költő szívéből s dús képeit idézi föl gazdag képzeletének. A gondolat nem nyomja el e költőben az érzelmet, még kevésbbé a képzeletet, hanem teljes egységgé forr velök. Mély belátásra mutat Körnernek az az ítélete, hogy barátja az elmélkedő lyrában fejezi ki legtisztábban egyéniségét. S valóban, oly költemények, mint az *Eszmény és élet*, a melyekben Schiller szabadon, menten minden politikai vagy történeti viszony korlátaitól, önti eszméit ragyogó költői formába, a magok nemében tökéletesek és méltón sorakoznak minden idők s minden népek legfőbb szellemi alkotásaihoz. De Schiller mint drámaköltő

hatott legerősebben népére és a német irodalomra is, mert színdarabjai gyökereznek legmélyebben nemzete szellemében. Schiller drámája formára is, belső jellemre is eltér a görög, angol vagy spanyol drámától; eredeti és német. Habár Schiller fiatal korában Shakespeare hatása alatt állott, később pedig a görög drámából sajátított el egyet-mást, színdarabjai mégis teljesen önállóak s ép annyira különböznek az angol, mint a görög drámától. Mint egyéb műveiben, úgy drámáiban sem kisebb az eszmék uralma; harcra is ez ösztönzi a fiatal költőt, a ki még nem alkot tisztán művészeti szándékból, hanem majd társadalmi, majd politikai vagy vallási elnyomás ellen küzd szabadságért rajongó pathosával. *Wallenstein*-jában adta Schiller érett drámai ereje első fényes bizonyítékát annak, hogy objectiv jellemfestésre is képes. E művében oldotta meg a költő egyszersmind legszebben azt a nehéz föladatát, a mely épen egyik főjellemvonása drámai költészetének: hogy összeolvastva az angol jellemtragédiát a görög végzettragédiával, új típusát alkotta meg a szomorújátéknak. Csak a *Messinai arában* közeledett Schiller annyira a görög tragédiához, hogy a végzetet, mint tényleges hatalmat szerepelteti; de voltakép itt is magok az emberek idézik elő tragikus bukásukat. Ép az mutatja leginkább a költő hatalmas erejét, hogy ez idegen világot is teljesen elhitei velünk s annyira megrendít bennünket Izabella végzetével, mint talán egyetlen más tragikus alakjával sem.

De bármennyire hatottak is Schiller drámái a színpadon és a német drámairodalomra, a Shakespeare-imádó æsthetika már a romantikusoktól kezdve csak túlszigorúan vagy értelmetlenül bánt velök. Ez elfogultság nagyjában megszűnt ugyan, de viszont a drámairodalomra csökkent meg Schiller befolyása. A legújabb német dráma nem halad az ő nyomában; idegen hatásokból eredt s főkép realismusra törekszik. A német drámának e kibővülése azonban nincs kárára Schiller színdarabjainak, mert kiváló költemények élete, ha megérzi is az ízlés és divat változásait, még sincs alájok vetve. Ferde és elfogult azok ítélete, a kik — mint még manap is hallani — csak a realismust akarják elismerni a művészetben, mintha az idealismusnak nem volna legalább is ugyanannyi jogosultsága. Lábra kezdett kapni Schiller rovására dicsőíteni Goethe költészetét; de ha volt is némi hatása e visszaélésnek, az mégis csak meddő maradt. Schiller ma is, noha egyáltalában nem egyszerű, népies szellem, mégis a németek legnépszerűbb költője s drámái meg balladáái a legelterjedtebb német költemények. E párat-

lan népszerűség kútfeje Schiller tősgyökeres német szelleme, a mely viszont ép ez okból hat kevésbbé más nemzetekre. A Schiller-irodalom új föllendülése is arról tesz tanúságot, mily élénk még a németekben szelleme. Legújabb nagy életrajzai mellett Harnack könyve is rendkívül becses. Nagy előnye, hogy rövid s mégis beható, alapos és szellemes, s hogy szerzője, jóllehet szeretettel csüng hősén — máskülönbén hivatott se volna ily föladatra — mindvégig az igazság ösvényén igyekszik maradni, a mit leginkább Goethe és Schiller viszonyának jellemzésével bizonyít. Kevésbbé sikerült néhány dráma taglalása, kivált az *Ármány és szerelem*, *Don Carlos*, *Stuárt Mária* s az *Orleansi szüz* méltatása sem nagyon beható, sem találó. Annál jobb a *Wallenstein* fejtegetése. Nem célunk e helyt bonczolgatni a könyv gyöngéit, a melyek különben is eltörpülnek jelességei mellett. Harnack nagy érdeme, hogy az anyag egyes megválogatásával oly kifejező s nagyjában hű képét adta Schiller egyéniségének és működésének.

Wollanka József.

Ekkehard, Walterdal. Fordította Körös Endre dr. Buda-Pest Singer és Wolfner, 1898. 64 l.

A X. századi latin „Waltharius“, a középkori költészetnek egyik legbecsesebb és legvonzóbb terméke, mindenkép megérdemelte, hogy a magyar közönségnek is hozzáférhetővé tétessék. Eddig csak két kis részlete volt magyarra fordítva: Szász Károlytól 58 és Vende Ernőtől 84 verssor; Köröse az érdem, hogy az egész kis eposzt (nála 1114, a latin eredetiben 1456 vers) teljesen, még pedig sikerrel ültette át irodalmunkba. A németek csak egy század óta (pontosan 1780 óta) ismerik régibb irodalmuknak e becses termékét és máris nyolcz teljes fordításban törekedtek azt a mai művelt olvasóközönség birtokává tenni. E fordítások annyiban is igen érdekesek, hogy részben eltérő alakban adják vissza a latin eredetit, melyet I. Ekkehard, a st.-galleni iskolának nagy tehetségű növendéke, 930 körül hexameterekben irt meg. E latinos alakot három német fordító tartotta meg: Klemm Frigyes Gusztáv (1827), San-Marte, azaz Schulz Albert (1853) és Althof Hermann (1896); a nibelungi verssort választották négyen: Schwab Gusztáv (1828), Scheffel Viktor (először *Ekkehard* című remek történeti regényében, 1855), Simrock Károly (először *Das Amelungenlied* című

nagy epikus művében, 1849—73, 3. köt.) és Linnig Ferencz (1869), mind a négyen a párosan rímelő nibelungi sort, de csak Scheffel nem kötötte magát a versszakos tagoltsághoz, míg a többiek a Nibelung-eposz mintájára, a négysoros strophát alkalmazták; végre a nyolczadik és eddigelé utolsó német fordító, Winterfeld Pál (1897), az ősrégi alliterációs, szintén szakokra nem tagolt versbe öltöztette Ekkehard művét, kétségtelenül befolyásolva Müllenhoff Károlynak azon épen nem valószínűtlen föltevésétől, hogy a st.-galleni fiatal szerzetes költeményének alapját és forrását egy alliterációs német nemzeti eposz tette.

A magyar fordítók nem tettek kísérletet a hexameterrel; úgy Szász Károly, mint Vende Ernő a nibelungi versszakot választották, Kőrös Endre pedig, Scheffel példája után, a nibelungi verspárt, de szakok nélkül. Az eredeti alaknak a modern fordításban való mellőzése a ‚Walterdal‘ átültetésénél valóban indokolt; hisz Ekkehard maga is (ha nem is modern értelemben) fordító volt, a ki az eredeti versformát megváltoztatta. Lehet, hogy eredetije nem volt alliterációs versekben írva, ámbár eddigelé még senki sem czáfolta meg Müllenhoffnak e föltevését; annyi azonban bizonyos, hogy nem volt hexameterekben írva. De Ekkehard épen azért alkotta meg tanárának, Geraldusnak utasítása szerint e költői művét, hogy magát a latin verselésben és dictióban gyakorolja, illetve, hogy megmutassa latin verselési és stilbeli készségét. Vergilius és Prudentius, a nagyrabecsült pogány és keresztény epikusok, voltak mintái: ezektől tanulta a költői nyelvet, verset és stilt. Hogy ily eljárás mellett a német eredeti Walther-eposz a st.-galleni szerzetes tolla alatt nemcsak germán alakját, hanem germán stíljét és hangját sem óvhatta meg teljesen, az bővebb fejtegetésre nem szorúl. A modern fordítók azért kétféle eljárást követhettek és követtek: vagy pontosan és hiven ültették át Ekkehard művét, oly czélból, hogy ezt a munkát, úgy a mint reánk maradt, semmi tekintettel eredetijére vagy költői hatására, a modern olvasó közönségnek azon napról napra nagyobbodó része, mely nem tud latinul, megismerhesse; — vagy kísérletet tettek, hogy Ekkehardnak virgiliusi és prudentiusi fordulatokkal és kifejezésekkel fölczifrázott, eredeti jellegéből többé-kevésbé kivetkőztetett eposzából kihüvelyezzék, a mennyire lehetséges, azt az ősnémet költeményt, melyet a st.-galleni szerzetes latinos eposzszá átdolgozott. Hogy ez bajos föladat és hogy megoldása a modern költők egyénisége, tehetsége és philologiai ismeretei szerint igen eltérő eredményekre kell hogy

vezessen, ez eleve is kétségtelen és a modernizáló átültetések tényleg kétségtelenné teszik. E fordítások közül legtöbb sikere Scheffel művének volt, — méltán, mert az ő átdolgozása csakugyan legtapintatosabban oldja meg a nehéz föladatot, — kivéve, hogy helyenként kelleténél több humort vegyít előadásába és néha a tárgyhoz nem illő ‚bursikóz‘ hangot alkalmaz; — míg a nibelungi versszakokat alkalmazó fordítókat már a strophai alak maga is feszélyezi, de műveik egyebekben is nagyon modern ízüek, főleg túlságosan érzékenyek, majdnem érzelősek.

Körös helyesen járt el, midőn az alak megválasztásában Scheffelt követte, a ki a ‚Waltharius‘ tudákos részleteit és latinos czafrangját ügyesen kihasította és a nibelungi verspárral az eposznak visszaadta német jellegét, a stropha mellőzésével pedig megszabadult attól a kényszerűségtől, hogy négy-négy soros szakokban lehetőleg bevégzett egészet adjon, a mi rendszerint lapos bőbeszédűségre vezet. De nem követte Körös, igen helyesen, Scheffelt az átültetés humoros és kirúgó hangjában, melynek indokolatlanságát annál jobban észrevehette, mert, mint művének számos helye mutatja, nem Scheffelből, hanem a latin eredetiből ültette át a ‚Walthariust‘. Saját fordítása is méltányosan csak az eredeti alapján ítélhető meg, melyet költői becsénél, de már tárgyánál fogva is hozzáférhetővé akart tenni a magyar művelt olvasó közönségnek.

A ‚Waltharius‘, a mint reánk maradt, a hún monda köréhez tartozik. Attila udvaránál élnek Walther és Hildegund mint túzok, idegenben, haza vágyva. Ott szeretik meg egymást, onnan menekülnek értékes kincsekkel hazájokba. Attila és neje nagyon fájlatják az egyik legjobb vitézének, a másik legkedvesebb társának elvesztét. A király üldözteti is őket, de a húnok nem mernek Waltherrel szembe szállni; ellenben a frankok, Gunther király és tizenkét vitéze, köztök a félelmetes Hagen, megtámadják WALTERt, a ki mindnyájukat legyőzi, a frank leventéket megöli, Gunthert és Hagent megsebesíti és maga is megcsönkúl. Hildegund bekötözi a három életben maradt harczosnak sebeit, mire a bős daliák kibékülnek és a mátkapár hazájába indul. E cselekvény magva egy ősrégi germán hagyomány, a Hilde-mythosz, mely a Kudrun-eposznak is alapja. Van a Walter-mondának egy alnémet változata, melyben a hős nem a frankok, hanem a húnok ellen védelmezi aráját és kincseit, egy lengyel változatban meg épen egy vetélytárssal kell megküzdenie. Mind a három változatban háttérbe szorul a régi mythikus történet, legkevésbé Ekkehardnál, de ennél

is csak homályos nyomokban ismerhető föl. A történeti elem kiszorította a mythoszt, de eddigelé nem sikerült azokat a történeti tényeket megállapítani, melyek a monda keletkezésére vezettek. Mai alakjában Walter kalandjai a hún mondának kiegészítő részét teszik, és ép oly rokonszenves, tiszteletteljes fölfogásban tüntetik föl a nagy hún királyt és nejét, mint a hún monda köréhez tartozó egyéb német hagyományok és költemények. De ez irodalomtörténeti jelentőségén kívül a ‚Walterdal‘ tisztán mint költői alkotás is a középkornak egyik legkedvesebb terméke, melyet Kőrös Endre sikerült átültetésében élvezettel olvashat minden leány is. Walter és Hildegund szerelme és a hősnek változatos párviadalai a költészetnek örökbecsű alkotásai közé tartoznak.

h. g.

The Ruba'iyat of Omar Khayyám being a facsimile of the Manuscript in the Bodleyan Library at Oxford with a transcript into modern Persian characters Translated, with an introduction and notes and a bibliography by Edward Heron-Allen. London, 1898.

Omer Khejjám híres négysorosaiából mintegy 464-et még a hetvenes évek elején Erödi Harrach Béla közölt magyar fordításban a Nicolas-féle eredeti szöveg nyomán (Les Quatrains de Khèyam traduits du persan par J. B. Nicolas Paris 1867.) — de a forrás megnevezése nélkül, ámbár a magyar fordító bevezető előszavában és jegyzeteiben bőven merített francia kollegájának könyvéből és így e körülményt saját jó hírneve megóvásának érdekében tanácsos lett volna fölemlítenie valahol könyvecskéjében. A magyar fordítás («Keleti gyöngyök. Egy cynikus perzsa költő Omer Chejjam költeményei») úgy látszik nem tett mély benyomást. A költő még otthon sem vergődött valami nagy hírnévre és a költeményeit tartalmazó kéziratok meglehetősen ritkák keleten. Az európai tudósok előtt azonban mégsem volt ismeretlen. Az öreg Hammer-Purgstall *Geschichte der schönen Redekünste Persiens* című művében (Bécs 1818.) közölte mintegy 25 négysorosát meglehetősen gyarló fordításban. A. E. Wollheim da Fonseca egy essay-t róla az A. Wolff-féle vállalatban (Berlin 1860—1877). *Garcin de Tassy* szintén publikált egy *Note*-ot róla (Párisban 1857.) néhány mutatóványnyal francia prózafordításban. Végre A. F. von Schack és F. Bodenstedt (az előbbi Stuttgartban 1878, ez utóbbi első kiadása Breslauban 1881.) német fordításban mutatták be a

perzsa költőt, de ennek verseit meglehetősen hidegen fogadta a francia és német olvasó közönség épúgy mint a magyar.

Az angol nép között azonban a perzsa cynikus költő, csillagász és naptárjavító valóságos phenomenalis diadalt aratott verseivel: nem egyszerre ugyan, hanem csak lassan, fokozatosan. Az Omer-Khejjám-kultusz születésének és elterjedésének története érdekes illustratioja azon ősrégi «szárnyas ige» helyességének, *habent sua fata libelli*. A dolog így történt: a perzsa versírónak egy hő tisztelője, névszerint Fitzgerald lefordított valami 75 négysorost angolra és névtelenül kiadta azokat Londonban 1859-ben. A munkának egy példányáért Quaritch, a fordítónak bizományosa, eleinte öt shillinget (3 frtot) kért, később leszállított áron kínálgatta azt 1 frt 50 krért, végre 60 krért. De még e potom áron sem kelt el 250 példány. Elvégre a megmaradt példányok az egy-pennys (öt krajczáros) ládába kerültek. Londonban járt olvasóim tudják, hogy minden antiquarius könyvkereskedő boltja előtt vannak durva faládák s az ezekbe consignált gyülevész könyvgyűjteményben turkál, keresgél boldog-boldogtalan és «ritkaságok» után hajhász a sok gazdag és szegény bibliophil. És ime *lento gradu* de ellentállhatlanul, Omer Khejjám kezdett tért hódítani az angol közönség egy bizonyos sectiojának szíveiben. A példányok némelyike egy-egy connoisseur kezébe vetődött és Fitzgerald hírneve meg volt alapítva. Ma e névtelen első kiadásnak egy példánya mégér 60—70 forintot és Omer Khejjám Ruba'i-jainak (négysorosainak) angol fordítása valami 30 különféle kiadásban, illetőleg fordításban forog közkézen Angliában és Amerikában. A londoni *Daily Chronicle*ban pedig a perzsa költő szerényebb sorsú bámulói és tisztelői napról-napra könyörögnek leveleikben a Macmillan-féle könyvkiadó céghez, hogy lágyuljon meg szívük, ne követeljen 10 shillinget (6 frtot) kedvencz költőjük verseinek egy példányáért, hanem elégedjenek meg például 1 frt 20 krral és adjanak ki egy olcsóbb kiadást kisebb alakban, úgy hogy zsebükben hordozhassák magukkal kedvencz olvasmányukat. Egy levelező diadalittasan írja, hogy miután nem vala módjában a könyvet megszerezni, eleitől végig leírta azt és kéziratban hordja magánál a gyönyörű verseket. Egy másik pedig azt ajánlja, hogy ha Macmillanék nem kedveskednek egy olcsóbb kiadással, úgy Omer-Khejjám hívei vegyék meg a könyvet valami amerikai orv-kiadásban (pirated edition). A könyv és zenemű kiadásnak ez a fajtája főleg Amerikában divatos, hol bámulatos olcsó áron, de a szerzőnek vagy örököseinek engedelme és persze díja-

zása nélkül árulják kedvencz szerzők munkáit. Miután az illető napilap szerkesztője szintén enthusiasta híve a perzsa bor-dal-noknak, mindezen ömlengéseket szépen ki engedi nyomatni lapjában.

1892-ben pedig megalakult az Omar-Khayyám-Club Londonban, eleintén szerény 12 taggal, kik egy más hasonszőrű tuzzatot meghívtak vendégekül ebédre és ünnepélyesen lakomáztak a költő tiszteletére. Azóta a tagok száma szépen megszorodott, a Daily Chronicle szerkesztője a club vicze-presidense; az első presidents, Justin H. Mc Carthy pedig megtanult perzsául és számos négysoros fordított angolra prózában.

A perzsa költőre pazarolt tisztelet nagy része átháramolt még első angol fordítójára is, az említett Edward Fitzgeraldra, kinek fordítása képezi minden igaz Khejjámista bibliáját, még pedig az «authorized version»-t. A felekezeti egy más enthusiastia tagja, William Simpson, mint az Illustrated London News rajzművésze 1884-ben keleten járt és ez alkalommal fölkereste a költő sírját Nishapur-ban, távol Khorassán-ban s az ott termő rózsabokrok-ról letört egy pár mag-tokot. Ezeket megküldötte illő levél kíséretében a londoni híres botanikus kert a Kew-Gardens igazgatójának, kinek gondos ápolás útján sikerült néhány apró rózsafácskát termesztetni és nevelni belőlük, melyeket azután egy lelkes zarándok-sereg tiszteletteljesen elvitt és ünnepélyesen átlántált Fitzgerald sírjára; gondozásukat pedig elvállalta a falú lelkésze.

A tiszteletes úr valószínűleg nem ismeri a rubai'yak eredetijét, hanem talán csak Fitzgerald fordítását és e körülménynek, tudniillik az angol fordító vagy jobban mondva átültető simításának, enyhítő, ellenőrző befolyásának kell tulajdonítanunk Omér Khejjám sikerét az angol nép közt. Mert a költő «fenegyerek» volt a maga idejében, a II. század végén; fittyet hányt Allahnak, Mohammed prófétának, Koránnak egyszóval mindennek, a mit szentnek tart a jó müzülmán. Azonfelül legtöbb költeménye a borról szól, a boroskancsó nagy szerepet játszik nála, s mindezért meggyült otthon a baja a papokkal. Meggyülne baja az angol papsággal is, ha a fordítók nem enyhítnék óvatosan az eredeti szöveget. Így például mesélik, hogy egy izben midőn borozgatás közben hirtelen szél kerekedett és fölfordítván, összetörte a költő kancsóját, ez egy négysorosra fakadt, mely Erődi Harrach Béla fordításában (388. sz.) így hangzik :

Összetörted borkancsómat, Istenem
 Már most én az örömet nem élvezem
 Földön foly az illatos bor, rettentő!
 Mit mondják, ah?! — részeg vagy tán Teremtő.

Ezt persze hiában keressük Fitzgeraldnál, ki szende természetű, jó keresztyén volt és egy ájtatos quaker leányát vette el feleségül. Csak így értjük meg Carlyle Tamás egy czélzását «a mohammedán gazember (blackguard) és angol puritán közötti» furcsa összeköttetésről. Jelen fordítás szerzője is az «Isten» és «Teremtő» szavak helyett a némely szövegváltozatban található «Rabbi» szót használja (141. sz.); és nem említi egy szóval sem az incidenszt, mely a kérdésben forgó négysoros alapjául szolgált.

Tévednénk abban az esetben is, ha azt hinnők, hogy az Omar-Khyyám-Club tagjai dorbézolásban és Istenkáromlásban keresik fő-élvezetüket, mintha a perzsával cynismus dolgában egy húron pendülnének. Dehogy! Azok mind jámbor, tisztességes úri emberek, kik hébe-hóba bonne camaraderie gyakorlása ügyében együtt ebédelnek, mint például nálunk Budapesten a «Sasok» híres ebédelő társasága. Az Omar-Khyyám-isták tágabb körében pedig a perzsa költő átídomított, expurgált verseinek ismerete egyszerűen a szabadkőművességnek mintegy enyhe fokozatát képezi. Mesélik, hogy egy izben Panamával átellenben egy személyszállító gőzösön a kapitány az időjósolás sikamlós jegére merészkedett, mire az utasok egyike, egy angol ember, incselkedve a perzsa költőtől vett egy idézettel felelt «He Knows about it all — He Knows — He Knows». — «Tehát ön is olvasta Omer Khejjám könyvét» vágott közbe egy amerikai s kettőjük közt tüstént örök barátság támadt, legalább így beszélt a felekezet egy híve, Moncure Conway a new-yorki *Nation* hetilapban.

Ennyit az Omar-Khyyám-cultusról Angliában.

Az előttünk fekvő kiadás az orientalista szakember számára készült. Mint a hosszú czím is mutatja, kiadónk közli az eredeti szöveg hasonmását, ennek átíratát modern perzsa írásjegyekben, a versek fordítását angolban, szöveg eltérésekkel, magyarázó és egyéb jegyzetekkel. Közöl továbbá bibliographiát is, de csak röviden. Bővebben ezt Nathan Dole *multivariorum edition*-ában (2 köt. Boston 1895.) találhatjuk meg, mely munkát azonban Fitzgerald örököseinek maguktartása miatt a rendes könyvtári úton nem lehet megszerezni Angliában.

Kropf Lajos.

*Hans Trog. Jakob Burckhardt. Eine biographische Skizze.
Basel, 1898.*

1839-ben, ragyogó nyári napon, a sötétkék fodros Lago Maggiore szőlő és gesztenye koszorúza partján három fiatal svájczit kísért egy osztrák csendőr. A fiatal embereknek az volt a bűnök, hogy Olaszország határán át becsempészték magokat Svájcba a nélkül, hogy úti levelök lett volna. Most karhatalommal visszaszállítják őket hazájukba.

E studensek közt, kik nem láthatták a szép Italiát és csendőri fedezet mellett kerültek vissza hazájukba, volt Burckhardt, később a *Cultur der Renaissance* és a *Cicerone* szerzője, tehát két oly mű írója, a melyek legmélyebb pillantást engednek az olasz művészetbe és az olasz szellemi életbe.

Burckhardt életének nagyobb részét mint tanár töltötte szülővárosában, Baselben. Berlinben is megfordult mint egyetemi hallgató és hogy a híres Kugler műtörténeti előadásait hallgathassa, Zürichben is tanárkodott három évig, de e két megszakítást és külföldi útazásait mellőzve, bátran mondhatni, hogy egész életében baseli volt és maradt.

Olaszországban több ízben volt; egyszer egyhuzomban másfél évig; de Paestumon túl délre nem járt soha. Siciliát nem látta, valamint Görögországot sem.

Életének derekán jelenik meg két fő műve: *Der Cicerone. Eine Anleitung zum Genusse der Kunstwerke Italiens* (kissé pedans cím!) és *Die Cultur der Renaissance*. Az első a legkitünőbb német műtörténeti könyv Winkelmann óta; a második a XIX. századbeli történetírás egyik remeke. Mindaz, a mit egy negyedszázad óta a renaissance-korszak szelleméről, jelentőségéről és fő jellemvonásáról írtak, mindaz a Burckhardt művén alapul. Burckhardt eszméi megvannak a Taine ide vágó fejezeteiben, a Gebhardt Emil, Monnier Márkus, Müntz Jenő francia könyveiben; Burckhardt szólal meg a Symonds nagy művében, a Geiger, Scherer Vilmos, Nietzsche stb. német renaissance-jellemzéseiben. A Burckhardt renaissance-műve a legtökéletesebb és a legfinomabb analysise valamely világtörténeti korszaknak; ő mintegy keresztmetszetben mutatja be a XV. századot, hogy minden szellemi jelenségét belső mivoltában láthassuk.

Burckhardt életében egy föltűnő körülmény van, melyet eddig életirói nem magyaráztak meg; a mint életének és működésének delelő pontján áll, egyszerre elhallgat, nem ad ki többé semmiféle könyvet, sőt ezentúl megjelent könyveit sem maga gondolzza többé, hanem más, idegen kezekre bízza, kik nem mindig szerencsésen bánnak el velök. Honnan e szakadás? Miért vonul Burckhardt egyszerre vissza? Külső élete a régi, tanári állása a régi, egészsége a régi. Talán túlságosan kritikus lett Burckhardt önmaga iránt életének második felében? Vagy bizonyos nehézkesség és kényelem-szeretet vett erőt rajta?

Ez volt az a kérdés, a melynek megfejtésére leginkább kíváncsi voltam, midőn Trog könyvét kezembe vettem.

A szerző ezzel a kérdéssel ugyan nem foglalkozik bőven, de érinti. E részben különösen fontos Burckhardtnak egy nyilatkozata, melyet Trog idéz. Egy alkalommal egy tanítványa előtt úgy nyilatkozott Burckhardt, hogy a közvetlen hatást élő szóval sokkal magasabbra becsüli, mint az írott szóét az olvasóra. «Mind a kettőt nem tudom egyesíteni» -- így szólt -- «a miért is inkább lemondtam irodalmi működésemről előadásaim kedvéért.»

Nem tudom, kielégítő-e e felelet. Kétségtelen, hogy Burckhardt élete második felében is ernyedetlen szorgalommal dolgozott; most halála után egyszerre három műve jelent meg, mely kéziratban hátramaradt: olasz művészi tanulmányok, egy könyv Rubensről és egy görög művelődéstörténet. Egész életén át nagyon szeretett nyilvános fölolvasásokat tartani, különösen történeti és művészeti tárgyakról. E részben bámulatos a működése: bizonyára nincs jelentékeny tudós, ki oly gyakran fordult a nem tulajdonképeni szakközönséghez, mint Burckhardt. Több mint száz ilyen nyilvános fölolvasást tartott. Többek között egyet 1855-ben a baseli városháza dísztermében *Ágnes magyar királynő jelleméről*. Burckhardt e fölolvasásokat nagyon szerette, de nem nyomatta ki; ellentétben a mostani divattal, mely néhány aperçueből mindjárt fölolvasást, a fölolvasásból okvetlenül tárczát, ez összegyűjtött tárczákból pedig könyvet szeret csinálni.

rf.

Emil Reich. Hungarian literature. An historical and critical survey London. Jarrold and sons. 1898.

Reich Emil, juris doctor és londoni lakos, de magyarországi származású, egy igen szép kiállítású angol könyvben megírta 272 lapon a magyar irodalom történetét angolok számára. Nagyon könnyen olvasható s gyakorlott tollra mutató munka, melyben néhány jeles írónkról: Keményről, Vörösmartyról, Petőfiről, Aranyról, az élők közt Jókairól hosszabb jellemzések találhatók. Journalista ügyesség, kifejezések és hasonlatok bősége ajánlja inkább e cikkeket, mint tárgyilagos hűséges beható ítélet. Petőfi jellemzését kivéve, kit szerző szeret s jól ismer, a többi cikkben inkább hangzatos általánosságban marad, mint hogy az írók alakját azok műveiből állítaná az olvasó elé. Azonban mégis látszik, hogy sokat olvasott belőlök. Csak könyvének az a része, mely az irodalom előbbi korait tárgyalja, van inkább másod kézből megírva. A könyv bírálataútl elég lesz néhány furcsább állítását főlemlítenünk. Bevezetésül röviden jellemzi a magyar nyelvet, eredetét, származását, a nemzet történetét s azután rajzolja a magyar jellemet. A magyarban van a lengyelből s a spanyolból; csak nem oly könnyelmű, mint azok, s nem adja a «grandezát», mint ez. Humoros, tréfás nép, mely szereti a tánczot s mindenek fölött a zenét. Ebben tünt ki a legtöbb magyar művész. Az egész ország telve van zenével. Ez a magyar opium és csak növeli az álmatag tétlenség hajlamát, a melynek mély fészke van a magyar jellemben. Azután jeles beszélő a magyar. A magyar szalonokban s éttermekben, vidéki földesurak házaiban annyi a szellemes beszéd, az elmondott fényes essay és novelette, hogy szinte kárára van az irodalomnak. Mert szerzőnk szerint majdnem «törvény», hogy a mely nemzet túlságosan termékeny beszédben, szegényebb az irodalomban. S e nagy «parlature»-nak, mint szerző mondja, még egy más hátránya volt. 1870-ig, különösen az éjszaki részeken, egyszerre két-három nyelven beszéltek. Kezdték a mondatot latinúl, folytatták magyarul, végezték németül vagy «in Slovak». (32. l.) Ettől aztán nagy készség fejlődött a magyarban idegen nyelvet tanulni, de ezzel aztán az idegen utánzásának, főleg a németének, tág kapu nyílt. E bevezetés után néhány fejezetben gyorsan átsiklik a régi időkön. A költő Zrínyit mindig Zrínyi Mihálynak nevezi. Eposáról azt mondja több helyes meg-

jegyzés mellett, hogy nincs benne «mérséklet» (moderation). Nem értjük e kifogást. Azonkívül «old Zrínyi» pompás ballada-tárgy, de nem eposnak való; nagyon hibátlan. A *Zrínyiász* nemzeti jelentőségét Klopstock *Messiásával* s az *Ossiannal* példázza. A magyar irodalmi ébredés (1772) okairól is sajátos nézetei vannak. Egyik fő okaül azt a nagy változást emeli ki, melyet Mária Terézia és II. József intézkedései a jobbgység körül a magyar társadalom szervezetében támasztottak. Ezek következtében számos falusi család telepedett városokba; nőtt a gazdagság s a «comfort», s ezzel nőtt az írók száma is. A falusi nép «influxusa» a városba csak megkönnyítette a kölcsönös actiót és reactiót a természet és ember között, a mi mindig egyik főrugója az irodalomnak(!). S irodalmi párhuzamnak elmondja, hogy a Shakespearet megelőző korban az angol nép is hasonló «structuralis» változáson ment át. (73. lap.) Ez a nagy történeti tény a magyar irodalom újraébredésének legfőbb oka s ha a magyar történetírók erről meg nem emlékeznek, ez talán azért van, mert a dolog annyira világos. — A Kisfaludyakhoz érve, szerzőnk Sándort egy kissé európai értelemben antidemocratavá teszi; a conservatív és reactionárius osztályok harczosává a modern liberalismus ellen. Mintha az európai romantikus iskola híve lett volna valami nemzeti, liberalisabb költészettel szemben. Széchenyiről, a magyar «Lycurgusról» csak futtában emlékezik. Pedig az ő alakjával nagyon jól meg lehetett volna mutatni az angolnak az új Magyarország keletkezését. — Eötvösről, Keményről, Vörösmartyról, Aranyról, Jókairól, mint említettük, szerzőnk bővebben ír. Keményt a magyar Balzacnak mondja s nagyon magasztalja. Csak azt sajnálja, hogy Kemény nem írhatott bourgeois-regényeket, hanem történetieket írt. Szerinte a történettudós kárára volt a költőnek. Különben a Balzac-hasonlóság e könyvben egy kissé elmosottá teszi Kemény alakját. Az ember a czikk szavaiban uszkál mint hullámok közt s nem érez biztos partot lábai alatt. A mily lelkes híve szerzőnk Petőfinek, annyira nem látja Arany jelentőségét költészetünkre. S mellesleg honnan veszi állítását, hogy Petőfi soha sem tetszett amúgy igazában Magyarország «különböző» egyetemeinek s akadémainak? S szerzőnk leczkét tart a «magyar Jingóknak és magyar tanároknak», hogy mennyivel nagyobb Petőfi Aranynál. A mennyire mi tudjuk, a «magyar Jingo» örül, hogy újabb irodalmának két ilyen embere van s esze ágában sincs egyikét a másik rovására kiemelni vagy kicsinyíteni. — Szerző ugyan elismeri Arany nyelv-művészetét, erős költészetét, de szűk

körűnek mondja s olyannak, melynek hatása mindig csekélyebb lesz. S itt szerzőnket, ki a címlapon kiírja, hogy *Az emberi művelődés története, az Újkori történet Atlasa és Görög-római Institutiók* című műveknek is szerzője, sociologiai és a társadalom rétegzetére fordított tanulmányai is segítik. — Mint az 1772-iki újjászületésnél fölfedezte a falusi «influxus» hatását az irodalomra, Aranynál megint fölfedezi, hogy a magyar társadalmi rétegzet változtatásával Arany megmarad a gyermekek öröme, de az érettebb osztályok majd mindinkább elfordulnak tőle. Miért? Mert 1870-ig a magyar társadalom jellemző sajátágát a paraszt s ennek complementuma, a vidéki nemes adja meg; s a bourgeois aránylag jelentéktelen. Arany ennek megfelelően költészetének központjává a parasztot és a falusi nemest teszi. Szűk tárgy, melynek van ugyan sajátos zamatú költészete és «naiveté»-ja, de a magasabb műveltség physikai légkörének nem felel meg. De most már nő a bourgeois eleme s mennél inkább fejlődik, annál hátrább szorul Arany becsülése. Arany paraszt- és kurta- nemes-világa így majd gyermekek öröme lesz, de a jövődő bourgeois azt fogja mondani, hogy Arany «nem tudta a specifikus magyart az európai elemmel egyesíteni». A bourgeois-kisasszony talán még azt is mondhatja: «Piha! Irhaszagot érzek!» — Szegény Arany János megfordulna sírjában, ha meghalának, hogy ő, ki az európai költészet «mélységei fölött» állott, egy kiháló specialis társadalmi osztály specialis ízű költője. Szerzőnk különben ily korlátok közt nagy elismeréssel adózik Aranyinak. Csakhogy költészete típusokban szegény, érzelmekben szűk; női alakjai is inkább «phantasmák», tiszta angyalok vagy ördögök, mint bourgeois-kisasszonyok. — Élő jeleseink közül főleg Jókaiival foglalkozik bővebben szerzőnk. Eleven hódolattal említi, hogy mennyire szívesen olvassák Európában s Angliában. S megint mondja, hogy a magyarok nagy improvisatorok a beszédben. A francia «bon coseur», de improvisator, ki ott helyben s a pillanat hatása alatt rögtönöz újat, mindig újat, bőven s úgy, hogy a képzelmet elfoglalja s magával ragadja: az csak a magyar. S a magyar geniusnak ezt az oldalát Jókai mutatja teljes erejében. Ő a novella Liszt Ferencze. Liszt rhapsodiái hangban kifejezett Jókai-regények s Es-dur concertje Jókai legjobb elbeszélésének zenei photographiája lehetne. De Liszt mellett nem szabad Brahmsot elfelednünk s Jókai mellett — Keményt s az ő irányát. — Azt hisszük, az idegennek az újabb magyar irodalom s tudományos fejlődés sem volna érdektelen. E részben azonban szerzőnk már szófukar s inkább

csak sajátágosan összeállított névjegyzékeket nyújt. Csak Mikszáth-ról szól némileg bővebben. Szerencsésen járt történetíróink közül Fraknói püspök. A kinek halála hírére költik, hosszú életű lesz s Mátyás király s Pázmány története írójáról az van mondva, hogy 1843-ban született, de nem régebben meghalt. A bibliographiában a *Magyar írók élete és munkái* szerzőjeül a fiú áll az apa helyett. De van még több hibás adat is a könyvben.

Az előttünk fekvő irodalomtörténet elég ügyes tollal, eleven szóbőséggel írt munka, de szellemi életünknek hű és tanulságos képét éppen nem nyújtja. Nincs okunk megköszönni Reich úr buzgóságát.

L. k.

Új magyar könyvek.

Aldásy Antal dr. Pázmány Péter élete. (Magyar Könyvtár. 63. füz.) Buda-Pest, 1898. Lampel R. (16-r. 67 l.) 15 kr.

Asbóth János társadalom-politikai beszédei. Buda-Pest, 1898. Sz. Gellért ny. (8-r. XXIV, 640 l.) 5 frt.

Concha Győző. Emlékbeszéd Gneist Rudolf külső tag fölött. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. IX. köt. 7. sz.) Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 45 l.) 40 kr.

Crawford W. Elérhetetlen szerelem. Angol regény. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 389 l.) 3 frt.

Dely Mátyás. Sertéstenyésztés. Saját tapasztalatai nyomán. 3. átdolgozott kiadás. (Falusi Könyvtár. 6. füz.) Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 118 l.) 50 kr.

Demkó Kálmán. Lócse története. I. köt. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész. Kassa, 1898. Maurer t. (8-r. 516 l.) 3 frt.

Dittrich József. Telekkönyvi káté. Kézikönyv a telekkönyvi ismeretek alapos, gyors és könnyű elsajátítására. Lugos, 1898. (8-r. 262 l.) 2 frt 50 kr.

Endrődi Géza. Magyarország rendőrsége az államosítás előtt. Gyula, 1898. Dobay J. (8-r. 220 l.) 2 frt.

Falk Miksa. Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések. (Magyar Könyvtár. 64. füz.) Buda-Pest, 1898. Lampel R. (16-r. 50 l.) 15 kr.

Gárdonyi Géza. Az én falum. Egy tanító följegyzései márcziustól deczemberig. (Legjobb könyvek. II. évf. 3. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády-testv. (8-r. 170 l.) 50 kr.

Glückmann Károly. Az osztrák-magyar monarchia hadainak szervezete. «Das Heerwesen der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie» cz. műve után ford. Vághó Ignác. Buda-Pest, 1898. Pallas. (8-r. 556 l.) 2 frt 88 kr.

Haggard Rider. Ismeretlen ország. Regény. Ford. Sándor Tivadar. II. köt. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 18. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 148 l.) 50 kr.

Horváth János dr. Mezőgazdasági munkaviszonyaink és az 1898. II. cz. (Magyar Jogászegyleti értekezések 148. sz.) Buda-Pest, 1898. Pfeifer. (8-r. 46 l.) 30 kr.

Horváth János dr. Az 1722/23. I., II., III. törvényczikkek által elfogadott *pragmatica sanctio* lényege és annak helyzete a magyar közjogban. Márkus Dezső, Polner Ödön és Concha Győző felszólalásaival. (Magyar Jogászegyleti értekezések 146.) Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 145 l.) 60 kr.

Horváth Károly. Tollrajzok. III. kötet. Kassa, 1898. Forster. (8-r. 264 l.)

Hradzsky József. A szepesi tíz-lándsások széke, vagy a «kisvármegye» története. Kassa, 1898. Maurer t. (8-r. 226 l.) 1 frt 50 kr.

Jókai Mór. Helvila. Dráma 5 felvonás. (Magyar Könyvtár 58—59. füz.) Buda-Pest, 1898. Lampel R. (16-r. 110 l.) 30 kr.

Joyau Károly Anatolius. Aquinói szent Tamás életrajza. Francziából ford. és számos okirattal bővítette Szabó Sadocus. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. XX, 295 l.) 2 frt 40 kr.

Kandra Kabos. A váradi regestrum. Értelmezi —. Buda-Pest, 1898. sz. István-társ. (8-r. XXXII, 519 l.)

Károly János. Fejérvármegye története. II. kötet. Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére kiadja Fejérvármegye közönsége. Székesfejérvár, 1898. (8-r. XXI, 717 l.)

Kőrösi József dr. Budapest főváros az 1891-ik évben. A nép-leírás és népszámlálás eredményei. III. kötet. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. VIII, 230, 162 l.) 2 frt 50 kr.

—. Budapest székes főváros halandósága az 1886—1890-diki évben és annak okai. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. X, 131, 208 l.) 3 forint.

—. Az 1896. évi november hó 15-én tartott népszézeírás eredményei. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 57 l.) 75 kr.

—. Az 1885—1895. évi Budapesti építkezések. Egy grafikus rajzzal. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 70 l.) 75 kr.

Kis épületek albuma, nemzetközi. A kisebb városok és vidékek részére kiszámított lakó- és üzletházak, községi házak, munkás-lakások, parasztházak és istállók stb. mindenféle homlokzattal,

alapszemponttal, bevágásokkal és részletekkel ellátott egyszerű tervezetek gyűjteménye. Gyakorlati építő- és kőművesmesterek által Osztrák-Magyarország és Németország minden vidékéről beszületett tervek szerint. Buda-Pest, 1898. Keil J. (2-r. 144 tábla.) 42 frt.

Lévy Béla dr. A magyar szabadalmi jog rendszere. Buda-Pest, 1898. Politzer Zs. (8-r. 144 l.) 1 frt 60 kr.

Mátyás Flórián. A magyarok első hadjáratai Európában. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. köt. 9. sz.) Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 30 l.) 30 kr.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (16-r.)

1065—66. sz. *Sudermann Hermann.* Rejtett boldogság. Színmű 3 felv. Ford. Prém József. (91 l.) 20 kr.

1067. • *Coppée Ferencz* költeményeiből. Francziából ford. Bogdánffy Lajos (53 l.) 10 kr.

1068—69. • *Echegaray József.* Őrült-e vagy szent? Spanyolból ford. Huszár Vilmos. (116 l.) 20 kr.

1070. • *Heyse Pál.* A szellő. Elbeszélés. Németből fordította Szikrai Odo. (49 l.) 10 kr.

1071. • *Kuthy Lajos.* Egy iskolai kaland. Elbeszélés. (46 l.) 10 kr.

1072—75. • *Uchard Mario.* Berthier Joconda. Regény. Francziából ford. Molnár Gyula. (221 l.) 40 kr.

Orbán Lajos. Legújabb vallásos költészetünk. Keszthely, 1898. Sujánszky. (8-r. 91 l.) 80 kr.

Raffay Ferencz. Házassági perrendtartás. Buda-Pest, 1898. Politzer Zs. (8-r. 112 l.) 1 frt 20 kr.

Reiner János. Jogi dolgozatok. Buda-Pest, 1898. Pfeiffer F. (8-r. 174 l.)

Rodrigues Ottolengui. Dilettáns gonosztevő. Amerikai regény. II. kötet. Legjobb könyvek. II. évf. 5 köt. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 172 l.) 50 kr.

Somogyi Henrik. Érték átszámítási táblázatok. Frank, márka, rubel és aranyforint átszámítására koronaértékre és viszont. A változó árfolyamok figyelembevételével. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 108 l.) 2 frt.

Sváby Frigyes. A Lengyelországnak elzalogosított XIII. szepesi város története. Kassa, 1898. Maurer A. (8-r. 344 l.) 2 frt 50 kr.

Szentkláray Jenő dr. A csanád-egyházmezei plébániák története. I. köt. Temesvár, 1898. Egyházm. ny. (8-r. XIX, 740 l.)

Tetőtleni A. és Feles S. Az ausztriai általános polgári törvénykönyv commentárja 2. kiad. Buda-Pest, 1898. Politzer Zs. (8-r. 112 l.) 3 frt 20 kr.

Tolnavármegye története. Kiadja a vármegye közönsége. I. rész. Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Irta Wosinski Mór. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 1055 l.)

Tóth Mike. Középeurópai műépítmények. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 428 l.) 1 frt 50 kr.

Vári Rezső dr. Bölcs Leó császárnak «a hadi taktikáról» szóló munkája. Kútfőtanulmány. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. köt. 10. sz.) Buda-Pest, 1898. Akadémia (8-r. 82, 2 l.) 80 kr.

Wolfsgruber Czelesztin dr. Karolina Auguszta, az «anyacsászárné», Magyarország koronás királynéja. Magyarra áttette: dr. Szentgyörgyi Jordán Károly. Szatmár, 1898. Pázmány-sajtó. (8-r. XVIII. 358 l.)

A HÁROM GÖRÖG TRAGIKUS.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

III.

EURIPIDES.

(480?—406.)

Az antik philologia történeti érzék s pszichológiai tapintat nélkül egy csomó adomát, pletykát, ráfogást gyűjtött egybe Euripidesről. Késpénznek vette a vígjátékírók tréfáit, az iskolában járatos adomákat s ezekben juttatta kifejezésre azt az érzését, hogy Euripides különös, kortársaitól sokban elütő ember volt. Mint baglyot a verebek, csiripelték körül ellenségei s azzal a naiv szemtelenséggel, mely e madarakat jellemzi, ott hagyták csőrük nyomát házi életén, alakján, szülein s halála körülményein. A legrégebb s legmegbízhatóbb forrást Philochorus **) szolgáltatta; Euripides élete leírásában s az elszórt megjegyzésekben a rá visszavezethető adatokat kell fölkeresnünk. A többieknél jó az óvatosság: vagy ráfogások, vagy Euripides műveiből levont hamis következtetések. Születése éve sem egész bizonyos; mint a legtöbb V. századbéli emberénél, Euripidesénél is számítás és combinatio játszott közbe. Némelyek 480-ra, a salamisi csata évére teszik születését s így némileg viszonyba hozzák Sophoclessel, ki akkor az

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 262. és 263. füzetében.

**) V. ö. Willamovitz. *Heracles*. I. k. Philochorus Kr. e. 300 körül élt athénei történetíró.

ifjak győzelmi tánczát vezette; mások 484-re, arra az évre, melyben Aeschylus első győzelmét aratta. Anyja Kleito volt, egy előkelő nemesi család leánya; atyja Mnesarchos vagy Mnesarchides, ki ha nem is nemes, de tekintélyes házból származott, mert része volt Apollo cultusában Phlyában, a Hymettus keleti oldalán fekvő községben. Úgy látszik, jobbára salamisi birtokán tartózkodott s itt született Euripides is. Későbbi utazóknak mutatták azt a sziklabarlangot, kilátással a tengerre, hová Euripides elvonúlt, ha darabjait írta. Nehezen az igazit mutatták, mert a Philochorusra hivatkozó római író a saját tapasztalása után tætra és horrida speluncá-nak nevezi; ez az utazók barlangja is csak olyan hiteles volt, mint ma a Wallenstein vérnyoma Pilsenben, vagy az Archimedes sírja Syracusában. Adoma számba megy, melynek magvarázata itt messzire vezetne, hogy atyja először athletának nevelte, s talán egy hasonló nevű festő képe nyomán támadt az az adat, hogy festő akart lenni. Egyáltalában ifjúkori fejlődéséről nem tudunk semmit. Az az egy dolog már művei után is bizonyos, hogy más légkörben nőtt fel, mint két előde. Ezekben a görög egységes nemzeti érzés, a mint a persa háborúk alatt kifejlett, sokkal erősebb, mint ő benne. Euripides inkább particularista; kizárólagos athenei, ki Spártát erősen gyűlöli s mindenütt Athen fölényét hirdeti a versenyző görög államok fölött. A legjellemzőbb, a mit életéről tudunk, hogy szerette a könyveket s hogy az elsők egyike, kinek tekintélyesebb könyvtára volt. Ez a körülmény is mutatja, hogy kedvező anyagi viszonyok között élhetett s a szülők csődjéről, szegénységéről való híresztelések alaptalanok. Anyagi gondoktól menten élt az elmélkedésnek s költészetének. Az ő műveiben nyilatkozik meg először a görög költők közt egyénibb hangon a független, elvonúlt élet dicsérete s az elmélkedés gyönyörűsége. A mi ezenkívül magánéletére vonatkozik, alig egyéb, mint pletyka és ráfogás. Családi viszonyai képét a vígjáték-írók kemény tréfái egészen eltorzították. Ők hozzák föl, hogy anyja zöldségkőfa volt s családja vevőit; atyja pedig bukott szatócs. Euripidesnek volt egy neje: Melito, kitől három gyermeke maradt, kik közül a hasonló nevű Euripides atyja halála után a *Bacchans* nőket és az aulisi *Iphigeniát* hozta színre Athenben. A vígjáték Melito alakját megkettőztette; két feleséget adott Euripidesnek és az egyiket jellemzőn Choirilének (malaczká) ne-

vezte. Vigjátéki lelemény Euripides, a megcsalt férj is. Nem tudja, mit tegyen kikapós nejeivel: egyikök szolgájával, Kephisophonnal csalta meg, ki különben Euripidest — irigyei mondása szerint — tragédiái írásában is segítette; a második feleség aztán jobbat sem tehet, mint hogy utánozza az elsőt. Aristophanes a *Nők ünnepé*-ben (Thesmophoriazusák) (411.) még semmit sem tud e dolgokról; *) úgy látszik, későbbi keletűek. Eredetüket Euripides költészetének félreértésében vagy tudatos félremagyarázásában kell keresnünk. Euripides egész sorát hozza színpadra az olyan női alakoknak, minők-ről eddig a görög költészet nem tudott. Szenvedélyes, bűnös nők, vagy eszményi, odaadó, önfeláldozó, nemes alakok, kiket oly pszichológiai szeretettel s oly finom különbségekkel rajzol, hogy első pillanatra meglátszik, mennyire érdekelte költészetét a női lélek s azok az összeütközések, melyek a két nem viszonyából fakadnak. De van aztán sok általános megjegyzése, hol a régi elegikusok, vagy iambographusok módjára a nők megbízhatatlanságáról, hűtlenségéről, szűk elméjéről stb. beszél. Ezeket kapták föl a komikusok, a grammatikusok s csináltak Euripideseből, ki a görög költészetben a nőt tulajdonkép fölfedezte, nőgyűlölőt. S hogy ezt indokolhassák, megcsalt férjjé tették s állítottak oldala mellé egy Choirilét.

Euripides nem igen vett tevékeny részt a nyilvános életben; de idejében teljesen visszavonulni még sem lehetett. Így halljuk, hogy viselnie kellett egy liturgia terhét s Magnesia proxenosa volt: olyan consulféle hivatal, mely némi politikai tevékenységgel is járhatott. Volt idő, mikor hazaszeretete irányzatos költővé tette: dicsóiti Athen demokratikus szabadságát; ajánlja a Spártával való békét s üdvözli Alcibiadest, mint hazája reményét. 419-ben, mikor Alcibiades oly nagy pompával jelen meg az olympiai játékokon, győzelmeire ő írja meg az utolsó pindarosi ódát. De később Euripides mindinkább elidegenedik a politikai viszonyoktól; meghasonlik az embe-
rekkel s élte végén elmenekül Athenből Macedoniába, Archelaus udvarába, a hol a király származását magasztaló drámán kívül egyik legszebb művét is megírja. A zsarnok **) műzsa-

*) Csak a későbbi *Békákban* van rá egy gyöngö cizélzás.

**) Platon véleményét Archelausról ismerjük a *Gorgiasából*.

kedvelő, de barbár vadsággal vegyes udvarában találja költőtársát Agathont, Timotheust, a zenészt, s valószínűleg Thueydidest, a történetírót is. Rövid másfél év után azonban meghal (406) és sírja késő időig a vidék nevezetessége maradt. Haláláról megint rémítő mesélnek. Némelyek szerint ráuszított vadászkutyák tépték szét; mások szerint feldühödött asszonyok. Ezt a mesét is alighanem valami félreértésből szötte ki ostoba tudákoság. Aristophanes legalább a *Békákban* (405-ben), hol Dionysius leszáll az alvilágba, hogy az egy éve meghalt Euripidest magával fölhozza, semmi különöst nem tud ennek utolsó perczeiről. Ez a hallgatás a mi esetünkben erős bizonyíték a később keletkezett kalandos hírek ellen.

A régiek Euripidest korának majd minden előkelő bölcsével s sophistájával érintkezésbe hozzák. Annyi bizonyos, hogy ismerte a sophista-tanokat; de azért nem szükség minden mondását valami külső forrásra visszavezetnünk. A legtöbb igazságot megtalálhatta maga is az embereket figyelő s a szenvedélyeket utánaérező költő. A Socratessel való barátságát bátran mellőzhetjük; több az ellentét a kettő közt, mint a hasonlóság.*) Tragédiáinak több helye azonban valószínűleg Anaxagorasra vonatkozik; Protagoras hatása pedig abban a rhetori művészetben is mutatkozik, a mint Euripides darabjai jeleneteiben a drámai ellenfeleket szócsatára egymással szembe állítja. Mint elődei, Euripides is sok darabot írt; a régiek szerint 23 tetralogiát, azaz 92 drámát; az alexandriaiak már csak 67 tragédiát s hét satyrjátékot ismertek. Ebből ránk a kétes *Rhesust* leszámítva, tizenhét tragédia s egy satyrjáték (*Cyclops*) maradt.

Euripides a görög irodalomnak egyik legsajátságosabb alakja. Merítettek belőle a későbbi görög írók, a rómaiak s kereszttyén bölcssek; egyik forrása az újabb classikus drámának is; teremtett alakokat, melyek élni fognak, a míg mai műveltségünk el nem vész: s mindamellet még ma sincs megegyezés műveinek méltatásában. Ez azt mutatja, hogy Euripides

*) Oly természetes, hogy mikor Euripides lesz a legolvasottabb tragikus, összehozzák a leghíresebb költőt a leghíresebb bölcsessel. Innen csak egy lépés azt állítani, hogy Socrates is segítette Euripidest darabjai írásánál, vagy hogy csak akkor ment színházba, ha Euripidest játszották.

nagyon sokoldalú egyéniség s művészetének szövege bonyolultabb s nyugtalanabb elemekből alakul, mint Aeschylus és Sophocles költészete. S mutatja még azt is, hogy mögötte oly problémák rejlenek, melyek ma is érdeklik a művészetet és életet. Föllépésén, mint Aristophanesből látjuk, azonnal megéreztek a kortársak, hogy új hang, új lélek szól a tragédiáiból. Aristophanes azonban csak gúnyolódik; de szemtelen jó kedve, pártos, vaskos habotája mégsem olyan igazságtalan Euripides iránt, mint sok későbbi, összehúzott szemöldökű ítélet, mely az antik eszménynek valami elvont meghatározása után indulva komolyan Euripides bűnei rovására írta a pártos vigjátékiró tréfáit.

Aristophanes a komikus joga szerint, először is feje tetejére állítja az igazságot. Euripides egy új nemzedék költője, új irányzatok kifejezője, de ez új irányzatokat nem ő teremti, inkább csak hatások alatt áll. Aristophanes azonban egyenesen megfordítja a dolgot; az okozatot okká teszi s Euripidest csapja, vágja azért, mert Marathon nemzedéke megváltozott s a hat láb magas, «hétbikabőrharagú» hősök helyébe közpályakerülők, piaczon forgó ravaszok, oltári bohócok, jogi firkászok, nép majmai léptek. Nem kellene ezeknek a régi istenek, nem kell az önérdeket zabolázó erkölcsi érzés: e helyett piaczi feleselésre, szömesterkedésre, tett helyett hiú bölcseségre vágynak s hamisan mérik az élet értékét. S Aristophanes ezért megint csak Euripidest okozza; mert elfordul a régi istenektől s helyettök csak a «maga sajátjait», «új veretűeket, a sophisták széllél-béllél istenségeit» imádja. S a milyenek istenei, olyanok hősei. Aeschylusé félistenek, szárnyas beszédűek; nagy sisakúak, fényes vértűek, kik diadalmat hirdetnek és istenek félelmét: Euripideséi azonban tele vannak Aphroditével, rima Phædrák, Stheneboeák, hitvány koldusok, jajgató rongyalakok, kis versikemondók, szájas vitakozók, kik a mindennapi élet érzéseit viszik a tragédiába; ösztönöket, okoskodást, minőket úton-útfélen tapasztalhat s az agorán hallhat az ember. S a hősöknek megfelel a forma: a sima nyelvű beszéd; a kardalok komoly egyszerű pompája helyett az érzéscsiklandó magándal, fülbemászó ének, melyben Euripides minden «lebújdalt» összehord, «káriai dudolást s Meletos bor-sírató és tánczdalát».

Aristophanes e torzító tükrében látta soká Euripidest a

kritika; vallási frivolitást vetett szemére, a tragédia lealacsonyítását, az epos és monda alakjainak köznapivá sülyesztését, a forma megrontását stb. Egy pártember s talán irigykedő collega csüfolkodó itéletére támaszkodva, nem akarta észrevenni azt az érdekes problémát, mely abban nyilatkozik, hogyan küzd meg a költő magasabb erkölcsi érzéke a műveltek tudatában roskadozó néphittel; hogyan hajtják rá a megváltozott közviszonyok, hogy hősi, egyoldalú, erős, egyszerű szenvedélyek helyett tudatosabb, elemzettebb, az élet valóságának megfelelőbb érzelmeket rajzoljon s hogyan változtatja meg mindez szükségkép az elődök szigorúbb formáját, a mese dramatizálását, a hatások módját, a kifejezést s a tragédia dionysosi természetét.

Vannak ismét, kik az ellenkező végletre hajlanak: túlságosan mai emberré teszik Euripidest, s hogy a legújabb vignetete-t ragaszthassák reá, költészete némely helyén Ibsent emlegetnek.*) Ízléstelen túlzás, melytől tartózkodnunk kell; mert Euripides csak annyiban áll közel hozzánk, hogy bizonyos analogia van az ő helyzete s művészetünk mai állapota közt. Akkor is kérdésbe tettek sokat, a mi régen közmeggyőződés volt; éles ellentét fejlődött a hagyomány és a gondolkodás világa, a régi hit s az új meggyőződés közt s a kételkedés vagy a maga bizonyosságának örülő gondolkodás élesebben látóvá, bonczolgotóbbá tette az elmét; a közhit s közigazság egysége számtalan egyéni nézet parányaira hullott szét s szétfoszlott az epos eszményibb világa is s hősei lelkében ugyanazon indítékokat keresték, a melyek az életben vezetik az emberek tömegét. Ennek mind nyoma van Euripides költészetében s ezért oly ingerlő ma is, hogy szinte egyénibb érdeklődéssel fordulunk feléje, mint elődeihez.**)

Szeretném, ha minden egyes darabját s főleg az ismeretlenebbeket beszéltethetném Euripidesről; de összebb kell szo-

*) Így tesz Murray, a görög irodalom legújabb angol történetírója. Ibsent és Tolstóit emlegeti.

***) E részben a philológiának is egy régi adósságát kell még lerónia. Olyan kitünő commentáros kiadása Euripidesnek még nincs, mint például Sophoclesnek (Jebb). Csak néhány egyes darabja van szépen földolgozva. Willamovitz *Heraclese* fényes philologiai tett; s igen jó tanítványának Bruhn-nak taurisi *Iphigeniája* és *Bacchansai*.

rítani fejtegetésünket s legfőlebb néhány példát vehetünk belőlök, hogy költészetének főbb vonásait föltűntethessük. Nyissunk föl taláalomra egy darabját, egyet a kevésbbé olvasottak közül, az úgynevezett gyöngék sorából, például *A trójai nőket*. (415 Kr. e.) Drámai tartalma belefér Schiller egy költeményének (Siegessäge) egyik versszakába, mely elmondja, a mint a trójai nők hosszú sora fölvonúl, jajgatva, fölbontott hajjal, mellüket tépve, siratva magok sorsát s országuk romjait. Euripidesben is erről van szó. A görögök indulóban vannak hazafelé. Hajóik már föl vannak szerelve s rakják be a kincseket s a foglyokat. S föltűnik előttünk a tragikai stílus gyászredőiben egymás után a színre lépve Hecabe, Cassandra, Andromache, a fájdalom rémes lázában, kegyetlen sorsukat panaszolva most egyedül, majd fölváltva együtt a karral, míg végre olyan benyomásunk támad, mintha e sok sóhaj sötét felhővé tömörülne s fenyegetve kísérné a görög hajókat a tengeren. Az utolsó pillanatban még a gyermek Astyanaxot, Hektor kis fiát is kiragadják a görögök anyja karjaiból s ledobják egy bástyafalról, hogy Priamus családjából ne maradjon fönn boszuló. Erre kigyulad Trója, hallatszik a falak ropogása s látni a port s füstöt, a mint égnek száll. *) Helena is a foglyok közt van s Menelaos megjelenik a sátoruk előtt, hogy onnan magával vigye a hajóra s a halálba. Ennél a jelenetnél álljunk meg egy kissé, mert érdekes dolgokra tanít. Hajánál fogva hurezolják Helenát Menelaos elé. Nem szeretne meghalni; csak az első percek haragját szeretné túlélni, mert aztán biztos, hogy többé bántódása nem lesz. Mint valami athenei polgár, arra kéri Menelaost, hogy beszéddel védhesse ügyét. Az ő nagy ellenése, Hecabe is jelen van s még unszolja Menelaost: csak hallgasd meg Helenát, majd aztán beszélek én is. S a pathetikus darabba egy törvényszéki jelenet ékelődik be: a chorus az esküdtek, Menelaos a bíró; Helena védelmezi magát, Hecabe pedig a vádló. Képzeltetni, hogy az athenei hallgatóság, melynek sorában sok három obolusos napi bíró ült, mily nagy érdeklődéssel várta, mit tudnak a felek egymás ellen fölhozni. E perczben azonban nem a jelenet formája érdekel, hanem a

*) Mennyi lett e színpadi hatásokból érzékítve, mennyi maradt az olvasó képzelmére: ezt ma nem tudjuk. Mindenesetre a nagyobb munkát nem a díszletek, hanem a nézők naiv fogékonysága végezte.

felek indokai. Mit mond tehát Helena? Néhány körmönfont s ma igen különösen ható okoskodás beszövése mellett védelmének veleje a következő. Nem ő a bűnös, hanem Hecabe. Mert ez szülte Alexandrost (Parist), s Alexandros döntött az istennők versenyében. Ezért lett híve a cyprusi istennő, kísérte őt Spártába s szerezte meg neki Helenát. Helena áldozat, az istenség akaratlan eszköze. Ha büntetni kellene, az istennőt kell büntetni, ki azonban Zeusnál hatalmasabb, mert ha ez uralkodik is többi társa fölött, Aphroditének mégis rabszolgája. A Cypria ellen hiába a küzdelem. Ezt mondja Helena a maga védelmére. S mi is azt mondjuk: igen, ilyen volt Helena régen, mikor valami fénylő istenségből heroinává tette az epos s ha nem is vidám mosolyú többé, de ilyen dæmonikus lény még Aeschylus karénekeiben is. Az epos lebilincselő, aranyhajú szépsége helyett Aeschylusnál mint valami ördögi, földöntúli hatalmú átok tűnik föl, mely bajt, szenvedést, gyilkosságot, romlást hoz az emberiségre: egy erinys, ki az emberi beszámíthatáson kívül esik s minden egyéni büntetésnek fölötte áll. De Euripidesnél már mint vádlott jelenik meg Helena, kinek igazolnia kell magát s félve terjeszti a bíró elé igazolását, melyet az eposból s a régibb tragikusok fölfogásából merit. Ez már első lefokozása a heroinának. S következik most Hecabe vádbeszéde. A magad rosszaságát — mondja Helenának — azzal mentegeted, hogy balgaságot fogsz az istenekre. Állítod, hogy a Cypria maga jött Parissal Spártába? Mily fölfogás! A saját aphrosynédet (balgaságot) nézted Aphroditének, mint a hogy a halandók rendesen szokták. Szemedet elvarázsolta Páris szépsége, a barbár aranyhimes ruha, a spártai szegénység helyett a fénylő trójai arany. Tündökölni akartál Páris házában, hogy a barbarok imádjanak s nem rejtve ülni Spártában Menelaos udvarán, hanem a gyönyörnek élni. S hamis voltál végig, csak magadra gondoltál. Ha Menelaos győzött, kezdetted Párist szidni s dicsőíteni első férjedet; ha a trójaiak kerekedtek felül, Páris ismét édes lett s Menelaos semmi. Ezért halnod kell, mert nem vagy egyéb, mint férjed árulója; s az istennő csak bűnöd czégére. S a pörben a bíró, Menelaos igazat ad Hecabának. S mit tesz Hecabe? Helena alakját teljesen megfosztja eposi fényétől, tragikus végzetességétől, az istenekkel való közösségétől; s elénk állítja, mint egy szépségében elvakult, hiu asszonyt, ki gyönyöreinek

fömláldoz férjet, hazát, a mások boldogságát, életét. Elmés psychológiával szétbonczolja Helenában mindazt, a mit benne az epos isteninek, a korábbi tragédia mystikusnak, végzetesnek tartott. Egy ilyen jelenet, kellőleg olvasva, élénk világosságot vet Euripides helyzetére. Ilyen jelenetről Aeschylus nem is álmodott; Sophocles naivabb művészi lelke pedig elfordult volna tőle. Euripidesnél azonban így áll a dolog: Mint dramatikust a hagyomány, a költői tárgy szüksége még egészen a mondához s ennek hőseihez köti. De ugyanakkor a költő egyszersmind állást foglal ellene, kritikai szellemmel, új psychológiával tekinti; képzelmével benne él s ellene harcol s nem egy tragédiája viseli magán a belső ellentét nyomát. Hogy lehet ezt Euripides művészetének bűneül fölróni? Hogy lehet Euripidest kicsinyleni azért, mert nem oly naiv, mint Sophocles s a görög gondolkodás fejlődésében részt vett? Annak a munkának, melyet a görög elmélkedés és az élet fejlődése az epos világán, a mythoson, az isteneken végbe vitt, végre a tragédiában is meg kellett nyilatkoznia s ez határozza meg Euripides helyzetét a görög szellemi életben. Ezt a helyzetet el kell fogadnunk s nem szabad művésze rovására írunk. Csak azután kérdezhajjuk, milyen Euripidesben a költő? Talált-e ez új alapon költői hatásokat, nyújtott-e eredetit, gazdagította-e a költészetet új érzelmekkel és új alakokkal? Csak Sophocles szempontjából nem szabad őt megitélnünk.

Előbb azonban még egy példát akarok fölhozni, mely annyi sok egyéb közül kézzelfoghatólag bizonyítja, milyen más szemmel nézi Euripides a mondát, mint előzői s mennyire más szellemi életnek ad kifejezést. Euripides többször foglalkozott a thebæi történetekkel. A *Phoeniciai nők*ben egyenesen versenyre kelt Aeschylus darabjával a *Hetekkel* s ezért a mennyire tőle telt, a monda szelleméhez tartotta magát. Van azonban egy másik drámája, a *Könyörgők* (*Ἰκέτιδες*), hol hasonlókép foglalkozik a hét vezér alakjával; de itt szabadon bánik velök, s a maga vagy a nemesebb gondolkodású athenei polgárok szája íze szerint jellemzi őket. Lássuk csak, mennyire elváltak. Az igaz, hogy a darabban posthumus a jellemzésök, mert már nem élnek, hanem «deli természetek összerutítva» ott fekszik Thebæ falai alatt temetetlenül. S gyászban jelennek meg Adrastus s az elesett hősök anyjai s

gyermekai Athenében, hogy megkérjék Theseust, kényszerítse Thebætet a holtak kiadására. Először Theseus anyjához fordulnak, hogy ő is irgalomra bírja fiának szívét. Gyászdalok, anyák siralma, egy dialogus Theseus és Adrastus között, egy érdekes mérközés szóval Theseus és a thebæi hírnök közt, majd egy harczos jelentése, hogy Theseus győzött a thebæiekkel s hozzák a halottakat, végül a temetés Evadne érzékeny epizódjával, melyre még rátérünk: ez a darab tartalma. A temetés közben, a gyászszíralom szünetében szól azután Theseus Adrastoshoz: jellemezd nekem a hét hőst. De e mellett meg nem állhatja Theseus, hogy Aeschylusnak egy dőfést ne adjon. Nem kérdem én — úgymond — ki melyik ellenséggel harczolt s azt sem, hol sebesítette meg az ellenség lándzsája. Mert hiú beszédet mond az, ki a harcz tömkelegében, dárdák esője közben meg akarja figyelni, ki hogy viselkedett. Aeschylus pedig erről beszélt.

Az igazi ellentét közte s Aeschylus között a jellemzésben van, abban a fölfogásban, melyet az Aeschyluséval szembe állít. Csak emlékezzünk Aeschylus hét vezérére! Igaza van Aristophanesnek: hat láb magasak, «dárda-gerelyt, harczy szekernyét lehelők». Lovagok, kiknek egész lelke csak harczy düh s hősiség. S most halljuk Adrastus-Euripidest. Ott van Capaneus. Aeschylusnál várospusztító, ki dühében Zeussal daczol, egy tűzpiros alak. Nos ez a Capaneus szerény a szerencsében; nem büszkébb, mint bármely szegény ember. Kevéssel megelégedett; nem inyencz, a mérték embere s biztos, hű barát. Ott a másik vezér: Eteoclos. Szegény ifjú, philosoph szellemű. Pénzzel kínálta, de soha sem fogadott el aranyat. Senkit sem gyűlölt, csak a közügy prédálóit. Hippomedon gazda volt, földjét művelte, lovakban, vadászatban gyönyörködött. Parthenopæos bevándorlott, de azért nem irigykedett a polgárookra, került a szóvitát; örült, ha népe boldog s a köz baja volt egyetlen bánata stb. Íme mivé lett negyven év után Aeschylus hét tűzlehelő vezére! Csupa polgári erényhős, kik a monda hagyománya után nagy harczosok ugyan, de valójában Euripidesnek athenei kortársai, kik a democratia sodrában élnek egy kissé elvonulva, egy kissé kiemelkedve a tömegből, az egyik a jószágán, a többi a városban, mint a pártokba nem elegyedő, a közjót szerető polgárok, gyakorlati philosophusok. Nincs az a kulturtörténeti fejtegetés, mely élénkebben élénk tüntethetné a meg-

változott életviszonyokat, az új eszményeket, mint a két jellemzés egymás mellé állítása. Aeschylus mögött a heroikus Athen rejlik, a mint kiindul imperiumot teremteni magának egy büszke aristocratiával élén, mely a demokratikus intézmények mellett is kezében tartja a hatalmat. Euripidesnél érezzük, hogy a hősi korszak lejárt; föltűnnek a philosophusok, sophisták; a szintér elejét elfoglaló tömegeből kiválnak egyesek, kiknek külön hitök, más eszméik, egyénibb életök, mélyebb vagy legalább tudatosabb ethikai meggyőződéseik vannak. A gondolat sáppadtságát, az eszmélkedő élet nyomait látni lelkökön.

Szóval Euripidesnek más a hite, más a hangulata, mint az, mely eredetileg a mondában él s melyet Sophocles a művész naiv ösztönével darabjaiban megtestesít. S az attikai vígjátékirótól megtevesztve, ezt még ma is szemére vetik Euripidesnek. Nem mondom, hogy az ellentét nincs néhol befolyással darabjai művészi kerekdedségére; de ma, mikor a színpadon úgy sem élnek és csak könyvdramák: néha ép azáltal érdekelnek; egy nagy szellemi mozgalom páratlan tanúi. Különösen Euripides istenei szenvednek a megváltozott fölfogás következtében. Aeschylus mély vallásos érzése és a közhit istenei közt is megvan már az ellentét: csakhogy ő mintegy önkéntelen átömleszti a maga erős érzését a hagyományos hitbe s személyisége bélyegét nyomja reá. Euripides ethikai s vallásos érzelme azonban már egészen kihüvelyeződött a mythosból s ez jobbára magja vesztett üres burok marad előtte. Míg Aeschylusnál a nemesis trónol a világon s az istenek ennek eszközei vagy végrehajtói; míg Sophoclesnél bizonyos öröklött áhitat s a latolgotást kerülő lelki nyugalom szemet hűny az istenek önzése és kegyetlenkedései előtt: Euripides már bírálja, kiveszi őket darabjai középpontjából; használja, őket, mert a vallásos ünnepi játékokban használnia kell s mert a tragédiának egyetlen képzelhető tárgya a mythos és monda, de a határokra tolja, a darabok végére teszi; alakjaiban tisztán pszichologiai rugókat mozgat, s a görög istenek — deus ex machinává *) lesznek nála, kik nem többé a

* Az istenek ex machina jelennek meg Euripides tizenhét darabja közül tízben (*Andromache*, *Hippolytus*, *Segélykérők*, *Ion*,

jognak, erkölcsnek őrei s világmozgató hatalmak, hanem csak arra valók, hogy néha a darab kuszált pszichológiai csomóját ketté messék,*) vagy hogy a cselekmény kimenetelét az uralgó monda irányába tereljék,**) vagy jóslattal a multhoz kapcsolják a jövőt (***) stb. Így szükségkép conventionalissá válnak Euripidesnél az istenek s darabjai ütőerét másutt kell keresnünk, mint az ő körükben s az ő cselekedeteikben. Szereplésöknek így érdekességet főleg csak az a rejtett polemiád, melyet Euripides ellenök folytat. S mindenütt fölbukkan belőle az az eleven ethikai érzés, mely nem tűri, hogy az emberi önző szenvedélyeket az istenekbe is átvigyék. Nagyon jellemző e részben, a mit Euripides, mint egy második Xenophanes, egyik hősének, Heraclesnek szájába ad:†) «Úgy tartom, az istenek nem keresik tiltott szerelem ágát s egymás kezét béklyóba nem nyügzözik. Egyik sem termett a másik zsarnokául. Mert isten, ha igazán isten, másra nem szorul.††) Csak énekszerzők szerencsétlen beszéde az ilyes». Ehelyett így szólítja meg Euripides az istenséget: «Ki a földet tartod s úr vagy fölötte, bárki légy is nehezen kifürkészhető: Zeus, a természet kényszere vagy az emberekben az ész, hozzád fohászkodom: mert zajtalan nyomon haladva, mindent e jog szerint vezetsz». Ilyféle érzésekből, melyek azonban Euripidesnél nem ritkulnak elvont elméletté, vagy rationalistikus credová, hanem a képzelem hüvelyéből épen csak hogy kipattannak, bírálja aztán s találja hiányosnak a monda isteneit. Ezért beszélnek — hogy annyi sok példa közül néhányat említsek — az *Electra* végén megjelenő Dioscurok Phœbus «oktalan» parancsáról; ezért mondja az isteni testvérpár a kétségbeeső Orestesnek: «Anyád elvette méltó büntetését, de te nem jól cselekedtél s Phœbus sem. Ah! Phœbus — de hallgatók, mert uram ő. Bölcs létére dőre dolgot parancsolt. De

Electra, Taurisi Iphigenia, Helena, Orestes. Valószínűleg: *Aulisi Iphigenia* s a *Bacchans nők*. (A két utóbbi eredeti vége nincs meg.)

*) Pl. *Orestes, Ion*.

***) Pl. *Taurisi Iphigenia, Electra*.

***) Pl. *Könyörgők*. Az *Ionban* politikai berendezést jósol meg az istennő; a *Taurisi Iphigeniában* pedig a brauroni Artemis cultusát.

†) Heracles 1341. s. k.

††) Ezt mondják az *Apostolok cselekedetei* is: οὐδ' ἐπὶ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται δέομενός τις.

belé kell törödnünk». Ezért ad az *Ion*ban Apollónak oly kétes szerepet, hogy ez a darab végén restel megjelenni Kreusa előtt, kit elcsábított, hanem maga helyett testvérét, Pallas Athenét bizza meg, hogy elvágja a csomót.

Ilyen volt Euripides helyzete a mondával és a közhittel szemben s erre nézve következetes is maradt magához első darabjától az utolsóig. Egyénisége egyéb megnyilatkozásait már nehezebb megtalálnunk drámái során. A tragikus álarczat szoroson maga elé tartja s csak néhol van úgy, mintha az álarcz mögül maga a költő beszélne hozzánk. Mindenesetre többet tudhatnánk, ha művei időrendjét biztosan megállapíthatnók s világosabban látnók a vonatkozásokat darabjai s a korabeli események között. Annyi bizonyos, hogy költészete e részben is nagyon változatos; némely darabjában tisztán költői czélt követ: érdekes történetet fon vagy szenvedélyt rajzol; másokban irányzatosabb; itt állást látszik foglalni a napi történet küzdelmeiben, másutt — különösen későbbi műveiben — az elvonulást, a küzdelmek önzését, a békét s a szemlélődő élet előnyeit s boldogságát hirdeti. Mily része van ebben egyéni sorsának, a hosszú tapasztalásnak, a közviszonyok alakulásának, barátai és ellenségei hatásának, ezt már azért is nehéz megmondani Euripidesnél, mert lantján kezdettől fogva több húr van, mint elődeién. A korát is jellemző vonások közül különösen kettőt akarok kiemelni darabjaiból. Az egyik, hogy tudatosabban hangsúlyozza a hazaszeretetet drámáiban, mint elődei. Euripidesen meglátszik, hogy egy későbbi nemzedék embere s hazafiságának más a hangneme, mint Aeschylusnál vagy Sophoclesnél. Aeschylusban a hazafiság általánosabb görög; ha erős benne az athenei érzés, ez nem annyira a többi görög állammal szemben nyilatkozik meg, mint inkább a barbárral szemben. Athen imperiuma azonban elmergesítette a kis államok torzszalkodását s Euripidesben a hazaszeretethek már kizárólagos athenei íze van. Athenei, spartai, argosi, thebæi most távolabb álltak egymástól, mint egy nemzedékkel előbb. Euripidesben különösen Sparta gyűlölete erős. S ha az elégedetlen athenei aristocratia s nem sokára a philosophusok is Sparta felé fordultak minta-államot keresni: Euripides az athenei nép részén áll s a spartai gyűlöletében osztozik vele. Erős személyes érzés szól azon helyekből, hol Sparta megbizhatatlanságáról, önzéséről, kapzsiságáról s asszonyainak ala-

csönységáról beszél. A mint Aeschylus a görög nemzetiség költője a barbárral szemben, úgy Euripides az athenei imperium költője Athen fajrokon ellenségeivel szemben. Csakhogy nem mindig egyenlően nyilatkozik Euripides ez érzése; élte derekán erős a politikai pathosa, de a vég felé nagy változásnak kellett beállania. Egy ideig, mintha lelkesítőleg hatnának reá a politikai események. A *Könyörgők* (420 körül) azon időbe esnek, mikor az Argossal való szövetség napi kérdés volt s Alcibiades a szövetségnek lelkes szószólója. A darab e szövetségnek régi mondai gyökerét mutatja föl s arról is van benne említés, hogy Athennek nemes, ifjú vezérre van szüksége. S igazi atheni büszkeség szól nem egy más darabjából is. De lassankint mintha elfordulna a nyilvános élettől s elégedetlenség fogná el. A *Trójai nőket* (415) abban az időben írja, mikor a siciliai hajóhad végzetes útjára indul. S jellemző, mikor a drámai prologusában Athene arra szólítja föl Poeseidont, hogy e rajta esett sérelem miatt tegye tönkre a tengeren az athenei hajóhadat, mely győzelmi ujongással készül odahagyni Tróját. Mintha ez intés volna s a siciliai vállalat rosszúlását jelentené!

| a
 Ebbe az időszakba esik azután néhány mélyértelmű drámája is, milyen az *Őrjöngő Heracles*, hol az emberi sorsnak olyan megrázó képét adja és sok más nyilatkozata, melyből kitünik, hogy bizalmatlan lesz az állam s a nyilvános szereplés értéke iránt; és a szemlélkedő életnek — *θεορητικός βίος* — lesz dicsérője. E hangulatának egyik jellemző nyilatkozatát a thebæi öregek karénekeiben találhatjuk meg.*) Ha valahol, az öregek szájából itt Euripides beszél. Mintha elröppent ifjúságát sajnálná. Akár nyomorban éljünk, akár szerencsében, mindig a legédesebb kincs a fiatal kor; többet ér, mint Ázsia hatalma, mint aranynyal telt paloták. De a vén kor átok, sulyosabban nehezül vállunkra, mint az Aetna hegye. De azért van ellene menekülés. Az élet bajain, megoldhatatlan ellentétein tülemlkedve, a múzsák és charisok társaságában akar élni Euripides. Nem élet a múzsátlan: azért koszorúval övezi halántékát s mint öreg énekes is Mnemosynét dicséri — mindvégig. Ugyanaz a hangulat, melyet más szóval Arany fejezett ki:

*) *Őrjöngő Heracles*.

A lantot, a lantot
 Szorítsd kebeledhez,
 Ha jó a halál...

S csakugyan öreg korában, mikor a komédiáírók s ellenégei csipkedték, írta néhány regényes szövetű darabját, mint például a *Helenát* *) s két oly művét, minő a *Bacchans nők* és az aulisi *Iphigenia*.

Patriotismusán és későbbi magába vonulásán kívül a korára valló másik vonás az, hogy az atheneiek vitatkozási hajlamát sokkal erősebben beléviszi műveibe, mint elődei. Ez a rhetori hajlam eredeti módon vegyül a költő érzékeny, lyrai bőséget s szenvedélyes megindultságot kereső képzelmével. Látszik, hogy divattá vált a vitatkozás; sőt többé, mint divattá: életszükséglet lett; ez az iskola, melyben az athenei finom ész, philosophia és műveltség nagygyá nőtt. Euripides darabjai is tükrözik ezt az állapotot, s teljesen idegen szempontból s történeti érzék híjával ítél ma az, ki ezért a költőnek gáncsot vet. Már Homerosnál beszédet tartanak egymásnak a hősök, mielőtt összecsapnának; Euripidesnél ez a szokás valódi rhetori szóharcczá fejlődik a drámai ellenfelek közt. Ő az, ki mint Protagoras tanítványa, az *αντιλέγειν* művészetét teljes virágára hozza a költészetben. Majdnem minden darabjában van egy nagy jelenet — a francia *scène à faire*nek nevezné, — melyben a szereplők logikai tagoltsággal, a bevezetés, kifejtés, következtetés stb. schemája szerint védik egymás ellenében a magok igazát.***) Szemben állnak

*) A *Helena* azért is érdekes, mert mutatja, mennyire játszik Euripides az epos hagyományaival s csak tárgyat keres benne jó színdarabra. Helena történetét benne Stesichorus után indulva tárgyalja. Helena ártatlan; míg a háború dühöng Trója előtt, őt Hermes Egyiptomba ragadta Proteus királyhoz. Paris csak egy «felhőbábot» vitt el magával, egy phantomot, s ilyen phantomért küzdenek a görögök. Mikor azután Menelaus visszatér s útjában Egyiptomba sodortatik, a phantom eltűnik s ő megtalálja hű nejét.

**) A prologusokban, melyeket mint Euripides újításait említenek s gáncsolnak, alighanem hasonlókép a rhetorikai szellem hatását láthatjuk. A beszéd tagolása a rhetorika művészetében: a drámában is az egyes részek élesebb tagolására vezetett. Innen Euripidesnél az epikai bevezető darabjaiba, a mely különben is a tragédia antik szerkesztésével jól megfér. Ha nem a mai drámai technika szempontjából ité-

egymással, mint Aristophanes *Békkáiban* az Igaz és a Hamis Beszéd. A kar ilyenkor jobbra szótlan, de nagyon kíváncsi. Előre örül a szócsatának s rendesen mind a két felet megdicséri, hogy ügyesen beszélt. S a mint Thucydidesnél bámuljuk és szinte már sokaljuk azt a lelki érintetlenséget és nyugalmat, melylyel a harczos pártok ellentétes okoskodásait föl-sorolja: úgy a drámaköltőnél is megtaláljuk az athenei vonást. Gyakran hamarjában nem tudni, tulajdonkép kinek részén is áll a költő s a nézetét a vitatkozó felek okainak egybevetéséből kell kiokoskodnunk. Ha egy kissé megotthonosodtunk már Euripidesben s idegenszerűségei illuziónkat többé nem zavarják: még ma is érdeklünk a retorikai fegyverekkel vívott szóharcokat. Mily élvezője s bírálója lehetett az ily jeleneteknek az athenei ember, ki az agorán, egyáltalában a nyilvános életben mindenütt a szó hatalmát tanulta ismerni!

De a philosophus és rhetor csak töredéke Euripidesnek, a költőnek. Ha elég művészi fogékonyságunk van s hajlékony elmével végigtekintünk művei során: az első pillanatban szinte zavarba jövünk, annyi új, annyi különböző hatást találunk bennök. Euripides művészetében van valami proteusszerű. Ha veszt is nála az antik tragédia Aeschylus fonségéből s Sophocles arányos szépségéből: e hiány fejében új alakokat terem, leleményes, gazdagabb szálú mesét sző s lyrai hevét, erős szenvedélyességét veti latba. S ha gazdagon buggyanó, pillanatnyi lankadás után mindig szárnyat bontó költői erejét megéreztük: szinte hihetetlennek látszik, mennyi igazságtalan ítélet kering Euripidesről a philologusok között. Ennek különösen két oka van. Az egyik, hogy egyes darabjai után itélik meg, pedig Euripides iránt csak akkor leszünk igazságosak, ha azt a művészi fáradhatatlanságot méltányoljuk, melylyel mindig új hatásokat keres, modort változtat, reflexiót s érzelmet különbözőleg vegyít, régi helyzetekben új fordulatokat teremt, sokszor kitünő, egységes mesét sző, másszor szűk drámai alapon lyrai symphoniákat rendez vagy szenvedélyes jeleneteket rögtönöz. Ha például a *Medeát*, *Helenát*, a taurisi

lünk: az ellene felhozott kifogásoknak nincsen jogosultsága. S a hol Euripides a mondát kevésbé ismert részeiben dolgozza föl: ez a tájékoztató egyenesen szükséges is.

Iphigeniát, a Phoeníciai nőket s a Trójai nőket egymás mellé tesszük, nagyon érzéketlennek kellene lennünk, ha költői tehetségének sokoldalúsága meg nem lep. Az egyik (*Medea*) — mai értelemben is — szigorú következetességű tragédia egységes cselekménnyel és hatalmas szenvedélyű hőssel; a másik (*Helena*) romantikus mese, mint a hogy az *Alcestis* hangulata egy régi korbéli idyllé; a harmadik (*Iphigénia*) egy érdekes drámai helyzet mesteri kiaknázása; a negyedik (*Phoeníciai nők*) tragikus történetek egymásra tornyosítása, melyben három tragédia anyaga rejlik; az utolsó pedig (*Trójai nők*) ellentétben a kettős cselekményű drámákkal (*Hippolytos, Andromache, Hecabe, Heraclidák* stb.) tulajdonképi cselekmény nélkül csak a szerencsétlen sors és végső szenvedés éneke stb. Ki fog ily eleven szellemmel szemben egyenetlenségeiből hímet varrni arra, hogy kicsinyítse Euripides költői becsét? Ha nem vagyunk pedánsak, Euripides ez egyenetlenségei csak új érdeket adnak alakjának. Mutatják benne — Gøthe okos szavával — a gyakorlatias színházi embert is, a ki közönségét megfigyeli s minden oldalról hatni akar rá; s azt a nyugtalan teremő kedvet és készséget, melylyel a keze ügyébe kerülő tárgyat megragadja, hogy hatást fejtsen ki belőle, mint tüzet a kovából. Ezt nem látják a philologusok Euripidesben, kik benne csak a bölcslet nézik s a görög tragikusokban csak eszmékben élő elvont alakokat akarnak látni. Ez a nyugtalan tűz Euripidesnél, Aeschylus és Sophocles művészi biztos nyugalomával szemben, szinte modern hatást tesz. Megvallom, ilyen eleven erővel szemben a kritikai redők nincsenek ijesztő benyomással, sőt ellenkezőleg. Különösen, ha nyomára jutunk, honnan támad a kritikai ráncz. S itt megtaláljuk Euripides kicsinylésének második okát.

Az ő megítélésénél philosophikus elméletből indulnak ki: Aristotelesnek késői, a tragédia tengése idejében támadt meghatározásából, hogy minőnek «kell» lennie egy jó tragédiának. Azonkívül hatással van megítélésére az újabb, shakespearei dráma is. Mi lesz ily szempont mellett egyáltalában a görög tragédiából? Az *Agamemnon*, az *Oedipus*, az *Antigone*, *Medea*, *Phaedra* megmarad tragédiának. De már a *Trachisi nők*, a *Philoctetes* s — mert most főleg ez érdekel — Euripides annyi sok darabja semmiképen sem gyűjthető e fogalom alá. Ezek tehát nem tragédiák? A mai értelemben kétségkívül

nem ; de a kortársaknál, a görögöknél épen olyan kétségkívül azok. Szabad-e tehát ezekre a tragikai megsemmisülés, a bűn és bűnhődés, az erkölcsi alapeszme stb. mértékét alkalmazni? Pedig alkalmazzák s e miatt szenved Euripides is. Igazságtalan, mert nem ide illő mérték. Mikor a görög tragédia keletkezett, nem volt még elmélet s a költőknél nem volt a mai értelmű tragédiára tudatos törekvés. Csak a tárgya volt adva : a monda ; s a költő előtt csak egy föladat lebegett : hogy minél érdekesebbé tegye a mondát s alakokat állítson oda, kiknek sorsa, szerencséje, szerencsétlensége érdekeljen s érdekeljen nem épen ethikai vagy tragikai szempontból, hanem a monda kedvelő közönség naivabb szempontjából. A dionysusi játék természete hozta magával, hogy ez az istenek közbelépésével ünnepies, komoly, emelkedettebb formában történjék. A tragédiától csak ezt a komoly, ünnepi formát követelték, de a mai értelemben vett tragikumot nem. Ha Aeschylusnál megvan, ez a költő lelkének megnyilatkozása, de nem a fejlődő műfaj elengedhetetlen követelése, sőt egyáltalában nem is követelése ; s ha Sophocles és Euripides némely darabjában megvan — noha itt sem teljesen a mai fölfogás értelmében — ez megint a földolgozott tárgy és mondai részlet természetéből magyarázható, nem pedig a műfaj követelményéből. Nincs más mód : vagy azt mondjuk, hogy csak öt, hat igazi tragédiájok volt a görögöknek ; vagy be kell vallanunk, hogy a tragédia mai meghatározását, mely a vígjáték, színmű elkülönítésével egy szűkebb körű műfaj meghatározásává alakult, a görög tragédiára egészében nem alkalmazhatjuk. Arra sem lesz szükségtelen ügyelnünk, hogy tulajdonképen a tragédia szó azonossága téveszt meg bennünket. A görögnél a tragédia dionysosi játék, mely naivul fejlődött a cultusból s célja volt a monda egy darabját komoly, ünnepi módon karénnal s egyes alakok felléptével megjeleníteni. Hogy a megjelenítésben tragikumnak is «kellett» lenni : azt mi teszszük hozzá. Keletkezésében s fejlődésében erre semmi logikai kényszer nincsen. Hogy komoly tárgyban tréfás szót használjak, Aeschylus oly kevéssé tudta, hogy tragikumot kell mélyesztenie a mondába, mint a hogy Mr. Jourdain nem tudta, hogy prosát beszél. A dionysosi játékokba tehát belé illett ugyan a tragikai tárgy, de belé illettek Philoctetes története, Iphigenia szerencsés menekülése, az egyiptomi Helena kalandja, Euripides

lyrai jelenetei s szenvedélyes panaszdrámái is. Ha így fogjuk föl a dolgot, nem kell a görög színpadi termékek háromnegyed részét hallgatással mellőznünk vagy félremagyaráznunk s Euripides költői egyéniségét is igazabb színben fogjuk meglátni. A görög tragédia megértésére csak a történeti szempont vezet biztosan, nem pedig egy máshonnan kölcsönzött mérték, ha olyan elméé is, mint Aristoteles, vagy oly költőé, mint Shakespeare.

S most Euripides egyes műveiről is kellene szólanom. Legszivesebben azért tenném, hogy kimutassam, hogy változó tartalom, különböző fajtájú mese s különböző földolgozás mellett is érdekes példája mindegyik az antik drámának, bár néhány mai értelemben vett tragédiát és regényes színművet leszámítva, az egyiket inkább párbeszéddel vegyes oratoriumnak, a másikat szavalással egybekötött operának nevezhetnők inkább, mint mai tragédiának. Ezeknél nem szabad felednünk, hogy hatásuk egyik főeszközét nélkülözzük: a zenét. S ezt különösen Euripidesnél kell latba vetnünk, kinek lyrai monológjain, kardalain legjobban kiérezhető, mennyire énekre, zenére valók. Látszólagos modorosságai is, például gyakori szóismérlései*) a zenei compositio szempontjából ítélendők meg. Ha Aristophanes ezért csúfolja Euripidest, mi nem tudhatjuk, mennyi komoly a gáncsolásban, mennyi nem; mert nem tudjuk, mennyire igazolta a dallam pathosa e látszólagos modorosságot. S különösen mi maiak nem igen lehetünk szigorú bírái, kiket a mai operaszöveg a zene kedvéért hihetetlen szófacsarásokhoz s százszoros szóismérlésekhez szoktatott. Nem kell tehát felednünk, hogy az euripidesi dráma solóinál s kardalainál csak a szövegkönyv van kezünknel. Pedig annyi lyrai gazdagságot találunk bennök, hogy mindannyiszor elfeledjük. S jelességök próbája, hogy tartalmok élénksége, formájok könnyed és mégis szenvedélyes emelkedettsége az itt-ott föltűnő modorosság mellett is gyakran már kicsalja lelkünkől a zenét, ha régen néma is a görög ének s a phryg fuvola hangja.

Azonban bővebben a dolgokra — s mint föntebb említém — az egyes darabokra itt ki nem terjeszkedhetünk. Csak

*) Szóismérlések a kardalokban, mint pl. *φόνια, φόνια δερόμενον; άπάτορ' άπάτορα πότμον; ώλβισαν, ώλβισαν; αἴραν αἴραν* 'Ελένας 'Ελένας stb. s száz más.

arra marad még terünk, hogy futó megjegyzést tegyünk Euripides némely drámai alakjáról. Euripides chorusainak kétharmada nőkből áll s drámaiban is legérdekesebbek a nők. Aeschylus Klytæmnestrája nagy alak s Sophocles Antigonéja eszményi heroina; de azt mondhatnók, hogy a monda földjén járnak s nem közöttünk, idegeik pedig férfi-idegek s nemök sajátságoságát csak itt-ott árulja el beszédük. Már Deianira közelebb áll Euripides költészetéhez; annyira közel áll, hogy világosan mutatja Euripides hatását Sophoclesre.*) Azonban az antik világban a női lélek rajzának csak egy mestere van: Euripides. Annyi különböző alakot mutat be s oly változatosan jellemzi, hogy e részben Shakespeare mellé tehető; legalább Shakespeareig nincs drámairó, ki ebben vele vetekedhetnék. Aristophanes gúnyolódása is világosan mutatja, mennyire érezték már a kortársak, hogy a nők rajzával új elemet hozott Euripides az antik drámába. S ez nemcsak az ő egyéni tette lesz; e mögött az antik élet és erkölcsök változása és átalakulása is rejlik. A mit az angol költő mond: *frailty, thy name is woman* — a görög drámairók közül csak Euripides érzi s ez érzés alapjáról nézi a nő lelkét és varázsát, bűneit és heroismusát. Természetesen a görög ember szemével nézi ő is, ki előtt a nemek egymáshoz való viszonya a természet ösztönén alapszik s nincs átszellemítve vagy romantikus képzelembe burkolva. Erős érzelmet, rontó szenvedélyt rajzol — de csak a nőben, — melynek okát mindig a saját nevének nevezi. A férfi azonban rendesen kimarad a duettből, mert ha a görög dráma ismeri is a gondos, gyöngéd férjet, a hű testvért, a szerető apát: a szerelmes férfi lehetetlen alak marad. Csak később a vígjátékban lesz otthonos. Nők rajzához vonzotta még Euripidest erős lyrismusa s képzelmének egy sentimentális ösztöne, mely gyakran dúslakodik a szertelen fájdalom, az értelmet is elnyomó szenvedély kifejezésében. Erre valók a Cassandrák, Hecabék, Andromachék s szenvedő, siró nőinek egész serege.

Különben egész arcképgyűjteményt lehetne összeállítani Euripides nőalakjaiból s meglepne az a változatos modor,

*) Deianira alakja legalább oly nyomós pszichológiai bizonyíték, hogy e darabjában Sophocles Euripides hatása alatt áll, mint minden többi külső ok együttvéve.

a különböző hangulat s különböző stílus, melyet mutatnak. Hermionében (*Andromache*) Euripides egy spártai asszonyt rajzol s egészen a prózai élet színvonalán mutatja be. Bántja gyermektelen volta (a görög költészetben a nő nagy átká) s dühös férje ágyasára, mert fél, hogy őt ez helyéből kizavarja. El akarja veszteni, megölni, s apja is részére áll, nehogy a családi perpatvarban leánya a rövidebbet húzza. S Hermione kiméretlen, erőszakos, hivalkodik származásával: milyen gazdag asszony, milyen jó szülőktől való, mennyi hozományt hozott magával: a mi a házban van, az mind az övé. Pávaskodik, mint egy nagy ház elkényeztetett, szívtelen gyermeke. Barátnéi jönnek hozzá, kik asszony szokásaként dédelgetik, fokozzák gyöngéit s telebeszélik fülét vetélytársa ellen. S mikor terve nem sikerül s távol levő férje boszújától tart: sir, remeg, meg akarja ölni magát s végre haza szökik atyjához régi kérőjével, Orestessel. A köznapi élet fakó fénye esik itt Menelaos leányára. Egészen más a *Könyörgők*ben Evadne: romantikus háttérrel egy érzékeny opera-alak, ki férjét, Capaneust siratja. Itt benn vagyunk a zenében s a regényes hatásokban. Csak egy jelenete van. Lenn a színen már füstölög a máglya, melyen Capaneusnak, az argosi hét vezér egyikének tetemét Theseus tiszteletből elégetteti. Ez alatt a Demeter temploma fölött emelkedő kiugró sziklacsúcson föltünik Evadne s siratja vesztett boldogságát. S jön öreg atya, hívogatja a szikláról leányát, kinek panaszja, mint a sebzett madaré. Evadne azonban, ünnepi öltönyében «maganak örök dicsőségül» mint egy indus asszony férje máglyájára veti magát a magasból. Nem ily színpadi számítás, sőt utólérhetetlen gyöngédséggel van rajzolva Alcestis. A dajka elbeszélése utolsó pillanatairól még ma is oly megindító, mintha Alcestis nem is a görög monda egy régi alakja volna, hanem kedves ismerősünk. Az a jelenet pedig, hol Heracles a Halál kezéből kiszabadított Alcestist elfátyolozva, ismeretlenül a mit sem sejtő férj elé viszi: szebb, megindítóbb, mint Leontes és Hermione végső jelenete a *Téli regében*.

Phædrát, Medeát mindenki ismeri. Ezekhez csatolom harmadiknak, mint sajtószerűségi pszichológiai föltételekből kiinduló jellemzést, Kreusa alakját az *Ion*ban. Ez alakok rajzánál Euripides áttörte a jellemfestés szokásos korlátait a görög tragédiában. Mint már Sophocles alkalmából említők, a görög

alakok azonnal teljes pathosukban lépnek elénk; jellemök éles, egyenes vonalban tárul föl előttünk; de belsőleg alig van fejlődésök; sorsuk, szerencsájök változik, de hogy lelkökön oly változás kaszáljon át, mint Shakespeare nagy alakjain, arról nincsen szó. Belsejökben kevesebb rugó mozog; nincs bennök annyi öntudattalan, álomszerű, titokzatos; lelköknek nincs annyi fogódzója, kételye; nincs oly finomult lelkiismeretök *) s vágyaiknak annyi dialectikája. Nagy gyermekek, kikben néhány természetes nemes érzélem s igen tudatos egoistikus ösztönök élnek. S ha valami idegenszerű a görög dramatikuskok jellemzési módjában, az épen az a tudatosság, melylyel az alakok a saját lelkökbe néznek s annak tartalmát okoskodásban, reflexiókban elénk tárják. Euripides is így tesz; de Phædrában, Medeában érzékenyebb psychologiája már egy szenvedély, egy lelki betegség fejlődését, egy jellem átalakulását rajzolja. S Phædra első jelenetében a jellemzés módja is közel áll hozzánk. Subtilisebb, a lélek nyugtalanságát s lázát öntudatlanul eláruló ily rajzot nem találunk többet a görög tragédiában, mint Phædra első megjelenését. Nyugágyon hozzák Phædrát; mintha szíven marták volna, nyugtalan Phædra; majd fölveti fejét, majd lehajtja; ide-oda fordul; egy percze nyugodni óhajt, majd hirtelen fölkel. Hivja szolgálait, hogy igazítsák párnáit, segítsenek, s mikor érintik, ingerülten elküldi őket. Most a diadém szorítja fejét; elvele, hadd omoljon szabadon haja. Hogy szeretne hűs forrás mellett pihenni, árnyas helyen, ezüst nyárfák árnyékában, pázsiton! Nem, a hegyekre föl! Űzni a szarvast, (s itt Hippolytus, a vadász képzeete gerjeszti e vágyakat,) repülő arany fürteihez szorítani a kampós íjat s a préda után száguldani veszett lovon! S azután hirtelen magához tér; fölnyög fájdalomában, szégyenli esztelen csacsogását. Elfödi orcáját, fejét: mily édes volna, mit sem érezve, meghalni! S hogyan kínozza a vágy, a titok! Mélyre szeretné rejteni s mégis kimondani. S mikor a dajka egyre jobban fürkészi, szólásra kényszeríti, Phædra most kerülő úton a célhoz

*) A lelkiismeretében megzavart belsőt csak Euripides mutatja abban a rövid duettben, melyet Orestes és Elektra oly rémesen elsűgnak anyjok megöletése után. (Elektra.) A beteg lélek szenvedéseit pedig megint Euripidesnél találjuk abban a jelenetben, hol Elektra a szunynyaló Orestes mellett virraszt. (Orestes.)

vezeti a dajkát; de mohón vigyáz, hogy ne ő maga ejtse ki a Hippolytus nevét, mintha égetné. «Te mondad, oh asszony, nem én.» Aristophanes helyesen látott: ilyen alakokat, Phædrákat, Sthenbœákat nem ismert Euripides előtt a görög színpad.

De ha őszinte s igaz akart volna maradni, meg kellett volna mondania azt is, hogy nem ismerte az olyan női jellemeket sem, mint Macaria (Heraclidák), Polyxena (Hecabe) vagy az aulisi Iphigenia. Ha e nemes, önfeláldozó, gyöngéd s ugyanakkor heroicus alakokra eszmélünk, kikben nőiségökkel görög *ἔνσυχία* s *γενναϊότης* párosul: azt hiszem, nem tévedek, ha egy érdekes pszichologiai okra utalok, mely Euripidest e rajzokra vezette. Vajon ezeknél is az életből vette-e a mintát, mint a hogy veszi sokszor többi alakjainál a pszichologiai indokolást? Nem igen gondolom; többnyire romantikus jellemek, melyek mögött a költő egyéni érzelve vagy kedvtelése rejtőzik. Sokszor ismétlődnek; nemes, folttól érintetlen alakok, kiket a sors vagy önző érdek magával akar rántani az élet mocskába s kik azután ezért, vagy hogy övéiken segítsenek, örömmel mennek a halálba. Euripides ismétli többször: tehát tetszettek a közönségnek; de bizonyosan azért is ismétli, mert tetszettek neki is ezek a saját lelki nemességek vértanúi, kik hátat fordítanak az életnek. Látszik, hogy Euripides már ahhoz a nemzedékhez tartozik, melynél a gondolkodás és érzés különbsége széles árkot von a műveltek és a tömeg között. Az a szörnyű önzés, rideg közöny és kegyetlenség, mely a pártok harcában, a vetélkedő városok viszályában, a szegények s gazdagok küzdelmében tenyérnyi területen, mindenek szemeláttára uralkodott: a költőt, az elmélkedőt, a maga idejével szabadon rendelkező műveltet lassankint elidegenítette a közélettől s támadóban volt az elmélet növekvő hatása következtében is egy új gondolati világ, új ethika, a közélet és az egyéni függetlenség új mérlegelése, melyből Platon álmai s később a stoicismus s ascesis sajátyszerű tünetei fejlődtek ki. A tömeg ösztönei és a műveltek gondolkodása közt így csakhamar szakadás állott be s ilyen szakadáson keresztül vezet Euripides útja is. Így lesz ő bizonyos tekintetben Schiller értelmében sentimentalis költő s valami olyast akar megtestesíteni, a mi a mindennapi élettől távol áll, mikor ez ifjú vértanú nőket hozza élénkbe, kik csak azért sodortatnak be az emberi tömkelegbe, hogy attól elforduljanak s meghaljanak.

Valamelyes, még burkában rejtező romantikus hajlam nyilvánul más irányban abban a görög grátiában is, melylyel Euripides az ifjúságot rajzolja: a leányt, mikor az apai házból először kilép; az ephebet, ki a piactól rejtve nő föl egy templom szentélyében. Ilyen friss alak Ion s első jelenete a görög költészet egyik legkedvesebb darabja. Ion talált gyermek; a delphii templom tornácza előtt szedte föl a papnő mint csecsemőt. Azóta ott nőtt föl a szent berekben; ő a templom őre, ő fogadja az ájtatos zarándokokat; ő ügyel a rendre s a templom tisztaságára. Élete vidám, ártatlan; minden napja Apollo dícsérete s ünneplő emberek társasága. Nem is gyanítja, hogy Apollo gyermeke. Így lép elénk Ion a darabban. A nap épen fölkel s Helios négyes fogata most tűnik föl az égen; az oltáron már a myrrha füstje emelkedik s az istent kérdők ájtatos tömege közel van. Ion kezében babérággal űzi a gondatlan madarat, mely a szent épületekre száll s a castaliai forrás tiszta harmatával locsolja a földet. Vidám lélekkel pæant énekel. Mily fölséges így élni Apollo szolgálatában! S a Parnassus oduiból előrepül a sas s szárnyával érinti a templom párkányzatát. Ion rászegzi ijesztésül iját: el innen! Ott a tóból kiszállva «piroslábú» hattyú közelg. «Evez vissza a delphii tóba, mert majd halotti dalra nyilik néma ajkad!» Egy másik madár meg nádszálat hoz csőrében. Csak nem akar a szent tetők alatt fiókáinak fészket rakni? Hess! el vele! Mert lelőni az Isten szárnyas hírnökeit még sem szeretné. S most athenei leányok jönnek a színre, egymásután kíváncsian s nézik a szobrokat, a templom falszalagján a reliefeket, a delphii pompát. Ez itt Heracles a lernai hydrával s mellette Iolaos. Az meg Perseus. Ez itt a mi úrnőnk, Pallas, a mint Enceladus ellen az ægist emeli! Milyen érdekes! S Ion nyugodtan nézi a leányok csoportját s komolyan magyarázza kérdéseikre, mit szabad nézniök, mit nem. — Csakugyan e jelenet képzelőnkben mintegy magától a távolba száll, keretet kap s mint valami szép görög relief mosolyog felénk. Az ifjúság kedvessége van Iphigenián is, mikor Aulisba érkezik s mit sem sejtve, rég nem látott atyja mellére borul. A pathetikus helyzetben a leány naiv kérdései, szívének rövid megszólalásai, kedves érzelmessége: egy szép tragikai idyll hatását támasztják bennünk, a melyet Euripides előtt nem írtak. Egyáltalában Euripides pathetikus és szenvedélyes költői természetéhez illik helylyel-

közzel ez a lágyabb hang és érzés, mely azért is oly hatásos, mert különben ritkaság a görög tragédiában. Nagyon szűk tér jutott neki; mert a tragédiák alakjai jobbára kemény lelkek; gyakran fönségesek, de alapjában mindig kegyetlenek, kikben a legerősebb rugó az önzés. Ez márványkeménynyé és márványhideggé teszi őket s mint alkotó elem ott van minden pathosukban, szerencsájök örömeiben, mint szenvedéseik jájában. Annál inkább figyelemre méltó Euripidesnek már fokozottabb lelki érzékenysége.

Változott idök jele az a szerep is, melyet Euripidesnél a szolgák s az alacsony sorsúak játszanak. Aristophanes itt is jól látott, mikor csúfolódik, hogy mennyi a koldusrongy Euripides tragédiáiban. Élceze különben főleg a koldusmezbe bújt Telephusok, Oeneusok, Bellerophonok ellen irányul. Ő és aristokratikus köre nagyon olcsó mulatságnak tarthatta, hogy Euripides a foghagyma és halcsík evő athenei matróz és souverain előtt nagy urakat, fényes királyokat a nyomor rongyjaiban léptet föl. Ha Aristophanes ebben csak az olcsó melodramatikus hatást csúfolta volna — hagyján! De Euripides rongyai mögött van valami értékesebb. Az ő költészetében már nyilatkozik az emberi szájalom, a szélesebb körre terjedő emberbaráti érzésnek egy neme. Euripides humanusabbnak látszik, mint elődei; gyakran úgy adja vissza a fájdalom, mintha neki is fájna és szájalmat érezne a gyöngé ember iránt. Ezzel összefügg, hogy az osztálykülönbségek, a rang és vagyon disze vesztenek nála értékökből s tőlök függetlenül keresi a lelki nemességet. Hányszor nem gondolkodik azon, miről is ismerhetni meg az igaz embert? Nem vagyonáról, nem születéséről, nem ügyes beszédéről, hanem szívéről s tiszta szándokáról. S így a szolgák, alacsony sorsúak szerepe is más lesz nála, mint elődeinél. Aeschylus némi humorral rajzolja őket, Sophocles szélesebb ecsettel kicsinyes egoismusukban s uroktól való félelmökben. Euripidesnél a szolga lelkileg gyakran egyenlőnek érzi magát urával s nem egyszer kimondja, hogy belül szabad ember, ha szolgának született is. S azért van benne hűség, odaadás, önfeláldozás. A karvezető közöttök a mycenæi földműves az *Electrában*. Talán legirányzatosabb alakja Euripidesnek; Sophocles tragédiáiban nehezen volna elképzelhető. Róla mondja a darabban Orestes: ime, egy ember, ki nem tartozik Argos hatalmasai közé s nem

is sütkérezik az ősök tekintélyében s mégis mily erényt mutatott! Soha se lesztek hát okosak, oh emberek, hanem hiú elmével a sötétben botorkáltok s nem lelkülete után ítélitek meg, hogy ki nemes? Pedig az ilyenek a jó házvezetők és állam kormányzói; a többi üres agyú húsalak csak, piaczi szobor!

E szavakban nem Orestes, hanem Euripides beszél. S ha azt keresnök, mely darabjában nyilatkozik Euripides elődeivel szemben nekünk legeredetiében, az ő *Heraclesét* említeném s annak utolsó jelenetét, mely egyszerűsége s pathosra a görög drámában ritkítja párját s e mellett tisztán mutatja Euripidesben a gondolkozót és a haladottabb érzésű kor emberét. Euripides ebben a darabban egész sajtáságosan öleli föl az egész *Heracles*-mondát. A kardalok megéneklék nagy tetteit, hogy kipusztította a szörnyeket s az emberek jótevője volt. S *Heracles* mégis mint *Hera* üldözöttje jelen meg. Épen a *Cerberust* hozza föl az alvilágból, mikor megszállja *Hera* parancsából *Lyssa* s *Heracles* örvénylésében megöli saját nejét s gyermekeit. A tett után magához tér, körültekint s észreveszi, hogy nincs nála szerencsétlenebb, átkosabb ember. S most következik a szép utolsó jelenet, mely shakespearei drámában állhatna s melyet így csak Euripides írhatott meg. Euripides itt teljesen lehántja *Heracles*ről a mythos foszlányait; nincs róla szó, hogy megdicsőül, hogy isten lesz s *Hebe* társa az *Olympuson*: az ilyes csak énekesek meséje, mint mese az is, hogy az isten egyes embert üldözhet, mert az istenekben nincs harag, nincs szenvedély. *Heracles* az utolsó jelenetben így tisztán, mint a sorssujtott ember példája áll előttünk. S föllép *Theseus*. *Heracles* elfödi arczát, testét, nehogy miasma érje tőle az idegent. A szerencsétlenség isteni átok, bűn volt a görögnél; veszélyesebb, mint a ragályos betegség. *Theseus* azonban más hitet vall: hű barától hű barátira nem száll átok soha.*) S lelket önt *Heracles*be, kezét nyújtja felé, míg végre kiválik a sanyargatott ember lelkéből az elhatározás: ám legyen, nem veszttem el magamat gyáván, nem keresem a halált, hanem megküzdök az étellel. Nem a halál oldja meg a sors csomóját, hanem csak az élet küzdelme; *ἐγκαρτερήσω βίοντον*.**) S karukat egymás vállán átfűzve távozik a

*) 1234. v. *ὀνθεῖς ἀλαστωρ τοῖς φίλοις ἐκ τῶν φίλων*.

**) *Her.* 1351. v. *Will.* emandatiója.

szinről a boldog és a sanyargatott: az emberi bánatnak s az emberi vigasznak fönséges példája. S az olvasó el fogja hinni, hogy Euripides ma sem holt alak; hogy lefejtve, megértve a sok idegenszerűt formában, fölfogásban, tárgyban s modorban: még ma is olyan élet rejtőzik költészetében, melyet a pápaszemes szókeresésnek is észre kellene vennie.

Ugyancsak *Heracles*ben énekli a kar, mint «öreg énekes», mint maga Euripides, hogy soha sem lesz hűtelen a műzsákhoz; hanem részt vesz tánczukban, hol Bromios ujjong s libyai fuvola hangja szól.

οὐ πάύσομαι τὰς Χάριτας
Μούσαις συγκαταμειγνύς —
ᾄδῶσταν συζυγίαν.

PÉTERFY JENŐ.

ARCH JÓZSEF ÉS AZ ANGOL FÖLDMÍVES- MOZGALOM.*)

«What power has the poor man
if he have not combination? The
right to combine belongs to us all.»
Lady Warwick.

I.

Őszbe borúlt erőteljes férfi arcza néz felénk a könyv
czímlapja mellől. Erős, széles vállalai magokon viselik a testi
munka nyomait. A nagy, csontos fej kemény vonásai közé
jól illenek nyugodt tekintetű, nyílt szemei.

Az élet küzdései és a küzdés sikerének öntudata egyaránt
ki vannak fejezve ezen az arczon.

Arch Józsefnek volt része mind a kettőben. Igaza van
a warwicki grófnénak, a ki ez életrajzot kiadta: kár lett volna,
ha ennek az életnek a története elmondatlanul marad.

Az maga, hogy a szegény földmíves fia a kunyhótól, a
melyben a napvilágot meglátta, miként tette meg az utat az
angol parlament ülésterméig, — hogy, a ki gyermekkorát
mint béres-gyerek töltötte, hogyan ült együtt a királyi com-
missióban a walesi herczeggel, — nem volna érdektelen olvas-
mány még akkor sem, ha ennek az életnek a háttérét nem
olyan nagy jelentőségű küzdelmek képeznék, mint a melyek-
ben Archnak vezérszerep jutott.

Egy negyed százada annak, hogy a barfordi egyszerű
mezei munkás társai szervezéséhez hozzá kezdett s megvetette

*) Joseph Arch: *The Story of his Life*. Told by himself and
Edited with a Preface by The Countess of Warwick. London. Hutchin-
son & Co. 1898.

a földművesek országos uniójának (National Agricultural Labourers Union) alapját.

A könyv előszavában közli a warwieki grófné egy meg nem nevezett barátjának következő sorait:

«Élénken emlékszem, hogy Britannia északi részeiben milyen nagy meglepetést okozott a parasztmozgalmak híre. Olyan volt ez a dolog, mint hogyha halott kelt volna életre. Nagy várakozással és reménynyel figyeltük az eseményeket. Hihetetlennek tűnt fel előttünk, hogy a száraz csontok megmozduljanak. A földműves munkás sorsát reménytelennek tartottuk. Az eke rabszolgáiból kihalt a szabad emberek minden vágya is. Legalább ez volt az általános nézet Arch József felépése előtt.»

«Mint új Mózes, úgy tekintettük őt és föllelkésített az a hit, hogy az ő megjelenése egy boldogabb, az emberi méltósághoz illőbb társadalmi rendszer hajnalhasadásának hirnöke.»

«Sok minden hozzá járult ahhoz, hogy a közönségnek e mozgalom iránt való érdeklődését felkeltse. Mozgalmas időben éltünk. A városi munkás csak pár év előtt nyerte meg a szavazati jogot. A francia császárságot most rombolta szét a német hadsereg. A közoktatási törvény (*Education Act*) gyümölcsei most kezdettek érni. Mindenfelé erjedés jelei mutatkoztak az emberek gondolkozásában, s hogy ez milyen általános volt, mutatta, hogy ime Anglia közepén a parasztlak is megmozdultak.»

«A régi rend átalakulóban volt s helyébe előnyomult az új. A kik hittek a haladásban s talán a régi bajokat és visszaéléseket élénkebben érezték, mintsem az újításokkal járó veszedelmektől félték, hangosan üdvözlötték a parasztlak mozgalomát.»

«Nagyon javára volt ennek a mozgalomnak az, hogy az azt megindító első gyűléseken kifejezett vallásos jelleg mutatkozott. Ez a parasztlázadás a régi polgárháborúkhöz hasonlított, a melyekben a puritán pap volt a sereg lelke. A földművesek vezetői leginkább methodista papok voltak. A mint olyantól hallom, a ki a mozgalomban részt vett, az agitatorok között egy anglikán pap sem volt. Ez a nonconformistákat mindenütt a mozgalom mellé állította. S a mikor Ellicot püspök a hírhedtté vált megjegyzést tette, — hogy az úszta-

tókba kellene fojtani a mozgalom vezetőit — a disszidentek érezték, hogy közel van a győzelem órája.»

«Nagyon hatott a kedélyre az is, hogy a sztrájkoló munkások gyűléseiken énekkel lelkesítették egymást. A munkások reményeit, kívánságait magokba foglaló verseket a himnuszok dallamára alkalmazták. Így a földművesmozgalom a vallásos újraébredés bizonyos jeleit viselte magán, a melyek között a legszembetűnőbb épen az volt, hogy a másként kifejezést nehezen találó lelkesedést énekben öntötték ki.»

«De az uniónak politikai eredményei még nagyobbak voltak, mint közgazdasági jelentősége és vallásos oldala. A parasztmozgalom a végső csapást mérte a régi rendszerre s a vidéki demokrácia eljöttét jelentette. A politikusok eddig nem sokat vártak a földművelő munkástól. Természetes jogát arra, hogy szavazati jogot nyerjen, nem vonhatták kétségbe, de attól félték, hogy mint az agyag a fazekas kezében, olyan lesz a földesúr és a papok befolyása alatt. Arch József elosztatta ezt a félelmet. Megmutatta, hogy a mezei munkás valóságos, élő, hatalmas tényező. Ez vetette meg az alapját az 1884. évi Reform Bill-nek, a mely a vidéki családfőknek is megadta a szavazati jogot s a képviselőházat igazán demokrácia alapra helyezte.»

«Így nagy dolgok származtak a parasztmozgalmakból, — és ha minden remény nem teljesedett is be s a millennium nincsen is itt, ki vonhatná kétségbe, hogy az eredmények igazat adtak Arch Józsefnek, a ki a válságos időben a haladás ügyének nagy szolgálatot tett.»

Az angol közszellem egészséges voltának legjobb bizonyítéka az, hogy ily rövid idővel az elkeseredett harc után, a midőn a politikai jogokat s gazdasági felszabadulást követelő munkásnép és a régi idők óta élvezett előjogaihoz ragaszkodó földbirtokos osztály ellenséges táborként állott egymással szemben, — ma már mind a két oldalról keserűség nélkül tekintenek vissza arra a küzdelemre. És a mikor most Arch barfordi házacskájában megírja életének történetét, a földművesek uniójának leghatalmasabb ellensége, a *Times*, hosszan és rokonszenvesen foglalkozik e könyvvel. Nem vonja kétségbe Arch szereplésének jelentőségét, dicséri őszinteségét, higgadt hangját, csak egy odavetett mondatban azt hibáztatja, hogy gyermekése és ifjúkora rajzában itt-ott komor színeket használ.

Nem lehet azon csodálkoznunk. Nélkülözés és korán megkezdett kemény munka töltötte be a paraszt fiú életének tavaszát.

II.

Barford, a hol Arch József született, Anglia közepén, Warwick-shire-ben van, közvetlen Stratford-on-Avon közelében.

Stratford-on-Avon! Ki állhatná meg, hogy ne keresse mindenben, a mi e helyhez tartozik, Shakespeare szellemének hatását. Ez a világhódító genius vajon ott öröködik-e szülőföldje fölött?

Ott öröködik. A barfordi paraszt fiú is azért büszke a maga szülőföldjére, mert az volt a Shakespeare hazája is: «so my country — and I am proud to say it — is Shakespeare's country» — és tisztelettel néz a falucska öreg házaira, «a melyek talán megvoltak már akkor is, a mikor Shakespeare élt, sőt egyiknek-másiknak talán át is lépte a küszöbét».

Nemcsak nevét tudja, nemcsak hírét hallotta Shakespearenek. Anyja, az egyszerű földműves felesége, a kunyhó szabad tűzhelye mellett, a füstös gerendák alatt Shakespeare darabjaiból mesélt neki. Hétköznap Shakespeare és vasárnap a Biblia, ez volt a mindennapi olvasmánya. «Shakespeare and the Bible were the books I was brought up on, and I don't want any better. I have heard and read a good deal since then, but I have never come across anything to beat them.»

Iskolába mindössze három évig járt Arch, hat éves korától kilencz éves koráig. Azután kenyérkereset után kellett látnia, de a mezei munkából hazatérő fiú esteit a kevés keresetéből vásárolt könyvek olvasásával töltötte, anyjával együtt.

Megkapó kép az, a mit Arch anyjáról rajzol. A hatalmas, erős, hajthatlan akarató asszony a warwick-kastélyból, a hol mint cseléd leány szolgált, nem közönséges műveltséget vitt a barfordi kunyhóba. Ez termékenyítette meg a fiú elméjét. «Az anyám nevelt, — írja Arch — az ő tanítása, példája, tanácsa tett azzá, a mi vagyok.»

A lázadó vért, a mely jogtalanságot nem tűr el és nem

nyugszik meg az igazságtalanságban még akkor sem, ha annak a neve: rend, szintén anyjától örökölte.

Ahhoz a pályához, a melyen Arch közszereplésében haladt, az iskolai igen hiányos, és az anyai gondos és megbecsülhetetlen nevelés mellett az előkészülethez még az élet nyomorának megismerése kellett. Korán hozzá jutott ehhez.

Még csak kilencz éves volt 1835-ben, a midőn a drágaság annyira emelkedett, hogy végre is a földesurak minden ellenkezése daczára, el kellett törülni a gabonabehozatali vámot.

«Élénken emlékszem, hogy árpából volt a kenyérünk — írja Arch — s hogy szegény anyám szemei könnyekkel teltek meg, mikor nekünk szelt belőle; mert még árpakenyér is szűken volt, különösen nekünk. Minthogy apám nem írta alá a gabonavám fentartása melletti kérvényt, tizen-nyolcz héten keresztül nem kapott munkát a földbirtokosoknál. Mindenfelé keresett munkát, de hasztalan, mert megjegyzett ember volt, s éhezünk kellett volna, ha az anyám nem tart el bennünket abból, a mit mosással keresett.»

«Szörnyű tél volt az; a ki át nem élte, vagy hasonlót nem látott, nem tudhatja, hogy milyen szörnyű. A mit akkor láttam, az kitörölhetetlen nyomokat hagyott emlékezetemben. Gyakran mondtam később a toryknak: «nagyon korán tört vertek a lelkembe, nem lehet azt onnan többet kihúzni, ott marad az, a míg csak élek». Az az árpakenyér átment a vérembe.»

«Volt elég gabona, jutott volna belőle mindenkinek — ez volt a legkegyetlenebb a dologban — de a kiknek a magtáraiban volt, azok akkor, a nagy szükség idején, nem akarták eladni. Lezárva tartogatták; és a nép végső nyomorúságában könyörgött a kenyérért, azokhoz, a kik kemény szívvel és süket fülekkel nem hallották éhező embertársaik könyörgését. A földbirtokosok arra számítottak, hogy a gabona inséges árakra emelkedjék. «Nyerni, bármi módon», ez volt jelszavok. Szegény embertársaik nyomorúságát, balsorsát, tehetetlenségeit saját hasznokra kizsákmányolni, ez volt módszerök. Ezen híztak meg. S azok, kiknek a kezében volt a kormány vezetése és a kik a törvényeket hozták, többnyire gazdag földbirtokosok és meggazdagodott kereskedők, a helyett hogy a népet emelni, jólétét, általános állapotát javítani törekedtek volna, azon igyekeztek, hogy szegénységben, szol-

gaságban, függésben és nyomorúságban tartásuk. A földbirtokosoknak az volt a hite — és ennek megfelelően cselekedtek — hogy a föld csak ő érettök van: a szegény embernek semmi köze hozzá és az a társadalomtól semmit sem követelhet. Ha a szegény ember megházasodott és gyermekei lettek — szerintök — ezért csak nem lehet igénye arra, hogy maga és családja életben tartására legyen enni valója is. Úgy tartották, hogy ha a munkás nem tud dolgozni, akkor elveszítette éltéhez való jogát is. A munkást csak arra valónak ismerték, hogy dolgozzék; hallgasson és dolgozzék évről évre, virradattól késő éjig. Ha már nem tud dolgozni, mire jó? Arra született, hogy felebbvalóiért panasz nélkül, nyomorúságos díjért, folyton dolgozzék. A mikor már nem lehet munkát facsarni belőle, akkor már csak földterhe s legjobb helye a temetőben van, a hol néhány látnyi föld alatt nyugodtan fekszik és nem kíván se táplálékot, se bért.»

III.

A parasztfiúnak kilencz éves korában már dolgoznia kellett, hogy szerezzen valamit a szükös háztartáshoz. Naponként 4 penny (20 kr) bérért a vetést őrizni a varjak ellen, ez volt első fővállalt munkája.

Azután béres-fiú lett, brutális kocsisok, béresek kegyetlen keze alatt. A 70 éves ember emlékezetében még ott él az ostorcsapások emléke, a melyek a gyöngé gyermeket érték.

A kora hajnal hasadása volt a munka kezdete. A kis Joe Arch nagy, üres tarisznyával a vállán indult a mezőre, hiába fútt a hideg szél, vagy szakadt az eső. Hanem az Isten szabad egéből nemcsak vihar jön: hanem éltető napfény is. A nélkülözések és a nehéz munka nem ártanak a paraszt gyermek erős szervezetének, csak megedzik azt.

Tizenkét-tizenhárom éves korában már maga hajtotta az eke elé fogott lovakat és egyenes barázdákkal hasogatta a szántóföldet.

Így nőtt tovább, többi társaival a mezőn. Munkában aczélozott karjai jól forgatták a kaszát, az ásót, a baltát. Akármilyen munkát vállalt, nem volt utolsó társai között. A 19 éves legény kaszával a vállán bejárta Közép-Angliát és déli Walest, s teli erszénnyel tért meg a barfordi házacskába.

Nagy gyász ütött akkoriban tanyát ebben a kis kunyhóban. A családnak lelke, Arch József anyja meghalt.

Az atyjával együtt árván maradt fiú csakhamar érezte, hogy a földműves ember háza asszony nélkül tönkre jut. Huszonegy éves korában megházasodott. Az asszony, a kit a házba hozott, egy környékbeli gépész leánya, nem minden tekintetben töltötte be azt a helyet, melyet az anya maga után hagyott. Csöndes, egyszerű asszony volt, a ki Arch előretörő terveiben nem tudott részt venni. Hanem jó feleség, jó anya; jó gondviselője a háznak, kinek takarékos kezei között a férj szerzeménye napról napra növekedett.

A mit kifogásolni valónak látott benne férje: csöndes, félénk természete inkább javára volt családjának s első sorban férjének, mint nem. Arch nyugtalan vérét nem éleszteni, hanem csöndesíteni kellett. Így is talált elég okot, — majdnem úgy tetszik, inkább alkalmat — hogy a maga igazát védve, különösen a hatalmaskodó pappal szemben hadi lábára helyezkedjék s izgága ember hírébe jusson.

Apró, jelentégtelen dolgok azok, a melyek miatt a falu papja és Arch napról napra szembe kerültek. A minthogy a falusi ember élete ilyen apró, jelentéktelen dolgokból áll, s a maga szűk világában ezekben többet lát s ezekből többet érez, mint az, a ki a nagy város zajában él. S e kicsiségek nagy jelentőségüvé váltak Arch József életében, mert épen ezeknek a faluban és környékén szétterjedő hire vezette hozzá földműves társait, azzal a kéréssel, hogy álljon élökre.

Ő neki magának nem is igen lett volna oka a munkás mozgalom megindítására. Jobb sorsa volt, mint többi társának. A házacska, a melyben lakott, a hozzá tartozó kis kerttel együtt saját tulajdona volt. Örökségben maradt reá nagyapjáról, a ki 30 font sterlingért vette. Nem lehetett hát valami fényes palota, öreg, régi módi, zsufedelű, apró ablakú házacska volt, de az övé. «An English working man's castle of the right sort — it was my own, every stick and stone of it.» Nem volt senkinek semmi keresni valója rajta, nem kellett bért fizetnie, nem tartozott senkinek egy fillérrel sem. A mit erős két keze keresett, az az övé volt. Kertecskeje nem állott pusztán. Sőt viruló kert volt. «Nem volt benne egy négyszöglábnyi föld megmunkálatlan, beültetlen, vagy öntözetlen, s

több gyümölcsöm, virágom és zöldségem termett, mint a meny-nyit föl tudtunk használni.»

Kivételes sors volt ez, a melyben Közép-Angliában nagyon kevés mezei munkásnak volt része. «Mindenfelé láthattam, hogy az emberek családjokkal együtt olyan kunyhókban élnek, melyek ha nagyobbak is, de egyébként nem különbek a disznó-ólnál. Ezek a kunyhók a földesurak vagy a bérlők, vagy valami környékbeli gazdag ember tulajdonai voltak. Ha egyik-másik munkás össze tudott is takarítani annyit, a miből a feje fölött lévő födelet megvásárolhatta volna, az nem volt eladó! Vagy legalább az ő számára nem. Neki bérlőnek kellett maradnia, hogy a tulajdonos kénye-kedvének ki legyen szolgáltatva s egy heti fölmondással minden motyójával együtt bármikor kilökhessék. Hasztalanul próbálta, se földhöz, se házhoz nem juthatott. Hajléktalanul kellett élnie, mint a földönfutónak.»

Az 1829-ik évi éhínség idején zavargásokban tört ki a munkás osztály elégedetlensége. Akkor katonasággal nyomták el s a kiküldött bíróság több mint ezer embert ítelt el a zavargásokban való részvételért.

A következő években a kedvező gazdasági viszonyok költötték fel a munkabér emelésére irányuló törekvéseket. A mezei munkások is, csakúgy mint a gyári és ipari munkások, szövetkezeteket alkottak érdekeik megvédésére.

A megrémült bérlők bíróság elé vitték a dolgot, s 1834 márczius 18-án a dorsetshirei földművelő munkások egyletinek vezetőit, azon a czímen, hogy a fölvételnél föleskették a tagokat, hét évi kényszermunkára ítélték.

A radicalisokat fölháborította a barbár ítélet. Hume a parlamentben élesen megtámadta a kormányt, a mely ez ítéletet végrehajtotta, bárha az egyesülésre való jogot a kormány maga sem vonta kétségbe.

A király, IV. Vilmos, ugyan már előbb minden áron azt akarta, hogy tiltsák be a munkások mindenféle egyesületét, de a kormány erre nem vállalkozott. «Sokat gondoltunk magunk is azon — írja Lord Melbourne 1831 szeptember 26-án Sir Herbert Taylornak — s másokkal is tanácskoztunk, hogy vajon ez egyesületek alkotása, gyűléseik tartása, közleményeik terjesztése, pénzalapjaik gyűjtése nem volna-e új törvényes rendelkezések útján megakadályozandó; de meggyőződünk

arról, hogy ez csak az ország alkotmányos jogainak súlyos megsértésével történhetnék meg, ehhez pedig a parlament hozzá nem járult volna.»

A dorsetshirei elitélteket ugyan 1836-ban fölmentették s a munkás osztály adakozásából 1300 font sterlinget gyűjtöttek össze számokra, de e közben a «Grand National Union» erejét céltalanul kezdett munkaszünetések kimerítették, s az egyesület összeomlása hosszú időre megbénította a munkás osztály törekvéseit.

Az 1870-es években, a midőn a Trade Unionism gyorsan virágzásnak indult s a lancashirei gyapotfonó munkásoknak, az észak-angliai vas munkásoknak, a hajógyári munkásoknak, ácsoknak, kőműveseknek stb. sikerült a munkaidő leszállítását s béreik fölemelését kiküzdeni, a mezei munkások is megmozdultak.

«1872 február 7-én — írja Arch életrajzában — egy esős reggelen odahaza voltam, asztalos munkával foglalkozva. Egy ládát készítettem. Egyszer a feleségem bejön hozzám és azt mondja: «Három ember akar veled beszélni; nem tudom, mit akarnak.» Bejött mind a három welles-bourni földmivelő. Abban hagytam a munkát s elkezdtünk beszélgetni. Azért jöttek, hogy aznap este Welles-bourneban tartsak velök gyűlést. Össze akarják szedni az embereket s mindjárt megalkotni az Uniót. Megmondtam nekik, hogy ha ez a szándékuk, legyenek készen arra, hogy nehéz küzdelem vár rájok, melyben nem csak nekik, de családjaiknak is sokat fog kelleni elszenevedni. Azt válaszolták, hogy a küzdelemre és a szenvedésre egyaránt készek. Sorsuk már nem lehet rosszabb, mint a minő most; a bérek olyan alacsonyok, a szükségletek árai olyan magasak, hogy ha nem tudják a bérlőket a munkabér emelésére rá venni, éhen kell pusztulniok. Azt már látják, hogy a kérés hiába való; nincs más hátra, mint összeállani, megszüntetni a munkát s kitartani, míg a munkaadók engednek. A mikor láttam, hogy az emberek teljesen el vannak szánva s számot vetettek azzal, hogy ez a dolog mibe fog kerülni, s hogy össze fognak tartani, míg csak nem sikerül munkaadóiktól olyan bért kiszorítani, a miből megélhetnek, és hogy a hozzám jött három ember mögött ott állnak hasonló gondolkozású társaik, megígérttem, hogy aznap este 7 órakor ott leszek a gyűlésen. Elmondtam nekik, hogy egy pár év előtt nekem is csak heti

9 shilling volt a keresetem. Most már jobb sorsom van, de azért kész vagyok arra, hogy segítségükre menjek.»

Arch tisztában volt a nehézségekkel. Az angol mezei munkásoknak ez évszázad első felében való minden ilyenmő törekvésök balsikerrel végződött s a szervezés élén állók súlyosan lakoltak. Még nem mosódott el az emléke annak, a mint a dorsetshirei földművesek egyesületét letiporták; bárha már akkor is — elvben — elismerték, hogy a mezei munkásoknak is van joguk arra, hogy érdekeik szolgálatára tömörüljenek. Archnak volt oka attól tartani, hogy most is fognak ürügyet találni, a mivel szervezkedésüket megakadályozzák.

IV.

A február 7-én este megtartott értekezleten már több mint 200 embert soroztak be a földművesek uniójába.

Élénken írja le Arch ez első gyűlés lefolyását, az aggodalmat, melyet a vállalkozás nehézsége benne fölköltött, a lelkesedést, a mely az összegyűlt emberek elszántsága és határozottsága láttára elfogta.

A gyűlés hire, mint a futó tűz terjedt tovább. Két hét múlva a második gyűlésre nagy tömeg jött össze. «Most jobban éreztem, mint bármikor, annak szükségét, hogy mérsékletre intsem az embereket s a lehető legegyszerűbben tudokra adjam, hogy ha erőszakoskodni, lázongani, gyűjtogatni akarnak, akkor ne számítsanak arra, hogy én vezérök leszek. Azért gyűltünk össze, hogy törvényes úton kivívjuk szabadságunkat, nem azért, hogy törvényteleniségekkel veszélyeztessük azt a keveset is, a mink van. Jogainkért álltunk sorompóba; azt követeljük, a mi bennünket megillet és elszántak vagyunk, hogy ezt ki is küzdjük: de az elsőtől az utolsóig törvénytisztelő polgárok s nem véres kezű forradalmárok módjára fogunk viselkedni.»

A mozgalom programját Arch így fejezi ki: «Adjatok tisztességes munkabért s mi tisztességesen fogunk dolgozni; de ha nem akarjátok ezt megadni, nem fogunk dolgozni. Ha ki akartok éheztetni bennünket, megszüntetjük a munkát».

Ezt az utolsó fenyegetést, a munkaszünetést Arch csak végső eszközként fogadta el. «Don't strike.» I said,

«unless all other means fail. Let peace and moderation mark all our meetings; let courtesy and fairness and firmness mark all our demands.»

Minden erejét a szervezkedés kiterjesztésére fordította. Egyik helyről a másikra, gyűlésről gyűlésre sietett, mindenütt szónokolt, buzdított, intézte a szervezkedést. S az év végére már a National Agricultural Labourers' Union csaknem száz-ezer tagot számlált.

A földbirtokosok és különösen a legközvetlenebbül érdekelt bérlők aggodalommal látták e mozgalom terjedését. De törvényes eszközük nem volt elfojtására. Angliában azt, hogy a munkásnak joga van szövetkezni, a XIX. század végén senki sem merete kétségbe vonni.

A munkaszünetéssel szemben sem alkalmazhattak törvényszakaszt. Régebben voltak ugyan a középkor elejéről származó angol törvények, a melyek szerint a munka teljesítését megtagadó munkást a békebíró a munkaadó esküvel erősített panaszára elfogathatta. De az 1867. évi *Master and Servant Act* ezeket hatályon kívül helyezte.

Általános munkaszünetésre nem is került a sor, csak egyes helyeken fordult elő, a hol az igen kiélesedett ellentétek nem voltak elsimíthatók, hogy a munkások megszüntették a munkát. Oxfordshireban és Berkshireben a bérlők katonákat kértek, s a tisztektől kaptak is az aratás elvégzésére; de a Londoni *Trades Council* közbenjárására egy királyi rendelet (Queens's Regulations for the Army for 1873. 180-ik szakasz.) határozottan megtiltotta a katonaságnak ily célra igénybe vételét.

Ha a szervezkedés sikerét legnagyobb részben Arch fáradhatatlan buzgalmának köszönhették is, igen nagy jelentőségű volt az a támogatás, a melyben a munkások a soraikon kívül álló körökből részesültek.

A mozgalom első hírére a *Daily News* híres hadi tudósítóját: Archibald Forbest küldte a helyszínére, a ki közvetlenül érintkezett az egymással szemben álló felekkel s így nyert tapasztalatai alapján a munkások ügyének hatalmas szószólójává lett. Az ő tudósításai nyomán megindult a gyűjtés ország-szerte a munkások támogatására.

Morley Sámuel volt az egyik legelső, a ki 500 font sterlinget küldött. Az ő elnöklete alatt tartották meg Londonban

az Exeter Hallban azt a gyűlést, a melyben Sir C. Dilke, Sir C. Trevelyan, Sir John Bennett, Mundella, Manning érsek és az angol társadalom több más kitünősége közreműködésével, a munkásmozgalmat pártoló határozatot fogadtak el.

Ennek a kívülről jövő támogatásnak valószínűleg csaknem olyan nagy része volt a sikerben, mint az unio erejének. A földbirtokosok, bérlők csakhamar a legtöbb helyen magok keresték a megegyezést. Emelték a napszámot, följajlották a készpénzfizetést. Kinyilatkoztatták, hogy a munkások egy és más panaszát teljesen jogosaknak ismerik.

«Nagyon szép, — írja Arch — de hát miért nem gondolkoztak ezek az urak azelőtt így; vagy ha így gondolkoztak, miért nem cselekedtek akként.»

V.

Arch könyve hosszasan foglalkozik az Unio megalakulását követő küzdelmekkel.

Ha itt-ott látszólag simán ment is a dolog s több helyen az unio fiókjának megalakulása maga elég volt arra, hogy a bérlők a munkabért önként emeljék, a bérlők és földbirtokosok a munkásoknak saját érdekeik elővitelére való szervezkedését megbotránkoztató vakmerőségnek tekintették s minden kínálózkodó eszközt fölhasználtak e mozgalom megtörésére.

Mulatságosan írja le Arch a farringdoni gyűlés történetét.

1873 elején Farringdon mellett Littleworthban egy, a szabad ég alatt tartott gyűlés rendezőit az országúton való közlekedés akadályozása czimén elítélték.

Az unio nem akarta abban hagyni a dolgot. Megmutatni hogy joguk van a szabad ég alatt gyűlést tartani, a farringdoni vásártérre hirdettek gyűlést.

Alig kezdődött meg a gyűlés, a melyen Cox békebíró elnökölt s Arch és az uniónak néhány kiválóbb tagja is jelen volt, a rendőrség főnöke megjelent s fölszólította a jelenlévőket a távozásra, minthogy a közlekedést akadályozzák. A gyűlés vezetői, a kik előre gondoskodtak arról, hogy a gyülekezők úgy tömörüljenek össze, hogy körülöttök a közlekedésre elég tér maradjon, udvariasan kijelentették, hogy nem távoznak. Erre a rendőrség följegyezte a vezetők neveit.

Néhány nap múlva a rendőrbíróság elé idézték őket. Ez volt az Arch és társai titkos óhajtása. A tárgyalásra mindent előkészítettek. London egyik legkiválóbb ügyvédjét: Fittzjames Stephent vitték magokkal védőül, s előmutaták a vásártérnek mérnök által készített hiteles térképét, a melyen föl volt tüntetve az a terület, melyet a gyűlés elfoglalt. A tanúul beidézett mérnök kétségtelenül bebizonyította, hogy maradt elég tér úgy a gyalogjáróknak, mint a kocsiközlekedésre s így a rendőrbírónak föl kellett őket mentenie.

Másutt komolyabb következményűek voltak az összeütközések.

A bérlők az unióhoz tartozó munkásokat igyekeztek kizárni. Különösen a téli időben kizárták őket a munkából.

Eleinte az unio elég erős volt arra, hogy a munka nélkül maradtakat segélyezze. 1874-ben, a midőn több ezer földmívest zártak ki a bérlők a munkából, Arch egy hónap és néhány nap alatt 23 ezer font sterlinget gyűjtött össze segélyezésökre.

De csakhamar nyilvánvaló lett, hogy az angol mezei munkás sem képes arra, hogy életerős organisatiót alkosson.

Thorold Rogers jól mondja: legnehezebben vezethetni az egészen műveletlen és az igen művelt embert. Az előbbiek gyanakvók, bizalmatlanok; az utóbbiak önfejűek. E miatt nem akarnak másra hallgatni.

Arch folytonosan a legnagyobb erőfeszítésre volt kénytelen, hogy az uniót összetartsa és abban a szükséges fegyelemről gondoskodjék. A földmívesek nagy része valósággal föld-éhes volt. Azt akarták, hogy az unio szerezzen nekik földet. A legképtelenebb kívánságokkal állottak elő, s a mikor ezt meg nem kapták, hátat fordítottak az unionak. «Olyanok voltak, mint egy csomó kapzsi, türelmetlen gyermek, — írja Arch — a kiknek nem lehet a fejökbe verni, hogy jobb lassan és biztosan haladni, semmint sietni. Mi pedig nem akartunk forradalmárok lenni.»

Hullámokban emelkedve és süllyedve, az unio tagjainak száma néhány év alatt erősen megfogyott. Azok, a kik a munkások szervezkedését rossz szemmel nézték, gondoskodtak arról is, hogy Arch ellen bizalmatlanságot szítsanak.

Egy ügyetlenül megalkotott beteg- és rokkant segítő

alap elragadta a megtakarított pénzt s az unio folytonosan gyengülve, megalkotása után 20—22 évvel összeomlott.

Arch maga úgy mondja: természetes halálal múlt ki. De ha nem volt is hosszú életre hivatott, nem tűnt le nyomtalanul. Nem kisebb tekintély, mint Thorold Rogers írja a következő szavakat Archról és az Agricultural Labourers' Union-ról: «Meggyőződésem, hogy nem kis szolgálatot tett a földműves munkásoknak, de még nagyobbat a munka általános érdekeinek, már csak az által is, hogy rá mutatott arra az általános ösztönre, hogy a munkás sorsán csak az együttes, összetartó igyekezet segíthet.»

«Nézetem szerint — írja tovább Thorold Rogers — nagyon indokolatlan az a féltékenység és ellenszenv, melylyel a bérlők Archra és az ő uniójára tekintenek. Hogy a munkástól azt lehessen várni, hogy becsületes, okos, szorgalmas és jó munkás legyen, annak első föltétele az, hogy legyen önérzete. A görög költő azt mondja, hogy annak az embernek értéke, a kit rabszolgává tesznek, felényire süllyedt.»

VI.

Azok az események, a melyek között Arch életének java lefolyt, sokkal nagyobb jelentőségűek, semhogy az itt rendelkezésre álló szűk tér megengedné, hogy az ő egyéniségével, úgy a mint ez könyvéből kidomborodik, részletesebben foglalkozzunk. Pedig az sem volna érdektelen.

Könyvének épen az ad nem közönséges érdeket, hogy abban az író személye folytonosan előtérben van. Arch, az ember, áll előttünk a maga jó és rossz tulajdonságaival; éles elméjével, szűk látkörével; jóhiszeműségével és elfogultságával.

Nem akarja leplezni, hogy meg van elégedve önmagával és sorsával. Lapokra terjedően írja le azt a megbecsülést, a miben canadai útjában a helytartó, Lord Dufferin részesítette. Látható megelégedettséggel foglalkozik képviselővé való megválasztásának történetével, s a képviselőházban való szereplésével. Szinte áradozik, a midőn a walesi herczeg kitüntető figyelméről beszél. De nem szégyenli egy pillanatra sem származását, s ma sem érzi magát egyébnek, mint földművelő munkásnak.

Annak a sajtószerevé ékesszólásnak, a melylyel a népgyűlések fölött uralkodni tudott, nyomai megvannak könyvében is, melyet e szavakkal fejez be :

«Én bizalommal tekintek a földműves munkás jövője elé. Tudom — jobban, mint bárki más — hogy sorsa nem fényes, de tőle függ, hogy azon javítson. A mikor én megkezdtem a munkát, akkor még semmije sem volt. Most szavazatjoga van a képviselőválasztásnál, az iskolaszékben, a County Councilban és a községben. Ezek útján, — ha jogaival óvatosan, férfiasan, józanul él — javíthat a maga sorsán. Én mindent csak attól várok, ha az emberek saját erejökre támaszkodnak. Tudjon a munkás gondolkozni, olvasson könyveket, igyekezzék minden tekintetben előre haladni, de sohase szégyenelje a maga munkáját és hivatását. Ha saját magát, munkáját, embertársait s a mások becsületes munkáját megbecsüli, őt és az ő munkáját is meg fogják becsülni. Hanem ne majmoljon senki mást. Ne akarjon más lenni, mint a mi. De törekedjék arra, hogy a maga körében a lehető legkülönb legyen. Ez az, a mire minden embernek igyekeznie kell.»

«The land for the people, ez a munkások jelszava. Nagyon kívánatos, hogy a földművelő munkásnak legyen valamije, a hol foglalkozhatik akkor, mikor másutt nem kap munkát. A neki kiadott földön termeljen gyümölcsöt, veteményt, — sertést hizlaljon, — s télre, mint a szorgalmas hangya, gyűjtsön eleséget, a mivel kivárhatja a tavaszt.»

«Kívánom, hogy legyen földje, de azt a maga munkájával szerezze meg. Az államsegélyben és a föld államosításában én nem bízom. A munkásnak arra van szüksége, hogy tisztességes árért egy kis területet bérelhessen, s azután azt lehető jól művelje. Ennek megadására a földbirtokosokat végső esetben kényszerrel is kötelezni kellene. Munka, szabadság, rend és haladás, ez az én elvem. Hiszem, hogy az idők folyamában új eszmék fognak születni, — az nem is lehet másképp — és ha a munkásoknak mostani sérelmeit orvosolták, út nyílik a folytonos haladásra. A mai socialismus előbbutóbb ki fog múlni. Én úgy hiszem, hogy a jövő socialismusának a célja a falusi és városi lakosság testi, szellemi és erkölcsi erejének növelése és emelése lesz.»

«Nagy felelősség van a sajtón. Szeretném azt mondani a sajtónak: Ne élj vissza hatalmaddal, ne riadj vissza a

felelősségtől, élj hatalmaddal és felelősséged tudatában légy a földmives munkás előtt világitó fényoszlop. Arra tanítsd a földmivest, hogy kitartó, szorgalmas és független legyen; hogy meg tudja ragadni a kedvező körülményeket, hogy folyvást törekedjék a tökéletesedésre. Mutasd meg nekik az erre vezető utat és azon kalauzold őket.»

«Lesz-e még egyszer egy második Agricultural Labourers' Union? Ha valaha szükség lesz arra, hogy azt megalkossák, azt hiszem, az másféle lesz, mint az első volt, mert az idők változnak. De most és mindig a szövetkezés erőt és a széthúzás gyengeséget jelent. Társulni, férfias önállóság mellett együtt működni, ez a fődolog. Dolgozattok és segítségetek egymást. A szervezkedés módja alárendelt jelentőségű kérdés. Én bízom abban, hogy az emberiség nagy, hatalmas egyesülésének ideje el fog jönni, bár nem az én életemben. Látom annak a jeleit. Ilyen jel nekem az, hogy az a magas rangú úrnő, a kinek neve e könyv címlapját ékesíti, minden elfogultságtól ment pártatlansággal vállalkozott arra, hogy kiadja *Arch József Életét.*»

«Igen, annak az időnek a jelét látom én ebben, a midőn herceg, főúr és paraszt egyesülve fognak a közjó érdekében munkálkodni. Ez az unio magában fogja foglalni egész Angliát, az egész birodalmat; valaha az egész földet. Az egész föld minden népe összeszövetkezve! Ez az, a minek el kell jönnie, a mire törekednünk kell. Én nem fogom megérni, de a milyen bizonyos, hogy a nap süt az égen, olyan bizonyos előttem az, hogy ennek a dicső időnek a hajnala egykor meg fog virradni. Ebben az erős hitben teszem le a tollat és mondok búcsút olvasóimnak. Utolsó szavam hozzájok ez: bízunk és dolgozzunk e jövő érdekében.»

VII.

A könyvhöz írt nagyon szép előszóban a warwicki grófné valósággal elhalmozza elismeréssel Archot. Elmondja, hogy milyen szomorú volt a földmivelő munkás helyzete az Arch-féle unio megszületése előtt. Hogy milyen mély volt az elkeseredés.

Sokan — említi — azt állították, hogy az unio volt az, a

mi elégedetlenséget szított a munkások között, pedig ellenkezőleg, az elégedetlenség volt az unio apja.

«A munkások várták, hogy jöjjön valaki, a ki vezesse, szervezze őket. Adjon hangot az ő bajaiknak. Az idő betölt és az az ember megjelent. Szerencsére becsületes és törvénytisztelő ember volt. Rémséges csak elgondolni is, mi lett volna e mozgalomból, ha más kézbe kerül!»

«Az uniót Arch alkotta meg és ő vezette; és mi, — nemcsak a munkások, de mindnyájan, a kiknek e földhöz közök van — hálával tartozunk neki azért, hogy okosan és jól vezette.»

Ha ezt a dicséretet, ezt az igen nagy dicséretet megérdemli is Arch, meg kell osztania — s így megosztva sem marad kevesebb neki — másokkal. A warwicki grófnéval és azokkal, a kik úgy gondolkoznak és úgy cselekedtek, mint ő.

Mert Arch minden befolyása hiába való lett volna akkor, ha a mezei munkások mozgalma másféle fogadtatással találkozik.

Ha a sajtó nem fogja pártjokat abban, a miben a munkásoknak igazok volt, ha a társadalom elzárkózik az ő jogos panaszai előtt ridegen, jóindulat nélkül nézi küzdésüket, nem támadt volna-e föl bennök ádáz osztálygyűlölet a jobb módúak ellen?

Vajon a törvényt nem tekintő üldözéssel nem lehetett volna-e elkészeríteni, nem lehetett volna-e a törvényes határok közül kiűzni őket?

A mikor az angol munkásmozgalmak történetével foglalkozunk, lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak Buckle szavai:*)

«Egy európai államban, egyetlen egyben, a nép olyan hatalmas volt és a kormány olyan gyenge, hogy az ország törvényhozásának története egészben véve, kisebb eltéréseket nem tekintve, a hatalomnak lassú, de folytonos hátrálásából áll. A reformokba, nem az érvektől meggyőzve, de félelemből belenyugodtak; a demokratikus nézetek folytonos térfoglalásával az egyik előjogot, az egyik kiváltságot a másik után törölték és törlik el, úgy hogy a régi intézményeknek csak a nevek marad meg, erejük nélkül, és jövőendő sorsok nyilvánvaló. Mondanunk sem kell, hogy ebben az országban, a hol a

*) *History of Civilisation in England*. I. kötet. V. fejezet.

törvényhozók sokkal inkább a közakarat képviselői és szolgálói, mint bármely más európai országban, a haladás egyenesebb, mint másutt; nem volt sem fejetlenség, sem forradalom; és a világ itt megtanúlhatta azt a nagy igazságot, hogy a nép jólétének egyik fő föltétele az, hogy azok, a kik kormányozzák, nagyon kevés hatalommal birjanak, hogy ezt a kevés hatalmat is nagyon tartózkodva gyakorolják, ne tartsák magokat a nemzet érdekei egyedüli biráinak és azt ne higgyék, hogy nekik joguk volna a kormányzottak akaratával szembeszállni. Mert a kormányzás csak azzal a föltétellel van reájok bizva, hogy azzal a nép jólétét szolgálják.»

FARKAS JENŐ.

ITÁLIA.

Uti rajzok és tanulmányok.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

XIX.

ÚJABB FLORENCZI BENYOMÁSOK.

(A quattrocento vége, olasz renaissance és humanismus.)

Legutóbbi florenzi tartózkodásom épen az Amerigo Vespucci és Paolo Toscanelli emlékére rendezett ünnepélyek idejébe esett.

Az emlékünnepegyesítésé és idejének ez év tavaszára kitűzése kissé önkényesen történt, mert Paolo Toscanelli, Florenz híres csillagásza, a kinek térképei jelentékeny előmozdítói lehettek a nyugati irányban Keletindiába való eljutás tervének, — a mely tudvalevőleg Amerika fölfedezésére vezetett, — tizenhat évvel 1498 előtt halt el, és Amerigo Vespucci — a ki tényleg meglehetősen alárendelt szerepet vitt az Alfonso Ojeda expedíciójában, — első amerikai utazását 1497-ben tette meg; de utóvégre mindakettő Florenz szülőtte volt és az utóbbi nevét adta az új világrésznek. Ennek a két névnek az egyesítése tehát bő forrását nyithatta meg az olaszok s különösen a florenziek számára a hazafias megemlékezésnek és fényes alkalmat nyujthatott a történeti reminiscenciák megjelenítésére jelmezünnepegyesítésekben és élőkép-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 253., 255., 257., 260. és 262. füzetében.

ben, a melyekben az olaszok úgyis utólérhetetlen mesterek lesznek mindig.

A florenczi lapok «mezze-feste», félünnepélyek nevét adták a lezajlott látványosságoknak, mert azok egy részét — a tűzijátékot s vízi ünnepélyt — elmosta az eső; de a mit a véletlen az egyik részben ártott, azt kipótolta a másik részben; valóban szerencsés véletlennek tulajdonítandó az, hogy az Arno-parti Ognissanti-templomban alig több mint két hónappal az említett ünnepélyek előtt fedezték föl Domenico Ghirlandajónak egy későbbi festésektől évszázadokon át elfödött képét, a mely a Vespucci-család fogadalmi adománya levén, annak valamennyi akkor élő tagját ábrázolja, a mint a boldogságos Szűznek bemutatják hódolatukat, közöttök Amerigót is, körülbelül 16 éves, viruló ifjú alakjában, a mely arczkép másolatai természetesen rögtön elárasztották Florenczet s az ünnepélyek idejében még a képes levelező-lapoknak is kedvelt díszei voltak.

Sokkal jelentékenyebb emléknapokat is ünnepelhetett volna Florencz a jelen év tavaszán, és talán nem is egészen rajta múlt, ha azokat zajosabban és fényesebben meg nem ülte; a kitört, szinte forradalmi jellegű zavargások közepett például egészen homályba vészett az az évnap, a melyet szűk és csendes körben, elkésve, s csak a kiváló történetíró, Pasquale Villari emlékbeszédével ünnepeltek meg és a melyen négy százados fordulója telt le annak a rettentő órának, a mikor Girolamo Savonarolát két társával, Fra Domenicóval és Fra Silvestróval a Piazza della Signoria közepén, a Palazzo Vecchio előtt felállított magas keresztre felakasztották s aztán elégették és hamvaikat az Arnóba szórták, — az 1498 év május hava 23-ik napján.

És azelőtt és azután — mindig a négyszáz év előtti kort értve, — milyen idők! milyen élet, és milyen emberek! Milyen «századvég» az a két utolsó évtizede a búcsúzó XV-ik saeculumnak és vele a búcsúzó középkornak — egész Európában, de főleg Olaszországban, és legkivált itt, Florenczben! Új világrészeket fedeznek föl nem csak a valóságban, túl a tengeren, hanem az emberi szellem világában is, a melynek egész terén forrongás uralkodik, de attól a biztos tudattól áthatva, hogy az emberiség egy új korszak hajnala előtt áll, nem kimerülten és vénhedten, de ifjú erővel és bátorsággal,

látva czéljait s megáldva mindazokkal a csodaszerű tehetségekkel, a melyek az új korszak megalapítására szükségesek.

Nem mintha Olaszország közéletének külső eseményei ebben az időben különösen örvendetések és lélekemelők lettek volna! Velence horizontja már ekkor összeszűkült, fegyvereit nem foglalkoztatják többé a félhold elleni nagy hadjáratok, világforgalmi jelentősége csökken Amerika fölfedeztetése, a hajózás nyugati irányai következtében, belső erői pedig az olaszországi cselszövények vezetésében vagy ellensúlyozásában emésztődnek fel. Rómában és a Romagnában IV. Sixtus, VIII. Inceze és VI. Sándor pápák kormányzata idejében s különösen Cesare Borgia szereplésének napjaiban az egyházi hivatalok vásárlása, a nepotismus, a bérgyilkosságok és hit-szegések olyan mindennapi dolgokká válnak, hogy Lorenzo Medici, mikor fiát Giovannit, a 17 éves bibornokot és későbbi X. Leo pápát Rómába küldi, szükségesnek tartja őt figyelmeztetni, hogy vigyázzon, mert Róma ez idő szerint «minden bűn posványa». Nápolyban az arragoniai házból való utolsó uralkodók kegyetlenségeit a francia beavatkozás következtében olyan zavaros viszonyok váltják fel, a melyeket eléggé jellemez az a körülmény, hogy három év leforgása alatt ötször cserél királyt ez a szerencsétlen tartomány. Milanoban Galeazzo Maria Sforza meggyilkoltatása és az ifjú Galeazzónak trónjától való megfosztatása után a nagyravágyó Lodovico Moro csak bajt és veszélyt idéz föl magára és az országra s végre is megbukik és idegen uralomnak nyit útát. Maga Florencz a jólétet és a békét a dicső Lorenzo idejében is csak szabadsága árán vásárolhatta meg; két évvel a nagy polgárfejedelem kimúlta után a francia invasió ejti rettegésbe a köztársaságot s bár a Mediciek elűzetése a szabadság kivívását jelentette, az alkotmány örökös változásai mellett az «újkori Athen» nem talál nyugtot s közeledni látszik az idő, melyben megint az önkényuralom üti fel tanyáját az Arno partjain.

És mégis — az erőszak és csaltság, a szüntelen beharcz és czéltalan háborúskodás, a megromlott erkölcs és hiányzó közbiztonság visszataszító jelenségei közepett az emberiség szellemi fejlődésének belső, mélyebb szövedékeiben mily csodás, mily fényes és lebilincselő látványnak vagyunk tanúi! Szinte észrevétlenül, meg nem zavarva a külső események zajától és rázkódtatásaitól, alakul meg itt először az

újkornak, a melyben mi élünk, léggöze, keletkeznek a modern életnek alapjai és kifejlődnek azok az eszmék, a melyek részben még ma is mozgatják a művelt világot.

Tényleg az akkori Florencz annyira összpontosította magában a renaissance egész szellemi mozgalmát, hogy úgy tűnik fel szemeink előtt, mint az újkor bölcsője, a mely, megelőzve korát, teljesen kifejlődött képét nyújtja oly állapotoknak, melyek Európa más államaiban akkor még csak mint törekvések céljai is homályos körvonalokban mutatkoznak. Igaza van Macaulaynak: alig tudjuk ezek láttára elhinni, hogy oly időkről olvasunk, a melyekben Franciaország és Anglia évkönyvei nem nyújthattak egyebet, mint a szegénység, durvaság és tudatlanság sivár képét.

Nem csak az irott történelemben esik jól ezekről a négyszáz év előtti időkről olvasni, de még inkább abban a beszélő történelemben, a melyet Florencznek már akkor fennállott vagy akkortájt keletkezett s amaz idők szellemét visszatükröző emlékei, műkincsei tárnak elénk.

A quattrocento végének florenczi palotáit legjobban szeretem a delelő nap izzó fényében látni, mikor a fekete árnyékok plastikájokat legerősebben domborítják ki, régiségöket is legszembeütőbbé teszik s annak a sok «felhalmozott múlt»-nak minden kis eleme érthetővé válik, szinte megszólal.

Néha majdnem el tudunk csodálkozni azon, hogy itt Olaszországban az utczán játszó gyermekek, a csavargók, a pihenő munkások és utczai árusok olyan közönyösen telepednek le a régi oszlopok talapzataira, a paloták lépcsőzeteire és kőpadkáira, a romok köveire . . . Nincs ezekben a hideg kövekben is élet, a múltak szellemének valami delejes hatása nem rejtőzik bennök, a mely egyszer csak behatol annak a mit sem sejtő emberfiának az agyába, lázképzeteket mozgat meg benne, csodás álmokkal zavarja meg fejét? Nem így támadt-e öntudatlanul egy-egy Rienzi, vagy Petrarca, Poliziano, Ráfael vagy Palladio?

És ha belépünk a palotákba, képzeletünket még erősebb szárnyak kezdik emelni. Az egykori Medici, később Riccardipalotában a vidám Benozzo Gozzoli egy házi kápolna díszéül a falakra festette a három király Bethlehembe vonulását; természetesen a bibliai tárgy itt is csak álarcz: florenczi nobi-

lik vonúlnak itt fényes kísérettel Toscana dombjai között, vadászatról jövet; az öreg Cosimo, a Mediciek nagyságának tulajdonképeni megalapítója, öcscse Lorenzo és fia Piero a főalakok, — körülöttük mindenféle pompa és életélvezet, finom műveltség és pazar gazdagság. Valódi folytatását kapjuk ennek az életképnek az Uffizi-képtárban, a hol az ellenállhatatlan Sandro Botticelli ismét a bibliai három királyt hozza elének, már megérkezve az üdvhozó jászol elé, térdelve a Szűz-anya lábainál, és ismét Cosimo Medicire ismerünk a legöregebb, egészen kopasz király alakjában, de a két ifjabb itt Giovanni, a Cosimo másodszülött fia és unokája, Giuliano, a nagy Lorenzo öcscse. Lehet-e előkelőbb, a szellemi fölény és anyagi hatalom érzete által magasabbra emelt emberi alakokat képzelni, mint ezt a férficsoportot — a királyokat és kísérlőket, — a kik mind valóban fejedelmeknek látszottak születni s magukon viselik annak a testi kiválóságnak a bélyegét is, a mely a renaissancekori olaszokat jellemezte és a mely nélkül ama kor művészete soha meg nem születhetett volna? Különösen az ifjú Giuliano lehajtott, oldalt néző, hajfürtös fejével valódi ideál, arca mélyen bevésődik emlékezetünkbe és előttünk lebeg akkor is, ha az Ave Maria della Sera idejében a Duomo hűvös félhomályába térünk be pihenni; mialatt az énekszót hallgatjuk, tekintetünk a kereszthajó közepét elfoglaló chorus gyűrűalakú márványsorompóján nyugszik; itt menekült el a szerencsésebb Lorenzo a Pazzik gyilkos töre elől a sekrestye ajtajába, de az ifjú, szép Giuliano ott maradt — véresen és holtan; a gyilkosok egyike templomba jövet még nyájaskodva, csalfa módon meg is ölelte őt, hogy meggyőződjék róla, vajon nem visel-e pánczélt ruhája alatt? . . .

A Santa Maria Novella templom szentélykápolnája tartalmazza a termékeny Domenico Ghirlandajónak talán valamennyi között legjobb frescót; a boldogságos Szűz és keresztelő szent János életének képeiben a végződő tizenötödik század idejebeli Florenz egész patricius világa lép elének: férfiak és nők, ünnepélyes felvonulásban és csoportosulásban, öltözetök, mozdulatuk egyaránt választékos méltóságot árul el s eszünkbe juttatja a böles Cosimo mondását, a melylyel követét útnak indította: öltözzél jól és beszélj keveset! Ha úgy ezeket, mint általában az egykorú florenczi és velencei

ábrázolásokat összehasonlítjuk például a korban legközelebb álló ó-német és hollandi festőiskola képeivel és mindkettőnél egyenlő realizmust s arcképlőséget föltételezünk, nem szembeötlő-e, hogy az akkori Olaszország művelt társadalmának alakjai a finomult élet megszokása, a művelt lélek önuralma, a szellemi erők működésének öntudatossága tekintetében mennyivel közelebb állottak a modern emberhez, mint Európa többi népeinek akkori vezető osztályai?

Fiesole magaslatairól, a francziskánus-kolostor udvarának kerítésfaláról vagy a Badia di Fiesole terrassejáról elragadó kilátás nyílik Florenzre és az egész völgyre, a melyen át keletről nyugatnak folyik csöndesen futva az Arno, kanyarodásával a hátunk mögött emelkedő hegyek mögé veszve. Itt ma is mámorító virágillat száll felénk a hegyoldalt borító kertek fáiról és cserjéiről, ép úgy mint akkor, a mikor Marsilio Ficino ezt a várost «Florenzia liliorum ubique plena»-nak nevezte, a mikor ő és társai, a «platói academia» tagjai Cosimonak, «a haza atyjá»-nak s később a «pompás» Lorenzonak udvaroncjai s barátai, ugyanerről a magaslatról néztek le gyönyörködve a lábaik alatt elterülő palotákra, tornyokra és kertekre, az újkori Athen képe előtt, az újkori Perikles udvarában újra álmódva a régi Hellas tudósainak és költőinek álmait. A túlsó dombsoron már ott fehérlett akkor is San Miniato márvány homlokzata, az Arno hajjai felett már négy híd boltozott, az alkony utolsó fénye Brunelleschi hatalmas kupoláján és a Palazzo Vecchiónak, tetejében daczosan kiszélesedő karcsú tornyán tört meg — ép úgy mint most, a Giotto Campaniléje az elefántesont színében tündöklött és a San Lorenzo, Maria Novella, Santa Croce templomai ép úgy emelkedtek ki az akkor csak térfogatára nézve valamivel kisebb s még bástyáktól és várfalaktól környezett háztömegből, mint napjainkban.

A fényes szellemeknek az a kis köre, a mely a Mediciek udvarát képezve itt, a Badia di Fiesolében ép úgy, mint Careggiben, Camaldoliban, vagy lenn a Medici-palotában Plato bölcsészeteért lelkesült, az elpusztult Konstantinápolyból megmentett ókori irodalmi kincsekben buvárkodott s a classikus példák és Petrarca dalainak követésére buzdúlva maga is megszólaltatta lantját: valósággal törvényt szabott egész Olaszország, sőt majdnem az egész művelt világ izlésé-

nek és szellemi életének, úgy akkor, mikor még tevékenységét az antiknak magyarázata és utánzása merítette ki, mint később, mikor az már egy új olasz nemzeti irodalomnak lett megindítójává.

A költő-bölcsészek élénk köréből elsőnek szólítja ki a halál Luigi Pulcít, a vidám, sőt pajzán dalnokot, a Morgante szerzőjét, az olaszok legnépszerűbb eposi hősalakjának, Orlandónak, első megéneklőjét. Marsilio Ficinót, Christoforo Landinót és Angelo Polizianót ismerjük a Ghirlandajo és Gozzoli frescóirol; a legutóbbi mint humanista és mint költő okvetlenül legjelentékenyebb alakja a florenczi «academiának»; a classikus világnak előtte nem volt ékesszólóbb magyarázója, hirdetője, csodálója; és ugyanazzal a költői lelkesedéssel, a mely benne az ókór iránt fellángolt, tudta megénekelni a szép Giuliano Medici szerelmeit, tudta üdvözölni az orgyiloktól megmenekült Lorenzót és tudott később rajongni a Savonarola hitszónoklataiért, a melyeknek hatása alatt maga is barátságuklyát öltött s a San Marco templomában kívánta magát eltemettetni.

Vele egyszerre, de nálánál még fiatalabb korban búcsúzott el az élettől Giovanni Pico della Mirandola, a kit kortársai a szellemek phoenixének neveztek, a kiről maga Poliziano azt mondta, hogy dicséret őt nem érheti el, oly magasan áll! Fejedelmi sarj volt, Mirandola uralkodó grófja, de nem ismert más becsvágyat, mint tudományával tűnni ki; megjelenése, vonzó tulajdonai őt Florencz bálványává tették, de a szerelem múló örömeitől hamar fordult el az emberi rendeltetés legmagasabb problémái felé; emlékezete, tudása bámulatra ragadta a szellemi nagyságnak mindenkifölött hódoló korát, és — ez ép a legjellemzőbb a szellemeknek a quattrocento végén uralkodott nagy forrongására és csapongására — ő is, ép úgy, mint barátja Poliziano, a görög bölcsészet derült magaslatairól a dominikánus-kolostor csöndes árnyékába tért meg s a Savonaroláéhoz hasonló csuklyában feküdt koporsójába.

A mit a «plátói academia» az irodalom terén tett, azt a munkát végezték a San Marco melletti Medici-kertek a művészet körében, itt létesülvén az óvilág művészeti kincseinek első muzeuma, a mely magva lett Florencz nagyhírű képzőművészeti gyűjteményeinek. A Medici-kertek antik szobor- és domborművei és a Carmine-templom Brancacci-kápolnájának

Masaccio által festett frescói, ott a classicismus ideálja, itt a renaissance művészeti realismusának őseréjü megnyilatkozása: ezek együttvéve képezték legfőbb elemeit annak a szellemi befolyásnak, a mely a florenczi művészeti iskolát a tizenötödik század végén oly bámulatos magaslatra emelte.

Ma is csak úgy dűskálunk abban az élvezetben a melyet ennek az iskolának az alkotásai nyújtanak itt, Florenczben nekünk; minden napra, minden órára megtaláljuk a hangulatunknak legjobban megfelelő mestert, a kinek a műveibe azután egész odaadással elmélyedhetünk. Egyszer a Botticelli finom, gyöngéd, kissé modernszerűen ideges költői lelke vonz, másszor a Ghirlandajo közvetlensége, egészséges realismusa, bőbeszédősége mulattat és köt le; időnkint szemünk és szívünk leginkább a Perugino dallamos compositiói, nyájasan ábrándos nőarczai, naiv ünnepélyességü alakjai számára van nyitva, azután ismét Fra Bartolommeo grandiositása, fönsége, ereje és tiszta eszményisége hat reánk; Benozzo Gozzoli, Antonio Pollajuolo, Andrea Verocchio, Lorenzo di Credi, Filippino Lippi mind visszhangot tudnak kelteni szívünkben. Érezzük a Hippolyte Taine jellemzésének igazságát, midőn a művészet fejlődésének ezt a mozzanatát, melyben annak összes elemei először egyesülnek teljes összhangban az alkotásra, a lélek ifjúsága gyöngéd hajnalának mondja, «mikor az ember először fedezi föl a valódi dolgok költőiségét; ebben a korszakban egy vonást sem tesz a művész ecsetje, a mely valami személyes érzelemnek nem felelne meg s minél bátor-talanabbnak látszik, annál igazmondóbb, a kissé száraznak látszó formák bizalmas vallomásai egy még szüzi léleknek, a mely sem tartózkodni, sem túlsapongani nem mer».

Egy évvel Lorenzo de' Medici halála előtt az ő udvaránál egy ifjú jelent meg, a ki akkor még csak 15 éves volt s a Ghirlandajo műhelyét épen hogy elhagyta; ezzel a mesterével összeveszett és behorpadt orrán emlékét viselte egy tanuló-társa ökölcsapásának, a kivel — festés közben — a Brancaccikápolnában kelt birokra. A lángelmék vonzódása ismertethette föl Lorenzóval ebben az épen nem ajánlatos kinézésü gyermekifjában Florencz jövendő legnagyobb művészi talentumát s nem csak pártfogásába fogadta őt, hanem be is vezette tudósai, költői, művészei körébe, a Casino di San Marco műkincesi közé, és itt, az akkori Olaszország legnagyobb elméinek társa-

ságában, szitta magába az összeférhetetlen természetű, de határtalan tudás- és alkotási vágytól lelkesített ifjú az ókor művészetének ismeretét és csodálatát, Polizianótól kapva első domborművének eszméjét.

Ez az ifjú Michel Angelo Buonarotti volt.

Tehát Lorenzo lenyugvó napja volt az első fény, a mely az újkor legnagyobb művészeinek pályáját bevilágította; Lorenzo de' Medici volt sok tekintetben megindítója, kétségbevonhatlan vezetője és legragyogóbb kifejezője egyúttal annak a korszaknak, a melyről itt beszélek; ő egyesítette magában legteljesebben a renaissance minden jelességeit és hibáit, minden tökélyét és minden fogyatkozásait, ellenmondásait úgy mint vívmányait. Ő volt az első modern ember, tulajdonképeni megkezdője az újkornak, mely a közönséges történeti időszámítás szerint az ő halála évével kezdődik; valamivel gazdagabb illúziókban és szegényebb csalódásokban a mai kor emberénél, de már megegyező ezzel fölvilágosodottsága és skepsise s anyagiasságának melletti mégis minden valóban szép, magasztos és nemes iránti élénk és elfogulatlan érzékével. Korának legigazságosabb és legkomolyabb történetírója zsarnoknak mondja őt, de a legjobb és legkellemesebb zsarnoknak a ki valaha létezett, mert zsarnoki uralmának nem volt más becsvágya, mint a közjólétnek, a tudomány és művészetek virágzásának megalapítása, nem volt más jogcíme mint az a senkitől kétségbe nem vont fölény, a melyet személye a szellemi törekvések minden terén gyakorolt kortársai fölött.

A szellemi tehetség universalitása az olasz renaissance sok nagy alakjánál a kedvtelés és fitogtatás egy neme is lehetett, — Lorenzónál az gyakorlatilag érvényesült és személyes szerepével elhatározóvá lett korára nézve. Ő gyakorlatilag igazolta végtelen ügyességét a politika művészetének minden útvesztőiben; ő a teremtő tehetségek egész sorának fölfedezésével és foglalkoztatásával bizonyította be művészeti érzékének kitünőségét; ő a tudomány nagybecsű kincseit halmozta össze az utódok épülésére, irányt adott kora szellemi mozgalmainak s népszerűségének nem utolsó eszköze volt epikureus kora élvezeteiben való önfeledt részesevé s az a siker, a melyet mint ezeknek az élvezeteknek népies költője, lantjával aratott. Vajon nem a modern lyra hangjainak első pengését

halljuk-e azokban a dalokban, a melyek az élet mulandóságán csak azért keseregnek, hogy abból is okot merítsenek fenékgig üríteni az élvezetek poharát?

«Quant'è bella giovinezza! —
 Che si fugge tuttavia!
 Chi vuol' esser lieto, sia:
 Di doman' non c'è certezza».

(Óh be szép az ifjúság, — s mégis mily gyorsan múlik el! a ki élvezni akarja, az ne késsék: a «holnap» felől senki sem lehet biztos.)

Abban az emlékezetes esztendőben, a melyben a Columbus gályái először bukkantak Amerika földjére, a Lorenzo il Magnifico halálos ágyánál egy dominikánus barát zordon alakját látjuk föltűnni. Ugyanaz az alak ez, a melynek sötét varázsa két évvel később rabjává tette a haldokló Polizianót és Pico della Mirandolát is, ugyanaz a prédikátor, a kinek lángszavai már abban az időben lázba hozták Flórencz népességének érzékeny kedélyeit és gondolkozóba ejtették a legfölvilágosodottabb elméket: a Girolamo Savonarola alakja.

Lorenzo, a ki epikureus hajlamai és a neoplatonikus bölcsészet szellemi gyakorlataiban való gyönyörködése ellenére legalább formailag és külsőleg mindig fentartotta a jó viszonyt az egyházhoz, talán nem csak az államfőnek a közfölfogással szemben való kötelességétől vezetve hívta meg élete utolsó napjaiban gyóntatójául azt a papot, a kit akkor joggal tekinthettek Flórenczben a benső vallásos meggyőződés és tiszta erkölcs legmagasztosabb képviselőjének, a kiben annak a kornak elnyomott lelkiismerete látszott megszólalni, a kit ma néhányan az «utolsó igazi keresztyén» nevével szeretnek illetni.

Nevezetes, szinte korszakos jelenet volt az a találkozás a betegszobában; nem csak két ellentétes irányú életút kereszteződése volt az, de egyúttal a középkor utolsó küzdelme az újkorral: annak a vallásos fölfogásnak, a mely az élet minden javát fel akarta áldozni a túlvilági üdv követelményeinek, utolsó mérközése azzal a világnézlettel, a mely nem akart ugyan teljesen szakítani a vallással, de legalább az ember földi czéljai és földi örömei javára becsületes alkut akart vele kötni. És ebben a mérközésben még egyszer — utólszor, győzött a középkor. Savonarola megtagadta a bün-

bocsánatot attól a Lorenzótól, a ki felfogása szerint Florenczet szabadságától fosztotta meg; volt bátorsága szembezállani a haldokló zsarnokkal, mint szembezállott később veszedelmesebb hatalmakkal is és Florenz ura néma megadással hagyta távozni a kérlelhetetlen erkölcsbíró és a szabadság megboszulóját.

A Medici-kertek elpusztultak, ma már helyöket is alig lehet megjelölni s az ott fölhalmozott gyűjtemények máshová kerültek; de a szomszédságukat képezett San Marco-kolostor ma is épen áll fenn, mint a florenczi quattrocento muzeuma és ha folyosóján, termein s a barátok egykori celláin végigmenve, lelkünk megtelt a Fra Angelico szelid és boldog geniúsának derült alkotásaival, egy kis szögletszobába jutunk, a melyben a vezeklő élet és a vértanúi halál emléktárgyai között ma is régi helyén áll az a kis írószekrény, előtte egy egyszerű faszékkel, a melyről egy időben Florenz államát kormányozta a Szent Márk dominikánus-conventjének perjele, Savonarola, mint földi helytartója Florenz akkori megválasztott királyának: Jézus Krisztusnak.

És ott függ Savonarola képe is, a melyet Fra Bartolomeo fennkölt ecsete festett a vászonra. Mondják, hogy mikor a vezér, a mester fölött összecsaptak a máglya lángjai, hive és csodálója, a festő, műtermébe tért s ott az ép elkészült képen az emésztő rajongástól eltorzult arcz fölé egy fényes gyűrűt vont ecsetjével: a szentek dícsfényét, azt a gloriolát, a melyet az egyház mindeddig megtagadott a florenczi prófétától.

Savonarola, a szőrcsuhás néptribun, a ki a tizenötödik század végén, a florenczi renaissance «kulturbacchanál»-ja közepett mit sem akar tudni görög és római irodalomról és művészetéről, mit sem akar hallani életélvezetről és fényüzésről, elítél minden világias tudományt és művészetet s mint egy elkésett assisii Szt Ferencz hirdeti a test leigázását, a földi javakról való lemondást és az önsanyargatást, sőt a maga igazának védelmére a tűzpróba istenítéletét is kész fölidézni: tagadhatatlanul a világtörténelem egyik leggroteskebb jelensége, mondhatjuk, egyik legkiáltóbb anachronismusa. És hogy ez az egész korával harcra szálló magányos próféta, pusztán a maga hite s rajongása erejével és nyers, de lángoló ékesszólása ellenállhatatlan hatalmával tudott mégis

győzedelmeskedni, néhány éven át hazája sorsára nemcsak vezetőként folyt be, de abban tényleg dictatori szerepet vitt, alkotmányokat buktatott meg és alkotmányokat létesített, békét s szövetséget kötött a betörő francia királylyal és szellemi harczot üzent a római szentszéknek; hogy ez a vakmerő reformátor vagy inkább purifikátor kora legkiválóbb szellemeit vagy megnyerte tanai követésének, vagy legalább magukba szállásra indította, művészeket arra bírt, hogy meztelenségeket ábrázoló képeiket elégecssék s a «piagnoni»-k, a siránkozók soraiba állva, ecsetjüket kizárólag a vallásos áhitat szolgálatába állítsák, Florenz könnyelmű, élvvagyó lakosságát rá tudta beszélni, hogy farsangi mulatságait egyházi körmenetekkel cserélje fel, piperezikkeit, sőt műkinceseit és kedvenc olvasmányait is a hiúságok máglyáján elégeesse; mindez még fokozni látszik annak a látszólagos anachronismusnak meglepő voltát. De mélyebben kutatva a lelki jelenségek rúgóit, csakhamar meggyőződünk róla, hogy a Savonarola rövid uralmának alapja nem az ő vallásos meggyőződése és buzgalma igazi elterjedésében keresendő. A renaissancekori florenczi olaszokat, a kik mindenekfölött fogékonyak voltak az ékesszólás és a rendkívüli szellemi adományok iránt, megbűvölte a rajongó barát szónoklata és mindent magával ragadó vallásos lelkesedése; e mellett örömmel csatlakoztak erélyes szelleméhez, hogy annak segítségével lerázzák a Mediciek jármát és kivivják köztársaságuk szabadságát. De az ékesszólás és jellemnagyság hatása iránt a kedélyek rövid idő alatt eltompúltak, a szerzetes-tribun politikája az államot külvészélyek felé látszott sodorni és Savonarolának csakhamar meg kellett győződnie arról, hogy azt a szabadságot, a melyet ő csak eszközül akart fölhasználni a vallás uralmának visszaállítására, az ő népe czélul tekintette, a melynél tovább őt nem hajlandó követni.

Ekkép a szerencsétlen barátan nemsokára beteljesedett önjósolta végzete, és a világtörténet nagy jeleneteinek azok az elmaradhatatlan statistái, a kik ugyanazzal a hévvel tapsolnak ma, a melylyel «feszítsd meg»-et kiáltanak holnap, csakhamar ujjongva, sőt lelketlen gúnyolódással állhatták körül azt a dobogót, a melyen Savonarola utolsó útját, a Palazzo emelt teréről a bitófához megtette. Valójában azonban nem az a mindig dühöngeni kész nép, nem a «compagnacci»-k

és «arrabbiati»-k többségre vergődése buktatta meg a San Marco perjelének theokratikus uralmát, nem is a dominikánusokkal hadi lábon állott Ferencz-rendiek hatalma, de még csak nem is Borgia Sándor kiközösítő átka: a diadalmas renaissance szelleme söpörte el az utolsó akadályt, mely útjába állott, azt a férfiút, a ki, bár maga is a szabadság lánglelkű bajnoka volt, mindannak megvetését hirdette, sőt részben elpusztítását követelte, a mi az értelem fölszabadulásának, az ember és a világ megismerésének leghathatósabb eszközeül kínálkozott, vagy annak gyümölcse volt, s azok, a kik ellene föltámadtak és rajta a korszellem ítéletét oly könnyörtelenül hajtották végre, csak öntudatlan és vak eszközei voltak egy fölöttök álló s nemsokára fölöttök is diadalmaskodó hatalomnak.

A kortársak közül csak egy férfiú ítélte meg a Savonarola tragédiáját oly hideg közönnyel, a mely nem kevésbé állott távol a sajnálattól, mint a kielégített boszú érzetétől: Niccolò Macchiavelli. Épen abban az évben lépett a tizek tanácsának titkári hivatalába, — tehát a legfontosabb államszolgálati állások egyikébe — a melyben Savonarola bukása bekövetkezett s hivataloskodásának első éveit főkép a Pisa elleni hadjárat által szükségessé vált diplomatai kiküldetéseknek szentelte.

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint ezt a két, egymást fölváltani látszó alakot, a kiknek oly különböző jelentőségű neveit Florenczben a XV. és XVI. század határmesgyéje köti össze.

A Macchiavelli politikai működése és életpályája a florenczi köztársaság és később a megújított Medici-uralom ma kisszerűnek látszó hanyattatásai közt telvén le, fény és árnyék, emelkedés és bukás is azok szerint váltakozott benne. Nem ennek a politikai működésnek és életpályának a tartalma, hanem a legnagyobbbrészt politikai tétlenségének ideje alatt írt művei szerezték meg Macchiavellinek azt a sok átkot, a melylyel őt meg nem értő, vagy igazságtalanul, vagy képmutatóan bíráló utódai a politikai elméletben és praxisban sujtották és azt a majdnem mértéktelen magasztalást, melyben mások részesítették emlékét s a mely a Santa Croce-templom büszke síriratában is megszólalt.

Ő a maga politikai irataiban tulajdonképen semmi egyebet nem tett, mint hogy szinte hihetetlen elfogulatlansággal és

hidegvérrel foglalta rendszerbe azokat az elveket, a melyeket korának hatalmasai kivétel nélkül, és hozzátehetjük: minden lelkiismeretfurdalás nélkül, követtek. Ezek az elvek a politika titkos kabinetjeinek homályából így a napvilágra hozva, az irodalom útján a világ közjavává téve, különösen a megerősödött közszabadság, az elterjedt közműveltség és a közélet lételemévé vált nyilvánosság korában egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy gonosz és veszedelmes politikusokat neveljenek; de a legnagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy a politikai psychologia tanulságot merítsen belőlük, s hogy éles világitásuk mellett megismerjük teljesen a kort a melyben irattak, és szerzőjük bámulatos emberismeretét, éles eszét és ékesszólását csodálni tanuljuk.

Jeles és bölcs államtudományi és történetírók emeltek már óvást az ellen, hogy az utókor igazságszolgáltatása Macchiavellit egymagában bűnhődtesse egy egész korszak megromlott erkölcsi érzékeért; ő azoknál. a kiknek tettei nyomán és a kik számára írt, jobb volt annyiban, hogy, bár az egyéni becsvágy sugallatától nem volt ment, azokat a minden erkölcsi mértéket figyelmen kívül hagyó eszközöket, a melyeket különösen a *Fejedelemről* írt könyvében tárgyalt, egy nagy és szent czélnak: porba tiprott hazája feltámasztásának és felvirágoztatásának szolgálatába akarta állítani. Forró hazaszeretete, a mely félreérthetetlenül beszél hozzánk összes komoly irányú műveiből, egyesülve azzal a mély bölcseséggel, a melylyel ő hona megmentésének egyedüli eszközeül már akkor, évszázadokkal ez eszme diadalmaskodása előtt, a nemzeti hadsereg intézményét jelöli meg: bizonyos tiszteletet és rokonszenvet biztosít számára még azok részéről is, a kik a politikai erkölcs szempontjából tanait legszigorúbban elítélik.

E mellett nem is gondolunk azokra az érdemekre, a melyeket a gyűlölt nevű florenczi államtitkár a történetírás terén szerzett, s a melyekkel ő megnyitója lett a történetírók azon fényes sorának, melylyel Florenz a XVI. század elején az olasz irodalmat gazdagította. Bármily dicsőségére váljanak is azonban ezek a jeles historikusok szűkebb hazájuknak, felépésük mégis bizonyos tekintetben a hanyatlás bekövetkezését jelenti. Florenz szerepében csakugyan igazolva látjuk azt, hogy egy nép rendesen akkor kezd történetet írni, a mikor megszűnt történetet csinálni.

A régi szellemi nagyság fénye ugyan még soká veti világát innen Itália földjére és gyűjt kisebb csillagokat az apennini félsziget többi városaiban. Florenz nagy fia, Lionardo da Vinci a XV. század utolsó évében egy időre visszatér hazájába, a XVI. század első évében pedig haza jön Michel Angelo is, és így a kezdődő cinquecento csakhamar egyszerre és együtt látja működni a művészetnek ebben a classikus városában a század három legnagyobb művészi geniusát: Ráfaelt, Michel Angelót és Lionardót, — mintha a Parnassus összes lakói szálltak volna le és telepedtek volna meg a Val-d'Arno virágos halmain.

De kevéssel később a szellemi vezetést Róma veszi át, a hol most nagyeszű és a művészetért lelkesülő pápák: II. Julius és X. Leo alapítják meg azt a nem soká tartó, de dicsőséges «aranykor»-t, a mely mintegy megújítva a classikus ókor legszebb napjait, az emberiségnek egy második fiatalságát idézi fel s meghonosítja benne a lángésznek és az örökszépnek rajongó cultusát.

Florenz pedig lesülyed; Róma küld vagy jelöl ki neki gyöngé kormányzókat és cserében elvonja tőle nagy művészeit; a köztársasági szellem újra meg újra feléled s a hősi elszántságnak is megtható példái akadnak, de az egész országra reánehezdő végzet ellen az is hiába küzd.

Ez a végzet különben még előbb éri el Rómát: a tudomány, költészet, művészet legszebb virágzása, a legzajosabb életélvezet és büszke fényűzés napjaira egyszerre lesújt a vilám; egy évvel a mi mohácsi vészünk után bekövetkezik Róma katastróphája és vele egyúttal tulajdonképeni befejezése annak a fényes szerepnek, a melyet Olaszország az újkor megalapítása körül vitt, s a melyet ezentúl mindinkább az elnyomatás, az idegenek uralma, a belső kimerülés, a szabadság és szellemi előhaladás elleni ádáz visszahatás jelenségei váltanak föl.

A mit Savonarola a vallásos ihlet rajongásában megjövendölt, a mit Macchiavelli a hideg politikai számítás bizonyosságával előrelátott, a mit a Róma utczáin megjelent remetéek mint a világ közelálló végének előjelét hirdettek prédikációikban, a mit a középkor utolsó geomantjai a földből, astrologusai a csillagokból olvastak ki, az beteljesedett: idegen hadak özöne borította el még egyszer az örök várost és dobott

gyűjtő-csovát büszke palotáiba ; a márványpadlók, melyek csak elpuhult udvaroncok, ünnevelt művészek és életvidám nők lépteihez voltak szokva, meg-megrengtek a friz és andalusiai ménék patkói alatt, a csarnokok, melyek csak az imént bájos daltól és a legválasztékosabb s legékesebb nyelv zengésétől visszhangoztak, kockkavető német Landsknechtek és spanyol zsoldosok részeges tivornyáitól teltek meg, a Vatikán loggiáiban Ráfael frescóiit pirosra festette a fáklyák fénye, az angyalvár ablakából remegve nézte a renaissance utolsó pápája az aranykor alkotásainak veszedelmét, és a megrabolt s megkínzott tudósok között akadt olyan is, a ki kétségbeesésében az éhhalálnak adta magát, midőn saját szemeivel kellett látnia, hogy az imádott ókor felkutatott kincseihez annyi szorgalommal és lelkesedéssel írt commentárjaival a durva harczosok vandál negédjökben tábori tüzet gyújtottak.

A legrettentőbb istenitélet volt az a «Sacco di Roma», az a fosztogató és sanyargató pusztítás, a melynek a Bourbon Connetable és Frundsberg által szervezett hadak vetették alá az örök várost, rettentőbb a vandálok és saraczenek garázdálkodásainál, mert ezek az elszegényedett és porba sülyedt Rómát érték, ellenben amannak iszonyai akkor zúdultak Rómára a mikor az anyagi és szellemi kincsekkel oly gazdagon volt elhalmozva, mint a régi római császárság fénykora óta sohasem ; és mert amannak szereplői nem félvad vagy pogány népek voltak, de tulajdonképen annak a német-rómainak nevezett császárnak a hadai, a ki a keresztyénség Rómában székelő fejétől várta az imperátori koronával való felruhátatását.

Istenitéletnek nevezhetjük Rómának ezt a pusztulását, ha csak arra az erkölcsi romlottságra gondolunk, a mely akkoriban a Tiber partjain, úgy mint Olaszország minden városában elharapódzott s arra a rövidlátó, esztelen visszavonásra, mely az apennini félsziget egyes kis hatalmasságait egymástól elszigetelte és a mely mindig arra törekedett, hogy ennek a szerencsétlen országnak két ura legyen, a kiket egymás ellen ingerelhessen, a mi elkerülhetetlenül vezetett az idegen uralom járma alá. De ha azt tekintjük, hogy mit tett Olaszország a középkor végén és az újkor elején az emberi művelődés, a felszabadult emberi szellem kincsházának gazdagítása érdekében : akkor csak fájdalommal emlékezhe-

tünk meg a kérlelhetetlenül reánehazedett végzetről: akkor meg tudjuk érteni Itália legjelesebb élő történetírójának, Pasquale Villarinak feljajdulását, a mint elpanaszolja, a mint igazságtalanság érte hazáját, hogy a mikor épen küzdve fáradozott azon, hogy az értelem és az öntudat függetlenségét a vallás szentségével összeegyeztesse, a mikor már az ő érdeméből új fény kezdett az emberiség láthatárán derengni: akkor Európa keze ólomsúlylyal nehezedett rá, megfojtotta s utólag még be is vádolta azért, hogy megkezdett munkáját másoknak kellett befejezniök.

* * *

Nehéz eldönteni, hogy egy nemzetnek az egész világra gyakorolt szellemi befolyása az emberiség közös szellemének legjobb megértésén, vagy a nemzet saját szellemének átható erején alapúl-e? De bármint legyen, annyi bizonyos, hogy ezt a hatást alig gyakorolta valaha egy nemzet nagyobb mértékben, mint Olaszország a renaissance korában.

Mikor a classikus ókor társadalma, bensejében elkorhadva hanyatlásnak indúlt, szelleme kimerült és erkölse megromlott, a gondviselés új, nyers, de erőteljes és romlatlan népfajokat árasztott Európára, melyek elősegítették az antik civilisatio rombadőlését, azonban egy egészségesebb, új fejlődés csiráit hozták magukkal. Mikor a középkori állam és társadalom is intézményeinek szűkkeblősége, a közszellem hiánya s az egyházi hatalom túlsúlya következtében a felbomlás pontjára jutott, szellemi élete a szigorú vallásos felfogás által eléje szabott határok s a schola formalismusa miatt megmerevedett: Európának most bekövetkezett második nagy átalakulási korszaka egészen különböző volt a népvándorlástól: a változás, mint egy valószínű újjászületés — renaissance — magából a már elhaltnak látszott társadalomból indul ki, minden idegen népelem, majdnem minden külső lökés hozzájárulása nélkül s az erjedésnek ebben a folyamatában az élesztőt egyfelől az átalakítás munkáját megkezdő olasz nép szelleme, másfelől — s ez a legsajátosabb — ugyanannak az óvilágnak megőrzött szellemi kincsei képezik, a mely egy évezreddel előbb a barbár harcosok kardesapásai alatt összeomlott.

A renaissance valóban legfényesebb hirdetője a szellem halhatatlan uralmának az anyagi világ felett.

De félreismerése volna a renaissance tényében rejlő történeti igazságnak, ha az antik irodalom és művészet megújuló hatásának s általában az újjászületésnek titkát nem keresnők egyúttal a középkor folyamában kifejlődött olasz nemzet szellemében, a mely az antik emlékek iránt legfogékonyabb volt már történeti tradíciói miatt is s a mely úgy ezért, mint egyéb tulajdonainál fogva képes volt a modern civilisatio alapjai letevésének úgyszólván egész munkáját egymagában végezni el.

Ennek a történeti ténynek az emlékei mindig legnemesebb vonzerejét fogják képezni Itália földjének, a miért azokkal ebben a munkámban is legnagyobb előszeretettel foglalkoztam.

Mikor Olaszország végzetes sorscsapások súlya alatt összeroskadt, s a szellemi vezetés szerepe más nemzetekre ment át, akkor az újkor megalkotásának nagy munkája már legnehezebb részében be volt fejezve.

A világ és az ember fölfedezése — a mint Michelet a renaissancet nevezi — lényegében megtörtént, az eszmék classikus világa az emberiség számára újból meg volt hódítva, a középkorban egymástól elzárkózó nemzeteket öntudatos közös szellemi törekvések kapcsai csatolták össze. A scholastica helyet adott a philosophiának, a tekintély túlmerev uralma nem korlátozhatta tovább az értelem előhaladását és a szabad kutatást; a természettudományok beható művelése kezdetét vette s felfedező kísérletek és utazások új meg új irányokat nyitottak számára; az ipar és kereskedelem föllendült, a könyvnyomtatás elterjedt, a classikai műveltség s mint annak legfőbb organuma, a latin nyelv a nemzetek közjavává kezdett válni; a tudomány és szépirodalom minden faja dúsabb fejlődésnek indult; a művészetekben meg már épenséggel a tünevényes tehetségek egész csillaghullása szállott ebben a korszakban Olaszországra, a művészet egyetlen nagy templomává avatván ezt az országot, a mely így lett zarándoklási helyévé minden idők alkotni vágyó szellemeinek, a művészi ihlet és izlésnemesség újkori kasztaforrásává.

Az újkori művészet mellett és azzal szoros összeköttetésben főleg az újkori emberiség világnézlete az, a melynek megalakítása Olaszország legsajátabb műve s a mely különösen a középkor vallásos fölfogása után és szemben azzal a szereppel,

a melyet az újjászületésben az ókor szellemi kincsei vittek, nem mehetett végbe a vallási eszmék mélyremenő forrongása s nagy ellentéteknek legalább megkísérlett kiegyenlítése nélkül.

Az olaszországi renaissance bármely jelensége kezünkbe adja a fonalat a vallási eszmék e küzdelmének és átalakulásának megfigyelésére.

A florenczi dóm egykori építőműhelyéből alakult Museo di Santa Maria del fioreban a Luca della Robbia éneklő fiúkat ábrázoló ellenállhatatlan kedvességű s csodálandóan életteljes domborművei mellett például ott vannak a Donatello «tánczólo geniusai» is, mint folytatásai ugyanannak a relief-sorozatnak, a mely nyilván a dóm valamely karzatának diszeül volt eredetileg szánva. Hogy miért nem használták föl ezeket a domborműveket eredeti rendeltetésökre, annak okait tudtommal a művészettörténet egész biztossággal meg nem állapította, de hogy helyesen cselekedtek, a mikor a korai renaissance e minden bizonynyal kitünő alkotásait kizárták a keresztyén istentisztelet szentélyéből, az kétséget nem szenved s valóban jobban tettek volna más helyeken is, ha az ellentétek ilyen szembeállításától tartózkodtak volna.

A Donatello szárnyas gyermekei a féktelen vidámság és kitörő életöröm olyan hű és közvetlen kifejezői, hogy látásuk sértené érzésünket, ha a keresztyén vallásosság benyomásaival vegyülne.

Mi magyarázza meg ezt az érzést? Miért szeretjük kiltva látni a mi istentiszteletünk köréből a magában véve ártatlan, de szilaj és féktelen öröm és vígság kifejezését, holott az az ókori pogány cultus, a melynek hátramaradt emlékei bizonynyal befolyásolták a Donatello reliefjeit, ezt az örömet, ezt a tomboló vidámságot nemcsak a maga jelképeiben, de a maga élő részeseiben is eltúrte, sőt megkívánta?

Mert az istentisztelet s a vallás minden gyakorlata tulajdonképen nem egyéb, mint törekvés arra, hogy közeledjünk az istenséghez, hasonlítsunk a mennyire lehet hozzá, szinte egyesüljünk gondolatban vele.

Az ókori pogányok akkor véltek isteneikhez legjobban közeledhetni s hozzájuk leginkább hasonlíthatni, ha vidám életelvezetnek adták át magukat, ha érzéki és szellemi természetök minden különválasztása nélkül gyönyörködtek mindabban, a mit az istenek e kettős természetök vágyainak kielégítésére

nyújtottak a földön s a mit legfölebb teljesebb, korlátlanabb mértékben, de ép oly megkülönböztetés nélkül élveztek ők maguk is az Olympuson, a hol őket az emberek művészete nem is próbálta meg máskép, mint diadalmasan, hatalomban, jólétben és örökifjúságuk határtalan boldogságában honolva ábrázolni.

Ellenben már a judaismus, a melyből a keresztyénség kiindult, az istenséget főkép mint rettentő bírót és boszúállót képzelte el, a ki megtorolja a bűnöket az unokák unokáin is s a kihez azért csak megalázkodással s egy nemével a rettenésnek lehet közeledni. A keresztyén hit szelidebbre, de fájdalommasabbra változtatta az isteneszmét, mert annak legmagasabb kifejezőjévé az Istennek emberré lett fiát tette, a ki kinokat szenvedett és meghalt érettünk, s a kihez ezért legméltóbbak akkor vagyunk, ha magunk is tűrünk és szenvedünk, vagy legalább az ő szenvedéseit elgondolva, áhítatos szomorúságnak engedjük át magunkat.

Ekkép a keresztyénség már a maga lényénél fogva, nem különben kifejlődése első korszakának viszontagságai és szorongattatásai miatt is valóban a fájdalom cultusává lett, egy nemévé a «halál utáni sóvárgás»-nak, a szenvedők és nélkülözők, az elnyomottak és sorsüldözöttek vallásává, mindazoknak a hitévé, a kikhez legközvetlenebbül szólottak az üdvözítő szavai: «Boldogok a kik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak» és: «Jőjjetek én hozzám, kik meg vagytok fáradva és meg vagytok terheltetve és én megnyugasztalak benneteket».

Ezt a lényében rejlő szomorúságát a keresztyénségnek nem oszlathatta el a diadal, melyet a pogányság fölött végre aratott, sem az uralom, mely az egész művelt világon az övé lett.

A fölemelkedő keresztén, melyre Constantin győzelemittas harcosai néztek, még ott piroslott a Megváltó vére, még sokáig nem voltak feledve a katakombák borzalmai, az elnyomtatás, a hanyatló római világ tapsai között az arenában elvérzett martírok jajkiáltásai. Mindez az emlék még a keresztyén eszme teljes győzelme után is sötét felhő gyanánt nehezedett a keresztyénség első századaira, a mely a föltekintő szem elől elfödte a nyájas kék eget és a nap életosztó sugarát, s a melynek méhéből olykor a gyűlölet és boszúállás villámai czikáztak alá. Így alakult meg a középkor első századaiban az emberiségre ránehezedett sok súlyos csapás és a szemei előtt végbe-

ment rettentő pusztítások benyomása alatt is, az a sötét világnézet, mely mint egy carmen lugubre méla dallama zeng végig a középkor életén s a mely még legnemesebb megnyilatkozásaiban is, a keresztes hadak minden hőstettei s a lovagszerelem minden ábrándjai között is, csak gyászt és fájdalmat látszott hirdetni.

Szenvedni önkezünk által kimondhatatlan kínokat, kiengesztelni akarni szenvedéseink által a haragvó istenséget még ellenségeink bűneiért is, az élet nagy számadókönyvébe nyereség gyanánt nem az élvezett örömeket, hanem csak a lemondás diadalait jegyezni föl, megvetni mindent, a mi a földhöz köt, a mi érzékeinket gyönyörködteti, a mi az élet melegét érezteti: ez volt a legmagasabb erkölcsi cél, a mely a középkori keresztyén ember előtt lebegett, a melyet azon kor nagy hitterjesztői és azok követői életökkel megvalósítottak, a mit a tömeg megcsodált, a költészet és művészet majdnem egyedül tartott megörökítésre és dicsőítésre méltónak.

És ezzel a felfogással szemben a renaissance egyszerre szabadon szólaltatta meg az ember földi életének és érzéki természetének soká leküzdött vagy csak kárhoztatva és megtagadva lappangott követeléseit.

Miért legyen ez a földi élet siralomnak völgye, holott csak kezünket kell kinyujtanunk, hogy a kínálkozó s nem is szükségkép bűnös örömeik és élvezetek gyümölcseit leszakaszszuk? Miért teremtette volna Isten önképére lényünket, ha a test formáinak szépségében gyönyörködni vétek, duzzadó erőit kifejleszteni és gyakorolni dőreség, érzékeinek minden megnyilatkozását elnyomni kötelesség volna? És a kedély, a szellem bámulatos alkotásai mind hiábavalóságok volnának, a mennyiben nem a sírontúli élet előkészítését czélozzák? . . . hát oly hosszú ez a földi lét, hogy múló perceinek bece semmivé válhatnak egy ismeretlen túlvilág homályos reményével szemben?

És feltámadt halottaiból a nagy Pán, az életosztó, az életre tanító; az új öntudatra ébredő ember előtt ezer meg ezer forrásból csörgedezett, ezer meg ezer rügyből fakadt az élet, a föld mintha új csodákkal telt volna meg, a szív mintha új vágyak, erősebb örömeik számára nyílt volna ki; és a mi sejtelem és bizonytalan érzés volt csak, az megtalálta magyarázatát, alakját, kifejezését az eltemetett óvilág fölfedezett,

újra megértett kincseiben, a melyek megdicsőítését képezték annak a véges földi életnek, melyet a középkori keresztyén világnézet megvetett, azoknak az emberi erőknek és képességeknek, a melyeket az Istennel való egyesülés vallásos vágyódása mind pornak, hamunak, semminek hirdetett!

Rokonszenves, szinte megható látránya renaissance, különösen a kezdődő olasz renaissance nagy szellemeinek az a gyöngéd, remegő igyekezete, a melylyel az újra ébredő pogány szellem megrohanásai között a keresztyén vallás magasztos, tiszta tanait megőrizni, a két ellentétes eszme harcát lelkiismereteket s értelmöket egyaránt kielégítő megegyezésre juttatni törekedtek. Görösös ragaszkodással ölelték át a keresztet, mi alatt érzékeik és elméjük az óvilág ideáljainak bűbajos szépségétől voltak eltelve, féltek a gondolattól hitők sajkáját elszakítani a biztos révtől s rajta a hívogató ismeretlen világ felé evezni.

Petrarca, az első humanista, barátjának, Boccacciónak, ki a halál miatti aggodalmaktól gyötörve, vissza akart térni a világias tudománytól és a pogány írók olvasmányától a tiszta vallásossághoz, azt írja, hogy a tudomány, a mely átküzde magát a hithez, sokkal jobb az együgyűségnél, bármily jámbor is ez, és mindazok a tudatlanok, a kik a mennyek országába bejutottak, nem állnak oly magasan, mint egy tudós, a ki az üdvösség koronáját kivívta. A XV. században az ókori irodalom legalaposabb ismerői s legbuzgóbb commentátorai és terjesztői ép oly mélyrehatóan ismerték a keresztyén vallás szent könyveit s legtöbb esetben buzgó vallásosságúak voltak, sőt asketa életet éltek. Marsilio Ficino Sokrates élete, Plato bölcelete, a sybillák jóslatai, Virgil némely mondása alapján igyekezett a keresztyénség tökéletes és üdvözítő voltát bizonyítani; Pico a classikus irodalom mellett megbecsülte Averrhoest, a zsidó kutatókat és a keresztyén scholastikusokat is, és áthatva a tudás egységének hitétől, minden igazság örökkévalóságát hirdette. A florenczi platói akademia általán, Medici Lorenzo vezetése alatt, föladatául tűzte ki a classikai és a keresztyén hagyomány összegyeztetését; ők a világot, melyet Isten szeretetből teremtett, állandóan szeretet által vezetettnek tekintették; de az ő hitők szerint a szeretet vállalása nem az a sötét tan többé, a mely minden földi javunk megvetésére tanít s az egész életet egyetlen vezekléssé, a túl-

világi élet pusztá előkészületévé teszi, hanem arra is való, hogy a szeretet erejével boldogabbá tegye földi életünket s azt a kedély és a szellem gyönyörködtető alkotásaival édesítse.

Így kerestek a kezdődő renaissance nagy szellemei oly üdvösséget a földön, a mely ki ne zárja a mennyeit, így kerestek bölcseséget a vallásosságban és «szépséget a boldogságban»; így akarták legnagyobb művészei is hasznokra fordítva mindazt a haladást, a melyet az ókori művészet ismeretének s az ember és a természet szabadabb tanulmányozásának köszönhettek, munkásságok végeredményében és hatásában mégis a keresztyén vallásos eszméket szolgálni, a mi egyeseknek, mint például Fra Bartolommeónak és Ráfaelnek teljes mértékben sikerült is.

De nem csodálkozhatunk azon, hogy az emberi lélek hosszas vívódása a középkor és az ókor hagyományai, egyfelől a keresztyén vallásosság, másfelől a pogány ideálok és a megízlelt szellemi szabadság között idő folytán nemesak a gyengébbeket tántorította meg, hanem a társadalom erkölcsi kapcsolatainak általános meglazulására vezetett.

Ez teszi érthetővé, hogy a renaissance nagyjai a földi és a túlvilági halhatatlanság követelményei közül rendszeren az előbbieknél kevésbé tudtak ellentállani, valamint hogy oly korban, a melyben — a Burekhardt találó mondása szerint — mindenkinek kalapácsnak vagy üllőnek kellett lennie, a melyben minden az egyéniség érvényesülésének kedvezett, a kortársak csak nagyon is könnyen vakították el magokat a fényes eredményektől s ezért nem bírtak kellő érzékkel az eszközök erkölcsi minőségének bírálatára. Az emberek a vallás rendelkezéseit külsőleg kifogástalan pontossággal teljesítették, de ez a vallásosság nem volt egyéb üres formalismusnál, a mely a hit engesztelő hatalmát nem arra használta föl, hogy a bűnös valódi bünbánatát és megtérését eszközölje, hanem legfőlegb arra, hogy megnyugtatót nyújtson neki jövőben is elkövetendő bűneinek megbocsátására nézve.

Az erkölcs régi támaszait és korlátait az előre törő emberi szellem ledöntötte, mielőtt újak föllállításáról gondoskodhatott volna; így lett uralkodóvá lassankint az általános féktelenség, így keletkeztek az olaszországi renaissance erkölcsi monstruosításai különösen a közéletben, a melyek annál ért-

hetetlenebbek és annál visszataszítóbbak, mert nem egy műveletlen kor és barbár nép jelenségei, hanem ugyanabban az időben, ugyanannál a nemzetnél, sőt gyakran ugyanazokban az egyéneken találkoznak a legmagasabb műveltség, a legfinomultabb életszokások s a tudomány és művészetért való legnemesebb lelkesedés megnyerő vonásaival. Mintha az lett volna a föladat, hogy az emberiség néhány évtized alatt mutassa föl a legtöbbet a mire jóban és rosszban képes, azt, hogy mennyire tud Istenhez és mennyire tud ördöghöz hasonlítani, a legsodálatosabb tehetségek és szellemi alkotások fénye a legaljasabb gonoszság és elvetemültség sötétségéből tündöklött elő.

De bármily veszélyes zátonyokra sodorta az emberi szellemet a renaissance zivataros áramlata, az eszmék világának nagy vívmányai nem merültek alá ebben a vészben; azok megmaradtak a későbbi korok tulajdonául, megmaradtak legerősebb alkotó elemül annak a civilisatióknak, a melynek ma magunk is részesei vagyunk.

Mégis a renaissance volt az, a mely a keresztyén eszmének és a fölélesztett ókor geniusának egyesülését végrehajtotta, a mely egyesülésből a modern emberiség szelleme keletkezett.

A humanismus mint művelődési irány és egyúttal mint világnézet volt első közvetlen gyümölcse a két ellentétes eszmekör egymást átható összevegyülésének.

A kik a humanismusban nem látnak egyebet, mint az ábrándos honvágy egy nemét, mely egy rég letűnt korszak fényalakjai felé vonz s a melytől megragadva nem ismerünk nemesebb gyönyörűséget és méltóbb igyekezetet, mint azoknak a régieknek a nyelvén szólalni meg, az ő dalaikat és szónoklataikat visszhangoztatni, az ő eszményeikért lelkesedni, az ő életöket és tevékenységöket nemcsak tanulmányozni, de utánozni is: az mosolyoghat az emberiség ily eltévedésén, az emberi szellem ily bohó kedvtelésén, mely lehetett fölkapott divata egy szeszélyes kornak, de nem új hajnala az emberi haladásnak. A humanismusnak azonban, ha azt keletkezése korának szükségletei, s az emberiség szellemi fejlődésére gyakorolt befolyása szempontjából vizsgáljuk, mélyebb, nagyobb, messzehatóbb értelme van, oly értelme, a mely a szó etymologiai jelentőségének teljesebben felel meg, mint a böl-

cseleti fogalmak conventionális elnevezései rendszeren megfelelni szoktak.

A humanizmus tulajdonképen az emberiség szeretete; csodálat és szeretet az ember, az ő határtalan képességei, az ő bámulatos alkotásai iránt, egybekötve a szeretettel mindaz iránt, a mi az embert földi életében valóban s a szó nemesebb értelmében boldoggá teheti. A keresztyénség, a mely először tanította meg az embert felebarátai szeretetére s az emberiség közösségének érzetére, a középkor folyamában a mennyei tőkély után való folytonos vágyódás miatt egészen elfordult az élet javaitól s ezzel a felebaráti szeretetet is annyira eszményivé és transzcendentálissá változtatta, hogy az se melegíteni, se boldogítani nem tudott többé. Szükség volt tehát a meghalt ókor újra föltámasztott szellemének ölelésére, hogy ez a szeretet ismét érezni és éreztetni kezdje az élet melegét, s «emberi» szeretetté váljék, azaz — humanizmussá!

A humanizmus azonban ily módon egyúttal az emberi művelődés egységébe vetett hittel is egyértelművé vált, mert fölérzése volt a közös és örök emberinek, annak, a mi a romok alól kiásott ókor szoboralakjaiból sugároz felénk, a mi a középkori szerzetesek czelláiban megőrzött és lemásolt görög és latin remekírók soraiból beszél hozzánk, a mit a lovagkor ábrándos szerelmei, még ábrándosabb hadi kalandjai és rajongó vallásossága által táplált emberi szellem ép úgy megértett, mint megért a modern kor embere; a mi egyaránt visszhangra talált a renaissance hatalmas pápáinak udvarában és az átkukkal sújtott eretnekek által alapított egyetemek tanszékein; a mi összekötő kapcsot képezett a legkülönbözőbb népek és országok tudósainak, íróinak és művészeinek munkája között. A humanizmus az a megdönthetetlen hit volt, hogy az emberi természet és emberi rendeltetés örök, nagy törvényei és az emberi szellem legmagasztosabb alkotásai minden évszázadot túlélnek és minden nemzedékkel újra születnek; ha eltemetnek, kitornek sírjokból, ha leromboltnak, omladékaik beszélnek hozzánk; megértésök nincs nemzethez és nincs országhoz kötve, hatalmokat, varázsokat, értéköket se háborúk el nem pusztíthatják, se politikai változások meg nem másíthatják.

De a mikor az olaszországi renaissance, mint a humanizmus szülőanyja az emberi lény testi és szellemi természete-

tének jelentőségét és értékét annyi szeretettel és csodálattal vizsgálta s azt a vallási dogmától független szempont alá helyezvén, ezzel az ész a maga felsőségének tudatára ébresztette: támaszt kellett keresnie egyúttal az ész számára egy oly tekintélyben, a mely az egyházéval szembeállítható volt. Ez a tekintély pedig csak az ókor classikus kulturája lehetett. Ott egy irodalom kínálkozott, a melyet csak a természet és az igazság sugalmazott s a mely menten minden tekintély uralmától, minden mystikus homálytól, egyedül az ész uralma alatt állott; a művészetben mindazt nyújthatta az ókor, a mit a középkor nélkülözött: az emberi formák tanulmányát és utólérhetetlen szépségű utánzatát; az ókor politikai viszonyai is épen a középkor hibáinak ellenkezőjét tárták föl: az állami érzés erejét s az egyén alárendelését a köznek. Így lett szükségserűvé az ókor mind behatóbb tanulmánya sőt követe a humanismus jelszava alatt megifjodott emberi szellemre nézve s az olaszországi renaissance eredményei és a classikai ókor amaz időbeli cultusa a fejlődés törvényei által egymásra utalva annyira összeforradnak, hogy mindkettőt hol oknak, hol okozatnak vagyunk hajlandók tekinteni.

Kétségkívül volt sok túlzás és némi nyegleség is abban a lázas igyekezetben, mely akkor az ókornak nemcsak megismerésére és fölhasználására, de minden ízében való utánzására is irányult, és a mely, mint Ciriacus meg is mondta, végcélját csak akkor érte volna el, ha az ezer év előtt meghaltakat föltámasztania sikerült volna. Szinte nevetségeseknek tűnnek föl azok a kis zsarnokok, a kik mikor zsoldos hadaiknak néha majdnem vértelen színpadias mérközéseit vezérelték, magokat Scipióval és Hanniballal hasonlították össze; szellemes játék-nál alig tekinthetjük egyébként azokat az összejöveteleket, a melyeknek részesei az antik irodalom fénykorában szerepelteknek neveit vették föl s egymásnak azok munkáit szavalgatták, és kétes értékűnek kell tartanunk a Pomponius Lætus mezőgazdasági rendszerét, melyet a XV. században Varro és Columella római írók útmutatásai szerint rendezett be. De az bizonyos, hogy ha az olasz renaissance korában a latinok utódaiban föl nem lángol az a mindent magával ragadó lelkesedés az emberiség visszahozhatatlan tavaszkorá, a classikus ókor iránt, ha ez a rajongás oly mélyen nem gyökerezett volna akkor a kedélyekben, mint a Mantegnáében, a kinek szíve sza-

kadt meg, a mikor egy birtokában levő antik szobortól a körülményektől kényszerítve meg kellett válnia: akkor az emberi művelődés újkori kifejlődése soha azt az irányt nem vette volna, a melynek mai tudásunkat, mai izlésünket, mai szellemi látkörünket legnagyobb részében köszönhetjük. Mert mély igazság rejlik az olasz történetíró szép hasonlatában, hogy úgy mint Columbus azért indult ki, hogy Kelet-Indiába találjon tengeri utat s egy új világrészt fedezett föl: a XV. század humanistái is az óvilág megújítására irányzott buzgó munkájokkal az újkori műveltség tulajdonképeni megalapítóivá lettek.

A pogány és keresztyén hagyomány összeegyeztetésére való igyekvés és annak eredménye, a humanismus adta meg jellegét az olasz renaissance művészetének is, mely talán leg-tökéletesebb alkotása volt ennek a kornak s annyira uralkodni látszott annak egész szellemi élete fölött, hogy még közéletének jelenségei is a művészet törvényei után látszanak igazodni s inkább állják ki az aesthetikai, mint az erkölcsi mérték szerinti bírálatot.

Már a quattrocentisták megtanulták a régiektől az emberi test szépségeinek méltatását és a leplezetlen természeti igazság keresésének becsét a művészetben, a melynek eszmekörét a pogánykor mythosának és történetének alakjai — gyakran a legnaivabban vegyülve a keresztyén hit tárgyival — előbb el sem képzelt mértékben tágitották ki.

Az antik és az újabbkori képzeletnek ez az összevegyülése azonban legdúsabb gyümöleseit az előbb vázolt humanistikus eszme: az emberi lényért, mint a természet koronájáért való rajongás inspirációja alatt termette meg.

Igaz, hogy az aranykor nagy mesterei: Lionardo, Ráfael, Michel Angelo és Tizian közvetlen elődeikhez hasonlítva annyiban nem nevezhetők már realistáknak, a mennyiben olyan emberek, a minőket ők legszivesebben festettek vagy faragtak, ma talán nincsenek is már s akkor is valószínűleg csak kivételesen voltak találhatók; ők már nem annyira közönséges embereket, mint inkább emberi ideálokat igyekeztek ábrázolni, sőt Ráfael ki is mondta, hogy a művész feladata nem az, hogy olyanokul tüntesse fel a dolgokat, a minökké a természet alkotta őket, de a minőknek ű alkotná őket. De hát nem méltó, nemes czél és ideál-e egy magát erősnek és nagy-

nak, teremtésre hivatottnak érző művésznemzedékre nézve: megkísérteni a megálmodását annak, hogy milyennek kellene az emberi nemnek lennie? Tökéletessé tenni az embert physikailag és szellemileg: ez végső következménye a humanismus eszméjének, a mely nem volt egyéb, mint tiltakozás a christianismus ama középkori túlhajtása ellen, a mely az emberben az embert elnyomni, a testi életet megtagadni, a túlviláginak egészen fölláldozni akarta. Ezzel szemben a humanismus érvényre emelte az embernek, mint földi, tehát mint testi lénynek is becsét, és így az olasz renaissance aranykora nagyjainak az a művészeti idealismusa, a mely az embert a valódinál szebbnek, nagyobbak, erősebbnek, tökéletesebbnek igyekezett föltüntetni, nem volt egyéb, mint a nevelésben, az életben nyilvánult humanistikus eszme továbbfűzése a képzelet világában. Ki tudja mit sikerült volna elérniök, ha annak a kornak szellemi áramlatát Olaszországban semmi meg nem zavarta volna? Hiszen a történet bizonyítja, hogy a régi Hellasban az emberi faj mind máig elismert testi tökélyét öntudatosan, mondhatni rendszeresen érték el, és hogy ebben a tökély utáni törekvésben a vezérszerepet a képzőművészet vitte. Azt is tapasztalhattuk, hogy a faji hanyatlás és satnyulás ott lesz teljessé, a hol a művészet megbarátkozott annak jelenségeivel s az izlés lassankint szépnek fogadta el a rútát.

A Tizian felséges képe a római Borghese-Villában, mely az «isteni és földi szerelemről» van elnevezve, allegoriájának közelebbi értelmére nézve mindig rejtély fog maradni, a melyet kutatni nem is vágyunk, annyira elbájolnak a kép látható és magyarázat nélkül is érthető szépségei minden érző embert. De hogy a velencei mester az isteni szerelmet jelképező meztelen női alakban a tökéletes emberi test szépségének apotheosisát akarta kifejezni, az kétségtelen; és hogy az a művészet, a melynek ő is egyik legnagyobb képviselője volt, olyan tökélyre emelkedett, a minőt a régi görögök óta soha az emberi kéz alkotása el nem ért és talán soha többé elérni nem fog, annak titka bizonyynyal abban rejlik, hogy azon kor művészei, szoros rokonságban az irodalom humanistikus vezéreszméjével, az áhitatos ihlettség egy nemével tekintettek a minél tökéletesebb emberi testre, a melyben az élő természet legdicsebb megnyilatkozását látták.

A humanismus elfajult és utóbb a renaissance művé-

szete is hanyatlásnak indult; nem tartozhatik ide annak is megvilágítása, hogy mennyiben idézték elő e jelenséget külső okok és mennyiben a romlásnak az a természetes csirája, a mely minden emberi törekvésben benne rejlik. A mi korunk magaslatáról visszatekintve, majdnem úgy látszik, mintha szellemileg és erkölcsileg közelebb állanánk a kimerülés és hanyatlás azon korához, a melyben az elmék a legnagyobb világossággal és a leggazdagabb ismeretekkel teltek meg, de a szívek üresek voltak, mint ahhoz a megelőzőhöz, a melyben mindent még reményteljes fejlődésben és fiatal virágzásban láttunk.

Azonban az ellentétek, a melyek a renaissance fejlődése és virágzása korát a mienktől megkülönböztetni látszanak, nem csak tanulságosak ránk nézve, de bizonyos természetes vonzerőt is gyakorolnak képzeletünkre; lehet, hogy az ellentétnek ez a vonzereje, a vágyódás az után, a minek hiányát érezzük, tünteti föl szemeink előtt azt a kort oly szépnek, sőt nemcsak szépnek, de minden ellenmondásai és szörnyűségei ellenére is belsőleg boldognak és azért irigylendőnek.

Akkor az embert erély, bátorság, életszeretet lelkesítette a sorssal való küzdelemben, ma mind gyakoribb jelenséggé válik a fásúltság, a sorstól való megfutamodás és az élet könnyelmű megvetése; akkor a természet jó kedvű pazarlással árasztotta a földre az új korszak kivivására szükséges tehetségeket, ma a kor kiáltó szüksége sem tudja megtalálni a vezérletre való erőket. Akkor az emberi tehetségek természeti adomány és öntudatos igyekezet által a legszebb harmoniában fejlődtek s a viszonyok egyszerűsége által is elősegítve a sokoldalú képzettség mind közelebb hozta a szellemeket az emberi képesség universalitásában rejlő humanistikus eszményhez; most az egyoldalúság szellemi munkánkat a gépiesség átkával fenyegeti, képességeink nagy része csirájában fonyad el s az ismeret és gyakorlottság sok, terhes, apró részlete lenyűgözve szellemünket képtelenné teszi az összefoglaló s ezáltal igazán alkotó munkára. Akkor a közös emberi ideált minden művelt lélek megértette, magáénak vallotta, ma nemzetiség és vallásfelekezeti törekvéseinknek minden terén válaszfalakat állítanak s a közélet már-már kezdi legnagyobb erényeül a gyűlöletet tekinteni.

A mai kor keserű pessimismusa, csalódottsága és beval-

lott «decadance»-ja közepette mily jól esik a renaissance fiatalos önbizalmától áthatott korszak történetét olvasni; napjainkból, melyek csak nemzeti chauvinismust ismernek, vágyó csodálkozással tekintünk vissza azokra az időkre, a melyek mondhatni «emberi chauvinismus»-sal láttak hozzá a szellem egész világában a merész újjáalkotáshoz; a mikor az ember még érintetlen vérmérséklettel, természeti hajlamainak egész őszerejével, akadályt és lankadást nem ismerő lendülettel indult ki, hogy szellemileg is birtokába vegye a világot, — mintha istenséget érzett volna dagadó keblében; a mikor a kor jelszava és ösztöne volt az, a mit Leon Battista Alberti nemcsak kimondott, de bebizonyítani is megkísérlett, hogy «az ember önmagából és önmaga által mindenre képes, — csak akarnia kell!»

BERZEVICZY ALBERT.

A JUTALOM.

Beszély.

I.

Egy Madrid közelében fekvő zárdában, mintegy hús évvel ezelőtt, két növendék tartózkodott, a kik nagyon szerették egymást. A barátságnak érzése, mely összefűzte őket, mindkettejük helyzetének rendkívüli körülményeiből fakadt, jellemök is kedvezett neki, az élet harczában pedig teljesen megerősödött.

A nagyobbik, a kit Zsuzsánnának hívtak, tizenhatodik évében járt; teljesen árva volt, se apja, se anyja nem élt, s nagy vagyon várákozott reá. Egyik nagybátyja, a ki gyámja és gondnoka volt, nevelését az apácákra bízta, kiknek tudomásuk lévén a leány nagy vagyonáról, az egyházi hivatásra akarták őt téríteni, de mikor meggyőződtek, hogy nincs hajlama reá, mindent elkövettek, hogy olyan nevelésben részesítsék, mely a kolostornak dicsőségére váljék.

Zsuzsánna nagyon értelmes leány lévén, az apácák fáradozásait a leghízelgőbb siker koronázta. Minden dologban kiváló ügyességre tett szert; csodálatos szépen írt, művésziesen festett virágokat, angyali módon énekelt, hímezni úgy tudott mint egy XVII. századbéli madridi nő, francziául úgy beszélt, mintha Orleansban született volna. A mi pedig megjelenését, öltözködését, modorát illeti, e tekintetben csodálatos képességekkel volt megáldva. Ellenállhatatlanul kedves, bájos volt és előkelő modora mindenkit vonzott. Némelyek szerint azért, mert a gyám tovább is kezelni akarta a leány vagyonát, mások szerint azért, mert azt óhajtotta, hogy a legtökéletesebb úri nevelésben részesüljön: miért s miért nem, a szóban forgó úr

és az apácák elhatározták, hogy Zsuzsánna tizennyolcz éves koráig a kolostorban maradjon. Kevésbbé rosszakaratú nyelvek azt suttogták: ezzel a gyám csak azt akarta elérni, hogy a leány mennél később kerüljön ő hozzá, mert tudta, semmit sem nehezebb örizni, vezetni s irányítani, mint egy szép és gazdag kisasszonyt.

II.

A másik növendék egy évvel fiatalabb volt mint Zsuzsánna, és Valeriának hívták. Eredete oly titok volt, a mely regénybe is bátran beillett volna. Egy éltés úri ember, a ki atyjának mondta magát, akkor hozta a kolostorba, mikor alig volt még öt esztendő, s nyolcz éven át minden hónapban egyszer meglátogatta. Aztán nem jelent meg többé a zárdában, sőt annak sem írt, a kit leányának nevezett; de azért még egy évig pontosan küldött annyi pénzt, a mennyi a nevelés költségeinek fedezésére kellett. A következő évben azonban, a mikor Valéria épen tizenöt esztendő lett, az apácák nem kapták meg többé a szokásos havi pénzt.

Egy egész újabb év telt el, mely alatt Valeria ugyanolyan gondos nevelésben részesült, mintha fizettek volna érte; ekkor azonban az érdekeikre ügyelő apácák elhatározták, hogy végét vetik ennek a helyzetnek, a melytől semmi jót sem vártak. Ki volt Valeria? Nem tudták. Míg a leány szükségleteiről gondoskodva volt, nem tűnődtek kilétén; talán kutatásaiknak oly eredménye is lehetett volna, a melynek következtében el kellett volna őt bocsátaniok; de alig hogy a leány terhökre esett, mindenféle bizalmatlansági gondolatokkal tépelődtek és a félelemhez nagyon hasonló aggodást kezdtek érezni.

Ama titokzatos úrnak rövid és ritka látogatásai, eltünése, továbbá az a sajtáságos mód, melylyel pénzt küldött, a nélkül, hogy bármikor egy sort írt volna: mindez valami rendkívüli, szabálytalanra, sőt talán bünre látszott mutatni. A mint még egy hónap telt el a nélkül, hogy az apácák pénzt kaptak volna, mindnyájan meg voltak győződve, hogy Valeria nem tiszta és bevallható származású, s hogy társasága veszélyes lehet a többi növendékre nézve, a kiknek ismert családok

volt, melyek mindig pontosan kifizették, a mibe leányaik kerültek.

De az eszély is azt tanácsolta az apáczáknak, hogy ne tanítsanak és gondozzanak továbbra is olyan kisasszonyt, a kiért a felelősség is súlyos teherként nehezedett rájuk. Mert vagy meghaltak Valeria szülei és akkor a leánynak mindenkorra ingyen a zárdában kell maradnia, mint valami elfeledett virágnak, oly virágnak, a melynek gondozása többbe került, mint egy Európában gondozott Victoria regia-é, vagy pedig szülei, nem vallhatván meg kilétöket, tudomást sem vesznek róla, s ez esetben ki fogja majd magához venni . . . és fizetni érte? Nem jelenhet meg valamikor Valeriáról kérdezősködni egy álnevű hölgy, egy rossz hírű kalandorné, . . . vagy a mi a legrosszabb volna, egy vizsgálóbíró? Már a pusztá gondolatra is borzongás fogta el a jó apáczákat.

E szempontokból kiindulva, a melyeket a tekintélyesebb és idősebb apáczák egymás között bőven megvitattak, a priornő, apátnő, vagy akár főnöknő magához hívatta Valeriát és nyájasan, a legnagyobb kiméletességgel elmondta neki, hogy a helyzet tarthatatlan; hogy tanácskoztak a püspök urral s hogy ez sem tudta eloszlatni kétségeit; hogy a kolostor felelőssége borzasztóan nagy; hogy itt valami megoldhatatlan rejtély forog fönn, hogy ez így tovább nem maradhat és sok más efféle dolgot, mindennek az volt foglalata: «Kedves leányom, nagyon sajnáljuk . . . A fogadalmat le nem teheted, mert nincs hozományod, itt sem maradhatsz, mert nincs a ki szükségleteidet fedezze . . . Mi mindnyájan az Urnak fogunk ajánlani imáinkban, de a kolostorban lehetetlen tovább megmaradnod. Nyolcz napi időt engedünk, hogy megmondhasd, kit hivassunk, kihez vigyenek, vagy egyéb ilyesmit. Ha pedig nem mondasz semmit, . . . akkor, mint Dulzón atya tanácsolta, a dolog elintézését a kormányzóra fogjuk bízni.»

Kit hivathatott volna? Hová mehetett volna a szerencsétlen? A kormányzó! Tehet-e mást, mint hogy valami jótékonyági menedékhelyre küldi, vagy minden támasz nélkül az utca közepén hagyja? Valeria a főnöknő beszédét úgy hallgatta, mint az elítélt a halálos ítélet kihirdetését; az anya lábai elé borult, könnyekkel árasztotta el kezét, csókdosta ruháját és aztán eszméletlenül rogyott a padozatra. A betegszobába kel-

lett vinni, a hol három napon át égő lázban feküdt. Negyednapra kissé jobban lett és első dolga az volt, hogy Zsuzsánnát hívatta magához; de az apácák, azon ürügy alatt, hogy a szabályzat tiltja a növendékeknek, hogy a betegszobába bemenjenek, megtagadták kérését.

Zsuzsánna, a ki megtudta a történeteket, szeretetétől indítva és ismerve a talajt, a melyen mozgott, egyik apácának, a ki fölvigyázóul volt Valeria mellé rendelve, egy kis ezüst keresztet ajándékozott, s ennek fejében arra a sziveségre kérte, vigyen be Valeriának is egy kis ajándékot. Ez ajándék egy belsejében olvasót tartalmazó márványtojás volt. Az apáca nem tudta, hogy a pamut alatt, a melyre az olvasó föl volt göngyölítve, egy papirdarabka rejtett, a melyre a következő szók voltak írva: «Ne mondd meg, hogy jobban vagy; igyekezz időt engedni és ne félj semmitől. Vasárnap el kell jönnie gyámomnak és én rajta leszek, hogy dolgozod segítsék. Bizzál bennem».

III.

Honnan keletkezett az a szeretet, a melyet e két leány egymás iránt érzett? Először is a jellemökben rejlő hasonló és különböző vonások titokzatos egyesüléséből. Szívjóság és világos értelem dolgában egyenlők voltak; úgy hogy szeretették és becsülhették egymást. Másodszor kedélyök eltérő voltából; a miért kölcsönösen keresték egymást, ösztönszerűen is arra törekedvén, hogy egymásban képességeik ellentétét és kiegészítőjét megtalálják. Zsuzsánna nyugtalan természetű és vidám volt; Valeria nyugodt és melancholikus; az egyiknek könnyedsége és élénksége kielégítést és féket talált a másiknak meggondoltságában és nyugalalmában. A mi látszólag el kellett volna hogy válaszsza őket, ép az volt az, a mi egyesítette. De azonkívül barátságuknak még erősebb alapja s volt.

Zsuzsánna, nagyon is meg lévén győződve szépségéről, oly büszke természetű volt, hogy valamennyi társnője előtt ellenszenvenessé tette magát. Valeria el volt keseredve az elhagyatottság és feledés miatt, a melyben élt, a nélkül, hogy keserősége irigységgé változott volna; veszélyesnek tar-

totta szépségét s nem dicsekedett vele, érezte jövője bizonytalanságát s reménytelenségét, és ezért alázatos volt. A mióta megismerték egymást, Zsuzsánna társnői között ő volt az egyedüli, a ki megtudta őt hallgatni, a nélkül, hogy gúnyosan mosolygott volna büszkesége kitörésein, a melyek a természet és a vagyon kegyeltjeinek sajátságai szoktak lenni, úgy hogy lassanként becsvágyó álmainak egyedüli meghitt barátnöje lett. Nem hitt bennök, de nem is tette nevetségessé őket.

Zsuzsánna baráti szívre talált benne, a mely még akkor is megértene látszott őt, a mikor nem osztozott nézetében, a mely egyenlőképen távol állt a hízeltől és irigységtől, mert a Valeria alázatosságában még nyoma sem volt a kislelkűségnek. De ezt Zsuzsánna sem tűrte volna, mert magasztos büszkesége épen oly képtelen volt azt kívánni, hogy oly tulajdonságokkal ruházzák föl, a melyekkel nem rendelkezett, mint a mily féltékeny volt arra, hogy elismerjék azokat, a melyeknek birtokáról biztos volt. Valeria őszinte volt durvaság nélkül, gyöngéd hízeltől, ezért mindkettejük erkölcsi természete oly összhangba jött, hogy nem lehetett volna megállapítani, melyikök különb: a büszke, a mikor engedett, vagy azt alázatos, a mikor hódolatot keltett. Csodás hatalom a szív, a mely lealázza az erőset és meghajol a gyöngé előtt . . .

Mikor vasárnap Zsuzsánna gyámja meglátogatta gyámleányát, ez elmondván neki a történeteket, ilyenformán szólt hozzá:

— Nem bánom, ha még egy esztendeig a kolostorban kell maradnom; halaszsa tetszése szerint az időpontot, a mikor vagyonomat átvehetem és addig kezelje belátása szerint, de azt akarom, hogy fizesse ki, a mivel Valeria a kolostornak tartozik, hogy épen oly tiszteletben részesüljön, mint azelőtt. Kívánom továbbá, hogy ezeket a fizetéseket annak az urnak nevében tegye, a ki ezelőtt Valeria látogatására járt ide, nehogy valaki szemére vethesse szegénységét, végül pedig azt óhajtom, hogy együtt távozzunk a kolostorból és aztán testvérként éljünk; azaz hogy Valeria hozzánk jöjjön lakni, mert hogy testvérként éljünk, az már az én dolgom.

Vajon érdekből avagy azon szerető barátság iránti tiszteletből történt, azt senki sem fogja megtudni soha, de tény, hogy a gyám teljesítette ezt a kérést, és néhány hónap multá-

val mindkét növendék egy napon távozott a kolostorból és Valeria Zsuzsánna házába ment lakni.

IV.

A tűzhely melege csak élesztette a kolostorban keletkezett szeretetet. Két közönséges nőt a helyzet nem rendes körülményei észrevétlenül is hatalmukba kerítettek volna. Zsuzsánával és Valeriával ellenkezőleg történt: ők a dolgok természete szerint becsülték egymást. Sem a pártfogó nem parancsolt úrként, sem a pártfogolt nem látszott szolgálilag engedelmeskedni. Szeretetök, de talán még inkább jó nevelésök és érzéseik gyöngédsége lehetetlenné tette a megalázkodást. Valeria nem volt a házban amolyan szegény barátnő, a kivel jóakarattal bántak, nem volt egy «demoiselle de compagnie», a kit megbecsültek: ő a kisebbik testvér volt. Mindketten rendelkeztek azzal a csodálatos művészettel, mely idejekorán engedni és gyöngéden ellenállni tud, mely előtt elsimulnak azok a kellemetlenségek és bosszúságok, a melyeket az élet apró körülményei multhatatlanul előidéznek.

Még a szépség sem támaszthatott vizályt közöttök, mert bájaik ellentétes természetűek voltak. Zsuzsánna magas, fehér, kövér, szőke volt s fiatalora és üdesége ellenére is valamely németalföldi művész érzéki Venusához hasonlított. Valeria alacsony, barna, karcsu, feketehajú; a régi mystikus spanyol nő tipusa volt: kevés anyag, sok szellem, Zurbarán egy szerzetese nő képében. Zsuzsánna kék szeme megigézte az érzékeket; Valeria fekete szemének derült és nyájas tekintete inkább szeretetet, mint vágyat ébresztett. Nem volt közöttök semmiféle vetélkedés lehetséges. A férfi, a ki belészeretne az egyikbe, komolyan nem lehet szerelmes a másikba.

Hála Zsuzsánna vagyonának és bőkezűségének, a két leány fényűzően élt: eljártak a bálókba, színházakba, estélyekre; sokat utaztak, külön fogatot tartottak, a legpazarabb választékossággal öltözködtek, öltözékök legnagyobb részét mindketten Párisból hozatták, szóval bárminő szeszélyök támadt, nyomban megvalósíthatták. Kisérőnőjükül Zsuzsánna gyámjának egy nővére szolgált, a ki — doña Gregoria volt a neve — éltes kora ellenére annyira barátja volt a szórakozá-

soknak, hogy soha semmi akadályt sem gördített a leányok mulató és fényüző kedve elé. Csupán egy dolog bosszantotta, az, ha látta, hogy a leányoknak udvarolnak . . . Sajátságos egy körülmény, hogy haragja nem akkor tört ki, a mikor ők kaczerkódtak, hanem a mikor valaki komolyan udvarolgatni kezdett nekik.

A gondos megfigyelő észrevehette volna, hogy kényök-kedvökre léhaskodni engedte őket s megtűrte, hogy merész bókokat mondjanak nekik, ha az illető udvarló épen csak a szép leányok szokásos ártatlan hiúságának hízelt, de mihelyt valaki sűrűn járt hozzájuk és kellemessé igyekezett magát tenni előttök, doña Gregoria mindjárt azon volt, hogy e szándékában gátolja, főleg ha Zsuzsánnáról volt szó. Egyszóval ez az úrhölgy testvére utasításainak megfelelően eltűrte mindazt, a mi hozzájárulhatott ahhoz, hogy a leányok kaczer és könnyelmű hirbe jussanak, viszont azonban tűrhetetlen rossz kedvet tanusított és hihetetlen ravaszságot fejtett ki, mihelyt lehetősége támadt annak, hogy valamely férfi tért nyer Zsuzsánna szívében.

A gyám és nővére engedték, hogy tetszésök szerint költekezzenek, szemet hunytak hiú kedvteléseik előtt, de egy komoly szenvedély gondolatára mély visszatetszést mutattak. Kétségkívül az volt a szándékuk, hogy nem feddik meg, bármi pazarúl hányja is Valeria a pénzt, mert mennél többet költ, annál könnyebben palástolhatják majd saját lopásaikat. Aztán meg a leány házasságának megakadályozása által elodázhatták a leszámolás idejét.

A ki ezt a játékot először észrevette, Valeria volt. Közölte gyanuját Zsuzsánnával és mindketten védelmi állásba igyekeztek helyezkedni; de szerencsétlenségre már késő volt, s azon bajok nagy részét, melyektől féltek, már nem kerülhették ki. Csakhamar meggyőződtek, hogy első föladatuk az, hogy okosabban bánjanak a pénzzel, mert az évjáradékok tekintélyesen csökkentek; a második pedig, hogy a legnagyobb óvatosságot tanusítsák az udvarlókkal szemben, mert saját meggondolatlanságuk és gyámjok rosszakarata könnyelmű, léha hirbe sodorhatja őket. Ettől kezdve viszonylagos takarékossgal éltek és igazán okosan viselkedtek.

V.

Nemsokára aztán egyik barátnőjük estélyén két fiatal emberrel ismerkedtek meg, a kik benső barátok és iskolatársak voltak. Az egyik, a kit Pepe Gutiérreznek hívtak, mérnök-kari hadparancsnok volt; a másik, Andrés Pérez ugyanabban a hadtestben mint kapitány szolgált. Mindkettő megérde- melte, hogy szeressék őket. Gutiérrez belészeretett Zsuzsán- nába, a ki most vette először komolyan a szerelmet, s viszo- nozta. Keletkező viszonyukat a gyám^s előtt egyelőre titkolni igyekeztek. De mikor a leány meggyőződött, hogy választottja olyan ember, a ki mind jelleménél, mind értelmiségénél fogva méltó a becsülésre, megengedte neki, hogy kezét megkérje.

Valeria helyzete szabadabb, kényelmesebb volt, de nem irigylésre méltó. Szegény lévén, nem bántották azok a gondok, melyeket az arany okoz; elhagyatott lévén, nem volt szüksége senki beleegyezésére; de mit ért ez a függetlenség, ha Gutiérrez barátja nem vetett rá szemet? Pérez bejáratos volt Zsuzsánna házához, mert Gutiérrezt mindenüvé elkísérte. Ők ketten elválhatatlanok voltak; olyan barátság fűzte őket egymáshoz, a mely az elemi iskola padjaiban keletkezett, a katonai intézetben erősödött és meggyökerezett szivökben is, mert ifjúságuk életét együtt élték át. Péreznek Valeria első látásra megtetszett; de nem mert reménynyel udvarolni neki, tekintetbe véve mindkettejük szegénységét. A leánynak nem volt semmiye, neki csupán kapitányi fizetése. Miféle boldogsá- got ajánlhatott volna föl neki? Még csak nem is közölte Gutiérrezszel a rokonszenvet, a melyet Valeria keltett benne. Oly jól el tudta szenvedélyét palástolni, hogy maga az érde- kelt leány is nyílt és kifejezett visszautasításnak vette kö- zönyét.

Zsuzsánna volt az egyedüli, a ki a két lélek titkát kita- lálta; átható vizsgálódásának egy-két részlet elég volt, hogy megértse, mikép Valeria és Pérez szeretik egymást. Meggyő- ződni erről és segítségökre lenni egy dolog volt. Meg-meghitta Pérezt ebédre és a leány mellé ültette, majd egyedül hagyta őket, hogy egymás lelkét átláthassák, s még több effélet tett, hogy a szerelmesek megismerjék és megbecsüljék egymást, a

míg végre czélt ért. Zsuzsánna, a ki évekkel ezelőtt megmentette Valeriát attól a szerencsétlenségtől, hogy a kolostorból kiűzzék, a ki aztán folyton testvérként bánt vele, most is szerető pártfogója lett. «Egy napon fogunk férjhez menni — szolt hozzá — én előbb mint te, aztán mi leszünk házasságod tanui. Ha valamely összeg pénzünk lesz, megelégszünk felével; mindent megosztok veled, a mim van . . . de minek is csinálunk számításokat? Együtt fogunk élni és Isten velünk lesz.» Természetes, hogy Valeria hálás könnyekkel fogadta el a szeretetnek ezt az új bizonyosságát, noha lelkében és jövődöbeli férje jóváhagyására támaszkodva el volt szánva, hogy nem fogad el olyan túlságos kedvezéseket, a melyek barát-nőjének kárt okozhatnak.

Zsuzsánna gyámjával való első találkozásakor Gutiérrez meggyőződött, hogy a nőt, a kivel egybe készült kelni, gyalázatosan megcsalták. Hiábavaló dolog lett volna kárpótlást kérni és pörösködni. A gazember oly ügyesen készített elő mindent, hogy számlái, nyugtatványai és egyéb írásai szerint még gyámleánya tartozott neki néhány ezer duróval. A gonoszság ezuttal ismét kijátszotta a törvényt. Gutiérrez jelleméről és jegyese iránt érzett szerelméről képet adhatnak azok a szavak, a melyekben Zsuzsánnának a találkozás eredményét tudtul adta:

— Nézd, édesem; fogatod és sok ruhád ezentúl nem lesz, mert az az ember zsvány; . . . miattad sajnálom; a mi engem illet, én majdnem örülök neki, mert láthatod, hogy igazán szeretlek. A fődolog az, hogy a mikor tetszik, egybekeljük.»

Zsuzsánnára nagyobb hatással volt az öröm, melyet e kipróbált szerelem okozott neki, mint elvesztett gazdagságának szomorúsága, Pepéje karjai közé vetve magát, így válaszolt:

— Én is örvendek, mert legalább tudom, mily derék ember vagy. Nem tévedtem, mikor megszerettelek.

Valeria, a kinek az volt a szándéka, mikor még Zsuzsánna gazdag volt, hogy férjhezmenése után mindjárt kivonja magát pártfogása alól: a mikor barát-nőjének anyagi romlásáról értesült, beleegyezett, hogy együtt lakjanak. Mindkét házasság egy napon történt meg, 1873 közepén, a mikor Spanyolországban a polgárháború javában dült.

A kettős mézeshetek nagyon rövid ideig tartottak. Hat hónap mulva mindkét férjet az északi hadsereghez rendelték, és ugyanaznap utaztak el Madridból és nejeiket a legkeserűbb szomorúságban hagyták odahaza.

VI.

1874 elején a balsors végzetes és borzasztó módon sulyosodott rájuk.

Egyik lap rendkívüli kiadása hirtelen és kíméletlen módon tudatta velök a hirt. Hallották az újságárusítók kiabálásait és elküldtek egy számért. És a nélkül, hogy sóhajtozni, sirni birtak volna, száraz torokkal, hallgató szemmel, miközben lelköket a kétségbeesés és meglepetés lesújtotta, a következőket olvasták:

«Pamplona, január 9. Reggel 10, 15.

«Garzuaga brigadirost tegnap Puente-Reyben megverték; vesztesége több mint 300 ember, sok ló, fegyver, kocsis és élelmiszer.

«A szabadelvűek serege szintén jelentékeny veszteségeket szenvedett. Queralt brigadiros sulyosan megsebesült. Quintana ezredes csak könnyedén. José Gutiérrez mérnökkari parancsnok és André Pérez, ugyanazon ezred kapitánya hősiesszen haltak meg a harcmezőn. A csapat közlegénységének veszteségét még nem lehet megállapítani.»

Egyidejűleg ugyanaz az érzés mozgatván mindkettejüket, egymás karjaiba borultak, és ugyanakkor, mikor a fájdalom nyilai sebeztek szíveket, érezték nyugtalan szívverését annak a két lénynek, a kik már születésök előtt árvák voltak . . .

A szerelem első benyomásai, a kielégített szenvedély örömei, a jövőbe vetett remények: minden meg volt semmisítve, minden hazugságnak látszott; csupán a szerencsétlenség volt igaz.

Márzcius végén, huszonnégy órai különbséggel, mindketten egy fiúgyermeket szültek. Elfojtván könnyeiket és sóhajaikat, kölcsönösen bátorságra ösztönözték egymást és testvéri szeretetökben keresték az egyedüli vigaszt, mely számokra megmaradt. Az újszülöttek hasonlítottak egymáshoz;

mindkettőnek fekete volt a haja és nagyon fehér az arcza, a mi annak a jele volt, hogy utóbb mindkettő barna lesz, mint szegény atyáik voltak, a kik aludták örök álmukat Navarra véres sziklasorai között.

E két szerencsétlen asszonynak már semminő boldogságra sem volt kilátása; még arra sem, hogy együtt szenvedjenek. Gyermekkorukban együtt nevededtek a kolostorban; együtt költekeztek és mulattak, a míg könnyelműek és meg gondolatlanok voltak, mint maga az ifjúság; egy időben lettek asszonyok, özvegyek és anyák: örömeik és bánataik annyira testvériesülni látszottak, mint ők magok; de eljött az óra, a mikor meg kellett szakadnia életök titokzatos párhuzamosságának.

Valeria szülése gyors és szerencsés volt, a Zsuzsánnáé kínos és végzetes következményű. A gyermekági láz, a mely gyötörte, nagyon erős volt és szervezetét a bánat és az utóbbi szerencsétlenségek annyira meggyöngítették és megrendítették, hogy nem maradt elég ellenálló ereje. Mikor halálát közeledni érezte, magához hívta Valeriát és így szólt hozzá:

— Ne áltasd magad — mondá, miközben oly nyájassággal mosolygott, hogy félelmet keltett — ennek vége van.

Barátnője félbe akarta szakítani, tréfát üzve és reményt színelve, de ő tovább folytatta:

— Hallgass meg jól. Azt már tudod, mennyire szeretlek . . . Nincsenek rokonaim és ez még talán jó is . . . Fiam egyedül marad a világon; reád bízom . . . te leszel az anyja . . . esküdjél meg, hogy úgy fogod szeretni és úgy fogod gondját viselni . . . mint . . .

— Hallgass, kedvesem. Csak nem akarsz talán meghalni! Hát nem fogod legyőzni ezt a bajt, te, a ki erősebb vagy nálamnál is? Meggyógyulsz és boldogok leszünk . . . azaz gyermekeinknek fogunk élni, mert boldogok már nem lehetünk; . . . de ha meg találnál halni, pedig nem halsz meg, mindannak a sok jónak emlékére, a mit értem tettel, esküszöm, hogy fiadat . . . úgy fogom szeretni — igen . . . mint tulajdon gyermekemet.

— Szegény Valeria! Mi lesz belőled két gyermekkel?... Figyelj ide. Annak az asztalnak fiókjában, melyet Pepe használt, nyolcezer duró van értékpapirokban, a melyek évenként

nyolczezer reált jövedelmeznek. Ott van az az ezer duró is, melyet, mint tudod, megtakarítottunk. Végül a felső fiókban meg fogod találni Rivariában levő házam birtokleveleit is. Én soha sem voltam ott, de tudom, hogy az kerttel övezett kis ház: a parasztok, a kik bérbé vették, már régóta nem fizetnek. Talán azért nem tartotta meg gyámom ezt a mezei lakot. Az értékpapirokat és a megtakarított pénzt akkor veszed magadhoz, a mikor lezárod szememet, most pedig küldess egy jegyzőért. Azt akarom, hogy a ház törvényszerűen a tied legyen és senki se háborgathasson. Tudod már, mivel kell számot vetned. A földolog, hogy fiamnak nem lévén senkije . . . nem akad majd senki, a ki magához akarná venni.

Valeria ellenállni próbált, hogy bátorságot öntsön barát-nőjébe, de engednie kellett az erélynek, a melylyel óhajását kifejezte.

A jegyző megérkezett. Zsuzsánna kinyilatkoztatta, hogy mindaz, a mi a házban van, a Valeriáé, és egy bevallott adóssága fejében neki adja rivariai házat. A gyerekekről szó sem esett. Ki igyekezett volna gyámja lenni, a mikor semmije sem volt?

Néhány óra múlva, mintha nehezére esett volna addig is élni, míg ezt a cselekedetét végrehajtotta, Zsuzsánna Valeria karjai között meghalt. Ez öltöztette föl halotti ruhába és az éjszakát térdén állva a holttest mellett töltötte.

Olykor-olykor fölkelt, hogy megnézzé a gyermekeket.

Mily ellentétet alkotott az élet és halál, a mely a tények minden durva valóságában mutatkozott! Mily szánalmas volt az a szép és jó asszony! Mit vétett bárkinek is, hogy elvették tőle életét, mit letépnek, mint valamely növényt? És mit vétettek a világnak azok az angyalkák?

Valeria mindkettőt egyenlően gyöngéd tekintettel nézte, mintha anyai szeretete megkétszereződött volna; és noha szomorú volt, még sem tudta magát egy gondolat hatása alól kivonni, a mely e perczen, úgy szólván akarata ellenére, lassanként elfoglalta gondolkozását és fölizgatta képzeletét.

Valahányszor az ágyacskákhoz közeledett, a hol a gyermekek feküdtek, és reájok nézett, ez a gondolat mind nagyobb erővel fészkelődött agyába. A gyermekek rendkívül hasonlítottak egymáshoz, mindkettő nagyon fehér volt, hajok, szemök fekete, orocskájok fitos, a mellett majdnem

egyenlő kövérségűek. Természetes, hogy idő multával, különböző származásuk szerint, physikai és erkölcsi tekintetben egyaránt változniok kellett, de akkor úgy szólván ikreknek lehetett volna nézni őket. Valeriának a magáé ezerszer szebbnek és jobban megtermettnek tetszett és mindazonáltal volt egy percz, a mikor így gondolkozott: «Bizony, nagyon hasonlítanak egymáshoz, úgy szólván egyenlők; annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy ha néhány hónapig nem látnám őket, . . . nem ismerném meg, melyik az enyém; azaz mindkettő az enyém lévén, azt, a melyiket én szültem».

Aztán, a véghetetlennek tetsző éjtszaka hosszú monologjában elvonultatta lelki szeme előtt ifjúsága emlékeit, Zsuzsánna iránti hálájának emlékezéseit, megújult fájdalmának gyötrelmeit szeretett férjének elvesztése miatt és a félelem és felelősség gondolatait, a melyeket a gyermekek jövőbeli sorsa támasztott benne. — «Vajon képes leszek-e meghálálni mindazt — szólt magához — a mit Zsuzsánna értem tett? Visszafizethetem-e a gyermeknek, a mivel az anyának tartozom? Jő-e majd oly percz, a mikor a körülmények arra fognak kényszeríteni, hogy fiamat előnyben részesítsem az övének rovására? Az a kevés pénz, a mi birtokomban van, nem a miénk, nekem semmim sincsen . . . Nem lep-e meg egy napon a kifosztás kísértete? . . . Erősebb lesz-e anyai szeretetem, mint a hála emléke és a kötelesség szava? És ugyanakkor, a mikor mindezen töprengett, agyában ide-oda keringett és végre megerősödött az a gondolat, a melyet a gyermekek hasonlósága ébresztett benne, az a különös eszme, melynek a valóság föltételei is kedveztek.

Saját szavai voltak a helyzet szintézise: «Ha néhány hónapig nem látnád őket, nem tudnád, melyik a tied».

— — — — —

Egy nagy lélek megfontolt szándéka, egy szellem rendkívüli fenkölségének gyümölcse volt-e? Avagy egy megrögzött eszmétől gyötört értelem fonáksága? Talán sugallata annak a titokzatos valaminek, a mi olykor a jóra való törekvés útján az istenihez közelít!

Ezt soha senki sem fogja tudni: annyi bizonyos, hogy ez a gondolat addig forgott eszében, míg végre erős gyökeret vert, úgy hogy hatalmába kerítette akarátát és végrehajtotta.

Ki mondhatja meg, vajon Valeriát a hála örületes tette

avagy a kötelesség fölfogása a legmagasztosabb kegyeletre indította-e? Ezt ítélje meg az, a ki a lélek rejtekeit fürkészni tudja.

VII.

Midőn barátnőjét eltemették, Valeria a gyermekekkel Galicziába ment, s ott rivarai házában telepedett meg.

Miután az élethez szükséges dolgokat elrendezte, első gondja az volt, hogy megfigyelje a természetét és jellemét azoknak a lakóknak — férj és feleség voltak — a kikről Zsuzsanna azt mondta, hogy sohasem fizették meg a bérösszeget. Szerencsére a férfi, mint afféle jó galicziai, nagyon ügyes volt és az asszonyt is jónak lehetett mondani. Valeria elhatározta, hogy mindkettőnek jó tulajdonságait hasznára fogja fordítani és azonközben is, megrögzött eszméje hatása alatt, mennél kevesebbszer igyekezett gyermekeit megnézni; lassanként tudomást sem kezdett venni rólok, miközben hihetetlen akarat-erőnek adta tanujelét.

E helyen visszavonulva, falusi életet élve egy gazdag úri ember tartózkodott, a kit jósága miatt szomszédai «szent»-nek neveztek. Valeria főleg erre az emberre számított terve megvalósításában. Azt mondta neki, hogy hosszú tengeri utat kell megtennie, és nem mervén magával vinni kicsinyeit, az ő gondjaira szeretné bízni őket. Adott neki pénzt, a melyből bizonyos ideig fedezhette a rájuk szükséges kiadásokat és intézkedett, hogy a paraszt és neje mindenben vakon engedelmesséjének neki. Ravaszága és okossága oly borzasztó elővigyázatig ment, hogy eltitkolta a gyermekek valódi nevét (atyáik után az egyiket Jánosnak, a másikat Péternek hívták), mert ettől a cseltől függött tervének sikere, és aztán eltűnt a vidékről.

Az illető szent férfiú majdnem megbánta jószívűségét, úgyszólván megijedt, mikor arra a nagy felelősségre gondolt, a mely reá háramlott, de komolyan mégsem sajnálta engedékenységét. Először, mert megállapodásuk szóbeli lévén, nem voltak bizonyítékok, a melyekkel árthattak volna neki; másodszor azon a vidéken ki lett volna képes arra, hogy vádolja vagy ártalmára törjön? Mindenekfölött azonban, maga sem

tudta miért, Valeria bizonyos mély rokonszenvet és vak bizalmat keltett benne. Meg volt győződve, hogy Valeria jóhiszeműséggel járt el, vagy áldozatul esett azoknak a szerelmi cselszövényeknek, a melyeknek titokzatos voltán csak a méltánytalanság ütközhetett meg. Ő főképen azért örült, mert a kis teremtések magához vételével valami vétkes dolgot vélt megakadályozni. Csupán még azt kell megmondanunk, hogy tévesen Jánosnak nevezte a nagyobbik és Péternek a kisebbik fiút.

Ilykép kezdett megvalósulni az a fölcserélődés, melyet Valeria óhajtott.

A szent férfiú ajánlott levélben minden három hónapban egy bankót kapott, a mely elég volt a gyermekekre fordított kiadások fedezésére. De sohasem kapott levelet, hirt vagy látogatást, a mely az eltűnt nőről tudósítást hozott volna. Bármennyi kísérletet tett is tartózkodási helyének kikutatására, mind hiábavaló volt. Így múlt el öt esztendő.

E hosszas idő alatt Valeria sokszor volt azon a ponton, hogy lemond rettentő föláldozásáról, nem egy alkalommal kevés hija volt már, hogy vissza akart térni a faluba, visszakövetelni a gyermekeket és megvizsgálni testöket, hogy egymástól megkülönböztethesse őket és megtudja, melyik az övé és melyik az idegen gyermek. Élete elviselhetetlen vértanúság volt, de mégis elszenvedte, a nélkül, hogy cselekedetét megbánta volna.

Lett légyen bár zavart értelem különössége, avagy előre megfontolt önmegtágadás, volt viselkedésében valami hősiesség, valami emberfölötti: elviselte azt a kettős áldozatot, hogy megfosztotta magát gyermekétől és elfogadá gyermekéül azt, a melyik nem az övé, hogy a tudatlanság következtében aztán egyenlő szeretetet érezzen mindkettő iránt. Nem tudta, hogy oly lélek, mint az övé, sohasem lett volna képes arra, hogy az idegennek a magáé javára ártson és azért oly helyzetbe akart jutni, hogy az előnyben részesítés és igazságtalanság úgyszólván lehetetlen legyen.

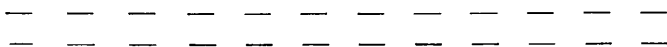
Ki tudta volna előre látni, mily sors várt rájuk? Mit tenne például, ha egy nap a világ véletlenségei úgy hoznák magokkal, hogy szívében előnyben kell részesíteni egyiket a másik rovására, vagy egyiket valamely bajtól megmenteni? Melyikhez fordulna először? Nem esküdött-e meg, hogy mind-

kettőjüket egyenlő szeretettel fogja szeretni? Hát volt-e jobb mód az eskü megtartására, mintha lehetetlenné teszi megszegését? Szive, a melyet teljesen elfoglalt a hála, azt súgta neki, hogy mindezzel, sőt még többel tartozik Zsuzsánnának, a ki megmentette attól, hogy kikergessék a kolostorból, testvérként bánt vele és végül hozzá segítette ahhoz az emberhez, a kit szeretett. Mi lett volna belőle Zsuzsánna nélkül? Hová juthatott volna a szerencsétlenség szeleitől üzetve?

VIII.

Végre elválásuk hatodik esztendejében, Valeria beteg lett és megrémülve a halál gondolatától, szilárdságát is megrendülni érezte. Alig hogy föllábadt, a faluba sietett. Utazása kinnak tetszett előtte, hosszabbnak mint a lefolyt öt esztendő. Vajon él-e a két gyermek? Mily állapotban találja majd őket? Milyen lesz természetök? Melyik tanusít majd neme-sebb szívet? Melyik fogja jobban szeretni? Bizonyosan az övé... De hogy tudja majd meg ezt?

Hiábavaló áldozat, áldatlan harcz a gyöngé emberi természet ellen! Az a két lény még el sem érte azt a kort, a melyben a szív és ész kifejlődik, és ösztönszerűleg már is az volt a becsvágya, hogy az ő gyermeke különb legyen a másiknál.

Úgy tetszett neki, mintha a koci nem ment volna elég sebesen, mintha az út lejtőjének faszorai mindig ugyanazok volnának, mintha a láthatár mind messzebbre távolodott volna, hogy meghosszabbítsa elválásukat... míg végre a falu közelében levő dombot megkerülve, két gyermeket vett észre, a kik a többiekhez képest némi csinnal voltak fölöltöztetve. Egy óriási gesztenyefa alatt játszottak, ide-oda ugrándozva egy bársonyos mohszőnyegen, a melyen a nap és a fa lombzata csodás arabeszkeket alkotott.

Mikor közel volt már e helyhez, megállította kocsiját és leszállt; a fiúkhöz közeledett és megismervén őket, mert mellettök volt a bérlőasszony, egy meghatározhatatlan tekin-

tettel átfogta őket. Rájok szegezte szemét, előbb akart az egyikhez szólni, mint a másikhoz, ingadozott, orczáit ellepték könnyei, végre kinyújtotta karját és mindkettőt egyszerre magához ölelte . . . el-eltávolította, újra nézegette és szívéhez szorította; fejöket egymáshoz hajtotta és csókokkal, czirógatásokkal halmozta el őket, miközben a parasztszszony, a ki tüstént fölismerte úrnőjét, édes galicziai tájnyelven ezt kiáltotta: «János, légy csendesesen; Péter, ne menj el».

A nagy lelkű asszony elérte célját. Nem tudta, melyik gyermeknek volt a szülője.

IX.

Évek múltak. A mióta Valeria átvette a gyermekeket a «szent» kezéből, mindaddig, míg embereké fejlődtek, nem okoztak neki más bánatot, mint azokat az apró kellemetlenségeket, a melyek együtt járnak a gyermekkorral és az ifjúság első éveivel. Mikor fölserdültek, János és Péter nagyon jók voltak hozzá. Szívökből minduntalan a gyöngédség újabb kincsei fakadtak, a melyekkel mindketten őt gazdagították. Melyik szerette jobban? Lehetetlen volt megállapítani. Az egyiknek nyugodt, meggondolt jelleméből, a másiknak gyors és hirtelen támadó elmés ötleteiből folytonosan és váratlanul a gyermeki szeretet bizonyítékai tűntek elő. Valeria pedig ma Jánost becézgette, másnap Pétert részesítette előnyben, de mindkettő iránt egyenlő szeretetet tanusított, vak, ingadozó, bizonytalan szeretetet, mintha a saját őszinteségének bizonytalanságára lett volna kárhozzatva. Lelkismerete előtt mindkettő gyermeke volt, de lelke mélyén mindig ott élt a soha ki nem elégitett kétség, a soha sem teljesülő remény, hogy a jobbik gyermek az, a melyiket ő hordozott szíve alatt.

Idő multával Valeria, a ki kizárólag e két lélek tanulmányozásának szentelte magát, oly fölfedezést tett, a mely aggodalommal töltötte el. Mindkét fiatal embernek választottja volt, a kit szerettek, nem közönséges múltó szerelemmel, hanem azzal a szenvedélylyel, mely méltó volt hozzájuk. Ez volt az alkalom, a mikor próbára tehetta őket.

Leróttá tartozását; jóvá és boldoggá tevén mindakettőt: egyiknek sem volt oka a legcsekélyebb panaszra sem. Meg

kellett tudnia, melyik valódi gyermeke. Abban az illúsióban ringatá magát, hogy az az övé, a melyik nagyobb szeretetet fog tanusítani iránta. Ezelőtt a hála, most a szeretet utáni vágy vakította el.

Mikor természetének és jellemének megfelelő ravaszsággal kieszelte tervét, magához hívta a gyermekeket és így szólt hozzájuk :

— Azért hívlak benneteket, mert nagy ujságok történnek. Félig tönkre mentünk. Nem élhetünk tovább abban a kényelemben, a melyben eddig részünk volt. Egyikteknek meg kell válni tőlem és fivérével. Biztosan tudom, hogy jó helyet szerezhetek neki az amerikai gyarmatokon. Míg a szerencse kereke meg nem fordul, egyiknek tőlünk távol kell élni és segíteni az itthon maradtakat. Melyiktek akar megválni tőlem? Melyiktek akar maradni? Határozzátok el magatokat és közöljétek velem az eredményt holnap.

A két fiú némán hallgatta e szavakat és még azon este hozzáfogtak a tanácskozáshoz.

Valeria, levette czipőjét, hogy ne hallhassák lépteit, az ajtóig ment s fülét a kulcslyukra téve kihallgatta, a mit beszéltek.

— Hallottad, mit mondott anyánk? — kérdé János.

— Hallottam — viszonzá Péter.

— És mit szólsz hozzá?

— Hogy én nem megyek.

— Én sem.

— Miért?

— Mert nem válok meg sem tőle, sem tőled.

— Én is azt mondom.

— Tehát határozza el ő, melyikünk távozzék.

— Majd rábirjuk, hogy változtassa meg szándékát.

— És ha ez nem sikerül?

— Már nem gondolok házasságra. Kész vagyok napszámba állni, kész vagyok a legfárasztóbb munkára, csak ne kelljen megválnom tőle.

— Igazad van. Én is épen így gondolkozom. Itt ő mellette elviselem a szegénységet, a szükségét, bármit: én is lemondok a nőről, a kit szeretek; de elmenni messzire, kitenni magam annak, hogy meghaljon, a nélkül, hogy én lássam? Ezt nem! Még ha parancsolja is. Ha tetszik, eredj te.

— És miért kell nekem föláldoznom magam? Nem vagyok-e épen oly gyermeke, mint te?

A két fiatal ember, a kik szívből szerették egymást, a kik soha sem czivódtak semmin, mikor gyermekek és serdült fiúk voltak, most majdnem tettelegességre vetemedtek. Mindenbe belenyugodtak, mindent elfogadtak, csak azt nem, a mi anyjok ellen valamelyes gyöngédtelenséget árult volna el. Heves, epés szóváltás támadt köztök, végre azonban a szeretet minden más érzés fölött győzött és János így szólt:

— Ne növeljük bánatunkat még azzal a kellemetlenséggel, hogy egymással összevevesszünk. Nincs más mód hátra: ha anyánk úgy parancsolja, egyikünknek föl kell áldoznia magát. Válaszszon köztünk ő, és a kit választása ér, annak bele kell nyugodnia, szó nélkül engedelmeskednie. Beleegyezel?

— Helyes. Határozzon anyánk.

És egymás karjába borulva sirtak, mint két gyermek.

Valeria örömtől repeső lélekkel hallgatta őket. Ez volt életének egyedüli önző pillanata. Minden bánata kárpótlást nyert, minden fájdalma meg volt jutalmazva. Aztán lábbujjhegyen eltávozott az ajtó mellől és néhány nap mulva, tettezett nyugalommal azt mondta, hogy a körülmények megváltoztak és az elválás már nem szükséges.

Soha sem tudta meg, melyik a valódi gyermek, de meggyőződött róla, hogy mindketten imádják. Egyenlő szeretetben részesítette az, a kit szíve alatt hordozott és az, a kit lelke jóságával tett gyermekévé.

Ez a kettős anyaság volt életének jutalma.

JACINTO OCTAVIO PICÓN után, spanyolból

HUSZÁR VILMOS.

PUSZTAI HANG.

Hallgatom a semmit, meg azt a mély csendet,
A mitől emberfűl éj-napon át csenghet;
Bámulom az égen felhők gomolygását
S képzelem a hunnok harcza komoly mását . . .

Jó Csaba királyfi! békivel maradhatsz,
Nagy Magyarországon a mi foly, az nem harcz, —
Imilyen-amolyan czivakodás, lárma,
— A magyarok földén ez az élet már ma.

Piktorra se méltó, kár érte a fösték,
Bár miveli ország, megye, város, község;
Szebb, legalább nékem szebb a pusztá képe,
Itt lakom s teszem ezt amazok elébe.

Sáppadozó hajnal, vérbe borult alkony,
Záporosó, szélvész itt ér, ver a parton,
Hullámozó vetések vágtató dandára
Itt kanyarodik fel a domb oldalára.

Amonnan az erdő ereszkedik völgynek,
Reng a bóbitája jegenyének, tölgynek,
Majd oszlik a felhő, foszlik a köd, pára,
S kelő nap tüzel rá az erdő hadára.

Jaj helyett örömtől zendül meg a tábor,
Nem ám réztányértől, se' dob-trombitától!
Tapsol a rezgő nyár, ing-leng a fasúdár,
Véle lejt, hajabéz, reszket a napsugár.

Lent suhog a nádas milliónyi kardja,
 Buzogányt a gyékény meg a káka tartja :
 Messze más vidékre illan a szél menten,
 A nap elé felhők sűrű raja rebben.

Távoli dübörgés, ágyú szava — véled —
 Hallszik a pusztában s erre felé téved,
 Lobban a tűz fénye végig az ég alján,
 Merre zúg-zavarog az éhező talján

A mit a pusztának halma, völgye folytat
 Fegyverszünet nélkül örök idő hosszát,
 Szébb az, ezerszer szébb, többet is ér annál
 A sok görög, talján, spanyol-jankee hadnál.

— Ám járja bolondját mind a világ népe,
 Csak hazám, teneked jusson ki a béke —
 Részed amabból már annyiszor elnyögted,
 — Zúrzavart, háborút ne adj Isten többet!

BÓCSAI Á.

SZENKOVITS IVÁN ÉS A RIBNIKI AGA.

Szerb népköltemény.

Levél jön a ribniki agától
 És Szenkovits Györgynek ilyformán szól :
 «Szenkovits György, hírlík rólad nagyban,
 Hogy vitéz vagy a párviadalban ;
 De engem se becsmérel a népem ;
 György vitéz, hát jőjj párbajra vélem !
 Jőjj ki vélem két szál éles kardra,
 A ribniki fehérlő udvarra.
 Gyere, nézzünk hát egymás szemébe !
 De ha rettegsz jöni a veszélybe,
 Szőjj úgy nékem ingnek való vásznat ;
 Hadd tudjam, hogy magad megaláztad.»

Szenkovits György a levelet tartja,
 Olvassa és könyjével áztatja.
 Fia, Ivó, látja s kérdi tőle :
 «Édes apám, mért hull szemed könnyje?
 Levelet te máskoron is kaptál,
 Kezeid közt nem egyet forgattál,
 De könnyet rá soha se hullattál.»

Szenkovits György a fiának így szól :
 «Édes fiam, te Szenkovits Ivó !
 Levelet én máskoron is kaptam,
 Hanem ilyent még soha se' kaptam.
 S ifjú voltam, hogy, ha épen kaptam,
 Hát még akkor sírva nem fakadtam.
 A ribniki aga írja nézd ezt,
 A ki engem páros harcra készítet.
 Öreg vagyok, mindkét karom fáradt :
 Nem fogom már jól a kantárszárat.
 Hát párbajra hogyan mehetnék ki ?
 De inget se' bírok szőni néki!»

Megszólal rá most Szenkovits Ivó :
 «Édes apám, Szenkovits György — így szól —
 Hogy ha már te nagyon elaggottál,
 És a párbajt sehogy se bírod már :
 Azért kértél az Istentől engem,
 Ajándékul én azért születtem,
 Hogy helyetted párbajra kiálljak,
 A fejedért fejemmel helyt álljak.»

E szavakra meg az apa így szól :
 «Én gyermekem, te Szenkovits Ivó !
 Mehetsz fiam, kiállhatsz a síkra —
 Menni mehetsz, de nem térsz ám vissza !
 Mert ifjú vagy és tapasztalatlan,
 Alig éltél tizenhat tavaszban ;
 Mig a török vitéz a párbajban,
 Párja nincsen a vidéken abban.
 S ruházata iszonyú egy rémség !
 Hiuzbőr, meg ezobolybőr a készség,

Medvebőrrel fedve paripája,
 Farkasbőrrel vonva be kopjája,
 Ruhájától menten ott ijedsz el;
 Hát mikor még ordítani kezd el.
 A lova meg felnyerít alatta!
 Félelmedben ott fordulsz le, halva,
 Mi lesz akkor én öreg fejemmel?
 Ki látja el apját élelemmel?
 Ki leszen, ki el fogja temetni?»

Az Iván most így kezd rá felelni:
 «A ruhától ugyan hogyan féljek?
 S a holt bőrtől hogy ijednék én meg,
 Ha az élő farkastól se' félek?
 Ordítson a törökök agája;
 Ha kell, én is majd ordítok rája!
 Engedelmed' és áldásod' kérem,
 Hogy kardjával kardom összemérjem.
 Míg mozogni, élni nem szünök meg:
 Nem fogsz inget szőni a töröknek.»

György már ennek nem állhatott ellent,
 Jó pej lovát kivezette s nyergelt.
 Míg nyergelte, fejét átkarolta,
 Sörényénél ölelte, csókolta:
 «Oh pej lovam, én jó lovam, hallod!
 Együtt vívtunk mi sok nehéz harczt,
 Kihoztalak török rabságából,
 Megóvtalak öldöklő karjától;
 Kedves lovam, én elöregedtem,
 Nem vehetek részt több ütközetben;
 Küldelek egy tapasztalatlanul,
 Ivánommal, egyetlen fiammal.
 Iván feje tudatlan a harcra;
 Vigyázz, lovam, egyetlen fiamra!»

Ekkor Ivánt öltözteti szépen,
 Saját harczi öltönyébe épen.
 Saját kardját köti oldalára,
 S jó tanácsal őt imígy ellátja:

«Oh, Ivánom, drága gyermekem te!
 Indulj hát el s érz oda jó perczbe!
 Járj ott, fiam, teljes szerencsével!
 Hozzon az ég épségben s békével!
 Oltalmazzon az ellen karjától!
 Iszonyú seb halálos voltától!
 Adjon erőt a te jobb karodnak!
 Csoda élet öldöklő kardodnak!
 Bátorságot szempillantásodnak!
 Ha elérsz majd Ribnik udvarára,
 Ne ijedj meg annak látására,
 Bátran nézz és kezdj bátor szavakra,
 Bátran hidd az agát a párbajra.
 A törökkel hogy a harczot kezded,
 A zablával lovad' ne téveszd meg;
 Én a harczra jól betanítottam,
 Ügyes ő a párviadalokban.
 Ő magával fog védeni téged,
 Jól ki tud ő térni a kardélnék.»

Hogy az apa Ivánt megáldotta,
 S apja kezét Iván megcsókolta —
 S ruháját s a földet, hol tapodta,
 S anyja kezét is már megcsókolta:
 «Bocsássatok meg» — még ezt rebegette,
 Aztán magát lovára vetette.

Dalolva ment párviadalára,
 Sírva néztek szülői utána.

A hogy Ribnik mezejére ére,
 Messze látszott egy sátor fehére.
 Sátor előtt kopják földbe ütve,
 A kopjához lovak vannak kötve.
 Sátor alatt vig az élet most ott:
 Ül az aga, iszsa a piros bort.
 Vele iszik két basa-fi jó sort.

Nagyot nyerit Iván paripája,
 A hogy ott a lovakat meglátja.

Két basa-fi szól most az agának :
 «Hej, agája fehér Ribnikának,
 Szenkovits György úr most érkezett meg!
 Aga, mostan a fejedet veszted.
 Megváltsz te ma tőlünk bizonyára.»

Hogy megnézi jól Ribnik agája,
 Hát ráismer Szenkovits Ivánra.
 «Ne féljetek, drága jó barátok!
 Nem Szenkovits György az, a kit láttok,
 Csak Szenkovits Ivó, a sarja;
 No, rossz perczen küldötte az apja.
 Bolondul fog az ma itt elesni;
 Én, barátim, nem fogok elveszni,
 Mert az Ivó csak tudatlan gyermek.
 Lehet, hogy őt élve kerítem meg.
 Mondják, Györgynek sok a kincse, pénze;
 Hat teherrel fog fizetni érte.»

Ebb' a percbe' előttük áll Ivó,
 Nekik Isten segítségét hívó :
 «Törökök, az Isten megsegítsen!»
 Viszonozzák szép szóval imígyen :
 «Derék vitéz, te Szenkovits Ivó!
 Mi jót hoztál, mondd Szenkovits Ivó?
 Mi jót hoztál, hozzánk mi vezérelt?»

Iván ekkép kezdi a beszédet :
 «Ki az aga, a ribniki, kérdem :
 Viadalra álljon ki elébem!
 Levelet írt, az apámnak írta,
 Levelében őt párbajra hívta.
 Nagyon öreg már az apám erre,
 Gyenge ő már ilyen küzdelemre,
 Jöttem hát én megvívni helyette.»

Szól az aga az Ivánnak így :
 «Hagyd a párbajt, ördög vigye innen!
 Úgy se' láttál soha ilyent még te,
 Hát hogy' mennél kész veszedelmébe?»

Gyere, Ívó, igyál inkább egyet,
 Kár volna még tenéked elveszned ;
 Hiszen alig jöttél a világra ;
 Add meg magad, Szenkovits Ivánka !
 Seb nélkül és holt fő nélkül, Ívó !
 Ime, erős fogadásom így szól :
 Nem lesz fődnék semmi bántódása.
 Mondják : apád kincset gyűjt rakásra ;
 Hát az legyen fejed megváltása.»

Hanem felel, Szenkovits, az Ívó :
 «Török aga, párbajra kihívó !
 Nem jöttem én magamat megadni,
 Hanem jöttem veled összezsapni,
 Megküzdeni bátor, vitéz harczon !
 Gyöpre hát, ha nem vagy anyámasszony,
 Mert időm nincs álldogálni itten.»

Mint a kígyó, az aga felsziszszsen,
 És felugrik gyorsan nem sokára,
 Felül derék, fekete lovára,
 S szól kihívón most Ribnik agája :
 «Jőjj hát vitéz, te Szenkovits Ívó !
 Ugrasd a pejt, szorítsad rohamra !»
 Felel neki ám Szenkovits Ívó :
 «Török aga, nem szorítom arra !
 Pej lovamat jól kifárasztottam,
 Vele hosszú földet megfutottam,
 Nem ugrasztom hát a szegény párát ;
 Célpont leszek — valljam bár a kárát.
 Te ugrasd rám a te feketédet,
 Én előtte bizony ki nem térek,
 Vitéz módon itt bevárlak téged.»
 Az örömmel hallja e beszédet.
 A porondon lovát tánczoltatja,
 Kopjáját most gyorsan előkapja —
 És kiált, mint a havasi kígyó :
 «Tartsd magad hát jól, Szenkovits Ívó !
 Ne mondhasd ám, hogy meg voltál csalva.»
 És Ivánnak neki tűz rohanva.

Kopjáját a szive fölé döfte,
 De a jó pej letérdel előtte,
 És a kopja jó magasan járva,
 Az Ivánnak kalpagát se' bántja,
 Még kevésbé téve kárt Ivánba.
 És most Iván suhint a kardjával
 S ketté vágva, végez a kopjával.

A ribniki aga látva eztet,
 Tudja már, hogy ő a párbajvesztett;
 Háta fordít, ered ám futásnak,
 Ügetve tart széles Ribnikának.
 De Iván a pejt neki ereszti,
 A hogy bírja ennek fáradt lába.
 Be is éri: ott a pej nyomába!
 Fejével a feketét már pedzi.
 Szól az aga most kétségbe esve,
 Öve rojtját kapkodva, tépdesve:
 «Uram Isten! hol kell még elesnem!
 S ha vitéztől kéne bár elvesznem —
 De az Iván lova ejt el engem!»

Ám az Iván még tapasztalatlan,
 Éles kardját nem suhintja rája,
 Hogy a fejét menten ott levágja:
 Elfogni őt véli a tudatlan.
 Az válnék csak nagy becsületére,
 Ha úgy véle apja elé állna!
 Ám az aga pisztolyát kirántva,
 Hátra lő — de hála égnek érte,
 Hogy golyója Ivánt meg nem érte!
 De a jó pejt homlokon találta,
 Hogy a füre roskadt szegény pára.
 Iván pedig talpon ott megállta.

Észre véve az aga legottan,
 Hogy az Iván ló nélkül van ottan
 Neki hajt a feketével s így szól:
 «Mit gondolsz most, te Szenkovits Ívó?
 Mit gondolsz most, mit remélsz te mostan?
 Jó lovadtól megfosztva állsz ottan!

Add meg magad, hidd — neked ez így jó;
Élve mostan, halva soha — Ívó!»

Felel Iván, mint a mérges kígyó:
«Török aga, kár is ezt vitatni:
Élve magam' nem fogom megadni.
Ha lovamtól meg vagyok is fosztva,
A kardomtól nem vagyok megfosztva.
Ez a kard itt, édes apám kardja;
Sok csatában volt ez villogtatva,
Sok töröknek a fejét levágta;
Jó az Isten: tiéd' is levágja.»

Felsziszszzen az aga, mint a kígyó;
Neki vágat, hol megállta Ívó.
De az Iván vitéz a párbajra:
Egy tapodtat sem hátrál meg arra!
A töröknek kitérni se' készül,
Ott egy helyben bevárja vitézül.
Jobb karjában megvillan szablyája
S a fekete ló fejét levágja.
Földre rogy az, urával alatta.
Hej, az Iván jót nevet ám rajta:
«Mit gondolsz most, török aga, ottan?
Mit gondolsz most, mit remélsz te mostan?»

Szól az aga, öt testvérül hívó:
«Atyámfia, jó Szenkovits Ívó!
Ne veszíts el, ne vedd el az éltem;
Kivánj kincset, a mennyi kell érte.»
Felel Iván: «A fejed kell nékem!
A dicső czár kincse se' kell érte!»
Suhint egyet, a fejét levágja —
És beteszi öve tarsolyába.

Az agáról ruháját leölti,
Leölti és magára felölti.

Pasa-fiak a midőn meglátják
Ott elesni Ribnik hős agáját,

Egymás között ekképen beszélnek :
 «Ne ereszszük az ellent mi szélnek,
 Az agánkat boseszuljuk meg rajta!»
 S lóra kapnak, utána ügetnek ;
 Az mint a vad, fut neki a hegynek,
 Ott eltűnik — az Isten akarta.
 Ihol a baj most a két törökre !
 Lovaikon nem üldözhetik már.
 Hát leszállnak azokról a földre —
 S a lovakat egy fenyőhöz kötve,
 Gyalogszerrel követik őt immár.
 De eleven esze van Ivánnak !
 Jó volt a csel : neki több se' kellett :
 Mig azok fönn bandukolnak, másznak,
 Előtűnik — s ott a lovak mellett !
 Leoldozza a két derék párát,
 Egyre felül — vezeti a párját.
 Vidám hangon felkiált a bérczre :
 «Pasa-urfik, nagy köszönet érte,
 Hogy adtatok derék lovakat ma !»
 Két pasa-fi szörnyűködve hallja
 S Iván felé bezzeg törekednek,
 Közel jutni azonban nem mernek,
 Csak a hegyről hangozik le ily szó :
 «Atyánkfia ! jó Szenkovits Ivó !
 Add vissza a lovakat, cserébe
 Hatszáz arany üsse markod érte !»
 De az Iván ily választ adott ám :
 «Pasa-urfik, megbomoltatok tán ?
 Jobb szeretem én e paripákat,
 Mint aranyát egész Ribnikának.
 A hegyek közt egyitek se volna,
 Ha szükségtek rájok ne lett volna.
 Itt van a pej s a fekete néktek ;
 Ily két lova nincs több a vidéknek.»
 Indul Iván, vigan dalolgatva,
 Két pasa-fit sírdogálni hagyva.

Már a házuk láthatárát éri ;
 Anyja látja, de föl nem ösméri.

Mert egészen más a ruha rajta,
 Más a ruha — s más a ló alatta.
 Felsikolt az anyja, mint a kígyó,
 Fehér arczán a könnyje végig foly,
 Besiet a kastélyukba menten :
 «Jaj nekünk, György, drága uram, lelkem !
 Rossz volt a percz, hogy Ivánt elküldted,
 Hogy elküldted, megvívni helyetted ;
 Elesett ő ottan bizonyára ;
 Ime itt jó a Ribnik agája.
 Mostan fog ő minket kirabolni,
 Most akar, György, fogságba hurezolni —
 Öreg korba' török szolgálatba !»
 Mialatt György ezt végig hallgatta,
 Elönti a könny vitézi arczát,
 Majd felugrik, kapva uj erőre,
 És felölti régi öreg kardját,
 S rohan a ház előtti mezőre,
 Arab kancza, vén lova van ottan.
 Nincs idő rá még meg is nyergelni,
 Csak úgy szörén ül reá legottan
 S Iván elé repül egyenest ki —
 Mert nem bírja Ivánt felösmerni,
 Mivel mostan más a ruha rajta,
 Más a ruha — s más a ló alatta.
 Szenkovits György így kiált reája :
 «Megállj, czudar, te Ribnik agája !
 Ha kezdtől vérezett el a gyermek,
 Ki nem serdült még tizenhat nyárra,
 Gyere, aga, az öreget öld meg !»

Mostan Iván így beszél hozzája :
 «Édes apám, áldjon meg az Isten !
 Nem vagyok én az aga, ments Isten !
 A te fiad vagyok én, az Ívó !»
 De az apa szörnyű fájdalmába'
 Nem hallja, hogy mit beszél az Ívó,
 Mert rohamot intéz már Ivánra,
 Nagy rohamot, hogy fejét levágja.
 Ihol a baj hős Ivánra mostan !

Jön a vitéz, hogy fejét lecsapja,
 És ugyan ki? Saját édes apja!
 Már ez ellen tenni kell ám gyorsan!
 Háttal fordít és ered futásnak,
 De utána, György, azon csapásnak:
 «Megállj, aga, nem menekülsz meg te!»
 S Iván után rohan ám ügetve,
 Hogy a fejét menten ott levágja.
 Iván a bajt nőttön-nőni látja,
 Hát belé nyúl tarsolyába gyorsan
 S kirántja az aga fejét onnan:
 «Édes apám, áldjon meg az Isten!
 Az agának feje im ez itten!»

Hogy a György most rápillant a fejre,
 Kardját tüstént elveti a gyepre,
 Az Ivánhoz ugrat vén lovával,
 Iván előtt leszáll a lováról,
 És a fiát karjaiba zárja,
 Megöleli, csókot nyom arczára:
 «Édes fiam, köszönet és hála,
 Hogy a karod apáért helyt áll.
 Urak előtt becsületet szerzel,
 Urak előtt s az egész vidéken.
 De töröknek miért öltözködtél?
 Kis hija csak s bünt okozol nékem;
 Kis hija csak, hogy nem öltelek meg.»

Iván erre ilyképen felel meg:
 «Édes apám, Szenkovits György, mondd csak:
 Hitelt vajon hogy szerzek a szómnak,
 Ha beszélem úri társaságban,
 Hogy ott voltam, hogy párbajra szálltam?
 Hogy ott voltam, és hogy győztem is még,
 Jelek nélkül még tán el se' hinnék.»

Szerb eredetiből

DÖMÖTÖR PÁL.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR.

Két életrajzi munka látott napvilágot a közelmúltban angolul; az egyik Brian Houghton Hodgson-ról, a másik Cæsar Solomon Malan-ról.

Az első munka egy ünnepelt író tollából származik. Nekünk különösen érdekes mind a kettő, mert a két tudós utolsó volt Körösi Csoma Sándor kortársai közül, és bizonyára nincs már senki életben, a ki tudós honfitársunkkal közvetlen érintkezésben állott volna úgy, a mint ezek állottak. Minden kiválóbb könyv, különösen az angol irodalomban, melynek tárgya a budhaismus vagy a kelet-ázsiai tudomány, Körösi nevét említeni el nem mulasztja. Így van ez az említett két könyvben is. Illő alkalom ez tehát most arra, hogy mintegy végzáradékol Körösi Csoma Sándor életrajzához s érdemeinek méltánylatához, két nevezetes kútforrásból eredő kritikai munkára, mely már néhány év előtt jelent meg, a magyar irodalom figyelmét fölhívjuk.

A magyar tudományos Akadémia Csoma Sándor életrajzát s dolgozatainak gyűjteményeit 1885-ben saját kiadványai sorába iktatta; ezzel egyidejűleg megjelent egy munka az angol irodalomban is, s ez lehetővé tette, hogy nemcsak Európában, de különösen az ázsiai és amerikai irodalmakban Csoma Sándornak némileg feledésbe menő neve föllevenüljön. Lehetetlen előszámlálni mindazon folyóiratokat, melyekben ez alkalomból Csoma Sándorról megemlékeztek, méltányos azonban, hogy az érintett két kiváló dolgozatot e tárgyban kiemeljük. Az egyik a francia, a másik az angol irodalomból való, s az utóbbi különösen oly érdekes adatokat is fölemlít, a melyekről eddig tudomásunk nem volt. A czikk-

sorozat írójának — Sir William Hunternek — magas állásánál fogva, nyitva állt az indiai birodalmi kormány levéltára, a hová mindenki be nem juthatott. A francia közlemény pedig a *Journal des Savants* 1887-iki novemberi számában jelent meg, a nagynevű tudós és államférfi, néhai Barthélemy St-Hilaire tollából. Érdemes, hogy mind a két dolgot egész terjedelmében megismerje a magyar irodalom is, hogy méltó zárzó legyen Körösi Csoma Sándor életének méltánylatában.

Első helyen Sir William Hunter angol dolgozatát közöljük, mint a mely előbb jelent meg, mint a francia. Oly meleg közvetlenség s nagyrabecsülés hangja vonul át sorain, hogy annak, a ki azt figyelmes átolvasásra méltatja, saját egyéni szelleme is lelkesedésre gyulad a magyar tudós nagy lelkének hatása alatt. Nem csoda, hogy Csoma az idegenek méltánylatát annyira kiérdemelte.

Egy szót óhajt azonban e sorok írója megjegyezni Sir William Hunternek gondolatmenetére, a midőn azt mondja, hogy Duka Tivadar, honfitársa iránti lelkesedésében, el szeretné leplezni azon körülményt, hogy Csoma Sándor egy ábrándos czél után fáradozott.

Ez Dukának nem volt a föladata.

De miután azt híresztelték, hogy Körösi a tibeti nyelvet azért tanulta volna, hogy abban fogja a magyar rokonságot föltalálni s így haszontalanul áldozta életét e téves eszmének: és hogy a midőn sok évi fáradozás után végre meggyőződött arról, hogy a tibeti nyelv föladata megfajtásához nem vezet, a csalódás betegágyra terítette.

Mindez együgyű mesebeszéd! s ezt kívánta Duka könyvében földeríteni.

Hogy zarándokunk a német egyetemen nyert fölfogástól ösztönözve, hasonhangzású szók alapjára fektetett philologiai tanulmányozások végett indult Közép-Ázsiába, Teheránból a nagyenyediekhez írott levelében csakugyan kifejezte reményét, hogy föltalálandja azt, a mit keresett: az kétségtelen. De tudni kell azt is, hogy Csoma csak ezután később találkozott az angol Moorcrofttal, s tőle hallott először a tibeti nyelv felől, s ennek következtében elhatározta magát annak megtanulására, mert látta, hogy ez egy «terra incognita», látta azt is, hogy angol jóltevőjének szolgálatára leszen, ha behatólag megismerkedik Buddha vallásával is, ezúton eljuthat

Lassába. A tudós világ, a mely e szakmában fáradozik, elismeri, hogy Csoma Sándor az emberiség általános tudományosságában korszakot alkotott, s a mint Sir William Hunter mondja:

«Csoma egymagában többet tett, mint Ochterlony tábornok hadseregei, és nem kevesebbet, mint Hodgson diplomatiája, hogy áttörjön a Himaláyakon és föltárja Európa előtt a hegyláncz tulsó oldalán levőt».

Itt következik Sir William Hunter czikksorozata:

I.

A ZARÁNDOK TUDÓS.*)

1. Az elindulás.

1824 november havában a Himalayak lejtőiről egy európai ember jelent meg a Sabathui angol előőrök előtt. Szegényesen volt öltözködve, a benszülöttek viseletében, durva pokróczban. Ausztria alattvalójának mondotta magát s céljának a nyelvek tanulmányozását. Öt évet töltött már útjában, többnyire gyalogolva Magyarországból Közép-Ázsiába. A britt kormány pártfogásáért esedezett, hogy Tibetország ismeretlen tájaiba hatolhasson; levelet is hozott az angol ügynök Mr. Moorcrofttól, a kivel öt hónapot töltött Kaszmirban.

Kennedy kapitány, később a hirneves Simla állomás alapítója, kinek, mint politikai kormányügynöknek hivatalához tartozott a határszéli állomás fölügyelete, egész udvariasan letartóztatta az idegent, félig mint foglyot, félig mint vendéget, míg a főkormányzótól parancs érkezik. Bizonyos figyelmeztetés kíséretében Lord Amherst megadta a kért pártfogást és szerény havi fizetést tett számára folyóvá, még szerényebb szükségei fedezésére. Ellátták ajánló levelekkel a himalaya-vidéki uralkodókhoz s néhány száz rupiára szóló utalvány-nyal visszatért a hegyek közé. A következő hat éven át

*) Pioneer. Allahabad. Október 5. 1885.

néhány hónap kivételével, a tibeti buddhaista *) zárdákban őrzött könyvtárak tanulmányozásával foglalkozott.

A szegény tudós Kőrösi Csoma Sándor volt, századunknak egy eredeti nagy munkása. Tanuló korában, minekelőtte német egyetemre ment volna, két más tanuló társával fogadást tettek, hogy behatolnak Közép-Ázsiába s fölfedezik nemzetök eredetét. A három közül Csoma beváltotta szavát. Életkorának 35-ik évéig Európában készült föladata teljesítésére; a rákövetkező tizenkét évet, mint szegény utazó, Ázsiában és mint tanuló a buddhaista papoknál töltötte hideg ég alj alatt, nélkülözés és elhagyatottság között. Életének hátralevő tizenegy évét Indiának szentelte a tőle összegyűjtött tudományos anyag földolgozására és közzétételére, ösztönözve a tudomány iránti kiolthatlan szomjától.

Életének eredménye az volt, hogy fölnyitott az emberi tudomány számára egy nagy terjedelmű területet. Csoma egymagában többet tett, mint Ochterlony tábornok hadseregei és nem kevesebbet, mint Hodgson diplomatiája, hogy áttörjön a Himaláyakon és föltárja Európa előtt azt, a mi ott van a hegylánc túlsó oldalán. Átszenvedte azt a sorsot, mely a tudományok úttörőinek jut osztályrészül. Más emberek folytatják most az ő munkáját; könnyű szerrel építkeznek azon anyagból, melyet ő, életének fáradalmai árán, összehalmozott. A kisszerű emberek rendszeren a fordítók osztályához tartoznak, s ők nem átalják boldogult mesteröket most pártfogásukba fogadni. Az olyan munkásnak hirneve, ki magára hagyva fáradozik, mint Csoma tette, valóban oly növény, mely halandó talajban nem tenyész, s hire nem alapszik lármás harsonán. Száz éve annak, hogy Csoma született s csak most (1885.) találkozott életrajzírója. A jelenkor tudósai előtt ő egy Erdélyből származott homályos alak, szikár és hontalan, a Himaláyak azon hegylánczai között, melyeknek magaslatai óriási árnyakat vetnek Közép-Ázsia területe felé. Végre a múlt

*) *Buddhaista*. Eltérőleg a közönséges szokástól, a Buddha szóban az a hang megtartása korrektebb eljárásnak látszik. Megvan az a hang tartva, például a *Brahma* szónál minden alakjában, a *Siva* szónál is *Siva*-ismus alakul és nem *Sivismus* s a magyarban hozzájárul még azon körülmény is, hogy a Buddha-ismus kellemesb hangzású, mint a Buddh-ismus. *D. T.*

évben, születésének századik évfordulóján, élettörténetét méltóan megírták. Főadata megvalósításában dr. Duka kifejtette honfitársa iránti lelkesedését és szeretetteljes tiszteletét, s ez, az életrajzok e vaskorszakában, ki fogja menteni a szerzőnek némi fogyatkozásait az orientalis tudományok terén.

Röviden meg akarjuk rajzolni egy önfömláldozó nemes élet folyamát, mit dr. Duka annyi gyöngédséggel ecsetelt, oldalfényt vetve bizonyos történelmi részletekre, melyek homályban maradtak és rámutatni Csoma valódi állására a tibeti tudományosság terén. Körösi Csoma Sándornak hirneve kell, hogy kedves maradjon az angol nemzetnél is; hiszen ő soha ki nem fáradt annak elmondásában, hogy angol nagylelkűségnek tartozik hálával azért, hogy életének nagy munkáját befejezhette.

Anna angol királyné idejében a XVIII. század elején Londonban a zaklatott magyar protestánsok számára gyűjtött kegyadományokból alapítványt alkottak Nagy-Enyeden, melynek kamataiból Csoma segílyt kapott, hogy a göttingai egyetemen tanulhasson. Perzsiában és Ladakban ismét angoloktól kapott segílyt, hogy útját folytassa Ázsián át. A tibeti zárdákban folytatott tanulmányai alatt és tizenegy éven át azontúl, a mit Indiában eltöltött, a britt kormánytól nyert fizetésből tartotta fön magát. A hálás magyar tudós angol nyelven írta műveit; fáradalmai után a neki annyira kedves Himalayák egyik hegysarkán, angol temetőben pihen.

Csoma született a regényesen fekvő Körös helységben, Erdélyben, 1784. évi április hónapban. Családja szegényes körülmények között élt; egyike volt a székely katonai nemeknek, a kik századokon át őrizték a délkeleti határt a törökök betörései ellen. A székelyek, kiket Csoma latinosan «Sicilian» fajnak szeretett nevezni, a hun népnek egy osztályát képezték, a kik évszámításunk negyedik századában Dáciiában telepedtek le. A középkorban a keresztyénségnek valának előharczosai; s maiglan föntartják a régi nemzetségi egyenlőséget, s a földmivelők a földet tulajdonjoggal birják. A Csomacsaládban a katonai érzék össze volt kötve a tudomány iránti szeretettel. Nagybátyjainak egyike híres tanár volt, s egy unokatestvére protestáns lelkész, s unokaöcscse pedig egy utczai összeütközés alatt elesett az 1849-iki függetlenségi harcban. A szegényebb sorsú katonai nemesség gyermekei

iskolai éveiket a múlt században sanyarú sorsban töltötték. Csoma Sándor a nagyenyedi kollégiumban mint szolganövendék kapta nevelését, kötelessége lévén az iskolatermet tisztán s rendben tartani, ezért lakást és szabad élelmezést kapott. A mint a felső osztályokba került, az ifjabb tanulók magánoktatásával foglalkozott, s az így szerzett összegeket megtakarította saját tanulmányainak folytatására.

1807-ben Csoma Sándor 23 éves lett s bevégezte gymnasiumi kursusát; kinevezték a költészet tanáranak; szünidejét magánoktatásra szentelte. Korának harminczegyedik évében tette le a rigorosumot, mely arra képesítette, hogy tanulmányait valamely külföldi egyetemen folytathassa. A XVIII. század elején 1704-ben vallási s polgári háború dühöngött Erdélyben, a nagyenyedi protestáns kollégium teljesen elpusztult; tanítványai, a kik életüket megmenthették, elszéledtek. A tragédia híre a britt nemzet szívéet meghatotta s a canterburyi érsek pártfogása alatt tizenegyezer font sterling gyűlt össze. Az összeget állami papirokba fektették «magyar-alapítvány» néven s egy része ma is gyümölcsozik. Az elpusztított város újra fölépült hamvaiból, a kollégiumi előljáróság képes volt 1816-ban nemcsak fedezni minden költségét, de két külföldi ösztöndíjat is alapítani. Körösi Csoma Sándor volt a legelső tanítványok egyike, a ki ez ösztöndíjban részesült. Letévén rigorosumát 1815-ben, Németországba utazott az angol alapítvány segítségével és egy ideig a hannoverai királyi «libera Mensa» jótékonyágából. Csoma három évig tanult Göttingában, a hol az angol nyelvet és az arabsot is tanulta; 1818-ban visszatért hazájába, mint végzett akadémikus, korának 34-ik évében.

Kitüntetés és hivatal várt a tudósra. Nevelői alkalmazás előkelő úri háznál, tanári állás egy középiskolában, állott rendelkezésére; ezenkívül esetleg biztosított számára egy első rangú tanári katedra Nagy-Enyeden, melynek hírét nagybátyja is segített egykor megalapítani. Minde kecsgetető kilátásokra azonban Csoma nem hallgatott. Tanuló korában két más tanulótársával fogadást tett, hogy nemzetének eredetét föl fogja keresni. Társai megfeledkeztek erről. De Csomának ez életföladata lett. Már mint szegény tanuló, korának 35-ödik évéig, küzdött hosszú nélkülözés között, hogy magát élete pályájára kiképezze. Elfordult a kitüntetések és a jövedelmező

állás kecsegtetéseitől, hogy életének hátralevő éveit mint szégyen zarándok élje le ifjúkori fogadásának teljesítésére.

Barátai azt tapasztalták, hogy szeretetteljes lebeszéléseik kitűzött céljáról csak fájdalmat okoznak neki, tehát fölhagytak vele. 1819-ben havazó téli időben elhagyta Erdélyt, hogy gyalog utazzék a Bánátba és Horvátországba, a szláv nyelv megtanulása végett. Hazatért. Novemberben kelet felé irányozta lépteit. Régi tanára Hegedüs elbeszéli, hogy Csoma arczáról öröm sugárzott, a mint tőle búcsúzni jött, s azt egy pohár tokajival pecsételték meg. Másnap az ifjú tudós könnyű ruhában, mintha csak sétára menne, elindult élete útjára, Ázsiának. Tanára elkísérte egy darabig s a mezőn elváltak. Az öreg tanár aggodalmasan nézte egykori tanítványát, a míg a Maros partjáig ért, mely elszakította őt hazájától és barátaitól örökre. Egy főnemes kastélya kapujánál állott, a mint az utast elhaladni látta, vékony sárga színű hanking öltözetben, bottal és egy csomaggal kezében.

Akadémiai készülségén kívül volt más egyéb képzettsége is; rokonszenves türelem volt jellemének egyik vonása, mely szóttanul is vonzalmat keltett iránta s rendkívüli módon megkedveltette őt bennszülött oktatóinál Indiákon és Tibetben. Egy tanú, a ki Csomát gyermekkorától ismerte, azt írja róla: «En azon szerencsés és ritka egyének közé számítom őt, kire soha senki sem neheztelt s viszont őt sem hallottam soha panaszkodni senki ellen. Képessége volt szigorú testi és szellemi munka elviselésére megerőtetés nélkül; izmos testalkata ötvennyolcz éven át ellentállott az égájj viszontagságainak, a rossz étkezésnek és a ragályos megbetegedésnek.»

Mindenekfölött Csoma megtanulta azt, hogyan lehet pénz nélkül megélni. Gyermekkorában iskolázását kezemunkájával fizette; a német egyetemen tizenöt font sterling (150 forint) volt évi jövedelme; most, a midőn elindult öt évig tartó ázsiai útjára, összes pénzkészlete, mit nagy nehezen összetakarított, húsz font sterlingből állott. Ehhez hozzá kell adni a tíz fontnyi összeget, melyet egy királyi tanácsos ígért neki; később az őt tisztelő honfitársai egy bizonyos összeget irtak alá számára, de ő sértetlenül visszaküldte a pénzt Nagy-Enyedre, jutalomdíjak alapítására. Mindig, egész életén át visszautasította a magánpártfogást, irtózáván a magánforrásból eredő segedelemtől. Az egyetemen egy barátja, ki haza készült,

nehány könyvét följánlotta neki és sipkáját, mivel a Csomáé ugvis nagyon kopott volt. A szegény tanuló visszautasította az ajándékot, barátjának bele kellett egyezni, hogy árt fogadjon el értök. A tibeti zárdából a hófuvás miatt ki nem mozdulhattott; harmincz leölt juh függött a padlásról a papok téli szükségletére. Csoma nem evett egy harapást sem belőlök, pedig úgy könnyebben elviselte volna a hosszú tél zordonságát. Indiában úgy táplálkozott, mint a benszülöttek, főtt rizszel; nem fogadott el pénzbeli segedelmet, ha csak nyilvános intézet vagy a kormány nem utalványozta bizonyos meghatározott célra. Mindenütt, mint szegény embert fogjuk látni egyszerű ruházatban, visszavonuló modorral, ki nagy eredményeket vitt végbe, a legegyszerűbb eszközökkel, nem lévén egyébre szüksége, mint egy szegényes öltözetre s a legolcsóbb eledelből csak épen annyira, a mennyi elég volt, hogy mindennapi munkáját elvégezze.

Annyi képesség mellett önalkotta föladatának megvalósítására egy legyőzhetetlen akadály állott útjában. Föladatának végbevitelle lehetetlen volt. Csomának életterve csak egy tudós álma volt. Ő azt hitte, hogy az európai magyarok ugyanazon népesaláddhoz tartoznak, mint a Mongoliában lakó Hungar, Yungar vagy Yugar nevű népesoportok. Fölfedezni távoli rokonait Ázsiában és a két nép közös hazáját megtalálni: ez volt fiatalkori fogadalmának tárgya és ez maradt föltett célja érett korában is; ez volt themája utolsó beszélgetéseinek is halála előtt. Az angol hivatalnok, a ki följegyezte betegágyán elmondott szavait, azt állítja, hogy Csoma összefoglalta hitének alapjait abban, hogy szülő hazája az eredeti hunok hazája volt, fölemlítvén az alakokat, melyeknél fogva őket nyomozta a közép vagy a keleti Ázsiában. Reményét hosszú és fáradalmas kutatásainak megvalósítására abban összpontosította, hogy fölfedezze a Yugarok országát. Dr. Duka azzal az életrajzírói gyöngédséggel, melyről azt mondják, hogy fölülmúlja a nő szerelmét: a Csomától elért nagy eredmények nimbusa alá akarná rejteni eredeti törekvéseinek ábrándos természetét. De hogy ez az volt, arról kategorikus és teljes tanubizonyosságunk van, noha, úgy látszik, hogy az dr. Duka tudomására nem jutott. Vegyük tekintetbe Csomának sajátkezü levelét, melyet életrajzírója láthatott volna.*) Csoma ezt

*) De ismertem a levél tartalmát már báró Eötvös beszéde után. D.

írta Teheránból: «Saját óhajtasom kielégítése végett és hogy bebizonyítsam hálámat és szeretetemet nemzetem iránt, útra keltem, hogy fölkeressem nemzetem eredetét, azon tanulmányok világánál, melyeket Németországban merítettem, nem kerülván sem a veszélyeket, melyek netán utamban állanak, sem a távolságot, melyen át kellend hatolnom».

A régi philológiának ezen és más tévedéseért Csomának nincs szüksége mentegetőre. Hiszen csak miután Európát már elhagyta, helyezte Bopp a nyelvek tudományát az esetleges hasonlatossági alapról a nyelv organikus szerkezetére. Az árja nyelvtudomány például már sok idő óta ez erős alapon nyugoszik; a turáni fajké, a melyek Csoma kutatásainak tárgyát képezték, még ma is a találgatás és bizonytalan állítások labdajátékaul szolgál, a szerint, a mint az illető nyelvtudós szerénysége vagy merészsége hozza magával. A magyar nép korszak-alkotó letelepülése, Vámbéry szerint, az Ural-hegyláncz és a Volga folyam tájéka volt; később pedig Pannonia, a szláv népfajok között. De a philologiai eszközök, melyeket a mai magyar tudós annyi ügyességgel használ, nem voltak korosabb honfitársának szolgálatára. Csomának dicsősége az, hogy kiindulván a régi idők tévedéseiből, eljutott egészen más fajta új igazsághoz, álomképek után járva, valóságot fedezett föl. Érdeme az, hogy fölfedezett tényeit sohasem erőszakolta, hogy előitéleteinek szolgálatára legyenek. Munkásságának becsületességében legyőzte elméleteinek tévedéseit. Csekély a száma azon bölcselőknek, a kik nagy föladatot látván magok előtt, azt fölismervén, meg is valószínűzték volna. Angliának volt két ily eredeti munkása: Newton és Darwin; mert Bacon egészen másnemű ember volt. Csoma, Browning «Grammarians»-ja példájára, kitűzött magának egy nagy föladatot, de meghalt, minekelőtte valódiságát megismerte volna. Ázsiai kutatása, hogy nemzetének eredeti hazáját fölfedezze, praedestinált csalódás volt. De önfölközlő munkásságával, e kutatás hosszú csalódásai között, a tudománynak egy új alapját rakta le az emberiség számára.

2. Az utazás.

1819. év november havában Csoma átlépte Magyarországnak bércezes határát, hogy Konstantinápolyon át Közép-

Ázsiába jusson. A dögvész, mely akkor ott dühöngött, más út választására kényszerítette. Hajóra szállott tehát az Archipelagus európai partján és Rhodus szigete mellett Egyiptomba vitorlázott. Alexandriában arabul tanult, de itt is kiütött a dögvész s azért Syriába Aleppóba menekült. Innen ázsiai ruházatban Mesopotámiába gyalogolt, s egy tutajon a Tigris folyamon Bagdádba érkezett. Itt az angol követ egy kis pénzzel segítette, s egy Perzsiába induló karavánhoz csatlakozván, a perzsa fővárost: Teheránt elérte 1820 októberében.

Egy év múlt már, hogy otthonról elindult, de Csoma útja még mindig nyugatnak tartott, távol azon országoktól, melyekről azt hitte, hogy kutatásainak tárgyát magokba foglalják. Pénze már elfogyott, s a mi lételét aggodalmassá tette azon évszakban, mikor megérkezett, európai embert nem talált Teheránban. Egy bennszülött szolga azonban előzékenyen fogadta az angol követség házánál, s innen írt nyomasztó sorsa felől Sir Henry és testvére Willock György őrnagyhoz, kik Sir Gore Ouseley követhöz voltak szolgálattételre rendelve. Ezen két testvér [az egyik a nagybátyja, a másik édes atyja a mostani (1885-ben) bengáliai lovassági tisztnek] azonnal teljesítette Csoma kérelmét. A szegény utast ellátták pénzzel, ruházattal és könyvekkel. Csoma négy hónapot töltött pártfogásuk alatt Teheránban, gyakorolván magát az angol és perzsa nyelvekben. «1821. év márcziusában búcsút vettem nemes jóltevőimtől», bennszülöttek ruhájába öltözködve, perzsa nevezettel, mint «Sikander Bég» azaz «Sándor úr», folytatta útját Mongolia felé. Csoma Willock-testvéreknél hagyta szerény holmiját: egyetemi bizonyítványait, útlevelét, néhány irományát és európai öltözetét, azon kérelemmel, hogy e tárgyakat küldjék el családjához, «ha netán meghalnék vagy elvesznék bokharai utamban». Átutazta a területeket, hegyeket és pusztaságokat s megérkezett Bokharában, a hol azt tapasztalta, hogy útja kelet felé el van zárva, mert hire járt egy orosz hadsereg közeledésének. Délfelé fordult tehát s egy karavánnal utazván, megérkezett Kabulba 1822-ben.

Két évig tartott már az utazás. Kabul veszélyes hely lévén a tartózkodásra, Csoma Pandzsádba, a sikh királyságba indult. Útközben találkozott Allarddal és Venturával, a Ranjit Sing híres uralkodónak francia eredetű tábornokaival. Lahoreban, a sikhiek fővárosában a mongol területektől

is déli irányban eső vidéken volt. Tanulmányainak czéljától a himalayai hegyláncz választotta el. 1822-ik év júniusában tehát a hegysegeken keresztül hatolt Ladakh tartomány hasonló nevű fővárosába; de itt ismét azt tapasztalta, hogy útja keletfelé el van zárva. Fáradalmas útját tehát ismét Pandzsábnak visszafelé fordította, azon elhatározással, hogy keresni fog valahol egy más átkelőt Közép-Ázsiába. Kasmir határszélén találkozott Moorcroft angol ügynökkel. A két európai ember együtt maradt e vad vidéken; barátság fejlődött közöttök. Csoma feltárta aggodalomtelt szívét és eddig sikertelen terveit. Moorcroft azt tanácsolta, hogy tanulja meg a tibeti nyelvet, mert ez lenne a legjobb alap jövődöbeli sikerének. Kezébe adta Giorgi Pater *Alphabetum tibetanum*-át. Ezt a gyarló, de igen vaskos kötetet 1762-ben Rómában nyomták, oly adatok alapján, melyeket kapuczinus hittérítők küldöttek Európába. E munka volt az egyedüli kísérlet a tibeti nyelv megtanulhatására Európában.

E könyv segítségével Csoma életterve először talált szilárd alapra. 1822 telét Kasmirban töltötte; szorgalmasan forgatván a könyv lapjait. Már 1823 tavasza előtt azon szilárd elhatározásra jutott, hogy magáévá teszi a tudományosság ez új világát, a tibeti nyelvet, melynek távoli pislogását Giorgi könyvéből nyerte, habár életébe kerülne is. Gyarló adatait kiegészítgette egy tibeti ember segítségével, a ki Kasmirban lakott, s a kivel Csoma perzsa nyelven közlekedett. De a nyelvtant és az irodalmat csak Tibetben lehet megtanulni. Csoma elhatározta, hogy be fog hatolni azon ismeretlen országba. Moorcroft ellátta ajánló levelekkel és pénzzel. A magyar ember viszont kötelezte magát, hogy hozni fog Tibetből eredményeket, melyek bőven megtérítik a költséget. A két barát elvált Kasmirban s e földön többé nem látták egymást. A tudomány embere egyedül, az északnyugati hegyek közé merült. 1823 júniusától 1824 októberéig tanulta a nyelvet egy tudós lámától, a buddhaista zárdában, Janglában.

Hat hónapon át a hideg azon a magaslaton szerfölött kemény. Szent János napján is havazott, szeptemberben már hólepel fődte a környéket, még minekelötte a termést betakarították volna. Tél idején az ajtók be voltak havazva s a Fahrenheit-hévmérő zérus alatt állott. Négy egész hónapon át Csoma és tanítója egy kilencz láb négyszögű czellában élt; egyikök

sem mert kimozdulni a házból; nem volt se tüzelőjök, se világitásuk a sötétségben: nyoszolyájok volt a hideg föld; és a négy fal egyedüli védelmök a kegyetlen hideg ellen. Báránybőrbundába öltözve, kezeit ölében tartotta, hogy megőrizze teste melegét. Csoma olvasott reggeltől estig; a sötétség tizen-négy óra hosszáig tartott. Kezét csak egy perczre is kivenni, fájdalmas volt és veszélylyel járt, de a tél vége felé elég ügyességet szerzett, hogy a könyv leveleit forgathassa, a nélkül, hogy ujjait a fagy megcsipje. Szenvedéseiről Csoma soha sem beszélt. Hallgatagsága hajszálon függő megmenekülései és nélkülözései felől középázsiai magányosságában, különbözik honfitársának, Vámbéry Árminnak festői őszinteségétől. Életének ez időszakáról csak azt mondja Csoma: «Megismerkedtem sok irodalmi kincscsel, melyek le vannak rakva 320 nyomtatott kötetben; ezek képezik az alapját az összes tibeti tudományosságnak és vallásnak». 1824 novemberében Csoma leszállott a himalayai magaslatokról a Sutlej folyam meredek partjaira, folytatván útját gyalogolva; jelentkezett a britt előőrsoknél Sabathuban, batyujában a fent említett háromszázhusz kötet tartalmának kivonatával s szótárának töredékeivel. Egy európai embernek váratlan megjelenése, kit a bennszülöttek Sekunder Bégnék hívtak, durva pokroczból készült ruházatában, hallatlan esemény volt a tisztességes mindennapiságú határszéli állomáson. A parancsnok vendégszeretettel letartóztatta a zarándokot, angol ruhával ellátta és irt fölebbvalóinak utasításért, hogy mikép bánják az idegennel? A főkormányzó azt rendelte, hogy adjon körülményes jelentést magáról. Csoma ezt két levélben teljesítette, oly megható egyszerűséggel és félre nem ismerhető őszinteséggel céljainak való-sága felől, hogy ezzel azonnal és mindenkorra megnyerte az indiai kormány bizalmát. «Ő csak folytatni kívánta tanulmányait és ha a britt nemzet szives lenne őt istápolni, fáradozásainak egész eredménye annak tulajdonává fogna válni.»

Lord Amherst elfogadta az ajánlatot és havonként ötven rupiát tett folyóvá a tudós magyar számára; ajánló leveleket is adott neki a tibeti határszéli uralkodókhoz. Minekelőtte elindult volna, Csoma 1825 május havában írásba foglalta ígéretét, és így, az indiai kormány iránt vállalt kötelezettségének befejezéséig, hallgatagúl, abba hagyta kutatásait Mongoliában. Beleegyezett abba, hogy visszatérjen Tibetbe, s ott

maradjon mindaddig, a míg elég anyagot szerzett össze három nagy munkához. Tudniillik: először: egy tibeti nyelvtan, másodsor: negyvenezer szóból álló tibet-angol szótár megírására, és harmadszor: a tibeti irodalom ismertetése, mellékletül könyvpéldányokkal, és végre Tibetország történetének rövid ismertetésével. Ha majd a szükséges anyagot egybegyűjtötte Tibetben, arra kéri a főkormányzót, engedné meg neki a Calcuttába való utazást, hogy munkálatainak eredményét az Asiatic Societynek bemutathassa.

Ezentúl ez lett gyakorlati programja Csoma Sándor életének. Ő ugyan soha sem adta föl a reményt, hogy visszatérjen kutatásaira Mongoliába, a hol nemzetének eredetét kereste. Ez lett volna sikereinek koronája, de soha meg nem engedte magának, hogy ábrándja visszatartóztassa elvállalt munkája bevégzésétől, a mire az indiai kormánytól pénzt kapott. Látni fogjuk azon angol tiszt szavaiból, a ki őt kolostori magányában fölkereste, hogy «egyrésről Csomának magasztos célja és szakadatlan vágya az, hogy Mongoliát fölkeresse, másrésről busongó emphasissal nyilatkozott előttem, hogy a mint csak átadhatja a tibeti nyelvtant és szótárt és az irodalmi gyűjteményeket a kormánynak, a legboldogabb embernek fogja magát tartani e világon, és örömet meghalna, látván, hogy szavát beváltotta». Megtiszteltetésnek tartotta, hogy mindennütt megnyerte az angolok bizalmát, és a segítséget, a mit útjában kapott, nem mint kegyajándékot fogadta el, de mint egy ajánlatot nagy méretű föladatának kivitelére «Ázsiában». Így írt az indiai kormányhoz: «van még egy nagy terjedelmű terra incognitája az orientalis tudományosságnak; ázsiai utamnak utolsó négy évén át, életem szükségleteinek fedezéseért a brit nagylelkűségének tartozom hálával». Büszke elbatározása volt, hogy ezen nagylelkűséget senki meg ne bánja. Ez okból pontosan megjelölte a munkát, melynek befejezését magára vállalta a kapott segély fejében; aztán elment ismét a Himalayák belsejébe, hogy eleget tegyen föladatának.

Csoma, mély hálával keblében a kormány és az egyes angol urak iránt, elindult Tibet felé, de egészen különbözők voltak érzelmei azon kis indiai angol társaság iránt, a melynek körében a sabathui állomáson tartózkodott. Ázsiai útjában találkozott kitünő indiai tisztekkel, mint például a Willock tesvérek és Moorcroft, oly egyéniségekkel, a kik komoly és

veszélyes munkával foglalkoztak. De a kis Sabathu és Masuri állomások — a hol lakomák, táncz és zene divatoztak — nem voltak ingyére. A jó szívű Kennedy kapitány, a legidősebb tiszt, kinek nevét egy palota ma is őrzi Simlában, hivatalosan azt írja Csomáról, hogy ő tanult és vállalkozó egyén, de azt nem tudta, hogy ereiben «magyar nemes katonai vér hullámzik», és nehéz megmondani, hegy mi fáj Csomának inkább, a nyomasztó részvétlenség tudományos foglalkozása iránt, vagy a szeszélyes előzékenység, melyben személye mint a főkormányzó kegyence részesült.

Csoma mit sem űhajtott jobban, mint visszatérni mielőbb a régi idők különszerű tárházaiba: Tibetbe. Mestere volt legalább tíz nyelvnek, de hallgatnia kellett hat kínos hónapig, míg végre a főkormányzó határozata megérkezett Sabathuba. Ha rendes kedélye olykor egy perczre fölindult, ezt önhiittsrege magyarázták s az udvaroncok pletykái s a labdajátékosok mulatozásai között Csoma beszéd tárgyává lett. Az egyetlen keserű szó, a mit valaha kiejtett, ezen időszakra esik, a midőn Sabathuban bolondnak tartották, s a sok udvariasság után, a melylyel elhalmozták, háta mögött kinevették.

Az indiai angol állomások társas élete ritkán vált ingyére az olykor ott megfordult magasb szellemű idegennek; de ha egy alacsony rangú turista-irodalmár látogatást tesz Indiában, hazatértekor reklám gyanánt emlegeti a házakat, a hol szerinte nagyra voltak vele és megvendégelték fizetés nélkül. De a tudomány felsőbb rangú irodalmi egyéniségei véleményében a mi egyszerű angol-indiai társadalmunkat szigorúan megbírálták. Kezdve Sir Philip Framisnak összemorzsoló satírán a múlt században, fel vannak jegyezve Jarguemont csipős csúfolódásai és Macaulay ócsárlásai, a mikor leírja az indiai ebédeket, hogy azok egyrészt oly élettelenek, mint az állami lakomák, vagy oly lusták, mint a shilling-árbeli étkezések Londonban. Amott az előkelő idegen talál elég társalgási tárgyat s vendégtársai bámulva hallgatják szavait; itt nem merül föl semmi, mi érdekes társalgási tápúl szolgálna. A mi ártatlan társalgásunk elötte csak fecsegés, melynek nagy részét teszi a játszótéri tájszavak használata, vagy a közjövdelmi hivatal hindosztáni elnevezései. Ez úgy volt a régi időkben, mielőtt a mai finomabb angol-indiai társadalom körében a nagy változások beállottak volna; a cricket- és tennisen

használt elnevezések helyet foglalnak ugyan az ebéd alatti beszélgetésben, de indiai nyelvű szók és kifejezések, melyek az indiai kormányzatra vonatkoznak, most már onnan teljesen ki vannak zárva. A mint öregszünk, modorunk egyszerűbbé válik. Régi szók azonban fölélesztik a régi szenvedélyt, s negyvenöt éves korunkban is átérezzük ismét a kint vagy élvezetet majdnem úgy, a mint éreztük tizenöt éves korunkban. Az indiai kifejezések használata, melyek elődeink társalgását annyira fűszerezték, most már oly tisztességtelen eljárás volna, mint a póriás káromkodás.

Csoma gyöngéd lelkülete és hálaérzete meg nem engedte, hogy satírával illesse jötevőit. A kis himalayai állomás csacskságai inkább meglepetést keltettek benne, mintsem nehezteletést. Hat hónapig tartó várakozása Sabathuban a kínos hallgatás időszaká volt. Később, mikor Calcuttában élt, tisztelt vendége volt azon előkelő angol uraknak, a kikkel baráti viszonyban állott, mint arra a legérdemesebbek egyike. Ő maga volt az érdekes társalgó, azokkal szemben, a kik őt fölkeresték, de a nagy társaságba vegyülni mindig vonakodott, mert véleménye szerint az nem válik hasznára az olyan embernek, a ki előtt komoly czél lebeg.

1825 júniusában Csoma másodszer indult a tibeti magaslatok felé, szokása szerint, gyalog. Néhány napi utazás után felért a Himaláyák egyik sarkára, azon ponthoz, a hol a nagy vízesés kezdődik a Ganga és az Indus folyamok felé. Meredek ösvényeken és sűrű erdőségen át, juhnyomokat követve, följutott egy szűk hegygerinczre, melyet ma Simlának neveznek. Csak egyszerű pihenőhely volt ez akkor, egynéhány földmíves kunyhójával; szélessége némely ponton csak hét vagy nyolcz lábnyi, a nyugati oldalán az esővíz foly az arabs tenger felé, a keletin a bengaliai öbölbe. E bércz-sarok felsőbb területén áll most az angol templom; mellette, keletre, a goth izlésű városház; körülötte, fölül, alól, vannak a szép építmények, melyek együttvéve az indiai birodalom nyári fővárosát alkotják. Gyaloglók szűk ösvényein küzdött Csoma a Himaláyák belsejébe, körülbelül ugyanazon irányban, a melyen ma a turisták csapatjai könnyedén ellovagolnak állomásról állomásra Narkanda felé.

A Simlai magaslatról Csoma Kótgarhnak vette útját a Sutlej folyam völgyébe. Kótgarh most egy missionárius-

telep, rózsákkal gazdagon beültetett sírkerttel; akkor itt volt britt Indiának legvégsőbb erőssége. Két gurkha csapat őrizte a Sutlej folyam átszállóit s tartotta zabolán a vidéki uralkodókat. Csoma itt búcsút vett az európai arczoktól és elmerülve a Sutlej folyam ködös meredekébe, eltűnt tizennyolcz havi távollétre. Régi barátja és oktatója a buddhaista pap falujában, Zanszkar tartományban, megérkezett 1825 augusztus havában.

Ez a pap azonban távol volt, tibeti pusztákon kereskedő üzletekkel foglalkozván. «A mint haza érkezett», így ír Csoma, «lekötelezte magát, hogy velem fog lakni és dolgozni november 19-dikétől a jövő június végieg. Orvostan, csillagászat és csillagjóslás voltak szaktudományai, melyek megtanulása végett, hat évet töltött Tibet és Nepál különféle részeiben. Vallásának minden részleteit jól érti, általános ismeretekkel bír mindazon tárgyakról, melyek a tibeti könyvekben foglaltatnak; jártas a szokások és az illem, a gazdászattan és a finom társalgási nyelv szabályaiban, úgy a mint azok a főrangúaknál divatoznak. Ezen nyelven vannak a szent kötetek is megírva, ért ahhoz, hogyan kelljen tiszteletteljes modorban a magasabban állókkal beszédbe ereszkedni.»

«Ez a papi ember viselt már több hivatalt; életkora ötvenkét év, feleségül bírta egy Rajáhnak özvegyét. Ő Ladaknak főorvosa és olykor mint kormányi titkár működik, ha a tibeti lámához kell írni.» Ez az ember Csomát őszintén szerette, de vonzalma idő folytán ellangyúlt, a magyar ember kielégíthetetlen tudományszomja miatt. Ezúttal a láma előre gondoskodott arról, hogy mint tavaly, tanítványával egy kilencz lábnyi négyszögterületű czellában a hó miatt mint fogoly ne maradjon; egy szobát adott Csomának saját házában; sok ezer tibeti szót béketűrően leírt a magyar tudós számára; s egy lajstromot készített, mely az istenek, hősök, csillagzatok, ásványok, állatok és növények neveit foglalá magában, a nagy czedrusfától az izsópig, mely a falon terem. De a láma kifáradt a közös munka alatt és néhány hónap lefolytával egész csendben magára hagyta tanítványát. Más mester, ki helyét pótolhatná, nem volt található a zordon országban; Csoma nem tehetett egyebet, minthogy visszatérjen Indiába, földadata bevégezetlenül maradván.

Egy újabb csalódás küzdelmeinek máris elég hosszú lajstromában. Le volt ugyan hangolva a váratlan körülmények

miatt, de Csoma nem esett kétségbe. 1827 január havában ismét megjelent határszéli állomásunkon, de ez alkalommal már nem egynéhány irománynyal szerény utitáskájában, hanem ládákkal terhelve, melyekben irodalmi kincsek voltak.

Itt volt az idő, hogy a kormány elhatározza, vajon meg legyen-e elégedve a félig bevégzett munkával, vagy nyujtson-e továbbra is módot Csomának, hogy föladatát teljesen bevégezhesse?

Lord Amherst, a főkormányzó, elhatározta, hogy bízni fog mindvégig a most zavarba esett tudósban!

3. A vég.

1827 tavaszán Csomát bemutatták Lord Amherst főkormányzónak. A főúr nem látott semmi kinevetni valót a nagyon is egyszerű ruházatú és étkezésű Csomában, a mik az alacsonyabb lelkeket hahotára indították. A főkormányzó észrevette, hogy Csoma azon jellemek egyike, a kiknek egész valójok góczpontja: befejezni egy nagy munkát, nem gondolván vele, hogy elérik-e céljukat jólétben és kényelemben, avagy elszigetelve és küzködve a nélkülözéssel.

A szegény tudós bevallotta második tibatí útjának sikerelenségét, ajánlkozott tehát Calcuttába utazni, hogy ott földolgozza a már egybegyűjtött anyagot, vagy visszamenjen a hegyek közé és ott még három év alatt teljesen befejezze föladatát. Attól tartott, hogy talán ki fogja meríteni a britt kormány nagylelkűségét, minekelőtte munkáját bevégezhetné. Annyira takarékos volt, hogy az ötszáz rupiányi összegből, a mit a kormány neki két év előtt utalványozott, százötven rupia még kezében maradt; ebből látjuk, hogy a világ legzordonabb éghajlatában, a hol Csoma élt, a tibeti irodalomból szedegetett össze óriási kincseket, összesen tizenöt rupiányi havi költségen, vagyis hét shillingen hetenkint!

Az indiai kormány szemében Csoma ügye nem volt annyira egyszerű, hogy egyhamar véghatározatra lehetett volna jutni; voltak bizonyos körülmények, melyekről életrajzírójának, úgy látszik, nincs tudomása. Dr. Duka úgy ír, mintha a *Giorgi Alphabetum Tibetanum*-ján és némi bizonytalan pótadatokon kívül más tudományos forrás a tibeti nyelv felől nem létezett volna. Ez állítás némi szabatossággal írja le a dolog állását

akkoron, a mikor Csoma első ízben megérkezett Kelet-Indiában 1824-ben; de a három év alatt, mely azóta lefolyt, tetemes haladás történt e téren. 1826-ban egy tibeti szótárt adtak ki a Serampori nyomdában, függetlenül a Csomaétól. A munka bizonyos jegyzeteken alapult, melyeket egy római katolikus térítő, a ki Bhután ország határán élt, hagyott hátra. A szegény térítő elhalt, még nevét sem tudja senki, de szerény hagyatéka egy angol tiszt kezeibe került, a ki azt egy másik bengaliai missionáriusnak szolgáltatta át. E jegyzetek nyomán és különösen a tibeti népies irodalomra vonatkozólag, egy szógyűjtemény jött létre a kormány költségén 1826-ban. De az adatok nem voltak jól berendezve és megválasztva, mivel nem volt szakember, a ki azt megtette és a sajtó alá előkészítette volna. Ennélfogva, a midőn Csoma sikertelenül tért vissza Indiába 1827-ben, azon jelentéssel, hogy a már említett körülményeknél fogva munkájátja meghiusult, azt találta, mintha a tibeti föladatot mások már megoldották volna.

Lord Amherst főkormányzón állott eldönteni, hogy jó-nak látja-e folytatni a költséget a föladat kellő befejezéséig. A tudósok Európában elleneztek a tervet, hogy a Himalayák délfelöli részéről újabb kísérletek tétessenek. Klaproth különösen, a nagy auctoritás, «nevetséges»-nek bélyegezte a kelet-indiai angolok erőlködését a tibeti nyelv elsajátítására. E szerint Csomát ismét megbizni, kétszeresen kockáztatott lépésnek látszott, egyrészt a költség, másrészt az esetleg nevetségessé válás szempontjából az európai tudósok előtt.

Lord Amherst azonban látta, hogy egy férfi áll előtte, a ki képes a nagy eredményt megvalósítani az angol nemzet érdekében. Hat hónapi várakozás után megkapta az indiai kormány jóváhagyását, hogy Tibetbe visszatérjen három évre, havonként ötven rupiányi fizetéssel, mely idő alatt Csoma munkája teljesen be lenne végezve.

Harmadízben kelt tehát útra Csoma a Himalayákba a kanawari puszták felé, ismét Simlának vevén útját, a hol akkor már néhány faház épült, európaiak számára.

Megérkezett a kanumi zárdában 1827 szeptember vége felé és a következő három évet 9500 lábnyi magaslaton élte le, csendes magányban. Visszavonultsága csak egyszer szakítottatott félbe. Dr. Gerard, a legelső orvosutazó azon a vidéken, meglátogatta Csomát 1829-ben, egy pathetikus értesí-

tést szerkesztett a remete tudós életéről. A hideg és a nélkülözés, melyekről Csoma soha sem tartotta méltónak panaszkodni, iszonyú valóság volt Dr. Gerard tudósítása szerint. Ezen felül még arról is értesülünk, hogy ráadásul a fizikai szenvedésekhez, lelkének küzdenie kellett szellemi gyötrelmekkel saját ereje iránti bizalmatlanság s a világ mellőző magaviselete miatt. Keserű érzelmek és a bénító bizonytalanság annyi fáradalomnak valódi értéke felől, oly gyötrelmek, melyek sorvasztják az elhagyatott munkás szívét mindig és mindenütt. Buddha példájára neki is tőrnie kellett a megkísértetést a pusztában; de még sem volt Csoma sorsa egészen olyan, mint a Buddháé, mert nem jöttek hozzá vigasztaló angyalok kételylyel telt küzdelmeiben, mint Buddhához.

«A hideg itt» — így ír Gerard — «mindig kegyetlen». «Egész télen át, íróasztalánál ülve, tetőtől talpig gyapju ruhába burkoltan, Csoma reggeltől estig dolgozott, melegítő tűz nélkül; nem engedve magának semmi időt szórakozásra, csupán egyszerű étkezése elköltésére, mely nem volt egyéb, mint az ott divatos zsiros theázás. Mindamellett, ily körülmények között is, a magyar tudós 40,000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett, oly helyzetben, mely más embert bizonyára kétségbe ejtett volna. Láma oktatója sok tudománnyal bir, mely szerény önhietség leple alatt rejtődik. Társalgási modora a legszelidebb és alázatos arczkifejezése csak ritkán engedi magát mosolylyal meghaborítani. Tudományossága azonban nem tette bigottá, sem elbizakodóvá; de különös ellentétben van az mégis külsejével, mely alázatos, méltóságteljes és potrohos. Csoma maga úgy néz ki, mint egyike az őskori bölcseknek; magatartása a leg-egyszerűbb, a környezetében nem érdekli semmi sem; egyedül irodalmi föladatának él; ide értve a szomszéd országok valósi rendszereit. Csoma kifejezéseiben és beszédközben gyakran levert; elárulja ezt azon aggodalmában, hogy elhagyatva és mellőzve képzei magát. Nem képes magának fogalmat alkotni, hogy műveit a kormány minő fogadtatásban fogja részesíteni s attól tart, hogy a már bevégzett eredményt nem fog oly elismerésre találni, mint a minőt fáradalmi megérdemelnének».

De, jóllehet Csoma olykor elfelejtve és elhagyatva érezte magát, soha sem vesztette el önérzetes bizalmát munkája iránt. Angyalok nem jöttek ugyan bátorítására a bizalmatlanság és kétség keserveiben, de elhagyatottságában végre

biztatást nyert az által, hogy a kormány hivatalos lapja tiszteletteljes említést tett munkájáról.

Igen csekély biztató volt ez talán, de a kelet-indiai kormány kegyelettel viselkedett azon ember irányában, ki nehéz és egyedüli munkával volt elfoglalva szolgálatjában, tudomására adván ez által, hogy nem volt elhagyatva és elfelejtve. «Egész boldogsága e világon» — mondja Gerard — «abból áll, hogy képes legyen napról napra megélni és szolgálatát az emberiség javára áldozni, nem várván semmi egyéb jutalmat, mint méltányos elismerést és becsületes hirnevet.» Mit gondolt ő azzal, hogy havi ötven rupia jövedelmének fele láma tanítójának fizetésére ment és kielégítvén egyéb apró kiadásait: Csomának csak húsz rupiája marad mindennapi szükségeinek fedezésére, melyek azon messze és elzárt vidéken igen drágák lehettek és gyakran kétszáz angol mérföldnyi távolságról kellett azokat meghozatni. Fő és majdnem egyedüli étkezése theából állott, tatár módra készítve, mely inkább levesnek mondható. A vaj és só, melylyel készítik, egészen semlegesíti a thea ízét; az ily élelmezés zsiros és tápláló, mivel könnyen készíthető, nagyon alkalmas tápszert e világ-részben. Ő nem gondolt arra, hogy a téli időnyre étkezésre harmincz leölt juh volt tartalékban a szomszédos zárdában; szegény Csomának nem volt módjában egy harapást sem izlelni belőle; avagy hogy nyár idejében a bőséges és olcsó gyümölcs élvezetét is megtagadta magától, azon eszélyes meggyőződésénél fogva, hogy annak élvezete őt boldogabbá nem tehetné. Nagy esemény volt a szegény tudós életében, a midőn tizenkét rupiát megtakarított, melynek árán egy kandallót volt képes fölállíttatni szobájában. Csoma csak oly keveset gondolt mindezekkel, mint azzal, hogy viskója nem volt rendesen bebutorozva, mert abban sem asztal, sem ágy nem volt. «Két parasztos lóczából és egy pár még durvább székből» — írja a rokonszenvező Gerard — «áll összes butorzata kicsi hajlékában. De a szoba elég kényelmesnek látszik és a tibeti művek kötetei, a Kah Gyur és a Stangyúr, kéziratok és papirkészletek takarosan vannak körülötte elrendezve.»

Annyi inség között és magányosságban befejezte Csoma munkáját. Segélyt magánegyéntől csendesesen visszautasított. A mint Gerard elbúcsúzott tőle, kérte, hogy fogadjon el egy felöltőt, mely igen hasznavehető lett volna oly hideg klimá-

ban. «Küldtem neki ez alkalommal egy kis rizst és czukrot, de Csoma mindent visszaküldött és arra kért, hogy csekély megtakarításából — tizenhat rupiából — vásároljak neki bizonyos tárgyakat Sabathuban. Csoma ugyanis csak hivatalos közegektől fogad el istápolást, minthogy biztosan reméli, hogy módjában lesz azt kamattal visszatéríteni, de magánegyéneknek ő nem tud adni semmit sem.»

De a nyilvános forrásokból jövő segedelem is olykor annyira el volt keserítve, a már eddig is tapasztalt hivatalos kislelkűség emlékezete és mellőzése által, hogy Csoma nem bírhatta magát arra, hogy azt mindig elfogadja. Oly nagy irodalmi föladat, mint a Csomáé, Keletindióban rendszerint egy fenkölt jellemű főkormányzó kezdeményezéséből ered, a ki tisztán látja a hasznot, mely ebből az országra és a britt nemzetre hárulni fog. De ez kiállhatatlan egy eljárás a hivatalnok előtt, különösen annak másodrangú személyesítőjénél, kinek egész élete a formalitások békóiba volt szorítva, kiben, elveinél fogva, nincs rokonszeny korlátolt rutinja határain túl, mely az ő kis czitadellájának védelmi tornyait alkotja. Ily ellenségeskedés ritkán bír döntő hatással a végeredményre, ha a munkás tudja magát mérsékelni és béketűrőssel van az ostobaság irányában. Őszinte tisztelettel jegyezzük föl az indiai kormányról, hogy egy szelid munkás, a ki az ő rendelkezése alatt fáradozott, sohasem tekintett vissza a nélkül, hogy be ne vallaná, hogy kormányának viselkedése ha talán nem is mindig rokonszenves modorú, de mindenkoron igazságos volt, a föladat belbecsét tekintve. E meggyőződés volt az iránytű Csoma pályáján. Ő is tapasztalta azt, hogy a szűkkeblű másodrangú hivatalnok nem az egyedüli kormánytisztviselő Keletindióban és hogy végtére nincs döntő befolyása. Azon egyénektől, a kik akkorában csinálták a keletindiai birodalom történetét, mint például Lord Amherst és Lord William Bentinck, vagy a polgári tisztviselők, névszerint Metcalf, Trevelyan és Prinsep, a szegény tudós minden alkalommal a leggyöngédebb figyelemben és szivességben részesült. A mi bosszúságot szenvedett az alacsonyabb rangúaktól, nem volt egyéb, mint az utczai gyerkőczök dobálódzásai. Mindamellet a mindennapi bureaukrata sokat tartott irodai szabályaira és azokat érvényre juttatta oly kiméletlen modorban, hogy azzal a szegény elhagyatott munkásnak sok fájdalmat okozott. Azon

kicsinyes bántódások és sértegetések, a melyeknek oly egyén van kitéve, a ki egy nagy munka létrehozásában fáradozik, nem méltók arra, hogy reájok visszaemlékezzünk, csak úgy, mint a csatában kapott apró karczolásokra.

Csoma mindamellett érezte azokat gyöngéd lelkének egész valójában, ámbár ritkán ereszkedett le, hogy panaszokra fakadjon. Sikerült például a burokratáknak két ízben hat hónapig várákoztatni Csomát a kormány feleletére. Az is egyik győzelmök volt, hogy őt inségben tartották; ily viselkedés a kicsinyes lelkeknek mindig élvezetes foglalkozás; ők az ember becsét havi fizetésének összege szerint szokták mérlegelni: Csoma csak azért fájlalta azt, mivel így nem volt módjában új kéziratokat szerezni.

«Ha módot lehetne találni» — így ír Dr. Gerard — hogy Csomának eddigi csekély havi illetményét netalán száz rupiára emeljék, ily eljárás jól elhelyezett nagylelkűség fogna lenni, mely annak idejében bő jutalmat hozna.» Még a szükséges könyvekkel sem látták el. Ez volt az egyedüli bántalom, a melyet Csoma soha el nem felejtett és megbocsátani nem tudott. Könyveket kért, a mint a keletindiai birodalomba lépett; de a kormány nem látta el azokkal, sem a szükséges pénzzel, hogy azokat megszerezhesse magának; és az Asiatic Society, a mely könnyen pótolhatta volna a kormány eljárását, hat évig késedelmeskedett; a midőn végre nemesebb lelkektől unszolva a society elhatározta, hogy havonkint ötven rupiányi pótlékkal járul a kormány fizetéséhez, Csoma visszautasította a késedelmes támogatást. Ő már akkor túl volt a könyvekből meríthető tudományon, mert már többet tudott, mint a mit a könyvekből tanulhatott. Csoma, sajátyszerű angolsággal emígy válaszolt: «Bocsánatot kérek, hogy el nem fogadhatom az ajánlott pénzösszeget és idemellékelve visszaküldöm az utalványt. 1823-ban könyvek nélkül lévén, Mr. Moorcroft érdeemben megkérte Önt, hogy lásson el a tanulmányaimra szükséges munkákkal. Én azokat soha meg nem kaptam. Hat éven át nem törődtek velem. Most már, a jelen körülmények és kilátások között, ily könyvekre többé szükségem nem lesz».

Föladatának első része ugyanis már most be volt fejezve. Ő már most ismerte a tibeti classikus irodalom összességét. Ez irodalom két nagy gyűjteményben foglaltatik. A Kah Gyur 104 folio kötetű, minden egyes kötet áll 500—700 lapból, tar-

talmazván összesen 1083 külön munkálatot, főleg erkölestani tartalommal. A Stan Gyur amannál is terjedelmesebb tudományos encyclopædia, áll 225 folio kötetből, minden egyes kötet körülbelül öt font súlyú. A Kah Gyur egy teljes példányának ára fejében Közép-Ázsiában megadnak hétezer ökröt; Pekingben hivatalosan meghatározott ára: hétszáz font sterling, angol pénzben. Azon zárdában, a hol Csoma dolgozott, ez óriási művek nagy szekrényekben, oldalra állítva és deszka osztályzatokkal ellátva, voltak elhelyezve. Ezekbe a külön kötetek 3—4-szeresen bepólyázva gondosan vannak elrakva, zsineggel lekötve két darab cézdrus deszkadarab közé, finom kötéllel megerősítve. 1831-ben, tehát nyolcz éven át folytatott tibeti tanulmányaival, Csoma visszatért Indiába egy egész teherhordó-csapattól kísérve, a kik kézíratait vitték. Calcuttában megérkezvén, a birtokában levő összes irodalmi kincseit a kormány rendelkezésére bocsátotta.

Lord Amherst, Csomának első jó akaró barátja, elhagyta Indiát; utódja volt a béke idején még nagyobb államférfi, mint volt Amherst a háborúban, tudniillik Lord William Bensinck. Ennek idejétől kezdődik az új uralkodás politikája, hogy Keletindiát a nép javáért kell kormányozni. Eltiltotta a véres vallási áldozatokat; Macaulay azt mondja felőle emlékszo-brán, hogy megsemmisítette a lealázó megkülönböztetést az európai ember és a bennszülött között; szabad véleménynyilvánítást engedett, továbbá a thagi eltörlése, az özvegyek megégetése, a közoktatás behozatala, a sajtó fölszabadítása; Mysore államnak pártfogás alá vétele: csak egy része volt a jótékonyságnak, melylyel India Lord William Bensincknek tartozik. Szorgalmas volt és ügyes a tisztviselők kiszemelésében az illető állami szakmák kezelésére.

Mielőtt Csoma Calcuttába megérkezett volna, a főkormányzó máris körül volt véve államférfiakkal, kiknek neve majdnem mindegyikének fényes betűkkel van följegyezve India történetében. Személyes érintkezés után ilyen emberekkel Csoma zaklatása véget ért. Havi fizetése azonnal megkettőztetett, későbben megnégyszeresítettet, noha eredeti jövedelme is több volt, mint a mennyit el birt költeni. Egy szobát rendeztek be számára az Asiatic Society épületében, egy fedél alatt a nagyszerű könyvtárral, a hol minden alkalma megvolt a háborítlan tanulmányozásra. Mindez túl-

haladta a tudós álmait, sőt óhajításait is. Ötezer rupiányi összeget utalványoztak munkái kinyomatására és a midőn a kiadási költség 6412 rupiára rúgott, azt is fedezték, a nélkül, hogy éreztették volna Csomával.

1834 januárjában Csomának tibeti nyelvtana és szótára készen volt. Előszavában Csoma azt mondja, hogy ő csak «egy szegény tanuló». E két könyv azonban a legbecsesebb és legmaradandóbb adalék az emberiség tudományosságához, a mit az indiai kormány kieszközlött. «Ezen művek», mondja a tudós Jäschke, a ki a mi időnkben letette a sarokkövét azon épülethez, melynek alapját Csoma Sándor rakta le: «ezen művek egy eredeti kutatónak a munkálatai és majdnem példanélküli elhatározottságnak és béketűrésnek gyümölcsei». Csoma életrajzírójának tanulmányai nem vezették őt a keleti tudományok tibeti ösvényére. Ő úgy tekinti Csoma művét, mint egyedül álló munkálatot; van tehát könyvében bizonyos hiány, mely megakadályoz bennünket, hogy összehasonlítván azt más tibeti tudósok munkáival, képesek legyünk Csomának valódi nagyságát megmérni.

Csoma munkálatainak igazi eredménye az volt, hogy Pater Giorgi óvilági elegebeleg munkája és az 1826-ban Seramporeban a szegény katolikus missionarius után (ki a Bhotáni határszélen veszett el) megtalált jegyzetek alapján kiadott rendezetlen szógyűjtemény helyébe Csoma egy új és eredeti művet készített. Ő maga áttanulmányozta a classikus tibeti irodalom tárházait és szabályokba vonta a nyelvet, egy nyelvtanba és szótárba, s e művei közkinccsé tették a tibeti nyelvet az emberiség számára.

Csoma ideje óta maiglan egy új eredeti munkás sem merült föl e téren. A szentpétervári szótár alig több, mint egybeillesztése a serampori 1826-iki nyelvtannak a Csomáéval 1834-ből. A fordító, ki majdnem egészen e két munkára volt utalva, mégis bátorkodott elítélni az elsőt oly szavakkal, a melyek fölindulást gerjesztenek, és bátorkodott pártfogó szerepet játszani Csomával szemben, oly szentelen merészséggel, mely hahotára készlet. Csomának ily másodkézből származó impertinens dicsőítésre szüksége nincs. Csoma könyvei tökéletlenségének módszerbeli és hiányosságának igazi oka onnan származik, hogy ő csak az eredeti classikus nyelvvel foglalkozott, a mai irodalmi és a népies nyelv kizárásával. E töké-

letlenség most már orvosolva van a hernhuti missionarius Jäschke munkájában. A britt kormánynak becsületére válik a munkálat befejezése, melyet több mint félszázad előtt kezdeményezett. Jäschkének tibeti szótára is ki lett adva 1881-ben az indiai kormány költségén.

Csoma sirkövén olvasható fölírás bizonyítja, hogy «szótára és nyelvtana az ő legjobb és az ő valódi emlékei».

Számos és becses kisebb dolgozatairól szükségtelen itt részletesen szólni. Ezek teljesen beváltják Csomának 1825-ben tett ígérését, hogy a tibeti irodalomról tudósítást fog készíteni. Az Asiatic Society akkori évkönyveinek (Researches) Csoma munkálatai különös becset kölcsönöznek. Némelyek fontos monographiák ma is, azon tárgyról, a melyről értekezett: de Csomának remek műve képesítette a későbbi tudósokat előrehaladni azon dolgozatok határain túl. 1834-ben az Asiatic Society Csomát tiszteleti tagjai sorába iktatta, Sir Charles Trevelyan és Mr. Prinsep ajánlatára. Ritka kitüntetés volt ez akkor.

Csoma már régebben megállapította azon álláspontot, hogy a szanszkrit nyelv nélkül a philologia terén előre haladni nem lehet. 1834-től 1837-ig Csoma figyelmét a szanszkrit nyelv és nyelvjárásai foglalták el. Tanult Calcuttában, avagy utazgatott a hogy lehetett, esőlnakon vagy gyalog, Bengalia éjszakkeleti tartományaiban. Vándorlásai közben a britt tiszték vendégszeretetét el nem fogadta, mivel ezzel tanulmányai akadályt szenvedtek volna; inkább szeretett egy szerény viskóban theával és rizszel táplálkozni. Havi kiadásai hét rupiából állottak, három rupia szolgájának fizetésére és négy rupia minden egyéb szükségletre; ez tett tehát az akkori időben körülbelül három shillinget és három pencet hetenkint. Fizetésének megtakarított fölöslegét, a háromszáz arannyal együtt, mely Magyarországból hozzá érkezett, hazájába küldötte rokonai és a Magyar Tudományos Társaság számára.

1837 januárjában Csoma visszatért Calcuttába, mint kész szanszkrit tudós. Az Asiatic Society kinevezte alkönyvtárnokának és ismét lakást adott neki házában. De legyőzhetetlen életegyszerűsége és teljes odaadása a tudomány iránt megmaradt változatlanul. Egy levél leírja, hogy életének végső szakában Csoma hogyan rendezte el könyvekkel telt négy szekrényét, és az így formált kis négyszögben: ült, dolgozott

és aludt egy darabka gyékényen. A kötelezettséget, a mit a kormány irányában elvállalt, becsületesen befejezte. De ő soha el nem mulasztotta említeni, a mint szótárának előszavában is mondja, hogy a tibeti nyelv tanulása nem tartozott eredeti céljainak tervéhez, mely ugyanis az volt, hogy a magyarok eredetét és nyelvét kutassa Közép-Ázsiában. A hátralevő öt év alatt, 1837—1842-ig, csendesen tett készüléket végső vállalatához, rendezvén kéziratokat és végezvén alapos munkát a kormány számára.

«Gyakran láttam őt», mondja a francia tudós Pavie, «Bengáliában létemkor, elmerülve ábrándos gondolatmenetében, mosolyogva saját ideáinak folyamatán, ülve hallgatagon, mint a bráhmánok, kik íróasztaluk fölé hajolva, szanszkrit passusok másolgatásával foglalkoznak. Szobája az Asiatic Society házában czella alakú volt, a honnan soha ki nem ment, kivéven egy kis sétára az épület nagy termeibe.» De a kitünő látogató előtt Csoma gyakran elzárta szívét és ajtaját. Szobáját kívülről becsukva tartotta, úgy hogy kulcsokat kellett keresni, mielőtt ajtaja megnyílt. Rokonszenves munkatársai iránt egészen más volt a viselete. A nagytudományú dr. Malan, a broadwindsori anglicanus pap így ír: «Csoma középtermetű, utazásaiban megbarnult arczczal, de nyájas és szeretetreméltó, mindig kész közölni tudományát.»

Honfitársa jelenlétében, a ki társalogni tudott vele, szeretett hazája felől beszélgetni: fölmelegedett és édes komoly mosolyra fakadt. «Jó kedvű volt», mondja Schoefft, a pesti festész, «és gyakran vig kedélyű. Nagy kedvre derült, ha Magyarországról beszélhetett, gyakran esti tíz óra utánig is eltársalogtunk. Attól tartottam azonban, hogy szülőföldét többé nem fogja látni, mivel már koros ember volt s elgyengült a majdnem fogházforma életmódban».

E tömlöcyszerű életből azonban ismét fölemelkedett Csoma. 1842-ben teljesen fölszerelve készen volt máris sokára halasztott életföladatának befejezésére. 58 éves volt már, de valamint a koros Ulysses, nem tudott fölhagyni az utazás vonzalmaival. Ulysses példájára, úgy ismerték Csomát, mint a ki epedő szívvel vágyódik a barangolás után, és jóllehet, az előhaladt életkor és sok hanyattatás által máris elgyengült testi erővel, de szilárd akarattal el volt szánva követni a tudományt, mint egy hulló csillagot. A könyvszek-

rényeiből formált négyszög volt a birodalma, a hol ő józanul munkált és következtetéseket vont le, ovatos észleletével.

De a mindennapi életnek korlátolt határán szünet nélkül tornyosultak előtte a felhővel fődött magaslatok és az óriási Himalayák havas területe. 1842. évi februárjában egy hálás búcsúlevelet irt az Asiatic Societyhoz, megköszönvén hosszantartó szívességét és miután távoli útra szándékozik Közép-Ázsiába és meglehet, hogy vissza sem fog térni többé: összes könyveit, kézíratait és vagyonát a Society rendelkezésére bocsátotta. Úgy látszik, hogy gyalog utazott 400 mérföldön át a hegyek aljához s így kényszerült egy éjszakát a halálos klimáju Terai vidéken eltölteni. Megérkezett Dardzsilingba márczius 24-én veszélyes mocsárláztól betegen. A kormány ottani képviselője: dr. Campbell, tapasztalt orvos is volt és lelkes orientalista. Minden figyelem, a mit az orvosi tudomány és a rokonszenves tisztelet képes volt javasolni, szolgálatára állott a kifáradt tudósnak. Dr. Campbell megírta, hogy lázrohamai közben, csillogó reményektől buzditva, kecsgetető képzeletekben, maga előtt látta életfáradalmainak végeredményét, melyet végre el fogna most érni. «Mit adna Hodgson, mit Turnour és más egyéb európai tudós, ha helyemen lehetne, a midőn én L'Hassát elérem», volt gyakori fölkiáltása. De a szegény zarándoknak nem lett megengedve, hogy valaha L'Hassát elérje. Három hétig tartott szenvedés után kimúlt csendesen, 1842 április 11-ikén, fájdalom és küzdelem nélkül!

Négy szekrény foglalta magában könyveit és kézíratait; a kék öltöny, melyet mindig viselt és a melyben meg is halt és egy főzőedény volt, dr. Campbell szerint, összes vagyona. Kész ezüst és arany pénzén kívül, az utóbbit az övében találták, volt ott egy vevény is: ötezer rupiára szóló kormányi értékpapir. Ez összeget fizetéséből takarította meg. A pénz annak idejében szeretett hazájába küldötték, de Csoma hagyatéka az emberiség javára olyan volt, a mit sem a moly, sem a rozsdá meg nem ront. Angol tiszték tették le örök pihenésre a hirneves mestert, békével — halottan, egy hozzá méltó helyre. Nem valami alacsony lapályon az indiai területen, de a Himalayák egy kimagasló meredekén takarították el a zarándok tudóst.

Az Asiatic Society oszlopot emelt sírja fölött, elhibázva életkorának évét, de nemeslelkű fölirattal.

Ez emlékoszlop most már a nagy emberek emlékeinek lajstromába van beírva, melyeknek a britt kormány örökre gondját viseli. Csomának sírja déli irányban India lapályaira néz, a hol életének nagybecsű műve befejeztetett; a hegy-orom egyik válla pedig arra irányúl, a hol az óriási havasok állanak, a melyeken túl fekszik az ábrándjaitól jelzett terület, a melyet elérni sorsa meg nem engedte.

Im itt a legmagasb csúcs, a sokaság ott alant
 Él — mert ők ott tudnak élni!!
 De ez az ember nem élni akart — hanem tudni.
 Ott lent fognátok-e eltemetni ezt az embert?
 Nem, — itt, itt az ő helye, a hol a meteorok lövelnek
 És a villámok cikáznak s felhők támadnak,
 A csillagok jönnek-mennek; a zivatar után jön az öröm
 Békét küldjön neki a harmat!

(Browning, *The Grammarian.*)

II.

BARThÉLEMY ST.-HILAIRE CZIKKE.*)

Körösi Csoma Sándor neve megérdemli, hogy örökké fennmaradjon, még pedig két oknál fogva. A philologia története soha sem feledkezhetik meg arról, hogy ő egy nagy fölfedezést tett, a midőn Tibet nyelvét és irodalmát megnyitotta a tudomány számára és hogy ő e munkálkodását annyi szenvedés és veszély között fejezte be, a minőt senki más nem tapasztalt oly kitartás, önföláldozás és nélkülözés árán. A tudomány hősei és martirjai sorában nem lehetne mást említeni Csoma mellett, mint a mi Anquetil-Duperron-unkat, ki Indiába ment a Parszi nemzetséghez, hogy Zoroaster könyveit fölkeresse. De Anquetil föladata sokkal könnyebb volt és sokkal rövidebb ideig tartott, mint a Csomáé. Mindkettőben megvolt a vállalkozó szellem, de a magyar utazó sokkal nehezebb megpróbáltatásoknak volt kitéve és meghalt munkásságának közepette még nem igen nagyon előrehaladt életkorában és teljes vállalkozó szellemtől lelkesítve; Anque-

*) *Journal des Savants.* Novembre 1887.

til-Duperron csak nyolcz évig volt távol, visszatért hazájába, a hol megérdemelt hirnevének gyümölcseit élvezhette életének 74-ik évéig. Csoma több mint húsz évig zarándokolt, vissza nem tért szülőföldjére, idegen földön végezte életét, de környezve mindazok részvéte- és tiszteletétől, a kik őt ismerték : de azok nem valának honfitársai.

Sirja fölött a bengaliai ázsiai társulat emléket emelt 1845-ben a dardzsilingi temetőben, ily fölirattal :

«Itt fekszik Körösi Csoma Sándor, magyar születésű, a ki philologiai kutatások végett a keletre jött s évek folytán, melyeket oly nélkülözések között élt át, minőket ember ritkán szenvedett és a tudomány ügyében való fáradhatatlan munkálkodás után a tibeti nyelvnek szótárát és nyelvtanát elkészítette.

Ezek legszebb és valódi emlékei.»

«Munkálkodásának folytatása végett H'Lassa felé való útjában meghalálozott e helyen 1842 április 11-ikén, életének 44-ik évében (az életkor itt hibásan van följegyezve). Munkatársai, a bengaliai ázsiai társulat, szentelik e követ emlékének. Nyugodjék békével!»

Barthélemy St.-Hilaire leírja aztán a nehézséget, egy oly életrajz összeállításánál, a hol az adatok oly gyérek s az egyéniség, a kiről szó van, oly ritkán szólott önmagáról. Említve van születéshelye, tanulmányai hazájában s a külföldön : Németországban, utazása Kis- és Közép-Ázsiában, a mint azokat Csoma maga leírta az indiai kormány rendeletére Kennedy kapitányhoz intézett levelében. Említi Moorcrofttal való találkozását, ki rábirta és szerződtette, hogy tanulmányozza a tibeti nyelvet, mit annyi nélkülözés és szenvedés között véghez is vitt. Csoma megérkezése Calcuttában 1831-ben; munkáinak kiadása az indiai kormány költségén; működése az ázsiai társulatnál s végső útjára készülése H'Lassa felé 1842-ben; halála Dardzsilingban ugyanazon év április 11-ikén; mindez ismételve van dr. Duka Tivadar munkája szerint.

Barthélemy de Saint-Hilaire aztán így folytatja :

«Ez volt Körösi életének folyama, ezek voltak a föltünőbb események azon huszonhárom év alatt, melyet fiatalkori álmainak megvalósítására áldozott; és ha különleges célját el nem érthette is, de megvalósított egy más eredményt, magyar szempontból nem oly hazafiasat ugyan, de sokkal hasz-

nosabbat és sokkal nagyobb szerűt amannál. Lehetetlen leírni azt, a mit Csoma szenvedett e hosszú időszak alatt. A természet rendkívüli testi és lelki erővel áldotta meg, hogy el ne veszszen a rendkívüli fáradság és nyomor alatt. Nem kevesebb mint öt év kellett arra, hogy hazájából Tibetbe érjen s hogy áthatoljon Törökország, Syria, Kis-Ázsia, Perzsia, Afghanistan és Indiának éjszaknyugati tartományaiiba. Ez 1800—2000 mérföldnyi roppant területen majdnem mindig gyalog járt, szükségét szenvedett a legszükségesebbekben. Útközben, a mint alkalma volt, csatlakozott valamely karavánhoz, kietlen pusztákon, rabló vad csapatok területein keresztül; öltözködött, mint egy európai ember, vagy mint benszülött, de mindig a legszegényebbul, kevésből élt, olykor alamizsnából is; útközben városokban tartózkodott, hogy nyelveket tanuljon, folytatván útját, ha testi erejét visszanyerte s érezte, hogy képes ismét szembeszállani új veszélyekkel és fáradalmakkal. Minő élet! mily szenvedésteljes, veszélyes zarándoklás! mennyi kiállott veszély, mennyi legyőzött akadály!! De a zarándok mellében legyőzhetetlen szív dobogott, az egy percze sem hátrált meg. Csoma panasz szót nem emelt, hogy fogalmunk legyen arról, a mit ő kiállott, a hosszú és lesújtó Odysseán át arról ő tőle, fájdalom! nincs legkisebb tudósításunk sem: képzeletünkre és föltevéseinkre vagyunk tehát utalva, hogy megértsük azt, a miről ő soha senkinek sem szólt. Erős akarat, a tudomány iránt való szeretet s kitartó hűség, egy önként elvállalt kötelesség teljesítésében, mit Csoma maga magának öntudatosan kitűzött, kérdezhetjük: volt-e valaha eset, hogy ebben valaki fölülmulta volna?

Borzasztó útjának végéhez érve, Tibetország határainál azt képzelnök, hogy Csoma küzdelmei is végökhöz értek; fájdalom! azok, melyek reá váraoztak a buddhaista zárdákban, nem voltak kevésbé nyomasztók, lehetek másfélék, de alkalmasint amazoknál is keserűbbek voltak. Szokása szerint semmit sem mond nekünk rólok. De vannak tanúink, a kik bizonyoságot tesznek fölöle és előkészítenek bennünket újabb meglepetésre és bámulatra.

1827-ben és 1828-ban dr. Gerard, bengali hadseregi orvos, beutazta a himalayai tartományok területét, hogy behozza ott a himlőoltást, a hol épen akkor a himlő nagyon dühöngött. Fölkereste a szorgalmas Csomát, tanulmányainak közepette a

yanglai és kanumi zárdákban s a legjobb egészségben találta. A magyar utazó több telet kényszerült a magas fennsíkron eltölteni, a hol a hideg rendkívül szigorú. Elzárva, láma tanítójával és egy szolgálóval kilenc négyszögletes cellában, dolgozott reggeltől estig, gyakran tűz hiányában; ruházatja durva gyapju kelméből és juhbőr takarókból állott, melyek testét lábtól tetőig fedték; szünetelő órája csak az volt, a midőn egyszerű ebédjét elköltötte, mely főtt rizs, szárított gyümölcs és egy pár csésze theából állott. Nem volt képes négy hónapon át szobáját elhagyni, a vidék mély hóval volt befödve, cellájának földe volt az ágya, a sötétségben nem volt világítása, egész nappal írt és olvasott, noha a hidegtől megdagadt ujjaival alig volt képes a könyvek leveleit forgatni; és hogy jobban megítélhessük az ottani klíma szigorúságát, dr. Gerard följegyzi, hogy Szent János napján a hó még föl nem olvadt és szeptember 10-én már ismét havazott. Ily mostoha körülmények között Csoma óriási adatokat szerzett össze a szótár számára, máris negyvenezer szó birtokában volt s ötven kötetet olvasott át a nagyszerű tibeti Encyclopædiából, melyek között mutatott dr. Gerardnak öt orvosi munkát is. A kötetek használata nehézséggel járt, mert a lámák két-három kötetnél többet kölcsönözni nem akartak s azokat is mielőbb visszakövetelték.

Csomának küzdelmes körülményei érzékenyen meghatották dr. Gerardot, de annyira ment Csoma büszke rátartása, hogy nem volt képes arra birni, hogy tőle egynéhány latin és görög könyvet elfogadjon. Csoma módját találta csekély havi fizetéséből, melyet számára az angol kormány utalványozott, megtakarításokat tenni. Dr. Gerard kérésére megígérte, hogy rendes tanulmányain kívül magára vállalja a meteorologiai változások megészlelését oly éghajlatban, a hol a hőség és hideg szélsőségei váltakoznak, majdnem minden átmenet nélkül. Dr. Gerard maga részéről jelentést tett a kormányhatóságok és az Ázsiai Társulat előjáróságának Calcuttában mind arról, a mit látott, tiszteletteljesen nyilatkozván Csoma fölfedezéseiről s jó hirt adván egészségéről.

Calcuttában, mint a Társulat alkönyvtárnoka, Csoma élete anyagi tekintetben nagyon megkönnyebbült, de visszavonuló modora a régi maradt. Honfiainak egyike: Schoefft úr Pestről, barátságos viszonyban állott vele, noha ő Csomát nagyon

különcz embernek tartotta. Az Ázsiai Társulat házában lakott, s azt soha el nem hagyta, kivéve ha egy rövid sétára kiment esténként a kertbe vagy az épület folyosójára: a nappalokat szobájában töltötte könyvei között. Csak este lehetett vele beszélni; kedélye egyforma és vidám vala. Hazájáról lelkesülve, örömet és hosszasan szeretett elbeszélgetni, különösen a midőn a társalgás a magyar nemzet eredetére vonatkozott, melyről mindig azt hitte, hogy föl fogja fedezni Mongoliában. A midőn Schoefft látta, akkor Csoma a L'Hassai útjára készült s tervezte, hogy még tíz évig marad Ázsiában, minekelőtte Európába visszatérne, de annyira megviselt testalkat mellett Schoefftnek nem volt sok reménye, hogy Csoma tervét megvalósíthassa, úgy látszott neki, hogy Csoma élete nem tarthat sokáig, de a rettenthetetlen utazó nem érezte, hogy testi ereje kimerült volna, különben oly nagyszerű terveket nem táplált volna keblében.

M. Theodore Pavie 1840-ben Calcuttában tartózkodott s többször fölkereste Csomát; bámulta munkáit, de közelebbi viszonyba nem lépett vele, alkalmasint azért, mert Csoma modora mindig visszatartó volt és szünet nélkül tanulmányaival foglalkozott. Keletindia fővárosában csak úgy élt, mint a yanglai zárdában. Pavie sajnálta, hogy nem volt közlekenyebb: de szívesen emlékszik vissza nevezetesebb körülményeire azon ritka életnek, melynek oly hamar vége szakadt.

Az oxfordi hittudor: dr. Malan ugyanazon időszakban szintén megismerkedett Csomával Calcuttában. Csoma körülbelől negyven darab tibeti könyvet ajándékozott neki, a melyet a tudós Malan később a magyar tudományos akadémia könyvtárába juttatott. Malan tudor a tibeti nyelvet tanulta Csomától s ezen viszonya alkalmat nyújtott neki, hogy a tibeti tudóst kellően méltányolja, a mint azt tették mindazok, a kik vele érintkezésbe léphettek.

Archibald Campbell orvostudor, ki tanúja volt Csoma végóráinak Dardzsilingben és a ki a négy ládába rakott könyvet a calcuttai kormányhoz átküldötte, említi az egyszerű ruházatot is, melyet a boldogult viselt. A ruházat állott két kelméből, a mit Csoma soha le nem vetett, még éjjel sem, és a melyben meg is halt. Ha utazott, a négy láda mindig követte, ha állomáshoz jutott, azokat maga körül négyszögben letelepítve, földre terített szőnyegen ült naphosszant, olvasott, írt,

evett és aludt öltönyében. Nem élt se borral, se szeszes itallal, nem volt dohányos. A négyládában voltak könyvek, mindazon nyelveken, a melyeket Csoma értett, tudniillik anyanyelvén kívül a héber, arabs, szanszkrit, pustu, görög, latin, szláv, német, angol, francia, orosz, török, perzsa, tibeti, hindosztani, mahratta és bengáli nyelveken; valamennyi könyv sajátkezű jegyzeteit foglalta magában.

Szükségletei oly szerények voltak, akarateréje oly hatalmas és testalkata oly erős, hogy többször módjában volt Csomának nemcsak önzetlen, de nagylelkű jellemét is előtérbe állítani, minden megfeszítés, sőt hiúság nélkül. Visszatartotta havi járandóságának fölemelését, mit dr. Wilson az Ázsiai Társulat részéről neki följánlott 1829-ben, úgy szinte az adakozás gyűjtését is, mire Döbrentei, a pesti magyar társaság titkára ajánkozott; 1832-ben Eszterházy herezeg és más magyar főurak 3500 frankot küldöttek Csomának, de az összeg kezéhez soha sem jutott, mert elveszett időközben egy bankárház megbukása miatt, a melynél a pénz le volt téve. A mint később az angol kormány nagylelkűen megtérítette az összeget, Csoma azt nem vette föl, hanem saját csekély megtakarításaival megnagyobbította s az összegből két ösztöndíjat alapított, egyet Nagy-Enyeden, a hol tanult, a másikat a kézdivásárhelyi katonai intézetben; az első a «Kenderessy-Csoma ösztöndíj», halás emlékül Kenderessy Mihályra, ki neki útravalóul száz forintot ajándékozott.

Azon fölfedezések, melyeket Csoma Tibetországban létesített, méltók voltak-e a nagy áldozatokra? meglett-e jutalmazva azért, a mit ott kiállott?

E kérdésre nem kételkedünk igenlő feleletet adni. Előtte a philologusok mit sem tudtak a tibeti nyelvről és irodalomról. Azon óriási munkálat: az *Alphabetum Tibetanum*, a mit Giorgi, a kapuczinus térítő összeállított s a Propaganda Rómában 1762-ben kiadott, egy szógyűjtemény és egyéb más, majdnem ismeretlen és hasznavehetetlen munka. 1822-ben Moorcroft, az angol kormány ügynöke, Himbabsban találkozott Csomával, s megmutatta neki Giorgi könyvét; ebből kedve eredt Csomának, hogy hasznát vegye; de sokat nem tanult, úgy látszik valóban, hogy semmit sem, ezen rendszer nélküli könyvből. A Seramporban 1826-ban kiadott tibeti szógyűjtemény szintén nem volt hasznára, úgy látszik, hogy Csoma

mit sem tudott róla, az egész föladat tehát az ő vállára nehezült, e véleményben volt az Ázsiai Társulat is, a midőn elhatározta, hogy Csoma munkáit, tudniillik a tibeti nyelvtant és szótárt kiadja. E két munka segítségével már most egész biztosággal meg lehet tanulni a tibeti nyelvet; ezután csupán Csoma könyveihez kell folyamodni, a mint azt bevallotta M. J. J. Schmidt is, ki öt évvel később, 1836-ban egy kitünő tibeti nyelvtant irt, mely Pétervárott jelent meg. Az általános nyelvészet terén szinte igen szép és komoly eredményt aratott Csoma. Egy ezelőtt ismeretlen nyelv, melynek csak nevét hallották, megnyilt a tudósok világa előtt. Európában számos tibeti tanszék alapított, mint például Párizsban is, a hol Foucaux működött.

De ezenkívül a tibeti nyelv egy új meglepetést hozott számunkra; összes vallási és világi irodalma két óriási, három száz kötetből álló gyűjteményben foglaltatik. Nyomatatása chinai módra készült; stereotypice mozgó fabetűkkel. Az első: a Kahgyúr-gyűjtemény 90—100 kötetből áll, a többi a Stangyúr-hoz tartozik. Csoma beható ismertetést készített e munkákról, mely a calcuttai *Asiatic Researches* XX. kötetében jelent meg. Ezzel be volt bizonyítva, hogy Buddha vallása három kosárjával (három részével): tudniillik a Vinaya, vagyis fegyelmi rész, Soutra, a hitoktatás és az Abidharma, a metaphysikai rész, egész Tibetben el volt fogadva; ez a Kahgyúrban foglalt vallástan. A Stangyúr áll két részből, tudniillik a Gyud és a Do. Vallási szertartások leírásán kívül tartalmazza a tibeti irodalmat és a tudományt; a kiadás nagyságához képest 90 vagy 135 kötetben.

Nem lehet tagadni, hogy Csomának dicsősége teljesebb lett volna, ha a tibeti könyvek eredeti művek lennének és nem egyedül fordítások a szanszkrit nyelvből. Brian Haughton Hodgson volt Buddha vallásának igazi megnyitója. Angol követ volt a nepali udvarnál Kathmandúban. Hodgson már 1821-től szorgalmasan foglalkozott szanszkrit irodalmi művek gyűjtésével, melyeket a buddhaista zárdákban őriztek, tartalmazván Szakya Muni összes tanait. Nyolcz évi folytonos kutatás után Hodgson összegyűjtött tetemes számú, kiváló becses irományt s elosztotta a calcuttai, párizsi és londoni Ázsiai Társulatok között. Maga is több igen érdekes munkálatot készített belőlök. Eugène Bournouf, a Hodgsontól szer-

zett kéziratok nyomán állíthatta össze bámulatos bevezetését az indiai buddhizmus történetéhez.

De ez esemény nem vesz el semmit Csoma munkáinak belbecséből, mert azok teljesen függetlenül állanak a Hodgsonétól, és ha Csoma munkásságának eredményei meg nem előzhettek a Hodgsonét, mind a két tudós ugyanazon időszakban dolgozott és egymást a legszerencsésebben és váratlanul egészítette ki. Tanulságul szolgál erre a két nyelvtudós levelezése.

Alkalmasint soha sem fogjuk megtudni, hogy a nyugati buddhizmus könyvei hogyan jutottak Tibetbe és hogy egy nagy nemzet hogyan tért át az új vallásra; arról sem lesz könnyű értesülni, hogy a tibeti fordítmányok mi módon szállítottak tovább L'Hassából, (a hol úgy látszik készültek) azon buddhaista zárdákba, melyek ma angol területen vannak. De e hiányok csekély érdekűek és Csomának érdeme nem szenved a legkevesebbet sem. Még sok más egyéb körülményt kellene földeríteni a buddhizmus eredetéről és hogyan keletkezett irodalma, mely az északon szanszkrit nyelvű, a délen páli. E homály alkalmasint soha sem fog eloszolni. Mindamellett a tudós magyar érdemeit nem fogja leszállítani senki sem, mivel ő fényt terjesztett azon kérdésekre, a melyekkel foglalkozott.

Tibeti nyelvtanán és szótárán kívül, melyek mint a dardzsilingi síremlékén olvassuk, «maradandó emlékei», Csoma közzétett számos más dolgozatot is. Életrajzírója fölszámllálja mindazokat, melyeket ő a bengali Ázsiai Társulathoz benyújtott. Legelső volt a Kabgyúr és a Stangyúr elemzése, eddig ismeretlen munka. Azután jött Tibetország földrajza; ismertetése a Szakya nemzetségnek, melyből Buddha származott; tibeti orvostan stb., e dolgozatok legfontosabb része az *Asiatic Researches* XX. kötetében vannak foglalva. Pavie azt mondja (*Revue des deux Mondes* vol. XIX. juillet 1847. l. 52.) hogy Csoma irányla nem volt irodalmi; és a megjegyzés helyes. Derék Csománk, a ki ifjú korában költészettel foglalkozott, ha jónak látta volna, más stílust is választhatott; a stílus, a mit ő használt, legjobbnak látszott neki fölhalmozott adatainak közlésére s arra nem igen illett a kiczifrázott stílus.

Csoma sirja angol területen áll Sikkimben s mély kegyelet tárgya; 1883-ban kijavítottatott Sir Ashley Eden, Ben-

galia kormányzója rendeletére, azóta a kormány fölügyelete alatt lévő nyilvános monumentumok lajstromába iktattatott és a kormányhivatalok gondozása alatt áll. A magyar tudományos Akadémia kötelességeül ismerte gondosan összeszedni mindazon irományokat és tárgyakat, melyek a kitünő hazafi birtokát képezték. Ha majd egykoron a hálás és Csomára büszke Magyarország, hozzá méltó szobrot emel emlékének, lerovandja tartozását dicső fiainak legérdemesebbje iránt. A tudomány győzelme felér a csaták legvéresebb győzelmeivel és a midőn alkalom nyílik megtisztelnünk egy nagy és annyi tehetséggel megáldott szellemet, kötelességünk azt el nem mulasztani, mivel ily módon nemcsak hogy eleget teszünk hazafiúi érdekeinknek, de szolgálunk azzal egyszersmind az emberiség ügyének, a miről soha sem kellene megfélekedezni, ha ily nemes példánykép áll előttünk.

Magánlevél dr. Duka Tivadarhoz.

Paris, Boulevard Flandrin: 19 Februar. 1888.

Monsieur! Vettem levelét, melyet ön oly szives volt e hó 16-án hozzám intézni. Fogadja érette köszönetemet. Igen boldognak érzem magamat, hogy az ön művének segítségével Kőrösi Csoma Sándornak igazságot szolgáltathattam. A heroizmust a tudomány érdekében messzebbre vinni nem lehet. Annyi önmegtágadás és kitartás árán elért eredmény megérdemli, hogy soha elfelejtve ne legyen. Magyarország büszke lehet, hogy ily ritka embert számíthat szülőttei közé; s én nem kételkedem, hogy hazája majd egykoron hálásan és nagy-lelküleg fogja magát viselni emléke iránt.

Csomától elvitatni nem lehet azon érdemet, hogy ő volt a tibeti tanulmányok megalapítója, bizton állíthatjuk ugyanis, hogy ő előtte azok nem léteztek, jelenleg nyitva állanak minden tudós előtt. Én megismerkedtem Csoma munkálataival 1845-ben Eugène Burnouf barátom útján, örömmel megragadtam tehát az ön által följánlott alkalmat, hogy azokról ismét megemlékezzem.

Fogadja Uram! köszönetemmel együtt különös nagyra becsülésem kifejezését.

(aláírva) *Barthelémy St-Hilaire* s. k.

Úgy hiszem, ez adalékok közlésével tartoztam Kőrösi Csoma Sándor emlékének s nem fejezhetem be közleményemet méltóbban, mintha ide igtatom gróf Széchenyi István ítéletét Csomáról és működéséről, a mit az ő dardzsilingi sir-emlékét ábrázoló kép arany rájája vésetett be :

«Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt kitartó hazafiságtól lelkesítve — Kőrösi Csoma Sándor — bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összeroskadt fáradalmi alatt. Távol a hazától aluszsza örök álmát; de él minden jobb magyarnak lelkében. Az itt ábrázolt sírkő nyugszik hamvain. Britt Társaság emelte tudományos érdemeiért. Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek védőre, hanem törhetetlen honszeretet, zarándoki önmegtágadás és vasakarat. Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagjai egyi árva fiún és legyetek hű magyarok tettel, nem pusztá szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással». (A magyar tudományos akadémia Széchenyi-múzeumában.)

DUKA TIVADAR.

É R T E S I T Ő.

Egyetemeink és az autonomia. Irta Schächter Miksa, egyetemi magántanár. Buda-Pest, 1898. 31 l.

Ez a kis füzet meglehetősen szakértelemmel és eleven előadásban tárgyal több egyetemi kérdést, melyek főleg a lefolyt tanévben sokat foglalkoztatták az első sorban érdekelt köröket, de a hirlapok útján többé-kevésbé a nagy közönséget is. Szerző főleg két dolgot hangsúlyoz és követel: az egyetem autonomiáját és egy egyetemi törvényt. Minthogy ebben nemcsak mi értünk vele egyet, hanem jóformán az egész ország is, maga a magyar kormány is, világos, hogy javaslatai egyáltalában nem mondhatók újaknak. Lássuk, talán újak vagy fontosak argumentumai.

Az autonomiára vonatkozólag szerzőnk fejtegetései nem dicsekedhetnek valami meglepő világossággal. Már arra az első kérdésre, hogy van-e egyetemeinknek és mennyiben autonomiájuk, igen zavaros a válasza. A 8. lapon: «*Tényleg egyetemeinknek autonomiájuk nincs*» (így aláhúzva!); «*egyetemeinknek autonomiája csak szóvirág.*» De már a következő lapon beszél az egyetem autonomiájáról, mely törvényileg nincsen biztosítva, hanem csak néhány Bach-és Thun-korabeli rendeleten alapszik. A 11. lapon meg azt mondja, hogy az «*autonomiának még halvány árnyéka is az absolutismus idejéből származó rendeletekből magyarázandó ki*» és alább nagyon hangsúlyozza, hogy az államkormányának korlátoznia kell az autonomiát. Pedig a dolog nagyon egyszerű. Egyetemeinknek van autonomiájuk, még pedig jó nagy méretű, mely azonban nem törvényen alapul, hanem régiebb meg újabb rendeleteken és egy félszázadnak kifejlett gyakorlatán.

De ezzel még nem ér véget a szerző zavara. Most kifejti,

hogy az egyetemen «távolról sem oly megnyugtatók az állapotok, mint a hogy látszanak». Ez persze nagy baj volna, és igazán nagyon érdekes és fontos dolog, hogy e baj okait kutassuk. De miben van tulajdonképp a baj? Világos, hogy az autonómiában, mert a mit a szerző rosszalólag példaképpen föllhoz, azt mind a tanári karok határozták és a miniszterek csak helyben hagyták. Persze, a miniszterek is hibásak, mert «nem is kell, hogy az egyetem illetékes köreit meghallgassák, vagy ha meg is teszik, nem kell, hogy magukat e kar javaslatához tartsák» (14. l.). Ez tény, csak hogy utóbb a szerző maga is nagyon erélyesen hangsúlyozza az állam ellenőrző és helybenhagyó jogát az autonómiával szemben, mely könnyen kasztrendszerre vezet. Tehát az is baj, ha az egyetemi autonomia uralkodik, az is, ha a kormány intézkedik. Ez már csakugyan nagy baj!

A szerző nem ismeri eléggé az egyetem ügyeit, különben tudnia kellene, hogy az egyetemen az autonomia teljességgel dominál és uralkodik. A ki az egyetemen tanárul, bármely minőségben, működik, azt, alig egy vagy két ember kivételével, maga az egyetem hozta javaslatba; a mi tanszék fönnáll vagy megszűnt, maga az egyetem fölterjesztésére áll fönn vagy szűnt meg; a szervezeti, a vizsgálati és szigorlati szabályzatok mind az egyetemi autonomia alkotásai. Azt lehet helyteleníteni, hogy ez az autonomia csak rendeleteken alapúl, nem pedig törvényen; de csak tájékozatlan ember nem látja, hogy az egyetem működése igen széles körű autonómián nyugszik. Nem az autonomia hiánya egyetemeinknek baja, hanem minisztereink gyöngesége, a kik nem mernek az autonómiával erélyesen szembeszállni. A mi igazi baj van egyetemeinken, mind magok az egyetemek teremtették; a miniszterek azért ismételve el is hártották magoktól az egyetemeken uralkodó állapotokért a felelősséget, a miben természetesen sehogy sincs igazuk.

Azután rátér szerzőnk az egyetemi törvény kérdésére. De itt már jóval szerényebb hangon kezdi. «Könnyebb, sokkal könnyebb», mondja a 21. lapon, «egyetemeinknek az autonomia hiányából (ó!) eredő hibáit és bajait ismertetni és felhányni, mint a megfelelő orvoslást javasolni.» De azért a szerző mégis javasolja az orvoslást; tudniillik a törvényt, s rögtön kifejti, hogy ez a törvény mit tartalmazzon. Mindenekelőtt «a tanszabadság részletesebb körülírását» (24. l.). Azt ugyan «az egyetemre kellene egészen bízni, hogy hanyag tanulóitól a tanulási idő beszámítását megtagadhassa;» de «a tanárnak biztosítsa a törvény azt a szabadságot, hogy tanítsa tudomány-szakmáját úgy, a hogy jónak látja, de

biztosítsa azt is, hogy azt tanítsa, a minek tanításával megbízott» ; «az egyetemi tanrendszert és vizsgarendszert pedig az egyetemek meghallgatása után a törvényhozás jóváhagyásával állapítsa meg a miniszter» (25. l.). Tehát marad minden a régi, csak hogy a tan- és vizsgarendszert az egyetem megcsinálja, a miniszter megállapítja és, a mi eddig nem volt, a törvényhozás jóváhagyja. Hogy ez utóbbi nagy nyereség volna-e, erről valóban lényegesen eltérhetnek a vélemények.

A tanszékek betöltésénél az egyetem tegyen javaslatot és a miniszter döntsön, a mi ma is úgy van. Csak hogy itt, valamint a magántanárok képzésénél és általában a kényesebb személyi ügyeknél a helyes eljárásnak legerősebb biztosító gyanánt jövőre «a legmesszebb menő nyilvánosság» volna megkövetelendő» (27. l.). Sajnos, a szerző nem mondja, hogy ezt hogyan érti. Talán a kari és tanácsulések jegyzőkönyvei ki volnának nyomtatandók a hivatalos lapban? vagy közzé volnának teendők azok a terjedelmes munkálatok, melyekben a tanári testületek a tanszékek betöltésére vonatkozólag javaslatukat rendkívül behatóan indokolják és egyes pályázókról esetleg igen kemény bírálatot mondanak? Ez utóbbiak különösen hálásak lesznek, ha az egyetemnek tudományos értékéről kifejtett véleménye, szerzőnk javaslata értelmében, «a legmesszebb menő nyilvánosság» elé kerül. A törvény állapítsa meg az egyetemi tanárok és hallgatók fegyelmi ügyeit is, melyek természetesen az egyetem jogkörébe tartoznak. Tehát itt is marad minden a régiben, — de lesz törvény!

Ezek a kis füzet főpontjai. Mint láttuk, a szerző nem igen van tisztában az egyetem tényleges autonómiájával, a törvényről pedig maga is mondja, hogy bajos eldönteni, mi tartozik beléje. Részünkről már kijelentettük, hogy az egyetemnek nemcsak hogy van autonómiája, de talán kelleténél nagyobb is, és hogy az egyetemi törvény megalkotása ellen semmi kifogásunk. De hangsúlyoznunk kell, hogy nem vagyunk elég naivak, hogy egy ilyen törvénytől az egyetem fölvirágzását vagy tekintélyét várhatnók. A törvény állandósítaná, esetleg csekély módosításokkal, a mai gyakorlatot, — pedig kérdés, hogy e gyakorlat megérdemli-e az állandósítást, — és az egyetem terén általában kívánatos-e nagyobb mérvű állandósítás.

A ki nem szóvirágokat és hírlapi csattanós fordulatokat hajlász, mit az ismertetett füzet szerzője sok helyütt megcselekszik : azt mindenekelőtt gondolkozába fogja ejteni az az elvitázhatatlan

tény, hogy alig van a világon egyetem, melynek szervezete és tanrendszere törvényen alapúlna. Több helyütt több ízben tettek már előkészületeket egy egyetemi törvény megalkotására (tudvalevőleg nálunk is!), de mindenütt abba maradt a lelkes tervezés. Belátták ugyanis, hogy a mi egyetemi ügyet törvényben lehet eligazítani, az mind alárendelt fontosságú, mellékes formadolog; a lényeges dolgokat pedig kár volna esetleges stagnatio veszélyének kitenni. Ugyanezt bizonyítja az előttünk fekvő füzet is, mely első felében az autonomiáért, másik felében a kormány hatalmáért lelkesedik, mely egyetlen új vagy értékes gondolatot sem tud fölhozni, a mely ma is megtestesítve ne volna, — de nincs törvénybe foglalva, ez a folyton megújuló gravamen. Pedig ily fejtegetésekkel nem megyünk semmire. Tessék egy egyetemi törvényjavaslatot elkészíteni, akkor majd ki fog sülni, hogy könnyebb élezelni és jajgatni, mint olyat alkotni, a mi az egyetemnek sokat hánytorgatott tekintélyét valóban emelhesse.

Egyes apróságokra nem akarunk kitérni, bár a szerző sok furcsa és naiv megjegyzést koczkáztat. Már idéztem azt a kivánságát, hogy az egyetem «hanyag tanulóitól a tanulási idő beszámítását megtagadhassa» (24. l.), a mely ötletére a szerző valóban büszke lehet. Majd ezentúl a vizsgálatoknál nem azt kérdezzük, hogy a jelölt mit tud, hanem hogy szorgalmasan végig ülte-e az előadásokat. A «tanszabadság» e fölfogása igen népszerű hazánkban, de csakis hazánkban, a külföld se erről, se a köteles és nem köteles tantárgyak bölcsességéről nem igen tud, de azért orvosai és jogászaik talán följutottak már magyar kollégáik magas színvonalára. Nagyon naivúl elhiszi szerzőnk a 11. lapon egy kolozsvári rector-nak, hogy «az egyetem ügyeinek nyilvános szellőztetése a hivatalos titok megsértésével egyenlő». Valóban? Akkor hogy lehetséges az, hogy csak maga ez a *Budapesti Szemle* az utolsó húsz évben egyetemi ügyekről igen sok cikket közölt, még pedig egyetemi tanárok tollából, kiket ezért még eddigelé senki sem vádolt a «hivatalos titok megsértésével». Sőt napi lapokban is minduntalan szólalnak föl egyetemi tanárok az egyetem ügyeiben, még pedig minden fegyelmi veszedelem nélkül. A «hivatalos titok» nem «az egyetem ügyeit» védi, hanem az egyes egyetemi tanárok kari fölszólalásait, melyeket csak az illető maga lehet följosgositva nyilvánosságra hozni.

Az is mind nagyon naiv, a mit szerző a tanszékek helyettesítéséről és betöltéséről mond. Egyforma eljárást akar, törik-

szakad; pedig a burokratikus egyformaság betűje sehol sem oly megölő, mint épen az egyetem körében.

De nem folytatjuk. Az egyetem tekintélyét azonban szeretnők, ha az egyetemre bíznák, hisz más úgy sem tud rajta segíteni, ha beteg. Egyetemeinken sok a baj, sok a hiba, ezt minden egyetemi tanár és hallgató jól tudja, talán tudják már a pedellusok is. De baj, melyen csak törvény segíthetne, alig van lényegesebb jelentőségű. Az egyetemet első sorban a tanárok teszik, tanárokat pedig nem lehet törvénnyel előteremteni. Kis nemzet vagyunk, nem igen válogathatunk, be kell érünk azzal, a mink van. Másodsorban teszik az egyetemet a hallgatók, a kik ritkán jönnek oly készült-séggel és tudománykedvvel a középiskolából, mint azt az egyetemi tanulmányok megkövetelnék. És harmadsorban teszi az egyetemet a rendszer, mely nálunk alapos reformra szorúl. Vissza kell tér-nünk a német rendszerhez, melyet csúfosan elrontottunk — tudni-illik elrontotta az egyetemi autonomia! — és majdnem parodiává csúfítottunk el. El kell dobni a tanszabadság nevetséges korlátozásait, a kötelező collégiumokat és a tankönyveknek egyetemi katedráról való gyatra elreczitálását, és ki kell dobni az egyetemből az állam-vizsgákat, a hivatalokra való dresszurát. A hallgatókba már a közép-iskolában jobb szellemet és valamivel több tudást kell önteni, a tanárokat pedig vissza kell adni a tanszéknek és a tudománynak. Ezt mind el lehet érni törvény nélkül is, sőt a törvény ezeken a bajokon alig lendíthet sokat. A többi pedig mind bagatelle, melyet a prætor nem tarthat figyelmére méltónak. t.

Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genealogie von dr. Ottokar Lorenz. Berlin, 1898.

Ez a könyv nemcsak a *Turul* olvasóit érdekli, mint czíme után hihetnők. Ismeretes, hogy mily nagyra tartja Lorenz a genealogiai tudomány jelentőségét. A genealogia — úgy mond — a történeti és természettudományok, valamint az állami és jogtudományok határvonalán halad. Ha segédtudománynak vesszük, úgy kell értenünk e szót, hogy a genealogia az úgynevezett szellemi és természeti élet tudományainak egész körét szolgálja. S a mellett mégis megőrzi sajátos természetét. Mindig az egyes tényt kutatja s nem emelkedik az általánosításig, mint azok a tudományok,

melyek az abstractio útján törvényszerű tények megismerésére törekszenek.

Panaszkodik a szerző, hogy az újabb kor elhanyagolja a genealogiát. Hajlandók vagyunk e tudományt aristokratikus körök, vagy azokhoz simuló tudósok időöltésének nézni. Pedig a genealogia, ha kiterjesztjük az ősök sorának s a leszármazottak nemzedékének kutatását minden rendre s osztályra, hatalmasan elősegíti a történeti, társadalomtudományi s természettudományi kérdések egész csoportjának megoldását. E fölfogásból indulva ki Lorenz, fölvet egy-egy kérdést az említett tudományokból s igen érdekesen fejtegeti, hogy mit várhatunk megoldásukra nézve, ha a genealogia gazdagabb s jobban fölszerelt anyagot nyújt, mint eddig. Így például igen tanulságos fejezetben szól «a genealogiáról és a történeti haladásról». Lorenz szerint a haladás elvét mellőznünk kell. Az ember lényegének változatlansága teszi csak lehetővé a történettudományt s viszont a történet azt bizonyítja, hogy az ember lényegében évezredek óta nem változott. Csak kezének munkái mások. Technikai tekintetben a haladás kétségtelen, de a technikai haladás kérdését Ranke kitörölte a történet általános problémái sorából. Mert az a kérdés, hogy haladt-e az ember mindazokban a tulajdonságokban, melyek az öröklés útján átszállíthatók és módosíthatók? Azt kellene bebizonyítanunk, hogy a nemzedékek során az egyéneken oly változások történtek, melyek bizonyos öröklött tulajdonságokra nézve physikai, értelmi vagy erkölcsi tekintetben tökéletesedésnek nevezhetők. Lorenz tehát a haladás kérdését csak genealogiai úton hiszi megoldhatónak és eleve is hajlandó hiinni, hogy az ez alapon megindult kutatás Ranke eszméjét fogja igazolni. Talán szabad ezzel szemben megjegyezünk, hogy a kizárólagos genealogiai bizonyításra való utalás csak akkor volna helyén, ha az emberiségnek szakadatlan s minden egyes tagjára kiterjedő haladása forogna szóban. Ez a radicalismus épen oly kevésbé lesz igazolható, mint a hogy a Ranke-Lorenzféle negatív álláspont sem védelmezhető egész merevségében a történet eddigi tanúságaival szemben. Hagyjuk a technikai haladást, noha e kérdéssel érdemes volna törődnünk a haladás szempontjából is. De vegyük például azt, hogy a vizsgálóbíró ma nem csikarhat ki vallomásokat a vádlottól a kínpadon, mint hajdan. Az a körülmény, hogy ez újítást elfogadták az államok, mégis csak azt jelenti, hogy az emberi méltóságról alkotott fogalmak megváltoztak, jobban mondva javultak. Nem mondjuk, hogy a mai vizsgálóbíró kiválóbb vagy

jobb ember, mint a hajdani, azt sem mondjuk, hogy humanusabb fölfogását a kínpad eltörlése óta utódjai is örökölhették, csak annyit tudunk, hogy a kínzó eszközök a múzeumokba kerültek. Az emberi szenvedés véghetetlen tömegéből egy töredék el van ejtve s miért ne neveznök ezt haladásnak? Miért ne mondhatnók, hogy az emberi méltóságról alkotott fogalmak javulása s az emberi szenvedések összegének apadása oly czél, mely mértéket ad annak kezébe, ki az emberi haladást akarja megítélni? Nevetséges volna azt állítanunk, hogy e czél irányában már nagyon messze haladtunk, vagy azt, hogy folytonosan előre megyünk, minden visszaesés nélkül. Mint Arany mondja:

A világ egy kopott szekér,
Haladna, de nem messze ér.

Azonban vannak bizonyos korlátok, melyeken túl a szekér már vissza nem zökken. A turquemadai hajlamok ma is megvannak az emberi állatban, de a közszellem s a törvény föltámadnak az ellen, a ki féket ereszt oly hajlamoknak, melyeket hajdan a törvény fölbátorított. Megállapíthatjuk ezt a haladást több más rokontermészetű haladással együtt, a nélkül, hogy reánk foghatnák azt a nevetséges prætensiót, mintha ismerni akarnók a teremtés tervét. Csak meglevő tényekből következtetünk s ily módon több más ponton is látunk valódi haladást, más ponton pedig olyan mozgást, mely csak látszik haladásnak; másutt megint valódi visszaesést. A genealogiai módszer sem adhat egységes s végleges eredményt, legalább eddigi genealogiai ismereteink után ítélve. De talán biztosabbat tudunk majd a haladás kérdéséről, ha gazdagabb adatokkal rendelkezünk a nemzetségek fölvirágzásáról s elsatnyulásáról, vagy más nemzetségekkel való elvegyüléséről. Talán. Ellenben teljesen igaza van a szerzőnek abban, hogy az öröklés kérdésére nézve nagyon szükséges a genealogiai módszer szerint rendezett anyagot átvizsgálunk. Lorenz hajlandó azt hinni, hogy a lelki betegségek keletkezésének okát nem szabad kizárólag az öröklésben keresnünk. E tekintetben a modern regény és dráma «a kísértetek» babonáját terjeszti a nagy közönség körében. Tanulságos példa e dologban a Habsburgok genealogiája. A Habsburgok két ágának ősanja az örült Johanna volt. Tőle származnak V. Károly s I. Ferdinánd. Az osztrák ágban nyoma vész az ősanja betegségének. Lorenz könyve telve van suggestiv fejtegetésekkel. Sokszor ingerel ellenmondásra, de mindvégig leköti figyelmünket. Az olvasó hajlandó a

szerzővel együtt óhajtani a genealogiai tudomány izmosodását. Úgy hisszük, hogy e tudományról még nem jelent meg oly érdekes könyv, mint a Lorenzé. d.

Jakob Burckhardt. Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien. Basel, 1898.

A nem rég elhunyt nagy történetíró és műtörténész utolsó műve, mely csak halála után jelenhetett meg, 1893—95 közt készült és voltaképen három nagy tanulmányt foglal magában. Az egyik az oltárkép történetét adja elő. Az oltárkép leginkább Olaszországban fejlődött: a korai középkor meg Byzancz nem ismerte, mert a mise vallásos szertartása akkor más volt. Csak mióta a pap az oltár előtt misézik és mióta az oltár falhoz támaszkodik, fejlődhetett ki az oltárkép, története némiképp az olasz művészet története. Az olasz nagy művészek Giottótól kezdve egészen Coreggióig mind nagy oltárképfestők voltak.

A könyv egy másik tanulmánya a gyűjtők történetét nyújtja. A középkorban templomok és egyes előkelők csak vallásos képeket rendeltek: Olaszországban azonban már a középkorban is rendelnek nászajándékok gyanánt képes ládakát (cassoni) világi tárgyakkal. A voltaképeni gyűjtőket azonban a renaissance (XV. század) teremti meg: az ókor bűvös vonzóerőt gyakorol. A XV. század legnagyobb művésze: Donatello rábirja Cosimo Medicit, hogy századának legnagyobb gyűjtője legyen. A gyűjtemények aztán nagy hatással voltak a közönség és a művészek izlésére.

Burckhardt könyvének harmadik tanulmánya az arckép történetével foglalkozik. Az első olasz arckép, a mely hűségre törekszik, szent Ferenczé, azon nagy szenté, ki oly nagy hatást tett az olasz művészetre és költészetre. Aztán jönnek a pápák arcképei, míg Giotto nem festi az első modern arcképeket, azonban még mind arcélben.

E tanulmánynak különösen azon része érdekelhet bennünket, a hol a szerző Sebastiano del Piombo (Raffael kortársának) azon arcképét tárgyalja, melyet három évvel ezelőtt a magyar állam 135,000 francért megvett és mely most, miután sok szenvedélyes vitára és szomorú incidensekre adott alkalmat, az Országos Képtárban sikerülten restaurálva függ. E sokat megvitatott képről Burckhardt következőképp nyilatkozik:

«Raffaelnak tulajdonított arczképeket a világ végéig fognak találni. Minap, 1895 november havában Milanóban a Scarpa-gyűjtemény elárverezésénél 135,000 liráért egy életnagyságú arczképet adtak el, melyet némelyek Raffael ön-arczképének, némelyek megint Raffael arczképének, Sebastiano del Piombo művének tartanak, míg az árverezők a költő Antonio Tebaldeo arczképének nézik, melyet Raffael festett volna. Raffael valóban lefestette egyszer Tebaldeot és Bembo cardinalis egyik levélben rendkívül magasztalja ezt az arczképet, melyet már többször föltaláltak vélték némely műbarátok. Bembo azt mondja: Tebaldeo az arczképen hasonlóbb, mint az életben (nem szokatlan olasz túlzás). Raffaelnek több híres arczképe ez arczkép mellett csak olyan, mintha tanítványai készítették volna. A Scarpa-gyűjtemény arczképe előtt meg kell gondolnunk, hogy Tebaldeo, midőn Raffael őt lefestette, 55—60 éves volt, míg ez arczkép még elég fiatal embert ábrázol. A fénykép után ítélve, a kép egy velencei festő műve. Az ábrázolt valami kiváló egyéniség, de nem Raffael. Arczán némi fájdalom. Jobb keze szép és nemes, a bal ellenben affectalt módon támaszkodik egy állványra. Az egész kép, melyre nézve döntő ítéletet nem mondhatni, a felülfestéstől megtisztítandó.»

L. S.

Jókai a magyar nyelv eredetéről.

Nevezetes ülése volt legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia I. (nyelv- és széptudományi) osztályának. Jókai beszélt a magyar nyelv eredetéről s két merőben újnak látszó tétellel lepté meg a közönséget, melyekkel szokatlan csodálkozásra indította a szakértő tudósokat s osztatlan tetszést aratott a nem szakértő ifjúságnál (s hírlapoknál). Ám ne bolygassuk Jókainak ez utóbbi diadalát; de legyen szabad a magyar nyelvészet nevében néhány megjegyzést koczkáztatnunk.

Az első tételében Jókai ünnepélyesen kijelenti, hogy a magyarok ezer év előtt is magyarok voltak, mások nem is lehettek. Azt hisszük, hogy e fölfedezésére nem kell sok szót fecsérelnünk, mivel ez nem újság s tudtunkkal senki az ellenkezőjét nem is állította.

Még Vámbéry is azt állítja, hogy «jelenlegi magyar nyelvünk nyilván már Árpád bejövetele előtt készült el» (*Magyarság Keletk.* 312 l.), s szerinte is csak Árpád s a vezér-emberek beszéltek törökül.

Ámde még ezt se hitték el neki eddigelé. Azonban már egészen másként hangzik Jókai második tétele, tudniillik hogy a magyarok nyelve *mindig* magyar volt és semmi irányban meg nem mozdítható. Véleményünk szerint ezt úgy kell értenünk, hogy a magyar nép ősidőktől fogva egy különálló nép volt, melynek nincsenek s nem voltak rokonai, a mely testvéreivel — mivel nem is voltak testvérei — soha nem lakott, soha együtt nem élt, s ennél fogva születésétől kezdve mind máiglan ugyanezt a magyar nyelvet beszélte. Szegény magyar, milyen ágról szakadt vagy te!

Jókai ugyan nem ezt a tételét bizonyítja mind végig, bár ilyen határozottan kijelentette, s bizonyos, hogy azt akarta kimutatni, hogy a magyar nyelv se a török, se a finn-ugor nyelveknek nem rokona. A török rokonságról csak annyit mond, hogy Árpád idejében a magyarok nem beszélhettek törökül. De, mint láttuk, Jókai szemében a rokon nyelvekkel való közösség legszélső határpontja a honfoglalás ideje, a miben tudvalevőleg borzasztóan csalódik. Mert szinte röstelkedve kell őt figyelmeztetnünk, hogy a magyaroknak e honba való költözködése előtt sok-sok századja múlt, hogy elváltak akár török, akár finn-ugor testvéreiktől, s hogy a sok százados vándorlásaik alatt fejlődött ki magyar nép-voltuk, alakult meg az ősi közös nyelvből külön magyar nyelvök. Valamint hosszú idő, igen hosszú idő, talán több ezred év leforgása alatt alakult meg a görög nyelv s lett hellén nemzetté az a népcsoport, a mely az ősi indogermán hazából vándorútjára tért. S szintúgy e nagy népcsaládnak többi nemzetei s nyelvei.

De erről kár is beszélni, mert Jókai is valószínűleg csak rosszul fejezte ki tételét, s alig gondolhatja, hogy a nyelvészek azt hihetnék, hogy a magyarok még Árpád idejében akár török-tatár, akár finn-ugor nyelven beszélhettek. Bizonyítja e föltevésemet másik állítása, melyben határozottan kijelenti, hogy a magyar s finn-ugor nyelvek között *azonos eredet nincs és nem volt soha*. Ez már tiszta sor, világos beszéd s tegyük föl, hogy ugyanezt állítja Jókai a török rokonságról is. Lássuk most már bizonyítékait.

A török rokonságon kezdi. Hagyjuk most pihenni az ádáz harczt a törökök s finn-ugorok között, mivel most csak arról van szó, vajon Jókai be tudta-e bizonyítani, hogy a magyar nyelvnek egyáltalában soha sem voltak rokonai. Mert ez az ő tétéle.

Így bizonyít Jókai.

Tétel: A magyarok nem voltak törökök. Bizonyítékok:

a) Árpád idejében a magyarok nem beszéltek törökül.

b) A törökök nem tanultak meg magyarul.

c) A magyarok nem voltak mohammedánok.

d) Mert a magyarok mindig szabadságkedvelők voltak, s a törökök nem azok.

e) A törökök nem esznek lóhúst, a magyarok meg azt ettek.

E bizonyítékok közül az a), c) pontok magoktól esznek, ha visszaemlékezünk az előbb mondottakra, hogy tudniillik a magyarok föltéve, hogy voltak rokonaik, ezektől még Krisztus előtt elváltak. Sőt ugyanez ok megezáfolja az e) pontot is, a mennyiben a török népek is bízást ehetek akármilyen húst, a mikor még nem mohammedánok voltak. A b) d) pontokat legyen szabad hallgatással mellőznünk; ezek még amazoknál is kevésbé tudományos színezetűek.

A törökökkel Jókai röviden végez s ezért szálljon síkra vele Vámbéry, a miért oly kevésre becsüli theoriáját. Komolyabban veszi a finn-ugor rokonságot, illetőleg komolyabb s bővebb czáfolásra tartja érdemesnek. Erre kissé büszkéek lehetnek a finn-ugor nyelvészek.

Tétel: A magyar s finn-ugor nyelvek között azonos eredet nincs és nem volt soha.

Bizonyítékok: a) Nem rokon a ragozás s a grammatika.

b) Erőszakoltak a szavak értelmi egyeztetései.

c) De ha vannak is egyező szavak, ezek nem elégségesek, mert a finn-ugor népek testi s lelki mivoltukban a magyartól teljesen különbözők.

Itt kissé álljunk meg s jegyezzük meg, hogy nyelvről s nem ethnologiai rokonságról folyik a vita, a mint a tétel világosan mutatja. Tehát nyelvi szempontból mellékes is lehetne a testi s lelki különbség, sőt még az se sokat nyomna, hogy a vogulok s osztjások piszkosak, ellenben a magyarok tiszták. Lám, a finnek tiszták, nemeselek, előkelők, valamint Jókai is elismeri s állítja, még se jut se nekik, se másnak az eszébe, hogy a vogul s osztják testvéreket megtagadják. Azonban mi szívesen elfogadjuk, sőt állítjuk is, hogy a nyelvi rokonság kapcsolatos az ethnologiai rokonsággal. S ezt kell hinnie Jókainak is, mert különben nem czáfolhatná a nyelvi rokonságot azzal, hogy a faji rokonságot lehetetlennek bizonyítja. Ismételjük még egyszer világosan s határozottan: Jókai azt állítja, hogy a magyar nem finn-ugor nyelv s erre nézve egyik bizonyítéka az, hogy a népek *fajilag* nem rokonok.

Miért mondja akkor ugyanez a Jókai nemcsak egyszer, hanem többször is, hogy ő nem tagadja meg szegény atyafiait, sőt hogy a

rokonságot is elvállalja? Hiszen akkor nyelvileg is rokonok, legalább szerinte, mert mást nem lehet következtetni előbbi czáfolatából s amaz említett bizonyítékából. Ugyanis, ha nem rokonok a magyar s a finn-ugor nyelvek, mivel a népek fajilag nem rokonok: akkor viszont rokon népeknek rokon a nyelve is.

S Jókai bár elvállalja a finn-ugor atyafiakat, de ismét másodszor is megtagadja a nyelvökkel való azonos eredetet. Így hát könnyűvé vált a mi dolgunk, mivel Jókai önmaga megczáfolta bizonyítása c) pontját.

Az a), b) pontok már komoly argumentum számba mehetnének, ha be volnának bizonyítva. De csak így odavetve, adatok, fejtegetések nélkül, mit szóljunk hozzá, vajon tudományos értékűek-e, vajon méltók-e a tudományok csarnokához? Vajon méltók-e a tudomány s műveltség igaz védelmezőjéhez?

Jókai legalább hírből ismeri Hunfalvy, Budenz stb. jeles nyelvtudósok munkásságát, a kik éltek minden erejét, tehetségek javát e tudomány fejlesztésére s megalapítására fordították. Tudja bizonyára azt is, hogy éjt nappallá változtatva dolgoztak s munkálkodtak; s most ő azt véli, hogy két röpke mondattal megczáfolhatja őket? Megczáfolhatja Budenznek összehasonlító finn-ugor alaktanát és szótárát?

Véget ért ma már a polyhistorok korszaka; de ezzel egyuttal hallgatag megegyezés jött létre tudósok s műveltek között, hogy az idegen szakokból a legjelesebb tudósok nézeteit kölcsönösen tiszteljük s elfogadjuk. Ezzel nem az együgyű s szolgálai tekintély-imádás mellett kardoskodunk, sőt azt állítjuk, hogy szabad és szükséges a kritika, de a ki ezt gyakorolni akarja, az előbb tanuljon is hozzá, még pedig sokat; tanuljon meg mindent s alaposan. Ilyen tudomány-üldöző beszédet ne tartson senki a Magyar Tudományos Akadémiában, Magyarországon, a hol úgyis sokkal több a tudományok ócsárlója, mint kedvelője s művelője.

Mit szólunk még ezek után a többi bizonyítékokról, a melyekkel Jókai most már nemcsak azt vitatja, hogy nem volt soha, de még azt is erősítgeti, hogy nem is lehet közös eredete a magyar s a finn-ugor nyelveknek. Úgy véljük, hogy immár jogosan megcsappanhatott a bizodalunk ezek iránt is. Vajon mit is ér az, ha kiemeli, hogy egyedül a magyarban van meg a hangzóilleszkedés rendszere, mikor majd minden iskolás gyerek tudja, hogy ez az összes ural-altáji nyelveknek ugyancsak megkülönböztető sajátysága?

Épen olyan az is, midőn azt állítja, hogy csak a magyar nem tűri meg szó elején a két mássalhangzót. Közös ebben is az összes ural-altáji nyelvekkel, tehát a finn-ugorokkal is.

Ha a magyar némelykor röviden tudja magát kifejezni, azaz egy szóba sok képzőt tud összehalmazni: ez még inkább lehetséges a törökben, tatárban, sőt még a finnben is.

Ha sok a synonyma némely kifejezésre, de fölülmulthatatlannál több a finn nyelvben, még pedig épen a *járásra, menésre* is. de még sok más egyebekre is.

Végre talán jobb ügyet sem vetnünk a gyermek-nyelvből vett argumentumaira s még kevésbbé a hozzá épen nem méltó elméskedésekre, minő az «Ázsia szemétdombja», a hol *atyánkfiainak* hazája leledzik s a hol ezek szerint a magyar népnek is a bölcsője ringott. Mert Jókai sem gondolhatja, hogy az atyafiság közöttünk valami újabb keletű sógorság lehetne. Ezek csak olyan tréfák, melyek a profanum vulgust indíthatják kaczagásra, s ide tartozik a magyarok régi nevének, a *Hungern* szónak elmés etymológiája is, hogy tudniilik ez nem jelentett egyebet, mint *koplalót*, persze, mint gúnynév; valamint a *német* szó is ugyanaz, még pedig *ném-ett* (nem evett). A mi még ezután következik, az mind ethnographiai megjegyzés, s ezeket az illető szakemberekre hagyjuk.

Jókai a közönség és hírlapok elkényeztetett gyermeke s azt hiszi, hogy neki sok minden szabad. Azt még értjük, ha regényeiben nem egyszer veszi igénybe e kiváltságot, de azt már nem értjük, hogy bíról mer föllépni oly kérdésben, melyben teljesen tájékozatlan. E fölolvadás egy dráma utószavául ígérkezik. Fog-e e dráma sikerülni, jobb lesz-e Jókai eddigi drámáinál, nem tudjuk, de óhajtottuk volna, ha e fölolvadást meg nem tartja; vagy ha már, fájdalom, megtartotta, legalább arra kérjük, hogy ki ne nyomassa. Akkor aztán nekünk is, de talán neki is vigasztalásul szolgálhat az, hogy «verba volant».

x.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. A haldokló gladiator. Regény. Buda-Pest, 1898. (8-r. 168 l.) 1 frt.

Acsády Jenő. A mezőgazdasági út-, vasút- és hídépítés. Buda-Pest, 1898. Eggenberger (8-r. XII, 260 l.) 2 frt 60 kr.

Acsay Antal. A humanisták és scholasztikusok küzdelme. 2. kiadás. Buda-Pest, 1898. Eggenberger (8-r. 60 l.) 80 kr.

Ambrus Zoltán. Pókháló kisasszony. Tíz elbeszélés. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 166 l.) 1 frt.

Aradvármegye és Arad szabad kir. város monographiája. Szerkeszti Jancsó Benedek. III. köt. 1. rész. Aradvármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási és közművelődési állapotának leírása. Írta dr. Gaal Jenő. Arad, 1898. (8-r. XI, 718 l.)

Asbóth János. Kiegyezés vagy felosztás. Képviselői jelentése választóihoz. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 50 l.) 40 kr.

Beke Antal. A kolosmonostori konvent levéltára. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 167 l.) 1 frt 40 kr.

Berczik Árpád. Őszi hajtás. Elbeszélések. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 283 l.) 1 frt 50 kr.

Bezilla Nándor dr. Aesthetikai csevegések. Buda-Pest, 1898. Pátria ny. (8-r. 67 l.) 1 kor.

Bocskay Sámuel. Gyakorlati útmutató a méhek tenyésztésére. Kezdők számára. Ungvár, 1898. Székely és Illés. (8-r. 70 l.) 45 krajczár.

Carus Pál. Karma. Rege a Budhismus őskorából. Angolból fordította Tavaszy Antal dr. Egyedül jogosított magyar kiadás. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 29 l.) 60 kr.

Cherbuliez Viktor. A pépi király. Francia elbeszélés. (Legjobb könyvek. II. évf. 6. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády-testv. (8-r. 138 l.) 50 kr.

Daudet Alfonz. A család támasza. Regény. Francia eredetiből ford. Gerőné Cserhalmi Irén. I. rész. 2., 3. köt. (Athenæum olvasótára. VIII. évf. 2—3. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 179, 145 l.) Egy kötet 50 kr.

Daudet Alphonse. Rózsa és Ninácska. (A kor erkölcsi.) Regény egy kötetben. Legjobb könyvek. II. évf. 2. köt. Buda-Pest, 1898. Légrády-testv. (8-r. 162 l.) 50 kr.

De-Marchi Emilio. Pianelli Demetrio. Olasz regény. Ford. Muntureanu H. Julia. 2 köt. (Athenæum olvasótára. VIII. évf. 4., 5. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 164, 212 l.) Egy kötet 50 krajczár.

Eliot George. Romola. Regény 3 könyvben. Angolból fordította Pataki Béla. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 381, 297, 400 l.) 5 frt.

Erdélyi Zoltán. Laura dalok. 1888—1898. Buda-Pest, 1898. Ifj. Nagel O. (16-r. 65 l.) 1 frt.

Farkas Imre. Gitta kisasszony. Verses vígjáték 3 felvonásban. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 86 l.) 1 frt.

Ferenczy József. Irodalmi dolgozatok. Buda-Pest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. IV, 390 l.) 2 frt.

Fodor Sándor dr. Jogi tanácsadó. Segédkönyv a hatóságokkal való érintkezésre. Beadványok, okiratok szerkesztésére s a legkülönbözőbb jogügyletekben való eljárásra. Buda-Pest, 1898. Eggenberger (8-r. X, 783 l.) 4 frt.

Frank Ödön. A millenniumi közegészségi és orvosügyi kongresszus tárgyalásai. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 539 l.) 3 frt.

Gyarmathy Zsigáné. Önkéntes martirok. Elbeszélések. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 159 l.) 1 frt.

Halács János és Szigeti I. József. Az állami pénztárak szervezete. Állami pénz- és értékezelés. Kézikönyv hivatalos és magánhasználatra, rovincsoló biztosoknak, községeknek, feleknek az állami pénztári és adóügyi szakvizsgáláshoz 2. bővített kiadás. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. XIV, 456 l.) 3 frt.

Havas Miksa. Pénz és valuta. Pozsony. Buda-Pest, 1898. Stampfel. (8-r. 122 l.) 1 kor. 50 fillér.

Herczeg Ferencz. Simon Zsuzsa. Regény. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 234 l.) 1 frt 60 kr.

Herczeg Ferencz. Az első fecske és egyéb elbeszélések. 3. kiadás. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 191 l.) 1 frt 40 kr.

Huszka József. Tárgyi ethnografiánk östörténeti vonatkozással. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 35 l.) 50 kr.

Jezernicki Josefa. Képek az Árpádok korából. Sarolt. Költői beszély 12 énekben. Pozsony, 1898. Drodtaff R. (8-r. 176 l.)

Jókai Mór. Az apja fia és egyéb elbeszélések. 2. kiadás. (Athenæum olvasótára. VII. évf. 6. köt. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 156 l.) 50 kr.

Keményfy Kálmán Dániel. Ötven év alkotmányos egyházpolitika. 1848—1898. Esztergom, 1898. Buziárovits G. (8-r. 283 l.) 1 frt 20 kr.

Kincs István. Magyar ég alatt. Rajzok és elbeszélések. Tornyay, Ferenczy, Tull és Hegedüs rajzaival. (Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 247 l.) 2 frt 60 kr.

Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XXXI. kötet. 1896/7. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. IV. 280 l.) 1 frt 60 kr.

Kőrösy József dr. Hitfelekezet, vagyonosság és foglalkozás befolyása a halálokokra. Buda-Pest, 1898. Grill K. (8-r. 91 l.) 1 frt.

Kossuth Lajos iratai. VI. köt. Történelmi tanulmányok. I. rész. 1863—1866. végeig. (Áttekintés.) II. rész: Levelek. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferencz. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. LXIV, 573 l.) 5 frt.

Közgazdasági Lexikon. (Közgazdasági ismeretek tára.) Szerkesztették Halász Sándor és Mandelló Gyula. I. kötet. Abszintizmus-Hűbériség. Buda-Pest, 1898. Pallas. (8-r. III, 893 l.) 12 frt.

Krausz Sámuel dr. Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai (Néprajzi füzetek 6. sz.) Buda-Pest, 1898. Ranschburg G. (8-r 55 l.) 50 krajczár.

Lévay József. Újabb költeményei. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 365 l.) 1 frt 60 kr.

Lörinczy György. A magam földjén. Budapest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 189 l.) 1 frt

Magyar általános polgári törvénykönyv tervezetét előkészítő állandó bizottság jegyzőkönyvei. IV. füz. Kiadja a «Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 239 l.) 1 frt 60 kr.

Magyar nemzet története. Millenniumi kiadás. Szerkeszti Szilágyi Sándor. VIII. köt. Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig (1711—1815). Irta Marczali Henrik. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 625 l.) 6 frt.

May Károly dr. A csendes Óceánon. Utazási élmények. Ford. Szekrényi Lajos. Buda-Pest, 1898. Sz. István-társ. (8-r. 677 l.) 3 frt.

Mészáros Jenő. A magyar lantos költészet a szabadságharczról, nappainkig. Szemelvényekkel. Temesvár, 1898. Polatsek. (8-r. VIII, 207 l.) 1 frt 20 kr.

Mikszáth Kálmán. Új Zrínyiász. Társadalmi és politikai satirikus rajz. Buda-Pest, 1898. Légrády-testv. (8-r. 260 l.) 2 frt 40 kr.

Morlin Emil és Szuppán Vilmos. A magyarországi népoktatásügy, kereskedelmi és ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása. A kisedővásra, népoktatási tanintézetekre . . . vonatkozó összes törvények, szabályrendeletek, utasítások, rendeletek és döntvények gyűjteménye. II. kötet. Tanítóképzés, felsőbb leányiskolák, szakoktatás stb. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. IV, 1013 l.) 6 frt 60 kr.

Muntureanu Hrabovszky J. Asszonyszerelem. Elbeszélések. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 181 l.) 1 frt 20 kr.

Nagy Sándor. A latorczavölgyi pap. Podlaka Vilmos elbeszélései nyomán. Szédy Gyula rajaival. Buda-Pest, 1898. Grimm G. (8-r. 152 l.) 50 kr.

— Állatvédők törvénykönyve. Az állatvédelemre és állategészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek betűsoros gyűjteménye. Buda-Pest, 1898. Grimm G. (16-r. 87 l.) 30 kr.

Papp Dániel. A rátótiak. Regény. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 148 l.) 1 frt.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r.)

X. *Balassa József.* Mondolat. Dicshalom 1813. (109 l.) 50 kr.

XI. *Balassa József.* Felelet a mondolatra. Pesten, 1815. (114 l.) 50 kr.

XII. *Rupp Kornél.* Telegdi Miklós pécsi püspöknek felelete Bornemissza Péter Fejtegetés című könyvére. Az 1581-iki kiadás után (167 l.) 80 kr.

Regőci (Ecner) Győző. Szépprózai dolgozatok. Buda-Pest, 1899. Márkus M. ny. (8-r. 361 l.) 4 kor.

Róna Béla. Pipacsok. Költemények Buda-Pest, 1898. Lampel R. (16-r. 76 l.) 50 kr.

Spencer Herbert. Értelmi, erkölcsi és testi nevelés. Angol eredetiből a szerző engedélyével fordították Öreg János dr. és Losonczy László. Buda-Pest, 1898. Hornyánszky V. (8-r. XV, 223 l.) 1 frt 60 kr.

Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Régi Magyar Könyvtár. III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Kiadja a m. tud. Akadémia. II. rész. 2548—4831. sz. (1671—1711. Pótlék). Névmutatók. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 943 l.) 6 frt.

Szomaházy István. Kártya-kódex. Jókai Mór, Rákosi Jenő, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferencz, Rákosi Viktor, Bródy Sándor és Ambrus Zoltán közreműködésével. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 212 l.) 1 frt 20 kr.

